

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

**Kultni simboli kod Ilira : građa i prilozi
sistematizaciji: Symboles de culte chez les Illyriens**

Stipčević, Aleksandar

Benac, Alojz (urednik)

1981.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/819>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA LIV

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 10.

ALEKSANDAR STIPČEVIĆ

KULTNI SIMBOLI KOD ILIRA

— građa i prilozi sistematizaciji —

SARAJEVO

1981.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA LIV

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 10.

ALEKSANDAR STIPČEVIĆ

KULTNI SIMBOLI KOD ILIRA

— građa i prilozi sistematizaciji —

Urednik
ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO

1981.

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

PUBLICATIONS SPECIALES

TOME LIV

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 10.

ALEKSANDAR STIPČEVIĆ

SYMBOLES DE CULTE CHEZ
LES ILLYRIENS

— matériaux et contributions à la systématisation —

Rédacteur en chef

ALOJZ BENAC,

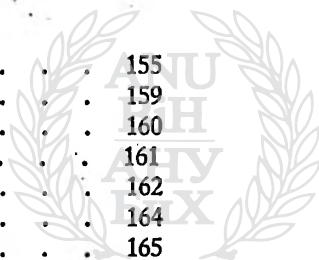
membre de l'Académie des sciences et des arts de
Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO

1981.

SADRŽAJ

	Strana
UVODNE NAPOMENE	5
I. STRUKTURA ILIRSKOG SIMBOLIZMA	
1. Simboličko značenje geometrijske ornamentike	9
2. Solarni i lunarni simboli i simboli vatre	16
3. Htonička simbolika	47
4. Funerarna simbolika	82
5. Simboli plodnosti	87
6. Fantastične životinje kao simboli	129
7. Amuleti	133
8. Simbolika brojeva	150
II. PODRIJETLO I RAZVOJ ILIRSKOG SIMBOLIZMA	
1. Simboli predilirskog (mediteranskog) podrijetla	155
2. Egeokretski simboli	159
3. Ostali simboli bakarnog i brončanog doba	160
4. Simboli stepskog podrijetla	161
5. Simboli grčkoga podrijetla	162
6. Simboli orijentalnog podrijetla	164
7. Simboli italskog podrijetla	165
8. Simboli keltskog podrijetla	166
9. Ilirski simbolizam u rimsko doba	167
III. OSTACI ILIRSKOG SIMBOLIZMA U KASNIJIM KULTURAMA NA BALKANU	
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	179
RIASSUNTO: Simboli religiosi degli Illiri	187
SKRAĆENICE	191
KAZALO GEOGRAFSKIH IMENA	199
	201

UVODNE NAPOMENE

Područje zapadnog Balkana, na kojem su u predrimsko i rimsko doba živjela plemena koja su pripadala ilirskom etnosu, bilo je tijekom cijele prapovijesti stjecište snažnih duhovnih strujanja što su u različito vrijeme i s raznih strana dolazila, miješala se sa postojećim duhovnim supstratima, kao i međusobno, i stvarala nove duhovne vrednote. U mlađem kamenom dobu obale Jonskoga i Jadranskoga mora zapljuskuju kulturni utjecaji sa istočnog i srednjeg Sredozemlja i iz suprotne jadranske obale; dolinama Vardara i Morave, s jedne, te Dunava, s druge strane, stizao je blagotvorni utjecaj bliskoistočnih i egejskih kultura; početkom metalnog doba stižu Indoevropljani iz pravca istočne Evrope; u brončano doba iz srednje Evrope i Podunavlja snažna etnička strujanja izazvat će poremećaje, koji će se osjetiti sve do Grčke; u isto vrijeme sa zapadnog Balkana počinje strujanje prema italskim obalama, da bi kasnije, u željezno doba, italske kulture izvršile značajan utjecaj na Ilire, posebno na one koji su obitavali sjeverna područja; u željezno doba pomicanje nomadskih naroda sa istočnoevropskih stepskih prostora, dolazak Kelta u IV st., grčki utjecaj i njihova kolonizacija ilirske obale, te konačno rimska okupacija — to su samo najvažniji, ali ne i jedini politički događaji i kulturni utjecaji koji su na ilirsko tlo ostavili tragove u domeni duhovne kulture općenito i religioznog simbolizma posebno. Izvanredno povoljni zemljopisni položaj učinio je tako od zapadnog Balkana žarište vrlo žive duhovne aktivnosti, u koje su se strani utjecaji slijevali, miješali se kako sa autohtonim elementima tako i međusobno, stvarajući od tog područja jedno od najvitalnijih i — za današnje arheologe i povjesničare — jedno od najzanimljivijih u prapovijesnoj Evropi.

Cilj ove radnje je da pruži sveobuhvatnu sliku o jednom dijelu duhovne kulture Ilira o kojem dosada nije mnogo pisano i raspravljano u znanstvenoj literaturi — o religioznom simbolizmu. Naše poznavanje ove važne strane duhovnog života Ilira temelji se gotovo isključivo na arheološkoj građi, a tek u manjoj mjeri i na analizi mitoloških legendi što su ih antički pisci zabilježili ili, pak, na izravnim svjedočanstvima o pojedinim simbolima u djelima tih pisaca. Na ovu je činjenicu potrebno ovdje posebno skrenuti pažnju da bismo istakli ograničenost izvora što nam stoje na raspolaganju

kad pokušavamo pomoću postojeće građe prodrijeti u zamršeni svijet simbola i religioznih predodžbi Ilira. Nema nikakve sumnje, naime, da je ono što nam se do danas sačuvalo samo dio građe u kojoj je religiozni simbolizam našao svoju ikonografsku materijalizaciju, a da su brojni drugi simboli pravljani od drveta ili neke druge organske materije zauvijek nestali; malo je stoga nade da će znanosti ikada biti u stanju rekonstruirati simbolički sustav u Ilira, odnosno pojedinih ilirskih plemena, u cjelini.

U ovom uvodnom tekstu dužni smo spomenuti neke probleme načelne naravi. Tu je najprije pitanje geografske rasprostranjenosti Ilira, koje uključuje i pitanje o građi što smo je u našim razmatranjima uzimali u obzir. Ne ulazeći na ovom mjestu u zamršena pitanja etničkih granica Ilira, napominjemo da smo u ovaj rad uključili arheološki materijal s područja što ga, grosso modo, zatvaraju na zapadu Jadransko i Jonsko more, na jugu Epir i helenski svijet, na istoku tokovi rijeka Vardara, Morave i Dunava, a na sjeveru Drava i istočne Alpe. Na to je područje smjestio Ilire i Apijan u svojoj »Rimskoj povijesti«, ali moderna znanost, u prvom redu arheologija i lingvistika, nije bila uvijek sklona da se složi sa tako omeđenim ilirskim teritorijem. U starije vrijeme Ilire su stručnjaci nalazili posvuda po Evropi, pa čak i u Aziji, dok u novije vrijeme vlada tendencija, posebno među arheolozima, da se Ilirima oduzmu i neki krajevi koje je Apijan smatrao ilirskim. Sadašnje stanje iliologije, međutim, ne pruža nam mogućnost da s potpunom sigurnošću ustanovimo iliricitet pojedinih plemena, posebno ne onih koja su živjela na periferiji područja što nam ga je omeđio Apijan, pa ćemo se stoga u ovom radu koristiti arheološkom građom otkrivenom na području što smo ga ovdje omeđili, svjesni činjenice da se time izlažemo opasnosti da u naša razmatranja uključimo i neilirsku građu. Drugo se pitanje odnosi na stvarno značenje pojedinih simbola što smo ih u ovom radu obradili. Mi smo se ovdje osvrnuli na sve znakove ili likove koji po svojoj genezi i ikonografiji imaju karakter religioznog ili magičnog simbola. Potrebno je, međutim, reći da mi danas u mnogo slučajeva nismo zapravo u mogućnosti provjeriti jesu li ti likovi i znakovi zaista imali u ono vrijeme i u sredinama u kojima su se izrađivali i upotrebljavali ono simboličko značenje koje im mi pridajemo na temelju usporedbe sa grčkom, rimskom i uopće indoevropskom simbolikom. Moguća je, a u nekim slučajevima i vrlo vjerojatno, da su pojedini simboli na ilirskom tlu pod utjecajem predilirskog duhovnog supstrata i u korelaciji sa drugim simbolima poprimali neka značenja koja nije moguće identificirati na osnovu komparacije sa simbolima u drugim indoevropskim i neindoevropskim narodima. Ne možemo, osim toga, biti sigurni da su pojedini simboli imali isto značenje na cijelom području nastanjenom od strane Ilira. Treba k tomu napomenuti da su bar neki od znakova i likova — sačuvavši svoj prvobitni oblik — s vremenom izgubili bilo kakav simbolički ili religiozni smisao i postali najobičnijim ukrasnim motivima, piktoqramima ili ideogramima.

Sve su to problemi koji u nekim slučajevima dovode u pitanje zaključke što smo ih ovdje iznijeli. U sadašnjem stupnju naših spoznaja o ilirskom simbolizmu i duhovnoj kulturi općenito nismo u mogućnosti da drukčije pristupimo obradi građe koja nam stoji na raspolaganju; smijemo se pitati da li će znanost ikada biti u mogućnosti da razriješi sve spomenute dileme.

Na koncu napominjemo da smo u ovom radu nastojali objasniti značenje svih simbola što smo ih mogli identificirati na ilirskom tlu. Izbjegavali smo, međutim, sva razmatranja o tim simbolima koja nisu izravno povezana sa onim značenjima koja na ilirskom tlu nisu dokumentirana.

Pojedini simboli su obrađeni u onim poglavljima u koja spadaju po svojim osnovnim značenjima. Onim simbolima koji imaju polivalentna značenja, odnosno čiji se religiozni ili magični sadržaj može različito interpretirati — a takvih nije mali broj — posvetili smo, kad god je to bilo potrebno, odgovarajuću pažnju i na drugim mjestima u radu.

I POGLAVLJE

STRUKTURA ILIRSKOG SIMBOLIZMA

1. SIMBOLIČKO ZNAČENJE GEOMETRIJSKE ORNAMENTIKE

Da su neki geometrijski motivi imali simbolička ili magična značenja, dokazali su najprije etnolozi, koji su do tog saznanja došli proučavajući primitivne kulture Afrike, Azije, Južne Amerike itd. Oni su također dokazali da različita plemena ili narodi pridaju katkada istim motivima različita simbolička značenja, pa tako cik-cak linijom jedni prikazuju zmiju, drugi munju, treći vatru, četvrti rijeku; trokut obično prikazuje vulvu, ali i oko Božje (u kršćanstvu, npr.), a osim toga može imati i apotropejsku moć¹ itd.

Pažljivije proučavanje ornamentike iz prapovijesnog doba pokazalo je da je i ona, u pojedinim slučajevima, imala — uz ukrasnu — i simboličku funkciju. Takvo gledanje na ornamentiku iz prapovijesnog doba novijeg je datuma. Tek su, u stvari, G. Wilke², F. Adama v. Scheltema³ i drugi od početka ovog stoljeća potražili dublje, simboličko značenje pojedinim ornamentalnim motivima što se susreću tijekom cijele prapovijesti⁴.

Oslanjajući se na bogatu bibliografiju što je dosada napisana o simboličkim prapovijesnim ornamentalnim motivima, možemo zaključiti da su i brojni i raznovrsni motivi što se susreću na ilirskom nakitu, keramici, kamenim pločama, novcu i drugim predmetima imali također simboličko značenje, makar da je teško uvijek reći kakva su značenja Iliri pridavali u različita vremena i u različitim krajevima pojedinim ornamentalnim motivima.

Za neke od tih motiva možemo, međutim, s priličnom sigurnošću odrediti simbolički sadržaj bilo na temelju samih prikaza na ilirskom tlu, bilo, pak, na temelju njihovog simboličkog značenja u drugim indoevropskim i drugim kulturama.

U ovom poglavlju ćemo govoriti samo o »čistim« ornamentalnim motivima, dakle, ne i o antropomorfnim ili zoomorfnim, o kojima će biti riječi u daljnjem tekstu ove radnje. Ograničit ćemo se, osim toga, samo na one motive za koje se sa sigurnošću znade da su imali religiozno, kultno ili magično značenje, odnosno da su *uglavnom* imali takvo značenje, jer je poznato da su mnogi ornamentalni motivi, koji su u početku imali isključivo simboličko značenje, s vremenom to značenje izgubili i pretvorili se u najobičniji ukras, odnosno da su takvo simboličko značenje sačuvali samo u iznimnim slučajevima — na nadgrobnim spomenicima, grobnim žarama i uopće u predmetima vezanim za religiju ili kult.

Jedan od ornamentalnih motiva, koji je djelomice sačuvao simboličko značenje, a djelomice (pa i najvećim dijelom!) služio kao »čisti« ukra­as, bila je spirala.

1a. SPIRALA

Kao religiozni simbol pojavljuje se spirala nezavisno u najrazličitijim civilizacijama od mlađeg paleolitika do današnjeg dana. Njome se ukra­aju keramičke posude u pretfaraonskom Egiptu, nadgrobni spomenici i keramika u kretsko-mikenskoj kulturi, keramika u nizu neolitičkih kultura, posebno na području srednje Evrope⁵. Motiv spirale dominira u brončanom dobu Skandinavije, a važno mjesto ima u ornamentalnoj motivici u megalitskim hramovima iz eneolitika na otoku Malti, kao i u megalitskim grobnicama u zapadnoj Evropi.

Na području gdje će kasnije živjeti Iliri spirala se također vrlo rano pojavljuje. Susrećemo je kako u mlađem kamenom dobu (dovoljno je spomenuti spiralnu ornamentiku u butmirskoj kulturi!) tako i u brončano doba, i to gotovo u svim krajevima u kojima će se kasnije razvijati ilirska kultura.

Tijekom željeznog doba spirala je najčešći ornamentalni motiv svih ilirskih plemena. Pojavljuje se u raznim oblicima — kao tekuća spirala, dvostruka spirala, spirala u obliku spojenih koncentričnih krugova itd. Ogroman broj naočarastih privjesaka, naočarastih fibula, spiralo­idnih ukrasa na keramici, pršljenovima i kamenim spomenicima dokaz su omiljenosti tog motiva u Ilira, no ta njegova velika učestalost pokazuje ujedno da je spirala po svoj prilici služila i kao obični ukra­as bez dubljeg simboličkog značenja. Pojava, pak, tog motiva na nekim spomenicima sepulkralnog ili ritualnog karaktera otkriva, ipak, da spirala nije nikada, tijekom cijele prapovijesti, pa ni u rimsko doba, izgubila svoj simbolički značaj. Ovdje imamo u prvom redu u vidu spiralu što se susreće na kamenim arhitektonskim ulomcima iz Nesactiuma (T. I, 1,4) za koje se s pravom pretpostavlja da su pripadali jednom prapovijesnom svetištu⁶. Naravno, spirala što je uklesana na tim kamenim blokovima, a koja dominira cijelom njihovom površinom, nije mogla imati samo dekorativnu funkciju. Isto tako simboličko značenje je morala imati i spirala što se pojavljuje na japodskim kamenim pepeonim žarama iz okolice Bihaća, ili pak spirala na pepeonoj žari iz Sv. Lucije (Santa Lucia) kod Tolmina i na sličnim urnama iz brojnih drugih lokaliteta⁷. Posebno podvlačimo pojavu spirala na tim objektima, dakle, na onima što su povezani sa carstvom mrtvih, jer je i simbolički značaj tog motiva tu najjasniji; spirala na tim objektima simbolizira podzemlje, odnosno zamršeni put što ga duša pokojnika mora prevaliti da pronađe svoj mir u tom mračnom svijetu. Na tim spomenicima spirala ima, prema tome, isto značenje koje ima i labirint u prapovijesno i antičko doba. U stvari, spirala i nije ništa drugo nego pojednostavljeni način prikazivanja labirinta⁸.

Veza spirale sa podzemnim svijetom jasna je i iz činjenice što je njome prikazana zmija, dakle, tipična htonička životinja⁹.

No, to nije jedino simboličko značenje spirale. Kao i mnogi drugi simboli što se često i u raznim varijantama pojavljuju na širokim zemljopisnim prostorima, i spirala ima različito podrijetlo i mnogostruka simbo-

lička značenja. U nekim kulturama ona ima značenje lunarnog simbola¹⁰, a kako u sebi nerijetko ima inkorporiran motiv koncentričnih kružnica, imala je također i solarno značenje.

Posebnu pažnju moramo obratiti na jednu varijantu ovog motiva, na tzv. dvojnju spiralu.

1b. DVOJNA SPIRALA

Ovaj motiv spada među najčešće prikazane motive u Ilira, i to kako u prapovijesno, tako i u rimsko doba. Ogroman broj privjesaka u obliku dvojne spirale¹¹, prikazi tog motiva na keramičkim posudama (T. II, 3)¹², na kamenim spomenicima¹³ itd. govore o golemoj popularnosti dvojne spirale kao ornamentalnog motiva, no činjenica da se taj motiv također često susreće na pepeonim žarama i uopće na spomenicima koji su povezani sa kultom mrtvih isključuje mogućnost da je on imao samo ornamentalno značenje. Uostalom, pojava dvojne spirale u Egiptu, u etrurskim grobnicama i posebno na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (stećci), kao i tumačenja tog motiva što ih nalazimo u antičkih pisaca ne ostavljaju nikakvu sumnju u to da je dvojna spirala imala simboličko značenje¹⁴. Taj je simbol, naime, stilizirana i do krajnosti simplificirana grafička interpretacija prastarog religioznog motiva — drveta života. Uklesan na nadgrobni spomenik, taj je simbol osiguravao pokojniku sretan život u drugom svijetu, a nošen kao privjesak mogao je vlasniku davati životnu snagu.

Taj je simbol bio važan osobito ženama, jer im je osiguravao plodnost i pomagao im pri rađanju djece¹⁵.

1c. MEANDAR

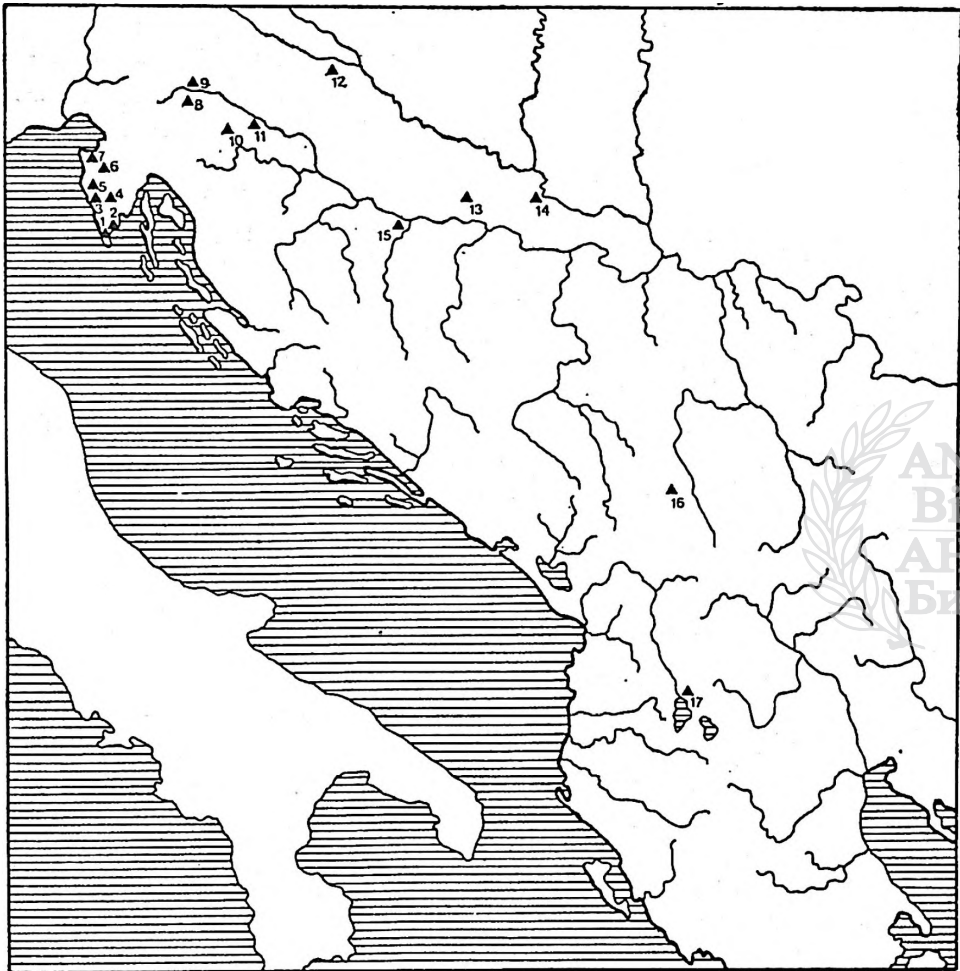
Slično simboličko značenje, kakvo je imala spirala, imao je također i meandar. U stvari, meandar i nije drugo negoli spirala sa linijama lomljenim pod pravim kutom. Jednako kao i spirala, meandar se susreće već u mlađem paleolitikumu i već u to vrijeme imao je bez sumnje simboličko značenje. Osobito često se susreće u mlađem kamenom dobu¹⁶ i kasnije u nekim kulturama željeznoga doba¹⁷.

Za razliku od spirale, meandar se prilično rijetko susreće u Ilira. Najčešće ga nalazimo u Istri, i to kako na velikim kamenim blokovima iz Nesactiuma¹⁸, tako i na keramičkim grobnim žarama (T. I, 2; T. II, 4)¹⁹, na ukrasnim predmetima²⁰ i brončanim posudama²¹. Izvan Istre ovaj motiv nalazimo također u međuriječju Save, Drave i Dunava²² i na istočnoalpskom području²³, dok ga u ostalim krajevima susrećemo prilično rijetko²⁴.

Ostavljajući ovdje po strani problem podrijetla meandra²⁵, podvlačimo činjenicu da se ovaj motiv u Ilira pojavljuje najčešće na predmetima sakralnog ili kulturnog karaktera. Podsjećamo da su kameni blokovi iz Nesactiuma,

na kojima se meandar susreće, svakako pripadali nekom kulturnom objektu, da grobne žare sa meandrom pripadaju kategoriji predmeta koji su povezani sa verovanjima u zagrobni život, da piramidalni utezi imaju također (bar u nekim slučajevima) simboličko značenje i da su kućna ognjišta iz Donje Doline imala značajnu funkciju u kultu mrtvih²⁶. Ne smijemo, osim toga, izgubiti iz vida činjenicu da u nekim slučajevima (npr., na pojasnoj

KARTA 1

Meandar: 1. Pula; 2. Nesactium; 3. Gradina iznad Limskog kanala; 4. Beram; 5. Picugi; 6. Nova vas; 7. Kaštel kod Buja; 8. Stična; 9. Vače; 10. Brezje; 11. Malence; 12. Martijanec; 13. Kutjevo; 14. Dalj; 15. Donja Dolina; 16. Novi Pazar; 17. Trebenište.

kopči iz Picuga u Istri) meandar tvori kombinacije u kojima se pojavljuje i svastika kao konstitutivni element. Sve nas to upućuje na zaključak da su neka ilirska plemena pridavala meandru značenje religioznog simbola. Ali, pojava ovog motiva na narukvicama i brončanim kotlićima upotrebne namjene govori, s druge strane, da je i ovaj motiv tijekom vremena u nekim slučajevima izgubio svoje izvorno simboličko značenje.

1d. VALOVITA CRTA I CIK-CAK CRTA

Još je teže ustanoviti negoli za spiralu i meandar kada valovita crta ima značaj simbola, a kada se radi o običnom ukrasu. Nema sumnje da u velikoj većini slučajeva ovaj vrlo česti ornamentalni motiv ima karakter ukrasa i da, prema tome, ne treba u svakom prikazu valovite crte gledati religiozni simbol. Ipak, ne smijemo gubiti iz vida činjenicu da je valovita crta služila prapovijesnom čovjeku za prikaz zmijske²⁷, dakle, jedne htoničke životinje, i da ju je on vrlo često stavljao na grobne žare (T. II, 2). Valovita crta u grobnim žarama na ilirskom tlu je prilično česta, a lijep primjer imamo iz Novoga Mesta, gdje je otkrivena grobna žara na kojoj se motiv valovite crte susreće zajedno sa svastikom²⁸. Broj sličnih slučajeva je zaista velik i nema potrebe da ih sve spomenemo. Dovoljno je upozoriti na tu činjenicu kao indiciju da je i valovita crta u funerarnoj simbolici morala imati svoje mjesto.

Ono što je ovdje rečeno za valovitu crtu vrijedi, možda u još manjoj mjeri, i za cik-cak crtu. Razne kombinacije ovog motiva susrećemo također na grobnim žarama (T. II, 1)²⁹, pa ne možemo isključiti mogućnost da je i ta crta imala simboličko značenje u onim slučajevima kada se susreće na kulturnim ili funerarnim objektima³⁰.

BILJEŠKE

¹ Detaljno o tome v. F. Herrmann, *Symbolik in der Religionen der Naturvölker*, Stuttgart, 1961, posebno poglavlje IV: »Symbolik und Ornament« na str. 235—245, sa vrlo bogatom bibliografijom.

² Posebno u radu »Die Religion der Indogermanen in archäologischer Beleuchtung«, Mannus—Bibliothek 31, Leipzig, 1923.

³ Adama van Scheltema, *Symbolik der germanischen Völker*, u F. Herrmann, *Handbuch der Symbolforschung*, Leipzig, 1941, Bd. II, str. 43 i d.

⁴ Nerijetko se u tome i pretjeravalo. Na to je, uz ostale, upozorio i N. Fettich, *Ueber den Sinn der prähistorischen Ornamente*, Acta arch. Acad. scient. Hung., 9, 1959, str. 116.

⁵ O pojavi spirale i meandra na tom području vidi posebno V. Miložić, *Zur Frage der Herkunft des Mäanders und der Spirale bei der Bandkeramik Mitteleuropas*, Jahrbuch des Römisch-germ. Zentralmuseums Mainz, 11, 1964, str. 57—80.

⁶ A. Pusch, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 36—49; str. 39, sl. 7 i 8; str. 41, sl. 9; str. 44, sl. 10; str. 49, sl. 13; str. 191, sl. 117; str. 192, sl. 118—119; str. 193, sl. 121—123. Jedan kameni fragment ukrašen spiralom otkriven je i u Kaštelu kod Buja. Vidi B. Bačić, *Jadr. zb.*, 2, 1957, str. 339, Tab. VIII, 2.

⁷ Slike jedne pepeone žare iz Sv. Lucije v. u mojem radu »Gli Illiri«, Milano, 1966, sl. 1 na str. 209. Pepeone žare ukrašene spiralama pronađene su i u Picugu (A. Amoruso, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, T. II, 3, 4; J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula, 1964, str. 55, sl. 12; str. 58, sl. 14), Nesa-tiumu (A. Pusch, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 76, sl. 40), Puli (A. Gnirs, *Jahrbuch der k.k. Zentr. Komm.*, N. F. 1, 1903, str. 87—88, sl. 2, 5; J. Mladin, *l. c.*, str. 60, sl. 15; A. Gnirs, *Istria praeromana*, Karlsbad, 1925, str. 51, sl. 30, 2 i 5), Novoj Vasi u Istri (M. Hoernes, *Mitt. Anthr. Gesell. Wien*, 24, 1894, str.

169, sl. 161), Dragatušu (G. Spitzer, Arh. vest., 24, 1973, str. 789, T. 3, 3); za pojavu spirale na pepeonim žarama i drugim keramičkim posudama u Sloveniji v. J. Dular, Arh. vest., 24, 1973, str. 551—555. Spiralu nalazimo i na brojnim spomenicima iz kasnog carstva. D. Sergejevski je, s pravom, povezuje sa onom iz prapovijesnog doba (GZM, 46, 1934, sv. 2, str. 33—34 i passim).

⁸ Posebno važne studije o labirintu kao simbolu podzemnog svijeta i njegovoj vezi sa spiralom pisali su K. Kerényi, *Labirinth—Studien*, Zürich, 1952; D. C. Fox, *Labyrinth und Totenreich*, P. I. H. 8, 1940, str. 381—394; M. Cagianode Azevedo, *Saggio sul labirinto*, Milano, 1958, posebno na str. 24 i 64, gdje govori o spirali kao grafičkoj redukciji labirinta.

⁹ Po. E. Küsteru, *Die Schlange*, str. 13, spirala je i nastala kao shematizirani prikaz zmije.

¹⁰ Podatke o tome sakupio je u svojim radovima G. Wilke, koji donosi podatke o vezi spirale sa zavojima na puževoj kućici. Sam puž, pak, ima lunarno simboličko značenje. Cfr. G. Wilke, *Ueber die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilendenkmälern*, GZM, 36, 1924, str. 31—33, gdje citira i svoje ranije radove o tom pitanju.

¹¹ Bilo bi nemoguće, a i nepotrebno, spomenuti sve lokalitete u kojima su pronađeni dvodijelni spiralni naočarasti privjesci. Najveći broj potječe iz grobova na Glasincu i s područja Liburna, no njihovo je prisustvo zasjeđeno i u svim ostalim ilirskim krajevima. Za opće informacije upućujemo na radove B. Čovića, *Novi nalazi sa nekropole »Gradac« u Sokocu i neka pitanja glasinačke kronologije*, Članci i građa za kult. istoriju Ist. Bosne, 6, 1965, str. 61—62; Š. Batovića, *Iz ranog željeznog doba Liburnije*, Diadora, 1, 1960, str. 61—64; B. Čovića, *Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata*, Godišnjak, Centar za balkan. ispit., 8, 1970, str. 80—83.

¹² Kao primjer možemo spomenuti dvojni spiralu na keramičkoj posudi iz Griža kod Stične (R. Ložar, Glasnik Muz. društva za Slov., 18, 1937, str. 13, T. II, d, e) i na jednoj pepeonoj žari iz Podzemelja (J. Dular, Arh. vest., 24, 1973, str. 551, T. 6, sl. 3).

¹³ Vrlo lijep prikaz dvojne spirale vidimo na jednom kamenom bloku iz Nesactiuma. (A. Pusch, Atti e mem., vol. 21, 1905, str. 193.

¹⁴ Vidi o tome M. Wenzel, *O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima*, Prilozi povijesti umjet. u Dalmaciji, 14, 1962, str. 79—94.

¹⁵ M. Wenzel, *l. c.*, str. 93 zaključuje, na osnovu analize brojnih podataka o tom simbolu, da je on bio »oznaka ženske plodnosti« i da njegovo prisustvo na nadgrobnim spomenicima »trebalo je pokojniku vratiti život«.

¹⁶ Vidi posebno iscrpno o pojavi meandra u ovo doba u V. Milojčić, *Zur Frage...* str. 57—80, kao i stariji rad G. Wilkea, *Spiral-Mäander Keramik*, Würzburg, 1910 (Mannus-Bibliothek, Bd. 1). Vrlo čest je meandar u podunavskim kulturama mlađeg kamenog doba, gdje očito igra važnu ulogu u religioznom kompleksu Velike Majke. Vidi o tome M. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe*, London, 1974, str. 124—132.

¹⁷ Općenito o meandru u prapovijesnoj Evropi v. O. Kunkel, *Der Mäander in der vor- und frühgeschichtlichen Kulturen Europas*, Marburg, 1925.

¹⁸ J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula, 1964, str. 43, T. I, 1, 2, 3; T. II, 1, 2.

¹⁹ Pronađene su u Nesactiumu (A. Pusch, Atti e mem., vol. 21, 1905, str. 73, sl. 33; str. 74, sl. 34—36; str. 75, sl. 37—38; str. 83, sl. 55, 56), Picugu (A. Amoro, Atti e mem., vol. 5, 1889, T. IV, 1, 2, 3, 5; J. Mladin, *Umjetnički spomenici...*, str. 55, sl. 12; str. 56, sl. 13; C. Marchesetti, Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste, 23, 1907, str. 234, T. IV, 1; *Gradini iznad Limskeg kanala* (J. Mladin, *Jadr. zb.*, 7, 1966—1969, str. 312, sl. 21; J. Mladin, *Umjetnički spomenici...*, str. 53, sl. 11; K. Mihovilić, *Histria arch.*, 3, 1972, sv. 2, T. 2, sl. 1, 2; T. 3, sl. 1;

T. 9, sl. 3; T. 14, sl. 1, 3; T. 18, sl. 2; T. 34, sl. 9; T. 35, sl. 1, 11), Puli (A. Gnirs, Jahrbuch der k. k. Zentr. Komm., N. F. 1, 1903, str. 71, sl. 57a, 57b; st. 86, sl. 87; st. 87—88, sl. 2, 3, 14, 16; A. Gnirs, *Istria praeromana*, Karlsbad, 1925, str. 51, sl. 30, 2, 3; str. 52, sl. 31, 14, 16; str. 72, sl. 43; str. 73, sl. 45), *Novoj Vasi u Istri* (M. Hoernes, Mitt. Anthr. Gesell. Wien, 24, 1894, str. 172, sl. 178), Bermu (K. Moser, Sitzungsber. d. k. Akademie d. Wissenschaften, Mathem.-naturwiss. Kl., Bd. 89, Abt. I, 1884, str. 26, T. III, 11), *Kaštelu kraj Buja* (B. Bačić, *Jadr. zb.*, 2, 1957, str. 391—392, T. XXIII, 1; T. XXIV, 3).

²⁰ Na metalnim narukvicama iz Picuga (A. Amoroso, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, T. VIII, 4) i posebno često, i u bogatim varijantama, na brončanim pojasnim kopčama iz istog lokaliteta (I. c., T. X, 1—9), pa na isto takvim pojasnim kopčama iz Berma (C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 8, 1883, T. IV, 2; C. Marchesetti, *Arch. triest.*, n. s. 10, 1884, str. 420, sl. 9 i K. Moser, *Sitzungsber. d. k. Akademie d. Wissenschaften, Mathem.-naturwiss. Kl.*, Bd. 89, Abt. I, 1884, T. IV, 14), na brončanoj narukvici iz Pule (A. Gnirs, *Istria praeromana*, Karlsbad, 1925, str. 75, sl. 46).

²¹ Iz Picuga (A. Amoroso, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, T. VI, 12; J. Mladin, *Diadora*, 7, 1974, T. XVIII, sl. 1; T. XXI) i Nesactiuma (J. Mladin, *Diadora*, 7, 1974, str. 109, T. XIII, 1).

²² Npr., na pepeonim žarama iz Martijanca (K. Vinski-Gasparini, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 2, 1961, str. 41 i 42, T. IV, 1, 2; T. V, VI; O. H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, Berlin, 1969, str. 73, 75, Abb. 42), na jednoj maloj zdjelici iz istog lokaliteta (K. Vinski-Gasparini, *I. c.*, str. 42, T. VII, 1), na dva askosa iz Dalja (V. Hoffiller, *Corpus vasorum antiquorum*, Yougoslavie, fasc. 2, Zagreb, 1938, str. 15—16, T. 34, 1—4), na jednom piramidalnom utegu iz Kutjeva kod Slav. Požege (K. Vinski-Gasparini, *I. c.*, str. 48, sl. 1).

²³ Nalazimo ga na jednoj brončanoj pojasnoj kopči iz Brezja kod Trebelna (K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 69, T. 37, sl. 1), na brončanom okovu iz Vača (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 33, T. XLV, sl. 5) i na dva koščana valika iz istog lokaliteta (F. Starè, *I. c.*, str. 48, T. LXXVII, sl. 1, 3), na keramičkoj šolji iz Stične (S. Gabrovec, *Die Ausgrabungen in Stična und ihre Bedeutung für die südaltine Hallstattkultur*, u Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 1974, str. 165, Abb. 1, sl. 16) i na pepeonim žarama iz istog lokaliteta (S. Gabrovec, *Arh. vest.*, 14—15, 1964—1965, T. 5, sl. 1—8), na pepeonoj žari iz Libne gore (M. Guštin, *Libna*, Brežice, 1976, str. 40, T. 26, grob 26, sl. 1), na fragmentima metalnih pločica iz Malence (E. Starè, *Arh. vest.*, 13—14, 1962—1963, T. VI, sl. 10) i dr.

²⁴ Npr., na piramidalnim utezima iz Donje doline (Ć. Truhelka, *WMBH*, 9, 1904, T. XXIII, 1, 1a-b; str. 51, sl. 26) i na keramičkim pećima iz istog lokaliteta (I. c., str. 55, sl. 33; T. VIII, IX, sl. 2, 3, 7, 9). Susrećemo ga također na nekim predmetima grčke provenijencije u južnim ilirskim krajevima, kao, npr., na jednoj zlatnoj pločici iz Novog Pazara (Đ. Mano-Zizi — Lj. B. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 30, T. XXIII, 1), na zlatnim sandalama iz Trebeništa (Lj. Popović, *Katalog nalaza iz Nekropole kod Treveništa*, Beograd, 1956, str. 34, T. III) i na zlatnim rukavicama iz istog lokaliteta (Lj. Popović, *I. c.*, str. 35, T. IV).

²⁵ O vrlo zamršenom pitanju podrijetla meandra pisali su najopširnije G. von Merhart u *Festschrift d. Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, Bd. 2, 1952, str. 6 i d.; M. Garašanin, *Zur Entstehung der Mäanderdekoration*, *Vj. arh. hist. dalm.*, 56—59, 1954—1957, vol. I, str. 58—62; O. H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, Berlin, 1969, str. 73—76. Posljednji autor, razmatrajući pitanje podrijetla meandra na keramičkim posudama starijeg željeznog doba u sjevernim ilirskim krajevima, iznosi mišljenje da je taj motiv nastao pod izravnim grčkim utjecajem.

²⁶ Po mišljenju Ć. Truhelke, ta su ognjišta — ukrašena meandroidnim ukrasom i svastikama — imala veze sa kultom pokojnika, jer su kroz donji otvor stanovnici kuće slali jelo mrtvima, koji su bili sahranjeni ispod kuće. Cfr. Ć. Truhelka, *Larizam i krsna slava*, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 7—8, 1929—1930,

str. 22 i d. U prilog toj Truhelkinoj tezi ide svakako i činjenica da se na tim pećima nalaze motivi meandra i svastike — simbola podzemnog svijeta.

²⁷ E. Küster, *Die Schlange*, str. 22—24.

²⁸ T. Knez, *Prazgodovina Novega mesta*, Novo mesto, 1971, sl. 51.

²⁹ Npr., na nekoliko žara iz Berma u Istri (K. Moser, *Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissenschaften in Wien, Mathem.-naturwiss. Kl.*, Bd. 89, 1884, Abt. I, T. III, sl. 4, 10, 14; A. Amoroso, *Atti e mem.*, 1, 1884, T. II, 4, 6, 9; T. III, sl. 3, 8, 9), iz Nesactiuma (A. Pusch, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 79, sl. 50; str. 88, sl. 63), iz Picuga (A. Amoroso, *Atti e mem.*, vol 5, 1889, T. II, 10, 11; T. IV, 1, 2, 6), iz Dragatuša (G. Spitzer, *Arh. vest.* 24, 1973, T. 3, sl. 3, 10; T. 5, sl. 13; T. 8, sl. 11; T. 11, sl. 3; T. 13, sl. 5; T. 14, sl. 6).

³⁰ Cik-cak crta, jednako kao i spirala, tumači se i kao simbol munje. Cfr. R. Lefort des Ylauses, *La roue, la swastika et la spirale comme symboles du tonnerre et de la foudre*, *Compte rendus de l'Académie des insc. et belles-lettres*, 1949, avril-juin, str. 154. Vidi također C. Hentze, *Mythes et symboles lunaires*, Anvers, 1932, str. 97 i d.

2. SOLARNI I LUNARNI SIMBOLI I SIMBOLI VATRE

Odavno se arheolozi, etnolozi i povjesničari religija ustvrdili neobično veliku ulogu što ju je Sunce — taj izvor topline, svjetla i pokretač svega živoga na zemlji — imalo u vjerovanjima primitivnog čovjeka, i odavno su analizirane mnogobrojne i raznolike manifestacije kulta tog nebeskog tijela u vremenu i prostoru¹. Prapovijesna arheologija dala je značajan prilog poznavanju tog kulta u vremenima koja nisu poznavala pisanu riječ i čija se religija može upoznati gotovo jedino na temelju oskudnih ostataka materijalne kulture. Toj znanosti zahvaljujemo i naše poznavanje heliolatrije i prapovijesnih Ilira.

I oni su, kao i mnogi drugi narodi, imali svoju mitologiju, svoju relegiju, svoju magiju i svoje praznovjerje u koje su utakli elemente solar-noga kulta. Neke od tih elemenata s lakoćom ćemo identificirati i odrediti njihovo mjesto u simboličkom sustavu Ilira općenito, ili pak pojedinih ilirskih plemena, dok ćemo za druge moći samo nagađati što su mogli značiti u raznim etapama razvoja ilirske kulture ili u pojedinim područjima te kulture. U većini slučajeva bit ćemo prisiljeni generalizirati zaključke na sve Ilire, premda je malo vjerojatno da su čak i tako jasni i definirani simboli kao što je jelen ili koncentrične kružnice imali u svih Ilira i u svim epohama isto značenje. Stoga će nužno analize i zaključci što ćemo ih ovdje iznijeti biti aproksimativni i možda, čak, i ne sasvim točni.

2a. KOLUT, KRUŽNICA, KONCENTRIČNE KRUŽNICE

Našu analizu solarnih simbola započet ćemo sa najjednostavnijim među njima — kolutom i njegovim inačicama.

Kolut je najuobičajeniji i najrašireniji način prikazivanja Sunca. Jedno od vrlo rijetkih pisanih svjedočanstava koje govori o ilirskom simbolizmu

tiče se upravo ovog Sunčevog simbola. To je poznati podatak što ga nalazimo kod grčkog retora iz II st. n. e. Maksima Tirskeg, koji kaže da Peonci obožavaju Sunce u obliku malog diska pričvršćenog na visoku motku². Jesu li i drugi Iliri nosili solarni disk na motki, to ne znamo, no da su i svi ostali Iliri prikazivali Sunce najčešće u obliku koluta, odnosno kružnice, o tome se lako možemo uvjeriti i najpovršnijim pregledom dosad iskopanog arheološkog materijala. Od nekropola i naselja u južnim ilirskim krajevima do onih na istočnoalpskom području, te od najstarijih vremena za koja se može reći da su Iliri ili Protoilirski postojali kao etnička skupina, pa sve do rimskog doba susrećemo u velikim količinama privjeske u obliku običnog koluta³, koluta sa četiri, a šest ili više žbica (T. III, 6, 9, 11; T. IV, 10)⁴, koluta sa zrakama (T. III, 3, 5, 8, 10; T. IV, 2, 3, 5, 6, 8)⁵, koluta sa koncentričnim kružnicama u njima (T. III, 1, 2; T. IV, 1, 4, 9)⁶ — sve to u bezbroj varijanata. Da su ti koluti, kružnice, koncentrične kružnice i sl. simboli Sunca, a ne obični ukrasni predmeti, već se davno zna. No mnogo ranije nego što su arheolozi na temelju arheološke građe došli do tog saznanja, kolut se općenito smatrao Sunčevim simbolom. U antičko doba niz pisaca i pjesnika povezuju kolut sa Suncem⁷, a to isto susrećemo i u nordijskim Eddama, gdje se Sunce izričito spominje kao »sjajni kolut«, pa u staroj indijskoj literaturi itd. U raznim varijantama i u kontekstu s nekim drugim simbolima, no uvijek zadržavajući svoj osnovni simbolički sadržaj, kolut (odnosno kružnica) pojavit će se i u keltskoj, germanskoj i drugim religijama, ali i u kršćanstvu, gdje ćemo ga susresti i kao aureolu oko Kristove glave⁸.

Među mnoštvom privjesaka što su otkriveni na ilirskom tlu, a za koje se sa sigurnošću može tvrditi da su imali vrijednost religioznog simbola, posebno treba spomenuti primjerak iz Vrepca kod Gospića (T. III, 3) na kojem je točkicama ugravirano po tri motiva dvojne spirale i dvostruke strelice⁹. Oba ova motiva povezana su sa simbolikom zagrobnog života i simbolikom plodnosti.

Ured privjesaka sa sigurnim simboličkim sadržajem treba, osim toga, spomenuti brojne primjerke sastavljene od više koncentričnih kružnica međusobno spojenih prečkama¹⁰.

Osim u obliku privjesaka (amuleta) kružnica se susreće vrlo često i na keramičkim posudama¹¹, na prijekladima (T. XIV, 2)¹², na brončanim pojasnim kopčama (T. XI, 6) i situlama u istočnoalpskom području¹³ i na ilirskim kamenim spomenicima iz prapovijesnog¹⁴ i rimskog doba¹⁵, kao i na nekim drugim predmetima¹⁶. Svi ti prikazi kružnice, kao i spomenuta vijest kod Maksima Tirskeg, potvrđuju pretpostavku o velikom značenju što ga je solarni kult imao u Ilira u svim epohama i u svim predjelima u kojima su oni živjeli.

Sama činjenica, međutim, da su privjesci u obliku koluta prikazivali Sunčev disk ne objašnjava uvijek i funkciju koju su ti privjesci imali u religijskim i magijskim vjerovanjima njihovih nosilaca. Jednako kao što privjesak u obliku križa, po vjerovanju kršćana, ima profilkličku i apotropejsku funkciju bez obzira što sâm križ nije u svojoj prvotnoj kršćanskoj interpretaciji imao takva značenja, tako su i simboli Sunca obješeni na kopče, pektorale i sl. imali u prvom redu zadatak da štite nosioca od zla, bolesti, zlog pogleda i svih nezgoda u životu¹⁷. Van svake je sumnje upravo takvu

funkciju imao, npr., koncentrični krug što ga nalazimo na štitovima Ilira zajedno sa svastikom¹⁸.

Kolut i njegove različite varijante, bez obzira na njihovu brojnost, malo nam otkrivaju o karakteru solarnog kulta u Ilira. Nešto više ćemo saznati analizom ostalih solarnih simbola. Među njima ističemo svastiku.

2b. SVASTIKA

Kao i drugi dosad spomenuti solarni simboli, i svastika (kukasti križ) bila je poznata na Balkanu davno prije formiranja ilirskog etnosa. Najstariji prikazi potječu iz mlađeg kamenog doba¹⁹. Iz brončanog doba, pak, imamo svastiku prikazanu na poznatim glinenim kolicima iz Dupljaje²⁰.

Krajem brončanog doba, dakle, u vrijeme kada već možemo govoriti o Ilirima na ovim prostorima, svastiku nalazimo prikazanu na stijenama u Lipcima kod Risna u Boki kotorskoj²¹ i u žlijebu kod Višegrada²².

Uz iznimku prikaza jedne svastike na fibuli iz Kompolja u Lici (T. VII, 3), koja se datira u završnu fazu kulture žarnih polja (Ha B)²³, ovaj se simbol ne susreće na ilirskom tlu sve do konca VI st. pr. n. e., ali tek u V st. postaje vrlo čest. Zanimljivo je da svastika nije jednako zastupljena na cijelom ilirskom području. Najčešće je susrećemo u Istri (T. VI, 1, 4; T. VII, 1, 2, 5, 6)²⁴ i u istočnoalpskom području (T. VI, 3; T. VI, 3, 6; T. VII, 4, 8)²⁵, dok je na području između Save, Drave i Dunava susrećemo tek u mlađem željeznom dobu, i to samo u jednom lokalitetu — u Osijeku (T. V, 2)²⁶. Nešto je češći na području Japoda²⁷, ali ga zato uopće nema na širokom prostoru što su ga nastavali Liburni i Dalmati, dok je s područja Liburna zasada poznat samo jedan prikaz ovog simbola²⁸. Ponovo ga često susrećemo na središnjem ilirskom području (T. V, 4, 5; T. VI, 2, 5; T. VII, 7), kao i u južnim dijelovima ilirske zemlje²⁹.

U repertoar nalaza treba pribrojiti i prikaze trikvetruma (triquetrum), koji se od svastike razlikuju po tome što umjesto četiri imaju tri zavrnutu kraka. Dosada znamo samo za tri prikaza trikvetruma sa ilirskog tla — jedan na fibuli iz kraja brončanog doba iz Krehina Graca³⁰ i dva nešto mlađa (VIII st. pr. n. e.) ugravirana na dvije potkoljenice iz Ilijaka na Glasincu³¹.

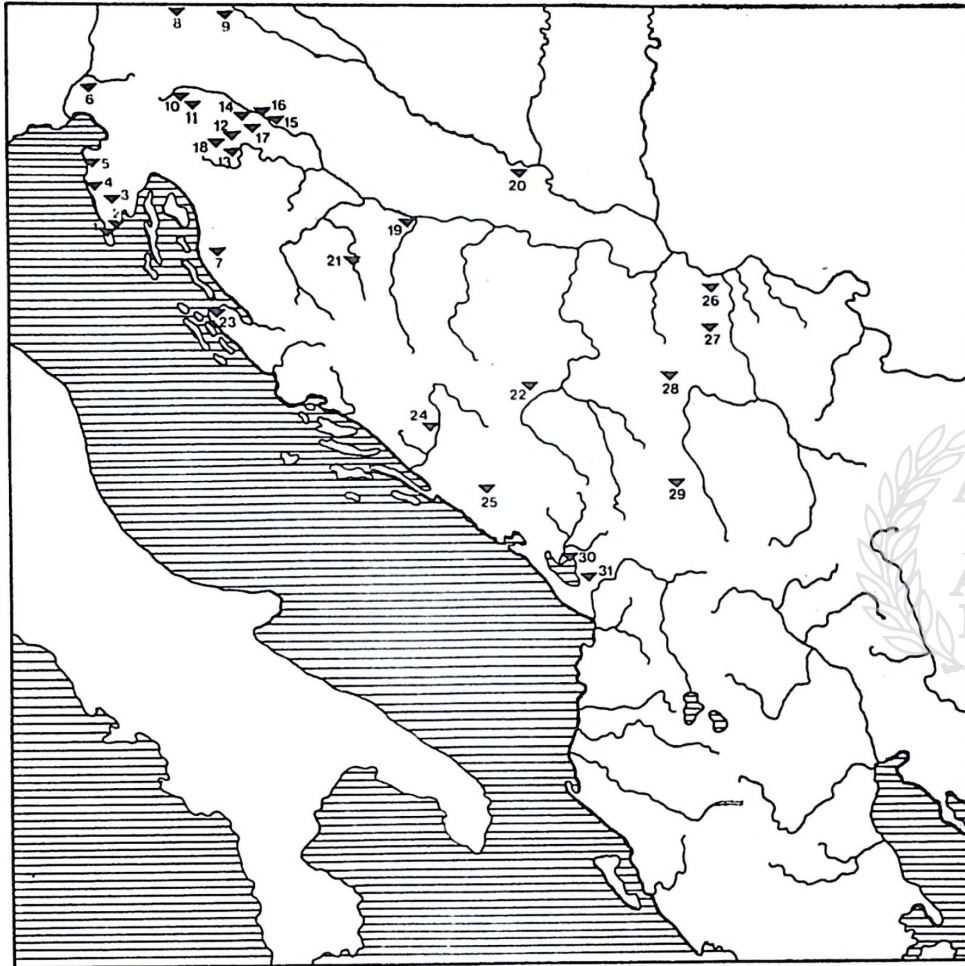
Simboličko značenje svastike dobro je poznato povjesničarima religije. Sama riječ »svastika« sadržava i objašnjenje tog simbola: na sanskritu »svasti« znači zdravlje, dobrota i radost. J. Dechelette, koji je ovom simbolu posvetio posebnu pažnju, okarakterizirao je svastiku kao simbol »Sunca u pokretu«. Po njemu, svastika se razvila od obične kružnice, u koju je kasnije ucrtan križ. S vremenom su se krakovi križa savijali, pa je tako dobiven lik svastike sa savijenim kracima unutar kružnice. To bi bio najstariji grafički prikaz svastike. Tip svastike sa razlomljenim kracima pripadao bi daljnjoj evolucionoj fazi ovog simbola³².

Osim Decheletta, ovim se simbolom bave vrlo mnogo i drugi stručnjaci³³ i svi se oni slažu da se svastika najranije pojavila u Mezopotamiji, na eneolitičkoj keramici iz Suse i drugih lokaliteta³⁴ i da se otuda, zajedno s drugim kulturnim elementima, širi u Podunavlje i dalje prema zapadu.

Na ilirskom području svastika se susreće, kako je već rečeno, u mlađem kamenom dobu, ali će se i s tim simbolom dogoditi ono isto što se dogodilo i

s nekim drugim simbolima na Balkanu. Nakon pojave u mlađem kamenom dobu svastika, naime, uz rijetke iznimke, nestaje, da bi se ponovno pojavila, i to u velikom broju, sredinom I tisućljeća pr. n. e., točnije koncem VI st. Vidjeli smo da se njezin lik susreće vrlo često na istarskom i istočnoalpskom prostoru, kao i u nekim dijelovima središnjeg i južnog ilirskog prostora.

KARTA 2

Svastika: 1. Pula; 2. Nesactium; 3. Beram; 4. Picugi; 5. Nova Vas; 6. Sveta Lucija; 7. Kopolje; 8. Slovenj Gradec; 9. Poštela; 10. Magdalenska Gora; 11. Stična; 12. Novo Mesto; 13. Podzemelj; 14. Bučni vrh; 15. Libna Gora; 16. Gorenji Leskovec; 17. Rovišče; 18. Toplice; 19. Donja Dolina; 20. Osijek; 21. Sanski Most; 22. Glasinac; 23. Nin; 24. Krehin Gradac; 25. Kačanj; 26. Umčari; 27. Mramorac; 28. Atenica; 29. Novi Pazar; 30. Gostilj; 31. Skadar.

Mnogi predmeti na kojima je svastika prikazana, posebno na onim što potječu iz Bosne i Hercegovine, te iz Srbije, rađeni su pod izravnim grčkim utjecajem, pa se stoga može lako zaključiti da je pojava ovog simbola na tim područjima u vezi s prodorom grčkih kulturnih i uopće duhovnih ele-

menata u unutrašnjost ilirskih zemalja. Pojava svastike u Istri i u istočnoalpskom području također se može objasniti u većini slučajeva istim kulturnim utjecajima što su s helenskog svijeta — izravno, ili neizravno preko Italije — zapljuskivali te ilirske pokrajine. U ovim sjevernim ilirskim dijelovima ilirske zemlje svastika dolazi uglavnom preko etrursko-italskog kulturnog kompleksa. Moguće je, međutim, da je poticaj za prikazivanje ovog sunčanog simbola došao u Istru i izravno iz grčkih gradova u južnoj Italiji; na takav zaključak nas upućuje činjenica da su u Istri otkrivene grčke vaze južnoitalskog podrijetla sa prikazima ovog simbola.

Što se, pak, tiče istočnoalpskog područja, moramo spomenuti još jedan put kojim je svastika tamo doprla. Olovne aplikacije sa krakovima u obliku konjskih glava što se okreću u smjeru obrnutom od kazaljke na satu tipični su proizvod istočnog životinjskog stila, a njihovo prisustvo u Magdalenskoj Gori, Toplicama i Stični indicira postojanje i istočnog izvora svastike u sjevernim ilirskim krajevima³⁵.

Osnovno značenje svastike u Ilira³⁶, jednako kao i u drugim zemljama u kojima se ona pojavljuje, bilo je — u osnovi — solarno. No, svastika ima također i druga značenja. Lik svastike, npr., na ilirskim štitovima prikazanim na novcu ilirskog grada Scodre, pa lik trikvetruma na potkoljenicama iz Ilijaka itd. imao je apotropejsko značenje. Takvo su značenje sigurno imali i prikazi svastike na fibulama, narukvicama i drugom nakitu što su ga Iliri nosili.

Vjerojatno su apotropejsko značenje imale i svastike što se pojavljuju na cinerarnim urnama (npr., na onoj iz Picuga, pa iz Rovišča, i na latenskoj žari iz Osijeka). Ti nas prikazi podsjećaju na brojne svastike što ih susrećemo na nadgrobnim spomenicima, sarkofazima i grobnim žarama u grčkoj, rimskoj i u mnogim drugim civilizacijama.

Nešto je zamršenije tumačenje što ga zahtijevaju prikazi svastike na kućnim ognjištima iz Donje Doline. Ti su objekti, kako smo već spomenuli, osim praktične funkcije, imali i veliku ulogu u vjerovanjima stanovnika tog sojeničkog naselja, pa i pojava svastike na njima morala je biti usko povezana mjestom što ga je u tim vjerovanjima imalo kućno ognjište. Po tumačenju što ga je Č. Truhelka dao, stanovnici Donje Doline su kroz ljevkastru otvor, što se nalazi na dnu tih peći, slali hranu pokojnicima — zaštitnicima kuće i obitelji — koji su bili sahranjeni ispod njihovih kuća³⁷. Svastika na tim pećima može biti simbol sreće i radosti, ali i smrti. Poznato je, naime, da je svastika sa kracima okrenutim u smjeru kretanja Sunca bila u staroj Indiji simbol svjetla, radosti i života, dok je ona sa kracima okrenutim u suprotnom smjeru (suavastika) značila smrt i nesreću. U Ilira nalazimo oba tipa tog simbola, a pošto se suavastika nalazi češće na objektima funerarne namjene negoli svastika, vjerojatno je da su i u Ilira ta dva tipa svastike imala jednaka značenja kao i u Indiji.

2c. ZNAK »S«

Vrlo blizak svastici po svom simboličkom značenju je simbol u obliku slova »S«. Po mišljenju J. Decheletta, taj znak i nije drugo nego krivolinijska polusvastika. Dokaz za tu tvrdnju nalazi ovaj autor na nekim glinenim pršlje-

novima iz Troje, na kojima se znak »S« smjenjuje sa spiralom i sa krivolinijskim svastikama. Da bi tu svoju misao potvrdio, iznio je Dechelette slučaj poznatog kipića Jupitera iz Chateleta, koji ima kao svoje attribute kolut i niz privjesaka u obliku slova »S«, koji su obješeni o jednu alku³⁸.

Na ilirskom tlu najizrazitiji primjer tog simbola nalazimo, zajedno sa spiralom, na jednom kamenom spomeniku iz Nesactiuma (T. I, 4)³⁹. S obzirom na sakralnu funkciju objekta kojemu je taj kamen pripadao, nema sumnje da je i taj znak imao značenje religioznog simbola. Taj znak susrećemo također i na nekim drugim objektima⁴⁰.

2d. KRIŽ

Prilično čest na ilirskom tlu u predrimsko doba je i simbol križa. Ovaj motiv se, međutim, obično susreće na raznom nakitu (kopče, aplike), a ne kao samostalni simbol, pa se može sumnjati da li se u tim prikazima uopće radi o religioznom simbolu ili, pak, o funkcionalnom dijelu tog nakita. Ipak, za neke prikaze križa možemo prilično pouzdano tvrditi da imaju simboličko značenje. Takav je slučaj sa križem na amuletu u obliku dvojne sjekire (labrys) iz lokaliteta Visoi I kod Bitole⁴¹, kao i sa križem ucrtanim na jednoj fibuli iz Osora⁴², pa sa križem napravljenim od niza izbočina na jednoj pločastoj fibuli iz Bilišana kod Obrovca, na kojoj se nalazi također izveden motiv dvojne sjekire⁴³, itd. Povezivanje motiva križa sa dvojnomo sjekirom navodi na zaključak da je križ i u Ilira imao značenje simbola života i svjetla, kao što je to imao u nizu drugih religija, posebno u kršćanskoj.

U Ilira nalazimo još jednu potvrdu o solarnom karakteru križa. To su brojni kolutići s liburnskog područja, koji se u mnogo manjoj mjeri susreću i u drugim ilirskim krajevima, koji u sredini imaju križ. Posebno je zanimljiv kolutić sa križem na nozi jedne fibule iz VI ili V st. pr. n. e. pronađene blizu Novalje na otoku Pagu⁴⁴. Taj se kolutić nalazi, dakle, apliciran upravo na mjestu na kojem se vrlo često na fibalama tog tipa nalaze protome barskih ptica, ovnova ili konja.

Ovaj simbol je, inače, veoma rasprostranjen u prapovijesno doba, a na zapadnom dijelu Balkana poznat je i u predilirsko vremena⁴⁵.

2e. JELEN

Rimski car Aurelijan, rodnom vjerojatno iz Sirmiuma, u trijumfu što ga je slavio nakon pobjeda nad Gotima vozio je u Rimu kola zaplijenjena u bici protiv tog barbarskog naroda, koja su vukla četiri jelena. Sišavši na Kapitolu, žrtvovao je jelena kapitolinskom Jupiteru⁴⁶.

Žrtvovanje jelena tom rimskom božanstvu nema paralele u rimskom kultu, pa je to navelo suvremene povjesničare religija da na Balkanu potraže izvor tog Aurelijanovog gesti⁴⁷.

Moguće je da je Aurelijan zaista žrtvovao jelena vrhovnom božanstvu u Rimu po običajima iz svog rodnog kraja, no to se, ipak, ne može sa sigurnošću tvrditi, jer je jelen kao žrtvena životinja i kao religiozni simbol dobro poznat ne samo Ilirima nego i mnogim drugim narodima, pa prema tome

taj rimski car, koji je želio kult Sunca nametnuti kao službeni kult cijeloga Rimskoga Carstva, nije morao upravo u Iliriji ili Panoniji naći inspiraciju za svoje vjerske reforme i za čin žrtvovanja jelena kapitolinskom Jupiteru. Ipak, ostaje činjenica da je žrtvovanje te životinje u Aurelijanovoj domovini bilo dobro poznato i da arheološka svjedočanstva o tom kultu sežu u daleku, predilirsku prošlost. Poznat je primjer žrtvovanja ove životinje iz Vučedola, koji se datira u eneolitičko doba⁴⁸, kao i nalaz jedne glinene figurice sa kultnom posudom na glavi iz istog lokaliteta⁴⁹.

Iz brončanog doba, dakle, iz vremena kada je već započeo proces stvaranja ilirskog etnosa, potječe jedna grupa zanimljivih crteža jelena na stijeni u mjestu Tren blizu Korčë u Albaniji. Tu je prikazana scena lova u kojoj lovci na konjima sa kopljima u ruci love jednog jelena. Scena podsjeća na slike na stijenama iz Val Camonice u sjev. Italiji i ne može se sa sigurnošću datirati, no može se zasada prihvatiti pretpostavka M. Korkutija da pripadaju vremenu konca II ili početka I tisućljeća pr. n.e.⁵⁰. Ta je scena, vrlo vjerojatno, imala magično značenje.

Možda iz istog vremena je i sličan crtež lova na jelene na stijeni u Lipcima na Bokokotorskom zaljevu⁵¹. Značenje te figuralne kompozicije (pet jelena, jedan košuta i jedan /ili dva?/ lovca na konju s kopljem u ruci) bilo je očito identično sa onim iz Trena u Albaniji. No, među figurama na kompoziciji iz Lipca nalazimo također i dvije svastike, dakle, sunčane simbole, čije prisustvo u toj kompoziciji ne možemo tumačiti kao jednostavni ukras. Dok se za scenu lova može pretpostaviti — a to potvrđuje činjenica da se slika u Lipcima, jednako kao i one iz Trena, nalazi na vrlo teško pristupačnoj stijeni — da je imala magično značenje, prisustvo svastika nas upućuje i na kulturni značaj tih kompozicija, kao i mjesto u kojima su se one nalazile. Vjerojatno imamo tu ostatke kulturnog mjesta u vezi sa kultom Sunca.

Prikazi jelena koji se mogu vezati za Ilire pojavljuju se uglavnom na nakitu. Iz Krehinog Graca, npr., potječe zanimljiv prikaz 5 jelena na velikom brončanom dugmetu, koji se datira potkraj IX st. pr. n.e. (T. VIII, 1)⁵². Iz nešto kasnijeg vremena (VII st.) imamo prikaz jelena ugraviran na jednoj potkoljenici iz Ilijaka na Glasincu⁵³, a još kasnije se susreću nalazi nekoliko brončanih figurica jelena iz istočnih, perifernih područja ilirske kulture, od kojih neki vuku svoje podrijetlo iz istočnoevropskih stepa⁵⁴ — prikazi jelena na poklopcu jedne posude iz Novoga Mesta u Sloveniji, na kojoj se nalaze ugravirani i drugi sunčani simboli⁵⁵, jedan realistički prikaz ove životinje na peterostranoj pločici iz početka mlađeg željeznog doba iz Vinice⁵⁶ itd.

Posebnu skupinu prikaza jelena nalazimo na proizvodima situlske umjetnosti u istočnoalpskom kulturnom krugu, no moramo odmah podvući činjenicu da se jelen tu pojavljuje u naturalističkim, žanr-scenama, koje nemaju — čini se — dublje, religiozno značenje (T. VIII, 2)⁵⁷. Za nas je važniji prikaz niza jelena na srednjem frizu jedne keramičke posude iz Sv. Lucije kod Tolmina (T. VIII, 3), a koja se datira u VII—VI st. pr. n.e. Figure jelena okreću se oko posude istim pravcem kojim se Sunce kreće po nebeskom svodu⁵⁸. Tu se jeleni pojavljuju u svojoj najuobičajenijoj simboličkoj funkciji — kao personifikacija Sunca i njegovog kretanja po Svemiru.

Iz same arheološke građe teško je o kultu jelena u Ilira saznati nešto više od onoga što nam je o tom kultu poznato iz drugih religija i mitologija⁵⁹.

Sama pojava, relativno česta, lika ove životinje na ilirskom tlu govori da je jelen i u ilirskim legendama i vjerovanjima igrao važnu ulogu jednako kao i u legendama i vjerovanjima mnogih drugih naroda, no nije nam se, na žalost, sačuvala nijedna ilirska priča koja bi nam otkrila kakvo je pravo mjesto te životinje bilo u sustavu ilirskih vjerovanja.

Tračak svjetlosti na ulogu te životinje u ilirskim vjerovanjima baca toponomastika i, donekle, filologija. Nekoliko toponima s područja gdje su živjeli Iliri — ili gdje se njihovo prisustvo arheološkim ili povijesnim izvorima može dokazati — izvode iz korijena **bhrento*. To su imena grada Brundisium u južnoj Italiji, pa ime područja Brutti, također u Italiji, Brattia — današnji Brač i sl. Taj korijen doveden je u vezu s albanskom riječju *bri*, *brini* = rog i označavala bi ilirsku riječ za jelena⁶⁰. Nije teško iz toga zaključiti — ukoliko su te filološke kombinacije točne — da su ti toponimi u vezi sa totemističkim značenjem što ga je ta sveta životinja imala u Ilira⁶¹.

Kelti donose na ilirsko tlo svoje božanstvo Cernunnos, koje na glavi ima jelenje rogové. Čini se, međutim, da ovo božanstvo nije bilo jako popularno među onim Keltima koji su se nastanili u ilirskim zemljama, jer je dosada otkriven jedan jedini spomenik s prikazom tog božanstva, a i taj potječe iz rimskog doba (II st. n.e.)⁶². To je božanstvo, inače, u keltskoj religiji bilo u prvom redu božanstvo plodnosti; možemo nagađati da takvo povezivanje jelena sa plodnošću — kako ljudi tako i životinjskog i biljnog svijeta — nije bilo strano ni Ilirima, jer je poznato da mnoge životinje, i jelen među njima, osim što su imale karakter solarnih simbola, imaju također i značenje simbola podzemlja i plodnosti⁶³.

2f. BARSKE PTICE

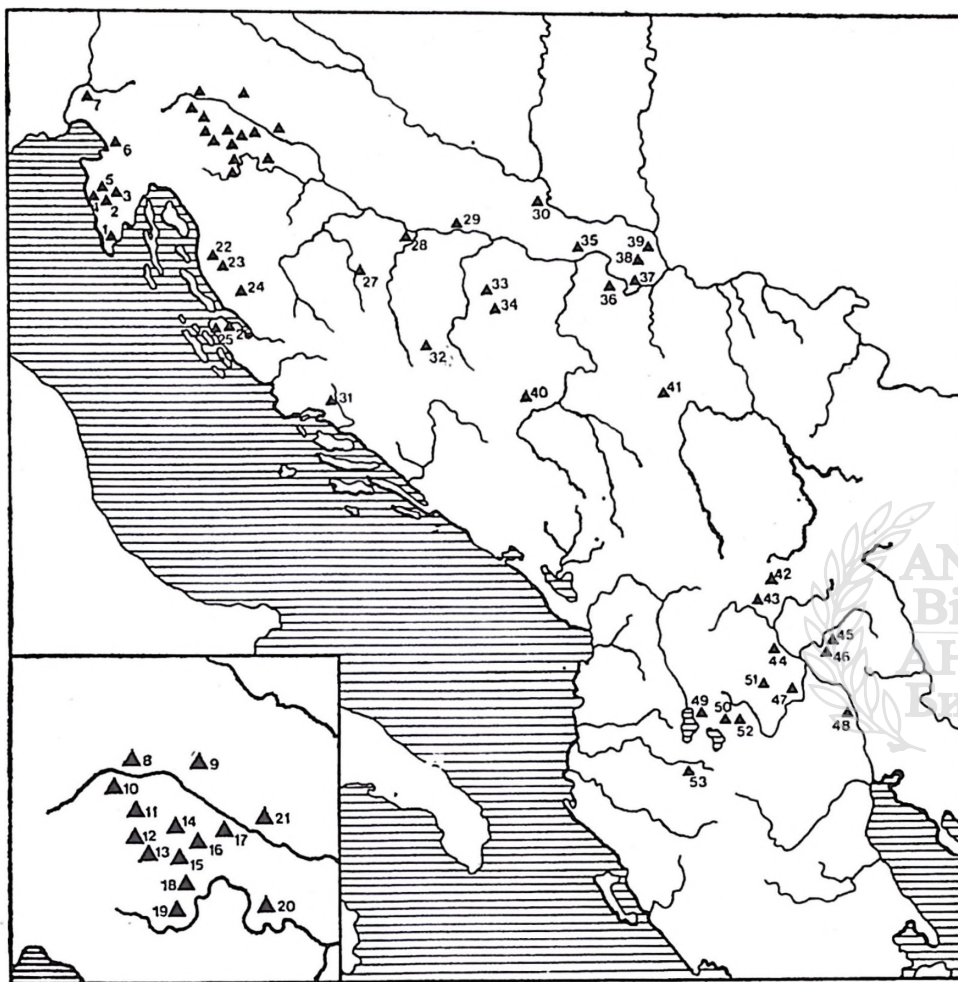
Barske ptice (ptice selice) spadaju među najkarakterističnije solarne simbole u prapovijesnoj Evropi. Grčka mitologija pruža obilje podataka o simboličkom značenju barskih ptica, pa se na temelju analize tih značenja u grčkoj religiji i mitologiji može naslutiti kakva je funkcija barskih ptica bila i u ilirskoj religiji. U Grčkoj one se susreću najčešće u mitu Apolona, božanstva Sunca, koji putuje na sjever u zemlju Hiperborejaca, gdje boravi u vrijeme zimskih mjeseci, da bi se na proljeće vratio i donio svjetlost i toplinu. Na tom putu u mitsku zemlju Hiperborejaca, koju su Grci smještavali na krajnjem sjeveru nastanjene zemlje, Apolon je jahao na labudu ili je, pak, vozio kola koja su vukle barske ptice.

Prikazi barskih ptica iz brončanog i željeznog doba u Evropi izvanredno su česti. Ti prikazi simboliziraju ili samo Sunce, ili su, pak, prikazane kako vuku sunčanu lađu po nebeskom svodu. U skandinavskim zemljama, jednako kao i u srednjoj i južnoj Evropi, barske su ptice redovito povezane sa drugim solarnim simbolima — koncentričnim kružnicama, sunčanom lađom i sl.⁶⁴

U ilirskoj religiji i mitologiji barske ptice igraju također vrlo značajnu ulogu — koliko se može ustvrditi na osnovu vrlo obimnog i raznovrsnog arheološkog materijala, a vjerojatno je ta uloga bila i veća od one koju možemo rekonstruirati na osnovu te građe. Prikazivanje barskih ptica, naime, jednako kao i realističko prikazivanje životinja i ljudi, rijetko je u Ilira prije konca VI — početka V st. pr. n. e., osim u onim krajevima gdje strani utjecaji prije

tog vremena mijenjaju stare kanone apstraktno-geometrijskog umjetničkog izražavanja, kao što je to, npr., slučaj djelomice u Sloveniji i u južnim ilirskim krajevima.

KARTA 3

Barske ptice: 1. Nesactium; 2. Picugi; 3. Radovac; 4. Beram; 5. Kringa; 6. Škocjan; 7. Sveta Lucija; 8. Vače; 9. Rifnik; 10. Magdalenska Gora; 11. Šent Vid pri Stični; 12. Valična Vas; 13. Vinkov vrh pri Dvoru; 14. Brezje; 15. Novo Mesto; 16. Šmarjeta; 17. Rovišče; 18. Podzemelj; 19. Vinica; 20. Malunje; 21. Libna Gora; 22. Kampilje; 23. Prozor; 24. Smiljan; 25. Nin; 26. Zaton; 27. Sanski Most; 28. Donja Dolina; 29. Brodski Varoš; 30. Dalj; 31. Otišić; 32. Veliki Mošunj; 33. Boljanići; 34. Lukavac; 35. Adaševci; 36. Sinoševići; 37. Kupinovo; 38. Popinci; 39. Novi Banovci; 40. Glasinac; 41. Atenica; 42. Kumanovo; 43. Mojanci; 44. Dolno Orizari; 45. Radnje; 46. Bargala; 47. Cesendre; 48. Rid kod Gevgelije; 49. Rečica; 50. Visoi; 51. Kruševica; 52. Rapeš; 53. Kući Zi.

No, da je na Balkanu i u Podunavlju mnogo ranije nego što je do toga došlo postojao kult solarnog božanstva, van svake je sumnje. Dovoljno je podsjetiti se poznatih glinenih kolica iz Dupljaje, koja pripadaju dubovačko-

-žutobrdskej kulturi razvijenog brončanog doba, na kojima stoji solarno božanstvo, a koja vuku barske ptice. U tim kolicima imamo sve bitne atribute solarnog božanstva. To će se božanstvo kasnije u grčkoj mitologiji i religiji pojaviti pod imenom Apolona, koji će u sebi sjediniti i one elemente koje poznajemo iz prikaza paleobalkanskog solarnog božanstva prikazanog na kolicima iz Dupljaje⁶⁵.

No, dok o grčkom Apolonu imamo toliko mnoštvo podataka, da s lakoćom možemo ustvrditi njegove božanske atribute, dotle o njegovom ilirskom pandanu, koji je sigurno postojao i koji je također morao sadržavati elemente koje vidimo na kolicima iz Dupljaje, znamo vrlo malo. Znamo, međutim, da je postojao i da se bitno nije mogao razlikovati od analognog grčkog božanstva. Uz ostalo nas na to upućuju i brojni prikazi ptica, koje su u ilirskoj religiji imali jednaku funkciju kakvu su imali u mitu o grčkom Apolonu.

Najranije se prikazi barskih ptica (odnosno ptica selica) susreću na zapadnom Balkanu u vrijeme kada se već može govoriti o prisustvu ilirskih, ili bar protoilirskih etničkih formacija, a nastaju pod izravnim utjecajem (ikonografskim i idejnim) srednjoevropsko-podunavske kulture polja sa žarama s kraj II tisućljeća pr. n. e. U tu najraniju grupu spada i lijepi privjesak u obliku patke iz Boljanića kod Gračanice u sjeveroistočnoj Bosni⁶⁶, pa slični privjesak iz Brodskog Varoša⁶⁷, stilizirani prikaz labuda i sunčeva koluta na fragmentima brončanih posuda iz Lukavca kraj Tuzle⁶⁸ i dr.⁶⁹

Češće ćemo na prikaze barskih ptica naići tek početkom VIII st., i to u južnim ilirskim krajevima, na području trebeniške kulturne skupine u Makedoniji i Albaniji (T. XIII, 2—5). Pretpostavlja se da su iz Podunavlja još tijekom cvata kulture polja sa žarama (od XIII do VIII st. pr. n. e.) neki od tamošnjih simbola, među kojima i onaj barskih ptica, dospjeli na područje Egejskog mora⁷⁰ i da se proizvodnja ornitomorfnih privjesaka na tom području dalje razvijala pod utjecajem egejskih i maloazijskih uzora⁷¹. Iz albansko-makedonsko-tesalskog područja neki od oblika tih privjesaka prodiru kasnije prema sjeveru, u srce ilirske zemlje, gdje sudjeluju u oživljavanju grafičkog prikazivanja tih solarnih simbola.

U najsjevernijim ilirskim krajevima barska ptica se kao ostatak simbolizma iz ranije kulture žarnih polja, ali i pod utjecajem umjetnosti i simbolike susjednih italskih kultura, pojavljuje najprije rijetko, a onda od VI do V st. vrlo često, bilo kao samostalni privjesak, bilo pak na fibulama ili drugim brončanim proizvodima situlske umjetnosti (T. IX, 1—5; T. X. 3; T. XI, 1, 4—9)⁷².

U drugim područjima ilirske kulture barske se ptice susreću tu i tamo od kraja brončanog doba dalje⁷³, ali uglavnom tek od konca VI st. postaju brojniji. Takav je slučaj sa Glasincem (T. XII, 6—10; T. XIII, 1), gdje je inače motiv barske ptice prilično čest, ali se i tu češće pojavljuje tek od tog vremena⁷⁴, a to vrijedi, u većoj ili manjoj mjeri, i za druge nespomenute krajeve.

Tumačiti pojavu tog simbola na ilirskom tlu jedino kao posljedicu prodora, odnosno ostataka heliolatričkog kulta nosilaca kulture polja sa žarama — kako se to često čini — neće biti ispravno, jer niti su nosioci te kulture donijeli kult Sunca na ilirsko tlo, a niti je duhovni utjecaj te kulture igrao jednako važnu ulogu u svim onim ilirskim krajevima u kojima je so-

larni kult bio razvijen, npr., na području Liburna u sjev. Dalmaciji⁷⁵. Ne može se, s druge strane, osporiti činjenica da je ikonografski prikaz barskih ptica što su ga poznavali nosioci kulture polja sa žarama imao znatnog udjela na način prikazivanja tog solarnog simbola u Ilira, posebno onih u istočnoalpskom i u sjeveroistočnim područjima ilirskih zemalja, uključujući tu djelomice i područje Japoda⁷⁶.

Spomenutim skupinama prikaza barske ptice potrebno je nadodati još dvije, da bi slika o podrijetlu tog motiva na ilirskom tlu bila potpuna. Prva je ona koju u istočne ilirske krajeve od VIII st. donose konjanički narodi. Najčešće se tu radi o privjescima u obliku ptica, što su se vješali o karičice i koji su, bez sumnje, imali apotropejsko značenje. Druga grupa vremenski pripada mlađem željeznom dobu. To su stilizirani prikazi ptica na zavrćenim nogama na latenskim fibulama iz IV st. (rjeđe i iz III st.). Takve su fibule tipološki i idejno vezane za srednjoevropsku kulturu starijeg željeznog doba⁷⁷, a za tu kulturu su vezani i oni primjerci koji su pronađeni u istočnim krajevima ilirskih zemalja⁷⁸. To vrijedi, također, i za prikaze barskih ptica na drugim predmetima iz tih krajeva⁷⁹.

Vrlo brojni i raznoliki prikazi ptica na ilirskom tlu pružaju mogućnost za različite analize i zaključke o njihovom značenju u religioznoj simbolici Ilira. Ovdje ćemo se ograničiti na kratku analizu samo najznačajnijih i najzanimljivijih nalaza, odnosno grupe nalaza, važnih za rekonstrukciju ilirskog religioznog simbolizma.

Jedan od takvih je brončana aplika što je otkrivena u Škocjanu blizu Divača (T. XI, 9)⁸⁰. Ta figurica ima oblik barske ptice, ali sa ribljim repom. Kakvo je značenje ta kombinacija mogla imati za stanovnike sjevernih ilirskih krajeva, možemo samo nagađati. U ovom predmetu imamo, naime, spojena dva simbola — barsku pticu i ribu (vjerojatno delfina), a oba ta simbola mogu se dovesti u vezu sa grčkim bogom svjetlosti i Sunca Apolonom. No, dok barske ptice simboliziraju hiperborejskog Apolona, boga koji dio godine boravi na sjeveru, dotle je delfin simbol delfijskog Apolona. Smijemo se zato pitati — nije li ova mala aplika, koja je rađena i upotrebljavana na pol puta između sjevera i Grčke, u stvari kontaminirala ova dva Apolona simbola.

Sa sjevera ilirskih zemalja, iz Magdalenske gore blizu Šmarja, potječe još jedan zanimljiv prikaz barske ptice. U tom je mjestu otkrivena poznata figuralna pojasna kopča, na čijoj se lijevoj strani vidi ptica koja stoji na drvetu i koja na kljunu drži zmiju (T. XVII, 7)⁸¹. To je, inače, jedini prikaz takve vrsti u situlskoj umjetnosti i bez sumnje ima dublje značenje od obične žanr-slike. Ptica stoji na drvetu, koje se jedino može tumačiti kao drvo života. Sama ptica ovdje simbolizira sile svjetlosti, koje se bore protiv mračnih, htoničkih sila. Po svemu sudeći, imamo ovdje prikaz dobro poznatog motiva borbe ptice (obično orla) sa zmijom, koji je tako čest ne samo u grčkoj ikonografiji⁸² nego i ranijoj mezopotamskoj, kao i u kasnijoj kršćanskoj religioznoj simbolici.

Nabrajajući nalaze barskih ptica s liburnskog teritorija, spomenuli smo male jantarne i brončane privjeske sa po dvije antitetički postavljene glave ptica (T. XII, 5). Već na prvi pogled je jasno da je majstor koji ih je izradio želio dobiti vrlo pojednostavljeni prikaz lađe, a kako je na toj lađi prikazao i barske ptice, nema sumnje da u tim privjescima imamo vrlo

shematizirane, ali ipak jasno prepoznatljive sunčane lađe. Drugi Iliri ne poznaju privjeske tog tipa, ali ih zato vrlo slične susrećemo na suprotnoj italjskoj obali, posebno na području Picena⁸³.

Na ilirskom tlu motiv »sunčane lađe« nije inače nepoznat. Taj se motiv susreće, npr., u ostavi iz Brodskog Varoša, koja pripada starijoj fazi kulture polja sa urnama⁸⁴, pa u ostavi iz mlađe faze te kulture koja je otkrivena u Škocjanu kod Divača. U ovom lokalitetu su pronađeni ulomci brončanih šljemova na kojima su tehnikom iskucavanja izvedene figure barskih ptica međusobno povezanih i između njih se nalazi sunčani disk⁸⁵. Sličan prikaz sunčane lađe imamo i na jednom brončanom vedru iz Picuga (T. IX, 1)⁸⁶. Ovi prikazi sunčane lađe nalaze brojne analogije u srednjoevropskoj kulturi polja sa žarama⁸⁷.

Za razliku od tih prikaza koji su povezani sa spomenutim duhovnim krugom kulture polja sa žarama, prikazi sunčane lađe na liburnskom tlu nisu izravno povezani s tim kulturnim krugom. Ne samo spomenuti privjesci nego i pločice s pticama na brončanim pektoralima s liburnskog područja, koji također reproduciraju siluetu sunčane lađe (T. XII, 1)⁸⁸, jednako kao i slični brončani pektoralni iz Kompolja (T. X, 1) sa susjednog japodskog područja, sa prikazom barskih ptica⁸⁹, u ikonografskom i idejnom pogledu čvršće su povezani sa Italijom negoli sa Podunavljem i srednjom Evropom. No, bez obzira na ikonografsku provenijenciju, nema sumnje da svi ti prikazi sunčane lađe simboliziraju put što ga Sunce svakoga dana prevaljuje s istoka prema zapadu i, vraćajući se po podzemnom svijetu, svake noći sa zapada prema istoku⁹⁰. Iliri su, kako pokazuju spomenuti nalazi, i sami dobro poznavali mit o putu Sunca, koji mi poznajemo iz grčke i drugih indoevropskih religija i mitologija.

Najzanimljiviju ilustraciju ilirskog mita o Sunčevom putu po nebeskom svodu imamo u brončanim kolicima što su pronađena na Glasincu (T. XIII, 1). Otkrivena su još 1880. godine u jednom tumulusu i poslana u Beč, gdje se i sada čuvaju u Naturhistorisches Museumu. Ona se sastoje od četiri kotača što drže podlogu na koju je pričvršćena vertikalna šipka. Na njoj stoji posuda u obliku ptice sa otvorom u gornjem dijelu. Taj se otvor zatvara poklopcem, na kojem se također nalazi figura ptice. Još dvije manje ptice pričvršćene su na prednjoj i stražnjoj osi kolica, a na obje strane glavne figure (u stvari posude), u njezinom srednjem dijelu, obješena su po dva privjeska⁹¹.

O značenju ovih kolica bilo je dosada izrečeno vrlo različitih mišljenja — od onih koja su im negirala bilo kakvo simboličko značenje⁹², pa do onih koji su u njima vidjeli predmet vezan za magične rituale za dobivanje kiše⁹³. Najbliži istini o stvarnoj njihovoj ulozi bit će, bez sumnje, oni koji ta kolica dovode u vezu sa solarnim kultom.

Za razumijevanje simbolike ovih kolica moramo obratiti pažnju na neke pojedinosti ptičjih figura. Središnja figura, jednako kao i ona na poklopcu, ima na glavi krestu pijetla i uši neke četveronožne (vrlo vjerojatno goveda) životinje. Ne treba sumnjati u to da ni same figure ptica, a ni spomenuti detalji na njima, nisu slučajni na tim kolicima. U prvom redu sama središnja figura ptice prikazana je na način koji pokazuje da je ona imala zadatak da vuče ta kolica. Umjetnik koji ih je izradio prikazao je to pomoću konjske opreme uz bokove te ptice, u koju svakako spadaju i spome-

nuti privjesci okačeni o njezin bok. Upravo te pojedinosti pokazuju da je funkcija ptice na tim kolicima identična s onom koju dobro poznajemo iz drugih indoevropskih mitologija — vučenje sunčanih kola na kojima se vozilo Sunce, odnosno božanstvo koje je Sunce personificiralo.

Pojava, pak, pijetlove kreste i ušiju goveda na tim pticama pojačava vezu tih figura sa solarnim kultom. Poznato je, naime, da su i pijetao i govedo imali, uz ostala, i značenje solarnih životinja.

Ova kulturna kolica jedina su na ilirskom tlu sa barskim pticama. No, da je mitološka priča u kojoj ptice vuku kolica božanstva Sunca bila poznata i drugim Ilirima, možemo zaključiti na temelju brojnih tzv. zoomorfnih fibula iz Slovenije, u kojima je sadržan isti simbolički smisao kao i u kolicima sa Glasinca. Te fibule imaju na nozi malu ptičju protomu, čija je funkcija na tom mjestu u fibuli očito ta da vuče kola koja su vrlo shematizirano predstavljena samom fibulom. Na luku fibule, u smjeru u kojem ide prva ptica, nalazi se još jedna ptica, odnosno mačka, pas ili sfinga, a ima ih i sa likom konja, ili čak tri konja, iza kojih stoji kočijaš⁹⁴. Sve te fibule nemaju, naravno, isto simboličko značenje, ali je zanimljivo da u svima njima ptica zauzima uvijek istu poziciju na čelu tih shematiziranih kola, što svakako ne možemo smatrati slučajnošću. Bez obzira, dakle, na različitost životinje na luku fibule i na simboličko značenje samih tih životinja, ptica je uvijek ona koja vuče i vodi kola, a to je dovoljno da nas podsjeti na ulogu koju ptice imaju u solarnoj mitologiji. Tijekom daljnjeg izlaganja, kada budemo razmatrali simboličko značenje pojedinih životinja prikazanih na lukovima tih fibula, ponovno ćemo se sresti sa ovim neobično zanimljivim objektima.

S obzirom na simboličko-religiozno značenje ptice, našu pažnju zaslužuju ptičje protome što se nalaze na tzv. britvama (Rasiermesser). Funkcija ovih predmeta nije potpuno jasna i naziv »britva«, odnosno »brijač«, kojim se arheolozi služe, možda ne označuje stvarnu funkciju ovih predmeta.

Već je J. Dechelette 1909. godine, govoreći o sličnim nožićima iz Skandinavije, na kojima su prikazani brojni solarni simboli, pretpostavio da su mogli poslužiti i kao kirurški instrumenti, podsjećajući s pravom na dobro poznatu činjenicu da je solarno božanstvo u Indoevropljana ujedno i božanstvo medicine i kirurgije⁹⁵.

Na ilirskom tlu britve sa ptičjim protomama se susreću u VIII st. pr. n. e. i dalje, i to u liburnskoj nekropoli u Ninu (T. X, 4, 5) i iz nepoznatog lokaliteta iz okolice Splita⁹⁶. Sličnih je britava sa ptičjim protomama pronađeno vrlo mnogo u susjednoj Italiji⁹⁷. Mnogo kasnije, u mlađe željezno doba, takve će se britve ponovno pojaviti na ilirskom tlu, i to u grobovima na području između Save i Dunava⁹⁸.

Ptičje protome na tim britvama, bez obzira jesu li one zaista služile za brijanje brade ili kao kirurški instrumenti (britve su, uostalom, vrlo često i u kasnija vremena služile kao kirurški instrumenti), morale su svakako imati neko simboličko značenje. Mišljenje Dechelettea o povezanosti nožića i sunčanih simbola možemo primijeniti i na primjerke što su otkriveni na ilirskom tlu (jednako tako kao i na one u Italiji), pa zato smijemo pretpostaviti da je prisustvo ptica na tim britvama bilo povezano sa apotropejskom moći solarnih ptica. Nema sumnje da je takva moć solarnih ptica na tako primitivnom instrumentu kakav je bio brijač morala zaštititi bolesnika nad

kojim je obavljena kirurška operacija od podmuklih, neprijateljskih sila, koje su ugrožavale njegovo zdravlje.

Profilaktičku i apotropejsku funkciju morale su imati i brojne ptičje protome, privjesci u obliku ptica i razni prikazi ptica na keramičkim i brončanim posudama, kao i na fibulama, pektoralima itd. Takva njihova funkcija nije u suprotnosti sa mjestom što ga barska ptica ima u solarnom kultu, jer u primitivnoj religiji mnogi predmeti, bez obzira na njihovo primarno simboličko značenje, mogu poslužiti kao amuleti s apotropejskim ili profilaktičkim značenjem.

2g. PRIJEKLAD

Pod konac starijeg željeznog doba u istočnoalpskom kulturnom krugu pojavljuje se predmet sa mnogostrukim simboličkim značenjem, koji su, po analogiji sa sličnim predmetima što se upotrebljavaju u kuhinji, nazvali prijekladom (Feuerbock). Ti prapovijesni prijekladi, međutim, napravljeni najvećim dijelom od gline i relativno malih dimenzija, nisu mogli imati neku praktičnu funkciju, nego samo kultnu.

O značenju tih predmeta postoje, u stvari, različita tumačenja. Po jednim prijekladi nisu drugo negoli prikaz — katkada vrlo shematizirani — Mjeseca, točnije polumjeseca (Mondidol)⁹⁹. Drugi odbijaju takvo tumačenje i svode njihovu funkciju na simbol kućnog ognjišta. Po ovom tumačenju ti su prijekladi bili povezani sa prastarim i vrlo rasprostranjenim kultom kućnog ognjišta i prema tome i sa kultom Sunca¹⁰⁰. Po ovom istom tumačenju prijeklad se mora također dovesti u vezu sa kultom kućnih lara, a nerijetko prisustvo modeliranih ovnujskih glava na njima još bi više potvrđivalo upravo takav karakter prijeklada, jer je ovan, kako posvedočuje Ciceron (De Leg. II, 22), životinja koja se žrtvovala kućnim larima.

Ne osporavajući tumačenje prijeklada kao simbola kućnog ognjišta, treba se ipak složiti i s onima koji u njima vide, u osnovi, simbol polumjeseca. U prvom redu u prilog tomu ide sam oblik prijeklada, koji se svakako mora dovesti u vezu sa brončanodobnim sakralnim rogovima srednje Evrope i posebno sa onima iz kretsko-mikenskog kulturnog kruga¹⁰¹. Osim toga, tumačenje prijeklada kao simbola kućnog ognjišta u skladu je sa njegovom lunarnom simbolikom, a to znači i sa htoničkim svijetom, jer je u simbolizmu kućnog ognjišta uključen i kult pokojnika, točnije rodonačelnika. Živi su stanovnici kuće upravo preko kućnog ognjišta i održavali mističnu vezu sa svojim pokojnicima u podzemnom svijetu¹⁰².

Primjerci prijeklada što su dosada otkriveni na ilirskom tlu ne razlikuju se ni po obliku, a ni po simbolima što se na njima pojavljuju, od dobro poznatih primjeraka iz zapadne i srednje Evrope. Jedan od primjeraka što je otkriven u Stični (T. XIV, 1) (drugi primjerak iz istog lokaliteta je teško oštećen, pa je nemoguće rekonstruirati njegov prvobitni izgled)¹⁰³ pripada najuobičajenijem tipu prijeklada sa ovnujskim glavama, vrlo čestom u drugim krajevima Evrope, i datira se pod kraj starijeg željeznog doba. Takvom tipu pripadaju i fragmentirani primjerci iz Poštele kod Maribora, koji su, međutim, mnogo mlađi — po W. Schmidu pripadaju I st. pr. n.e.¹⁰⁴. W. Schmid je u Pošteli, osim toga, otkrio i jedan ulomak prijeklada sa konjskom gla-

vom¹⁰⁵, kao i ulomke nekoliko drugih primjeraka ukrašenih svastikama ili drugim motivima¹⁰⁶.

Drugi dosada poznati primjerci s ilirskog tla — koliko se može suditi na temelju sačuvanih ulomaka — nemaju gornje završetke u obliku spomenutih životinja, ali imaju zato na sebi motive koncentričnih kružnica, dakle, opet simbole Sunca (T. XIV, 2)¹⁰⁷.

W. Schmid, koji se simbolizmom prijeklada posebno bavio¹⁰⁸, s pravom ih smatra simbolima kućnog ognjišta, simbolima zaštitnika domova i obitelji. Također s pravom insistira na povezanosti ovog simbola sa konsekrativnim rogovima iz kretsko-mikenskog kulturnog kruga, ali naravno, u slučaju naših primjeraka iz Slovenije, ne možemo računati sa izravnom povezanošću, nego kao na retardirano pojavu koja svoje podrijetlo vuče iz tih pradavnih vremena.

2h. POLUMJESEC

Dok su prikazi polumjeseca česti u ovom dijelu Evrope u mlađem kamenom dobu¹⁰⁹, u ilirsko doba su vrlo rijetki, a i za one koje dosada poznajemo nismo sigurni da zaista predstavljaju polumjesec. Mislimo na one dodatke u obliku polumjeseca što ih nalazimo na nekim »dugmetima«¹¹⁰ krstolika oblika iz raznih lokaliteta na Glasincu. Teško je reći da li polumjesečasti dodaci na tim dugmetima zaista imaju neko simboličko značenje, no jedno takvo dugme kao da nam daje pravo da naslutimo da su bar neki od tih dodataka prikazivali Mjesec. Radi se o primjerku što ga je Č. Truhelka otkrio u mjestu Taline na kojem se, osim polumjeseca, nalaze ugravirana još dva druga religiozna simbola — koncentrične kružnice i dvostruka sjekira¹¹⁰.

2i. PIRAMIDALNI UTEZI

Dugotrajne rasprave o funkciji piramidalnih (i koničnih, ali su ovi mnogo rjeđi) utega u arheološkoj literaturi dovele su do zaključka da su ti predmeti — tako česti na ilirskom tlu — služili u velikoj većini slučajeva kao utezi u vertikalnom tkalačkom stanu¹¹¹. Ali, isto je tako dokazano da su bar neki od njih svakako imali i simboličko, odnosno kultno značenje. Nalazi sa ilirskog tla pružaju dovoljno potvrda kako o njihovoj praktičkoj, tako i o njihovoj simboličkoj i kultnoj funkciji.

Ovdje se nećemo zadržavati na njihovim praktičnim funkcijama¹¹², nego ćemo iznijeti samo one podatke konstatirane na ilirskom području, koji govore u prilog njihovom simboličkom značenju.

U prvom redu mjesta na kojima su se oni pronalazili u okviru naselja ili nekropole prilično uvjerljivo govore da oni nisu mogli imati samo praktično značenje. To posebno vrijedi za one piramidalne utege što su otkriveni u grobovima, kao što je to slučaj u Brezju¹¹³, na nekropoli u Bledu¹¹⁴ itd. M. Hoernes je pretpostavio da su utezi, otkriveni u grobovima, imali sakralni karakter, tj. da su simbolizirali ljudsku figuru. Po Hoernesu u prilog ovom tumačenju govore i ucrtani znakovi na njima, ali i to da su takvi utezi u

nekim grobovima iz prapovijesnog ili antičkog doba pravili kao neki zaštitni krug oko pepeone žare ili, pak, oko glave pokojnika¹¹⁵.

Veliki broj utega pronađen je u neposrednoj blizini kućnog ognjišta ili, pak, na samom ognjištu¹¹⁶. Neki autori na temelju te, inače vrlo česte prakse, zaključuju da su ti utezi imali i neku praktičnu funkciju u vezi sa kuhanjem ili pečenjem hrane, no dok se na to može pomisliti kad se govori o većim primjercima, takvo tumačenje nikako se ne može prihvatiti kad se radi o utezima vrlo malih dimenzija od svega nekoliko centimetra. Upravo je pojava tih malih utega na ognjištima izazvala nedoumicu kod onih stručnjaka koji su pledirali za praktičnu upotrebu piramidalih utega. Tako je J. Korošec, suočen s tom činjenicom, a ne mogavši naći neko razložno tumačenje za te male utege što ih je iskopao u ilirskom naselju u Ptuj, zaključio da »vprašanje uporabe teh uteži še nadalje odprto«¹¹⁷.

Ovdje moramo podsjetiti na dobro poznatu činjenicu da je piramida u mnogim starim civilizacijama bila simbol Sunca i vatre. U vezi s tim, za razumijevanje simboličkog značenja naših utega, važno je spomenuti da su mnogi od utega što su otkriveni na ilirskom tlu imali ugravirane razne znakove, koji često prikazuju solarne simbole, kao što je to slučaj sa svastikom¹¹⁸, križem (T. XV, 1, 3)¹¹⁹, i dr. Sve nas to upućuje na zaključak da su bar neki od tih utega bili povezani sa solarnim kultom i da njihovo prisustvo uz ognjišta ima svakako veze s tim njihovim značenjem.

No, činjenica je da upravo njihova pojava na kućnim ognjištima daje mogućnost da se za njih nađu i druga tumačenja. Moguće je, najprije, da su neki od tih utega simbolizirali duše predaka. Vjerojatno tako treba da protumačimo piramidalne utege iz Ripča i Kekića glavice u obliku ljudske figurice¹²⁰. Postoji još jedno tumačenje, i ono nam se čini najprihvatljivijim, a to je da su ti utezi predstavljali zaštitnike kućnog ognjišta i obitelji, tj. kućne lare. Znamo da je kult lara bio posebno popularan u Ilira¹²¹, pa se samo po sebi nameće misao da je prisustvo glinenih utega uz kućno ognjište — to središte i simbol obiteljskog života — moglo biti povezano sa kultom lara. Možda se ovom hipotezom mogu objasniti oni brojni utezi što se tako često, i u raznim veličinama, susreću u ilirskim kućama¹²².

Spomenuli smo solarne simbole na pojedinim utezima. Osim spomenutih, na utezima nalazimo i čitav niz drugih znakova, kao što su šrafirani trokuti, meandri (T. XV, 5), nizovi točkica koje tvore različite likove itd. Naravno, svi ti znakovi ne moraju imati i simboličko značenje, ali ne možemo ni isključiti da su ga bar neki od njih imali. Među one koje treba spomenuti, a koje su svakako takvo značenje imali, jest motiv češlja što ga nalazimo na nekim utezima iz Ripča (T. XV, 2)¹²³, na jednom iz Kalaja e Irmajt¹²⁴ itd. Poznato je da češalj prikazuje ženski genitalni organ¹²⁵, pa se zato može smatrati da ti piramidalni utezi prikazuju ženu. I ova pojedinost, dakle, također govori u prilog teze da su neki piramidalni utezi imali sakralnu funkciju.

Na temelju spomenutih slučajeva možemo zaključiti da su piramidalni, a isto tako i stožasti utezi, osim neosporne praktične namjene (u tkalačkom stanu ili, pak, kao utezi na ribarskim mrežama), imali u Ilira, kao i u drugih naroda, i religiozno-simboličko značenje. Oni, pak, primjerci u obliku krnje piramide, koji su u velikoj većini u odnosu na one stožasta oblika, zbog mjesta u kojima su nađena unutar kuće i nekropole, te zbog znakova na

njima ugraviranih, imali su bez sumnje različita sakralna i simbolička značenja. Njihov oblik, pak, govori da je njihov prvobitni, osnovni sakralni sadržaj, na koji su se nadovezala i ostala ovdje spomenuta značenja, morao biti povezan sa kućnim ognjištem i Suncem.

2j. KONSEKRATIVNI ROGOVI

Zajedno s drugim simbolima iz egeo-kretskog kulturnog kruga prodire prema sjeveru i jedan od karakterističnijih religioznih simbola tog kruga — konsekrativni rogovi. Nalazimo ih, kako smo već spomenuli, u vučedolskoj kulturi¹²⁶. No, ni ovaj simbol, kao ni mnogi drugi što su na Balkan i u Podunavlje povremeno stizali s raznih strana i u različita vremena, nije u ilirskom simboličkom sustavu našao svoje mjesto. Ovaj simbol, u stvari, nakon pojave u vučedolskoj kulturi, nestaje s ovoga tla, a ponovno će se pojaviti, opet kao strani utjecaj, mnogo kasnije i samo u nekim ilirskim krajevima.

Nalazimo ga najprije na području Liburna u obliku malih brončanih ili jantarnih privjesaka sa dva roščića na svakoj strani. Zasada su poznati jedino iz nekropole u Ninu, a datiraju se, na osnovi popratnog materijala u grobovima, u VII—V st. Za neke od tih privjesaka je prilično jasno da prikazuju konsekrativne rogove¹²⁷, za druge međutim nismo sigurni da li predstavljaju takve rogove ili, pak, sunčanu lađu sa vrlo stiliziranim glavama ptica selica. Ovo posebno vrijedi za neke privjeske od jantara¹²⁸. Možemo naslutiti da majstori koji su ih napravili i koji su dobro poznavali simbolički značaj ptica selica, a isto tako i konsekrativnih rogova, nisu slučajno i bez dubljeg razloga u spomenutom slučaju pomiješali siluete ovih simbola. Za njih, kao i za one koji su te privjeske nosili, oba ta simbola su pripadala istom — astralnom religioznom kompleksu. Vrlo je vjerojatno da su po svom podrijetlu privjesci u obliku konsekrativnih rogova proizašli iz simbola sunčeve lađe redukcijom ptičjih protoma i njihovom transformacijom u rogove.

Druga skupina predmeta za koju možemo pretpostaviti da predstavlja konsekrativne rogove, potječe iz današnje Makedonije. Radi se o brončanim duguljastim tuljcima koji u gornjem dijelu završavaju sa dva roga (T. XVI, 1—4). Takvi su predmeti otkriveni u Radanji (3 kom.) i u lokalitetu Orešani kod Štipa (1 kom.)¹²⁹, a potječu iz starijeg željeznog doba (stupanj IIB starijeg željeznog doba u Makedoniji). Slični predmeti su otkriveni i u grčkoj Makedoniji (Chauchitsa), kao i u Delfima. K. Kilian, raspravljajući o tim objektima, konstatira da je njihova funkcija zasada nepoznata, no nama se čini da primjerak iz Delfa, što ga on sâm donosi i dovodi u vezu sa onima iz Makedonije, a koji završava pločicom sa prikazom ovna i itifaličkog muškarca¹³⁰, dovoljno jasno objašnjava i funkciju spomenutih primjeraka iz Radanja i Orešana. Svakako da prisustvo tih prikaza na primjerku iz Delfa ukazuje na kulturni značaj svih sličnih primjeraka.

Konsekrativni rogovi, ali ne kao samostalni privjesci, nego aplicirani na drškama zemljanih šalica, otkriveni su u Donjoj Dolini i bez sumnje su ostatak starijih vjerovanja na tom lokalitetu¹³¹.

Konsekrativni rogovi su, kao što je poznato iz kretsko-mikenske kulture, rogovi goveda i u osnovi imaju isto značenje kao i samo govedo. Smatra

se da su rogovi bika povezani sa lunarnom simbolikom zbog njihove sličnosti sa Mjesečevim srpom, a to je i razlog što je govedo, jednako kao i konsekrativni rogovi, usko povezano sa kultom Velike Majke¹³².

Nošeni oko vrata, mogli su u Liburna služiti kao amuleti, koji su ženama osiguravali plodnost.

2k. ZNAK »X«

Znak »X« se susreće uglavnom na predmetima istočnoalpskog kulturnog kruga. Vidimo ga, naime, na prsima stilizirane ljudske figure na brončanom pektoralu iz Vinkovog vrha¹³³, na prsima jedne ljudske figure iz Sv. Lucije¹³⁴ i na leđima jedne glinene ljudske figurice iz Maribora¹³⁵. Osim toga, taj se znak susreće i na jednom privjesku u obliku ruke iz Brezja¹³⁶, na piramidalnim utezima iz Rifnika¹³⁷ i iz nekih drugih nalazišta u drugim ilirskim krajevima¹³⁸, kao i na jednoj pepeonoj žari iz Novoga Mesta¹³⁹ itd.

Spomenuli smo ovdje samo one nalaze sa znakom »X« za koje se može s većom ili manjom vjerojatnošću pretpostaviti da su imali simboličko značenje¹⁴⁰. Vjeruje se, naime, da taj znak, jednako kao i znak križa s kojim je katkada zajedno prikazan, simbolizira Sunce, odnosno život. To posebno vrijedi za prikaze na pepeonoj žari iz Novoga Mesta, gdje se u frizu što teče oko trbuha žare, znak »X« smjenjuje sa svastikom, pa za prikaze na piramidalnim utezima na kojima se također nalaze i drugi solarni simboli.

Znak »X« na prsima ljudskih figura ima, po mišljenju mnogih koji su o tome pisali, nešto drukčije značenje, koje, međutim, ne isključuje njegovo solarno podrijetlo. Znak »X« na ljudskim figurama susreće se već u IV tisućljeću pr. n. e. u Palestini i Mezopotamiji, a kasnije i u drugim krajevima Bliskog istoka, pa na Kreti, Troji itd. Na Balkanu, i posebno u Podunavlju, susreće se također vrlo rano, u mlađem kamenom dobu¹⁴¹, ali i u kasnijim vremenima, posebno u lužičkoj kulturi. U željezno doba taj se znak susreće od Podunavlja do španjolske. Smatra se da označuje osobe koje su imale neku bogoslužbnu funkciju, odnosno osobe koje su imale neki posebno važan položaj u sredini u kojoj su živjele¹⁴².

BILJEŠKE

¹ Od ogromne literature koja je dosada napisana o kultu Sunca u raznim religijama spomenut ćemo samo djelo J. G. Frazera, *The Golden Bough*. Abridged ed. London, 1971, passim i posebno str. 102—105, 505—507, 779—780. Važno je također i djelo K. Schauenburg, *Helios. Archäologisch-mythologische Studien über den Antiken Sonnengott*, Berlin, 1955.

² Maximus Tyr. *Philosophumena*, II, 8, p. 25 (ed. Hobein). Komentar ove vijesti dao je R. Pettazzoni, *Antichi culti solari nella penisola Balcanica*, Rivista d'Albania, 2, 1941, fasc. 2, str. 110. Pretpostavlja se da je upravo solarni disk na motki prikazan i na peonskom novcu. Cfr. Svoronos, *Journal international d'archéologie numismatique*, 19, 1918—1919, T. I, 6; T. II, i dr. Misli se, također, da je taj disk prikazan i na novcu grada Damastiona, gdje se, u alternaciji, pojavljuje sa drugim solarnim simbolom — svastikom. Cfr. J. M. F. May, *The Coinage of Damastion and the lesser Coinages of the Illyro-Paeonian Region*,

London-Oxford, 1939, Pl. VII, sl. 78b, 79, 80a, 81a, 81b, 82 83a, 83b, 83c, 83d, 84; Pl. XII, sl. 23, 24a, 25; Pl. XI, sl. 19a, 19b, 20, 27, 28. Zanimljivo je da se taj isti motiv nalazi prikazan također i na privjescima od pečene zemlje zajedno s velikim brojem drugih amuleta iz južne Italije. Cfr. E. Labatut u Ch. Daremberg — E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités...*, T. I, str. 256, sl. 306 (s. v. Amuletum) i J. Dechelette, *Manuel*, vol. III, str. 274, sl. 373.

³ Lokaliteti: Glasinac (Ć. Truhelka, GZM, 2, 1890, str. 390, sl. 14; F. Fiala, WMBH, 1, 1893, str. 156, sl. 65); Jezerine (V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 117, sl. 276), Vrebac (R. Bižić-Drechsler, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 1, 1958, T. III, sl. 28a), Šmarjeta (V. Starè, *Prazgodovina Šmarjete*, Ljubljana, 1974, str. 26—27, T. 16, br. 25 i 32), itd.

⁴ Pronađeni su na Glasincu (Ć. Truhelka, WMBH, 1, 1893, sl. 199, 203; GZM, 1, 1889, str. 30, sl. 11; F. Fiala, WMBH, 3, 1895, str. 8, sl. 10; WMBH, 4, 1896, str. 25, sl. 46), Otišiću kod Sinja (Franjevački samostan u Sinju. Neobjelodanjeno), Ninu (J. Bersa, Mitt. Zentr. Komm., III. F., 4, 1905, st. 157; M. Suić, *Muzeji i zbirke Zadra*, Zagreb, 1954, sl. na str. 28; Š. Batović, *Sépultures de la peuplade illyrienne des Liburnes*, Inventaria archaeologica, Jugoslavija, fasc. 4, Bonn, 1962, Y 37, sl. 5; Š. Batović, *Diadora*, 5, 1970, str. 43, sl. 55, br. 1), Zatonu kod Nina (Š. Batović, Arch. Iug., 6, 1965, T. VIII, br. 16—17), Sanskom Mostu (F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 94, sl. 119; str. 103, sl. 157), Donjoj Dolini (Ć. Truhelka, WMBH, 9, 1904, T. LXXII, sl. 20, 21), Crvenici kod Duvna (B. Čović, Vj. arh. hist. dalm., 63—64, 1961—1962, str. 27 i d., sl. 8, br. 8), Škocjanu kod Divača (J. Szombathy, Mitt. Präh. Komm., Bd. 2, Nr. 2, 1912, str. 157, sl. 134 i 135), Socerbu (San Servolo) u Istri (K. Moser, Jahrbuch d. k. k. Zentr. Komm., N. F., 1, 1903, st. 120, Fig. 131) itd. Na Gradini u Varvari otkriven je i kalup za lijevanje privjesaka u obliku koluta sa osam žbica (V. Čurčić, WMBH, 8, 1902, str. 50, sl. 8).

⁵ Nalazišta: Glasinac (Ć. Truhelka, WMBH, 1, 1893, str. 103, sl. 201; F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 36, sl. 6; str. 38, sl. 8; F. Fiala, WMBH, 4, 1896, str. 20, sl. 42), Jezerine (V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 119, sl. 286; str. 124, sl. 310), Donja Dolina (Ć. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 73, sl. 51), Vrebac (R. Bižić-Drechsler, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 1, 1958, T. XII, sl. 95; T. XIV, sl. 102, 112), Brezje (K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 63, T. 26, sl. 3; str. 73, T. 43, sl. 3), Magdalenska gora (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 82, Pl. I, sl. 34; Pl. VII, sl. 25), Pula (A. Gnirs, Jahrbuch d. k. k. Zentr. Komm., N. F., 1, 1903, str. 82, Fig. 80), itd.

⁶ Iz Vinice (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, Pl. XV, sl. 74), Glasinca (F. Fiala, WMBH, 5, 1897, str. 19, sl. 27), itd.

⁷ Najizrazitije je to izrazio Lukrecije: »Rota solis est ipsum solis corpus, discus, orbis, rotundus globus«. Cfr. T. Lucretius Carus, *De rerum natura*, 5, 433. Za slične citate iz rimske književnosti v. E. Forcellini, *Lexicon totius latinitatis*, T. IV, str. 161, s. v. rota.

⁸ Vidi opširenije o tome u H. Gaidoz, *Le dieu gaulois du Soleil et le symbolisme de la roue*, Revue archéologique, III. sér., T. 4, 1884, str. 14—18 i T. 6, 1885, str. 16 i d.

⁹ R. Bižić-Drechsler, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 6—7, 1972—1973, T. XIV, sl. 102.

¹⁰ Pronađeni su u Dobovi (F. Starè, Razprave SAZU, Razred zgodovino in druž. vede, 3, 1953, str. 132—133, T. XIV, sl. 4; F. Starè, *Dobova*, Brežice, 1975, T. 8, sl. 6), Rušama (spominje F. Starè, l. c., str. 140), Debelom brdu kod Sarajeva (F. Fiala, WMBH, 5, 1897, T. LIV, sl. 4), Pobrežju kod Maribora (S. Pahič, *Casop. zgod. narodop.*, n. v. 4 (39), 1968, str. 25, sl. 5), Picugu (A. Amoroso, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, T. IX, sl. 10), Tasovčićima kod Mostara (V. Čurčić, WMBH, 11, 1909, str. 97, T. XVIII, sl. 9), Vranja kod Leskovca (M. Jovanović, *Vranjski glasnik*, 2, 1966, str. 248—250, sl. 2), Mijela kod Vira u Crnoj Gori (P. Mijović, *Starinar*, n. s. 21, 1970, str. 59 i d., T. I, sl. 2) i dr.

¹¹ Npr., na jednoj posudi iz Nesactiuma (A. Puschi, Atti e mem., vol. 21, 1905, str. 87, sl. 60), na jednoj iz Vača (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 53, T. LXXXVII, sl. 8).

¹² Npr., na prijekladu iz Rifnika kod Celja (A. Bolta, Celjski zbornik, 1959, str. 270, sl. 15; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 182).

¹³ Na brončanim sponama iz Šmarjete (I. Spöttl, MAGW, 14, 1884, Verhandlungen, str. 94, T. VII, Nr. XII), pa onima iz Vača (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 29, T. XLII, sl. 1; T. LVII, sl. 5, 7; F. Starè, Arh. vest., 3, 1952, zv. 2, str. 179, T. I, sl. 4; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, T. 16), na jednoj situli iz Novoga Mesta, gdje se motiv koncentričnih kružnica smjenjuje, slično kao i na pojasnoj kopči iz Vača, sa stiliziranim figuricama pataka (T. Knez, *Novo mesto v davnini*, Maribor, 1972, str. 45), na pojasnoj kopči iz Zagorja (S. Gabrovec, Arh. vest., 17, 1966, str. 25, T. 8, sl. 5), na brončanoj situli iz Koritnice kod Bača (P. Kos, Arh. vest., 24, 1973, T. 7, br. 5) itd.

¹⁴ Motiv koncentričnih kružnica se pojavljuje na kamenoj urni iz Ribića iz V—IV st. pr. n. e. (D. Sergejevski, Präh. Ztschr., 27, 1936, H. 3—4; D. Sergejevski, GZM, n. s. 4—5, 1949—1950, str. 50—51, T. I, sl. 2). Na istom spomeniku taj je motiv ugraviran i na odjeći jednog od vojnika, dok se na gornjem rubu kratera u sredini scene nalazi niz od šest kružnica sa točkom u sredini.

¹⁵ Najljepši prikaz koncentričnih kružnica iz rimskog doba imamo na jednom nadgrobnom spomeniku iz Grahova (K. Patsch, WMBH, 7, 1900, str. 165, sl. 150), pa na votivnoj ari posvećenoj domaćem božanstvu Bindu iz Privlice kod Bihaća (K. Patsch, WMBH, 6, 1899, str. 156—157). Iz kasne antike je spomenik iz Gale kod Sinja sa prikazom koncentričnih kružnica i kršćanskog križa (B. Gabričević, Vj. arh. hist. dalm., 55, 1953, str. 188 i d.; B. Gabričević, *Mogućnosti*, 3, 1956, br. 4, str. 291 i d.).

¹⁶ Koncentrične kružnice nalazimo na štitu ratnika prikazanog na brončanom privjesku iz Nina (Š. Batović, Arh. vest., 6, 1955, zv. 2, str. 235, sl. 1; T. I, sl. 7), na brončanim potkoljenicama iz Ilijaka na Glasincu (F. Fiala, WMBH, 3, 1895, str. 11), na privjescima iz Brezja (K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, T. 3, sl. 4; T. 35, sl. 7), Vača (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, T. LVIII, sl. 3), na privjescima u obliku češlja iz Berma (K. Moser, Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. in Wien, Mathem. — natur. Kl., 89, 1884, T. V, Fig. 2), te na brojnim fibulama, antropomorfnim privjescima, koštanim predmetima, koricama od mačeva, ukrasnim dugmetima i sl.

¹⁷ J. Dechelette, *Manuel*, III, str. 373—379.

¹⁸ Koncentričnim kružnicama ukrašeni su štitovi ratnika prikazani na pločici iz Selce sè Poshtme (cfr. Shqipëria arkeologjike, Tiranë, 1971, sl. 47); u kombinaciji sa svastikama prikazani su koncentrični krugovi na štitovima što se vide na novcu ilirskoga grada Scodre (Đ. Basler, GZM, n. s. 24, 1969, T. XIII, sl. 59—5). Štit što ga nosi ratnik iz Nina također je ukrašen ovim motivom (Š. Batović, Arh. vest., 6, 1955, zv. 2, str. 235, sl. 1).

¹⁹ Iz lokaliteta Hisar kod Suve Reke (J. Todorović, Arch. Iug., 4, 1963, str. 25 i d.; T. II i B; J. Todorović, Starinar, n. s. 19, 1968, str. 35, T. II, sl. 12), iz kasnoneolitičkog sloja u lok. Maliq kod Korčë u Albaniji (S. Islami — H. Ceka, Konferenca e I e studimeve albanologjike, Tiranë, 1965, str. 447, T. IV, sl. 16; F. Prendi, Studia Albanica, 3, 1966, nr. 1, str. 255 i d., T. V, sl. 13; T. X, d; Shqipëria arkeologjike, Tiranë, 1971, str. 14) i iz lok. iz mlađeg kamenog doba u Bapskoj (R. R. Schmidt, *Die Burg Vuçedol*, Zagreb, 1945, Textbild, 72, 6).

²⁰ F. Milleker, Starinar, III. ser., 5, 1928—30, T. VIII. Kasnije se o tim kolicima vrlo mnogo pisalo. Vidi literaturu u Đ. Bošković, Arch. Iug., 3, 1959, str. 41—45.

²¹ I. Pušić, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 2, 1966, str. 187—191; Đ. Bošković, Starine Crne Gore, 3—4, 1965—66, str. 13—21; M. Garašanin, Germania, 46, 1968, Hlbd. 2, str. 217.

²² Đ. Stratimirović. GZM. 3. 1891, str. 285—286; sl. 2, WMBH, 2, 1894, str. 327—329, sl. 12.

²³ Publicirala ju je R. Drechsler-Bižić, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 2, 1961, str. 100, T. III, sl. 1.

²⁴ U Bermu je nalazimo na brončanoj pojasnoj kopči (C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. sc. nat. in Trieste, 8, 1883, str. 269, T. IV, sl. 1), u Nesactiumu na kamenim spomenicima (A. Pusch, Atti e mem., vol. 21, 1905, str. 192, sl. 120 i str. 45; P. Sticotti, Atti e mem., vol. 18, 1902, T. IV, sl. 9; P. Sticotti, Atti del Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma, vol. V, 1904, str. 152, sl. 5; M. Hoernes, Jahresh. Oesterr. arch. Inst., 6, 1903, Beiblatt, st. 70, sl. 13; J. Mladin, *Umjetnički spomenici prah. Nezakcija*, Pula, 1966, str. 15—16, T. I, sl. 1, 2, 3; T. II, sl. 1 i 2), na fragmentu keramike iz Nove Vasi kod Buja (M. Hoernes, MAGW, 24, 1894, str. 167, sl. 143 i str. 162, gdje spominje još jedan prikaz svastike na keramici), na keramičkim posudama i brončanim pojasnim kopčama iz Picuga (A. Amoroso, Atti e mem., vol. 5, 1889, str. 234, T. VIII, sl. 4, str. 241, T. X, sl. 1, 4, 5, 6, 7; C. Marchesetti, Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste, 23, 1907, str. 234, T. IV, sl. 1), na jednoj posudi iz Pule (A. Gnirs, Jahrb. Zentr. Komm., N. F. 1, 1903, sl. 88, 14). Lik ovog simbola se susreće također i na nekim importiranim grčkim posudama iz južne Italije (iz Nesactiuma, cfr. A. Pusch, Atti e mem., vol. 21, 1905, str. 95, sl. 71; iz Picuga, cfr. A. Amoroso, Atti e mem., vol. 5, 1889, str. 238, T. V, 2).

²⁵ U lokalitetima: Sv. Lucija kod Tolmina (C. Marchesetti, Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste, 15, 1893, str. 220—221, T. III, sl. 8; T. VI, sl. 15), Podzemelj (A. Müllner, *Typische Formen aus den archäol. Sammlungen des Landesmuseums Rudolphinum in Laibach*, T. XV, 4; M. Hoernes, Wien. präh. Ztschr., 2, 1915, str. 120, Abb. VII, 17), Novo Mesto (T. Knez, Arh. pregl., 10, 1968, str. 45—48, T. XVIII, sl. 3; T. Knez, *Novo Mesto v davnini*, Maribor, 1972, str. 69; T. Knez, *Pražgodovina Novega Mesta*, Novo Mesto, 1971, sl. 51 i 52; T. Knez, *Hallstattzeitliche Hügelgräber in Novo Mesto*, Symposium zu Problemen der Jüngerer Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 1974, str. 247, Abb. 5; Libna gora (M. Guštin, *Libna*, Brežice, 1976, T. 31, sl. 11; T. 84, sl. 16); Bučni vrh pri Velikih Orlah blizu Boštanja (M. Guštin, *Varia archaeologica*, Brežice, 1974, str. 90, T. 10, sl. 7), Poštela na Pohorju (W. Schmid, Mitt. präh. Komm., Bd. II, Nr. 3, 1915, str. 251, Abb. 26a i sl. 81 i 82; vidi također W. Schmid, *Südsteiermark im Altertum*, Südsteiermark, Graz, 1925, str. 8, sl. 6), Slovenj Gradec (W. Schmid, Mitt. präh. Komm., Bd. II, Nr. 4, 1924, str. 386, T. IV, sl. 11), Rovišče (M. Hoernes, Wien. präh. Ztschr., 2, 1915, str. 117, sl. V, 10), Gorenji Leskovec pri Blanci (S. Škaler, *Varstvo spomenikov*, 10, 1965, str. 194, T. II, sl. 15); zanimljive su olovne aplikе iz V st. pr. n. e. od po četiri konjske glave okrenute u smjeru obrnutom od kazaljke na satu, koje potječu iz Magdalenske gore i Toplica u Sloveniji, a koje su nastale pod izravnim utjecajem stepske (»skitske«) umjetnosti. Cfr. G. v. Merhart, *Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 32 i d., T. VII, sl. 20; K. Kromer, *Situla*, 1, 1960, str. 111—116, sl. 1, 4—5; S. Foltiny, *Arch. Austriaca*, H. 33, 1963, str. 23—26. Slične aplikе su u novije vrijeme otkrivene i u Stični (tumulus I, grob 99). Cfr. S. Gabrovec, *Die Ausgrabungen in Stična und ihre Bedeutung für die Süd-alpine Hallstattkultur*, Symposium zu Problemen der jüngerer Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 1974, str. 173, Abb. 4, sl. 7, 8, 10, 12.

²⁶ E. Spajić, *Osječki zbornik*, 8, 1962, str. 49, T. XXVI, sl. 44.

²⁷ Osim već spomenute fibule iz Kompolja sa likom svastike na luku, možemo spomenuti s japodskog područja još jedino pepeonu žaru iz nekropole u Sanskom Mostu sa dvije predstave ovog simbola (V. Curčić, *Povijest jednog simbola*. »Hakenkreuz« u Bosni i Hercegovini prije 2500 i više godina, *Jutarnji list*, 24, 1935, br. 8376 od 26. V, str. 9.

²⁸ Vidimo ga na jednoj brončanoj fibuli iz Nina (Š. Batović, *Le relazioni culturali...*, u: *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1977, str. 41 i 65, sl. 13, 4).

²⁹ U sojoničkom naselju u Donjoj Dolini svastika je prilično često prikazivana na piramidalnim utezima (Č. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 51, sl. 26 i 27;

T. XXXIII, sl. 20, a-c; Z. Marić, GZM, n. s. 19, 1964, T. XVII, sl. 28), na ukrasnim brončanim pločicama (Ć. Truhelka, *l. c.*, str. 144, sl. 83; Z. Marić, *l. c.*, T. IX, sl. 18, 19, a-b; T. XIII, sl. 5 i 6), na glinenim pečima (Ć. Truhelka, *l. c.* str. 54, sl. 32; str. 31, T. VIII, sl. 1, 2; Z. Marić, *l. c.* T. XVI, sl. 9), na jednom kamenom kalupu (Z. Marić, *l. c.* T. XXII, sl. 1c). Na Glasincu svastika je prikazana na brončanim narukvicama iz vremena oko 500. godine pr. n. e. (F. Fiala, WMBH, 3, 1895, str. 22, sl. 58; str. 34, sl. 78; A. Benac — B. Čović, *Glasinac*, II, Sarajevo, 1957, str. 49). Svastiku susrećemo također na jednoj fibuli iz V st. otkrivenoj u ratničkom grobu u Kačnju kod Bileće (Z. Marić, GZM, n. s. 14, 1959, str. 92—93, T. II, sl. 4), pa na sličnoj fibuli što potječe sa obala Vrbasa blizu Jajca (V. Čurčić, WMBH, 11, 1909, str. 98, T. XVIII, sl. 12), na pojasevima od srebrnog ili zlatnog lima iz konca VI — početka V st. pr. n. e. iz Mramorca (M. Garašanin, *Muzeji*, 2, 1949, str. 127 i d.; M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd, 1973, sv. II, str. 505 i d., T. 108), iz Umčara (D. Garašanin, *Starinar*, n. s. 11, 1960, str. 86—88, sl. 1, 2, 3; M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, II, T. 108, 109 i T. VII u boji) i Novog Pazara (Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Iliri i Grci*, Beograd, 1959, str. 53, sl. na tabli 6; Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 32—33, T. XXV). Iz Novog Pazara su i aplike od zlatnog lima (dvije cijele i tri fragmentirana komada u obliku svastike) (Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 31, T. XXIV, sl. 2), a u jednom kneževskom grobu u Atenici kod Čačka otkrivene su zlatne aplike romboidnog oblika sa urezanim svastikama, također iz konca VI — početka V st. (M. Đuknić — B. Jovanović, *Arch. Jug.*, 6, 1965, str. 8, 13 i 24, Pl. IX, sl. 2; Pl. XV, sl. 2). U južnim ilirskim krajevima svastiku nalazimo na nekim emisijama novca grada Damastiona (J. M. F. May, *The Coinage of Damastion and the lesser Coinages of the Illyro-Paeonian Region*, Oxford, 1939, Pl. VI, 73e, 74a, 74b, 76, 77a; Pl. VII, 78a; Pl. IX, D; Pl. XI, 12; Pl. XII, 17a, 17b) i grada Scodre (npr., na primjercima što su otkopani u nekropoli u Gostilju koje je istražio Đ. Basler, GZM, n. s. 24, 1969, str. 34, T. XIII, 59—5).

³⁰ M. Much, *Mitt. Zentr. Komm.*, N. F. 14, 1888, str. 10, sl. 3a; V. Čurčić, GZM, 19, 1907, str. 209.

³¹ F. Fiala, WMBH, 3, 1895, str. 11, sl. 23 i 24; A. Benac — B. Čović, *Glasinac*, II, Sarajevo, 1957, str. 36, T. XVI, sl. 2, 3.

³² Shematski prikaz, odnosno »genealoško stablo« svastike dao je J. Dechelette. *Le culte du soleil aux temps préhistoriques*, *Revue archéologique*, IVe sér., T. 13, 1909, str. 315. Iste misli razvija ovaj autor u svom velikom djelu *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, Paris, 1928, 2. éd., vol. II, str. 453.

³³ Opće podatke v. u prilogu »Hakenkreuz« u M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. V, str. 20—21 što ga je napisao F. Adama v. Scheltema, gdje je navedena osnovna starija literatura o tom simbolu.

³⁴ Suprotno mišljenje iznosi J. Lechler, *Vom Hakenkreuz. Die Geschichte eines Symbols*, Leipzig, 1921, str. 1—2, po kojem se svastika najranije pojavljuje u Podunavlju i odatle se širi u druge krajeve, uključujući tu i Bliski istok. To mišljenje, međutim, nije prihvaćeno u znanosti.

³⁵ Najbliže analogije ovim aplikama nalazimo u poznatom nalazištu iz Craiove u Rumunjskoj. Cfr. H. Schmidt, *Skythischer Pferdegeschirrschmuck aus einem Silberdepôt unbekannter Herkunft*, *Präh. Ztschr.*, 18, 1927, H. 1—2, 1—90; D. Berciu, *Contribution à l'étude de l'art thraco-gete*, Bucarest, 1974, str. 137 i d., sl. 60 i 61. U ovom posljednjem radu navedena je i sva starija literatura o tom nalazu.

³⁶ Općenito o svastici u Ilira pisao sam u radu »Kukasti križ (svastika, crux gammata) kod starih Ilira«, *Gjurmime albanologjike*, 9 (3), 1970, nr. 1—2, str. 109—128.

³⁷ Ć. Truhelka, *Larizam i krsna slava*, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 7—8, 1929—1930, str. 22 i d.

³⁸ J. Dechelette, *Le culte...* *Revue archéologique*, IVe sér., T. 13, 1909, str. 316; J. Dechelette, *Manuel*, III, str. 377—378.

³⁹ J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahist. Nezakcija*, Pula, 1964, T. VII, sl. 3.

⁴⁰ U jednom grobu u Puli otkriven je zemljani pršljen sa nizom znakova »S«, koji ostavlja dojam prekinute spirale. Cfr. A. Gnirs, *Istria praeromana*, Karlsbad, 1925, str. 85, sl. 48. Niz znakova »S« izvedenih tehnikom žigosanja nalazimo na ulomku keramike iz starijeg željeznog doba iz Ormoža u Sloveniji (J. Dular, *Arh. vest.*, 24, 1973, str. 552, sl. 1, br. 6). Tu su iznijeti također podaci i o drugim nalazima sa takvim žigosanim motivom.

⁴¹ V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohrid, 1965, str. 61, T. XXI, sl. 1; I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza od egejske seobe do Avgusta*, Skopje, 1966, str. 16, T. IV, sl. 8b.

⁴² J. Mladin, *Jadranski zbornik*, 4, 1960, str. 222, T. XIII.

⁴³ M. Abramić — A. Colnago, *Jahresh. österr. arch. Inst.*, 12, 1909, *Beiblatt*, str. 17—18, sl. 3.

⁴⁴ Š. Batović, *Diadora*, 6, 1973, str. 117, T. CIII, sl. 3.

⁴⁵ Npr., u vučedolskoj kulturi. Cfr. R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1954, str. 97, 98—99. Textbild 58, 3; T. 40, 41, sl. 1; T. 51, sl. 3, 4, 5.

⁴⁶ Podatak donosi F. Vopiscus, *Vita Aureliani*, 33, u *Scriptores Historiae Augustae*: »fuit alius currus quatuor cervis junctus, qui fuisse dicitur regis Gothorum«. O tome vidi i B. Rappaport, *Einfälle der Gothen in das römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899, str. 80.

⁴⁷ O tome F. Altheim. *Der unbesiegtte Gott*, Hamburg, 1957, str. 101—102.

⁴⁸ R. R. Schmidt, *o. c.*, str. 38, T. 16, sl. 3. U Podunavlju se, inače, likovi jelena pojavljuju već u ranom neolitikumu, npr., u Körös-kulturi. Cfr. E. Krecsmarik, *Arch. Ért.*, 32, 1912, str. 336—368. Vidi također N. Kalicz, *Götter aus Ton*, Budapest, 1970, str. 24, 80—81, sl. 8 na tablama.

⁴⁹ R. R. Schmidt, *o. c.*, str. 108—109, T. 52, sl. 3a, 3b.

⁵⁰ M. Korkuti, *Piktura e Trenit*, *Studime historike*, 23 (6), 1969, nr. 2, str. 127—132; M. Korkuti, *Le pitture rupestri di Treni (Albania)*, *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici*, 4, 1969, str. 89—94. Lijepa slika te scene može se vidjeti u publikaciji »Shqipëria arkeologjike«, Tiranë, 1971, sl. 29.

⁵¹ Najopširnije je o tim slikarijama pisao M. Garašanin, *Neue prähistorische Felsbilder an der adriatischen Küste der Crna Gora*, Germania, 46, 1969, 2. Hlbd., str. 213—224. Autor ih je datirao »frühestens im zweiten vorchristlichen Jahrtausend anzusetzen wären, wobei jedoch eine Verbindung mit der italischen Eisenzeit und eine entsprechend spätere Datierung auch unbedingt in Frage käme«. Vidi također D. i M. Garašanin, *Crna Gora u praistorijsko doba*, u »Istorija Crne Gore«, I, Titograd, 1967, str. 71—72, 74. Potpuno različito — i pogrešno — datira te nalaze Đ. Bošković, *O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima*, *Starine Crne Gore*, 3—4, 1965—1966, str. 13—21, koji ih uspoređuje sa formalno sličnim prizorima na bosansko-hercegovačkim stećcima i zato datira »u doba pune zrelosti umetnosti izražene na stećcima«, tj. u vrijeme od XIV do XV st. n. e. Prvi je o tom nalazu pisao I. Pušić, *Preistorijski crteži na stijeni u Lipcima*, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, knj. 4, 1966, str. 187—191. Vidi i I. Pušić, *Lipci*, u »Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats«, Beograd, 1971, str. 147—151, T. XI i M. Garašanin, *Praistorija Crne Gore*, Materijali IV, VII kongres arheologa Jugoslavije, Beograd, 1967, str. 14.

⁵² Donosi ga B. Čović, *GZM*, n. s. 26, 1971, str. 306—307, T. V, sl. 2.

⁵³ F. Fiala, *WMBH*, 3, 1895, str. 15, sl. 40; A. Benac — B. Čović, *Glasi-nac*, II, Sarajevo, 1957, str. 36—37, sl. 1.

⁵⁴ U Vranovu kod Smedereva otkriven je štapičasti privjesak, na čijem donjem dijelu vise figurice jelena i košute (M. Valtrović, *Starinar*, 7, 1890, str. 84, T. VI, sl. 6); u Sotinu je pronađena brončana figurica jelena iz starijeg željeznog doba (Z. Vinski, *Symbolae Hrozný, Praha*, 1950, str. 331, T. VIII, sl. c; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, str. 62); u Surduku pronađen je još jedan privjesak ove životinje (Z. Vinski, *l. c.*, str. 331, T. VIII, sl. D).

⁵⁵ T. Knez, *Prazgodovina Novega Mesta*, Novo Mesto, 1971, sl. 51.

⁵⁶ Donosi ga katalog »Treasures of Carniola«, New York, 1934, str. 88, Pl. XIII, sl. 56. Ovom popisu prikaza ove životinje na ilirskom tlu treba nadodati i lik jelena na pločastoj nozi jedne fibule iz lok. Kući i zi blizu Korčë u Albaniji, koja se datira u VIII—VII st. pr. n. e. Ta je fibula, međutim, po mišljenju Zh. Andreae importirana s egejskog područja. Cfr. Zh. Andreae, *Buletin arkeologjik*, 1969, str. 33, T. II, sl. 5.

⁵⁷ Lik jelena se vrlo često susreće na raznim scenama u proizvodima situlske umjetnosti, i to kako onih sa ilirskog tako i s venetskog i italčkog područja općenito. Kao primjere s ilirskog područja dovoljno je spomenuti one na pojasnim kopčama iz Brezja (K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 30, T. 36, sl. 5) i Zagorja (F. Starè, *Arh. vest.*, 3, 1952, zv. 2, str. 190—192, T. IV), te na situlama iz Valične Vasi (F. Starè, *Prazgodovinske kovinske posode*, Zbor. Fil. fak. v Ljubljani, 2, 1955, T. 15, sl. 1 i prilog 7; B. Teržan, *Arh. vest.*, 24, 1973, str. 686, T. 30), Magdalenske gore (K. Kromer, *Veröffentl. d. Arbeitsgemeinschaft in der Anthrop. Gesellschaft Wien*, 1, 1952, str. 53 i d.), Nesactiuma (A. Puschi, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 195, sl. 129) itd. Za druge primjere v. W. Lucke—O. H. Frey, *Die Situla in Providence*, Berlin, 1962, *passim*.

⁵⁸ Objavio ju je najprije D. Cannarella, *Il Carso e la sua preistoria*, Trieste, 1959, T. IX. Kasnije je objavljena u katalogu »Umetnost alpskih Ilirov in Venetov«, Ljubljana, 1962, str. 111, T. 48 i u mojem radu »Gli Illiri«, Milano, 1966, sl. 2 na tablama. U svim tim radovima je navedeno da posuda potječe iz Sv. Lucije. Međutim, po katalogu »Arte e civiltà dei Veneti antichi«, Padova, 1968, str. 46 ta bi posuda potjecala iz Picuga u Istri.

⁵⁹ Ova je životinja imala vrlo različita značenja u vjerovanjima mnogih naroda. Osim što se pojavljuje kao solarna životinja, imala je također i apotropijsko značenje, pa značenje htoničke životinje itd., a u kršćanskom simbolizmu predstavlja samoga Krista. O tome, sa opširnom literaturom, v. Peuckert, s. v. Hirsch u *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. IV, Berlin-Leipzig, 1931—1932, str. 86.

⁶⁰ O toj riječi i o toponimima izvedenim od nje pisali su dosada mnogi filolozi. Cfr. P. Skok, *Brendisium und Verwandtes*, *Ztschr. für Ortsnamenforsch.*, 1, 1926, H. 2, str. 81—90; V. Bertoldi, *Zum illyro-messapischen Wort »cervus«*, *Indogerm. Forsch.*, 52, 1934, H. 3, str. 205—213; A. Mayer, *Illyrisches*, *Ztschr. vergl. Sprachforschung*, 66, 1939, H. 1—2, str. 75—89; H. Rix, *Bruttii, Brundisium und das illyrische Wort für »Hirsch«*, *Beitr. Namenforschung*, 5, 1954, H. 2, str. 115—129; A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, II, Wien, 1959, str. 27—29, s. v. brentas.

⁶¹ H. Rix, *l. c.*, str. 124—125 ističe sakralni karakter jelena. Općenito o ostacima totemizma u Ilira v. moj rad »Iliri«, Zagreb, 1974, str. 190—191.

⁶² Radi se o nadgrobnom spomeniku iz nepoznatog lokaliteta u Beloj krajini u Sloveniji. Cfr. P. Petru, *Cernunnos v Sloveniji*, *Situla*, 4, 1961 (Arheološke študije), str. 31—48.

⁶³ Literatura o jelenu kao kultnoj životinji je ogromna. Upućujemo na neke novije radove, gdje se nalazi citirana starija literatura: W. Schulz, *Bemerkungen zum Sonnenhirsch und Opferhirsch*, *Varia archäologica W. Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht*, Berlin, 1964, str. 435—439; F. Brein, *Das Hirsch in der griechischen Frühzeit*, Wien, 1969; A. Okladnikov, *Der Hirsch mit dem goldenen Geweih*, Wiesbaden, 1972.

⁶⁴ Vrlo detaljnu analizu tih prikaza, sa mnoštvom crteža, dao je G. Kossack, *Studien*, passim. Za njihovo simboličko značenje korisno je konzultirati rad J. Dechelettea, *Le culte du soleil...*, passim.

⁶⁵ F. Milleker, *Preistoriska kolica iz Dupljaje*, *Starinar*, III. ser., 5, 1928—30, str. 20; J. Petrović, *Votivna kolica iz Dupljaje*, *Starinar*, III. ser., 5, 1928—30, str. 21—29; D. Garašanin, *Prilog proučavanju dupljajskih kolica*, *Starinar*, n. s. 2, 1951, str. 270—272; Đ. Bošković, *Quelques observations sur le char cultuel de Dupljaja*, *Arch. Iug.*, 3, 1959, str. 41—45; G. Kossack, *Studien*, str. 11—12.

⁶⁶ R. Jovanović, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, 2, 1958, str. 27, T. III, sl. 47; B. Čović, u *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1966, str. 100. Privjesak se datira u XII—XI st. pr. n. e.

⁶⁷ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar, 1973, str. 95, T. 56, sl. 33.

⁶⁸ B. Čović, u *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1966, str. 107.

⁶⁹ O pojavi takvih ptica u srednjem Podunavlju kao izrazu vrlo razvijenog heliolatričkog kulta tamošnjih zemljoradnika v. G. Kossack, *Studien*, str. 26 i d.

⁷⁰ E. Sprockhoff, *Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum*, *Jahrbuch d. Römisch-germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, 1, 1954, str. 37 i d.; V. Milojčić, *Die dorische Wanderung im Lichte der vorgesch. Funde*, *Archäol. Anz.*, 63—64, 1948—1949, str. 12—35.

⁷¹ I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*, Skopje, 1966, str. 30—32. Nalazi privjesaka u obliku ptice ili, pak, u obliku posudice sa ptičjom protomom na području trebenišne kulture su vrlo brojni. Upućujem na spomenuti rad I. Mikulčića i posebno na rad V. Lahtova, *Problem trebeniške kulture*, *Ohrid*, 1965, str. 55—56, 143—145 i passim, gdje je citirana starija literatura za nalaze iz Makedonije. U Albaniji su ornitomorfni privjesci pronađeni u lokalitetu Kući i zi (Zh. Andrea, *Buletin arkeologjik*, 1969, T. II, sl. 2; Shqipëria arkeologjike, Tiranë, 1971, sl. 48; F. Prendi, *Iliria*, 3, 1974, str. 114, T. IV, sl. 2, 8). Datiraju se u VIII st. U novije vrijeme pozabavili su se posebno s privjescima u obliku posudice sa ptičjim protomama s makedonsko-grčkog područja J. Bouzek, *Die griechisch-geometrischen Bronzefögel*, *Eirene*, 6, 1967, str. 115—139; 9, 1971, str. 89—93; J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes*, Praha, 1974, str. 13 i passim; R. Vasić, *Bronze iz Titovog Velesa u Muzeju Benaki*, *Živa antika*, 24, 1974, str. 220—226, gdje se nalazi i popis dosada poznatih nalaza.

⁷² Nalazišta: u nekropoli u Brezju kod Novoga Mesta otkrivena je fibula sa nogom u obliku ptice (K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 66, T. 6, sl. 5), jedna fibula sa pticom na luku (*l. c.*, str. 24—25, 65, T. 26, sl. 10), jedan brončani privjesak sa pet ptičjih figurica (*l. c.*, str. 30 i 67—68, T. 35, sl. 7). Svi ovi predmeti pripadaju mlađem kronološkom horizontu te nekropole, koji Kromer stavlja između 500. i 380. god. pr. n. e.; u lok. Vinji vrh kod Šmarjeta pronađene su pragmatide šljema iz mlađeg željeznog doba sa dvije stilizirane barske ptice (A. Müllner, *Argo*, 6, 1898, Nr. 1, str. 20—22; A. Müllner, *Typische Formen...*, T. XIX, sl. 6 i T. XX, sl. 1; V. Starè, *Prazgodovina Šmarjete*, Ljubljana, 1973, T. 14, br. 3 i 4). U nekropoli kod Sv. Lucije (Santa Lucia) nalazimo velik broj predmeta u obliku ptice ili, pak, na kojima je lik ptice izrađen, a koji najvećim dijelom potječu iz konca starijeg i prelaza u mlađe željezno doba (C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste*, 15, 1893, T. XX, sl. 6, 7, 9—12; T. XXVI, sl. 37; T. XXIX, sl. 4, 7). U Rovišću su otkrivene fibule sa po jednom pticom na luku i drugom na nozi, koje se datiraju pod konac starijeg željeznog doba (K. Deschmann, *Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. in Wien, Mathem. — natur. Kl.*, 89, 1884, T. I, sl. 3; M. Hoernes, *Wien. präh. Ztschr.*, 2, 1915, str. 117, sl. V, br. 11, 12; V. Starè, *Arh. vest.*, 13—14, 1962—1963, str. 457, T. I, sl. 2). Iz kasnog starijeg željeznog doba (HaD) je i privjesak trokutasta oblika o kojem vise tri barske ptice iz Vinkovog vrha pri Dvoru (V. Starè, *Arh. vest.*, 15—16, 1964—1965, str. 222—223, T. XVIII, sl. 15). Iz Šmarjeta imamo fibulu sa barskom pticom na luku,

koja se datira također pod kraj starijeg željeznog doba (V. Starè, *Prazgodovina Šmarjete*, Ljubljana, 1973, str. 30, T. 22, br. 19). U Št. Vidu pri Stični nađena je fibula tipa serpeggiante sa ptičicom na luku (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 113, Pl. XXII, 128). Iz Vača imamo niz fibula sa pticama na luku (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, T. XXVI, sl. 2; T. XXXI, sl. 1; T. XXXII, sl. 2; T. LXXV, sl. 20) ili na nozi (F. Starè, *Predzgodovinsko Vače*, Ljubljana, 1954, str. 188, sl. 15), a iz Kranjske potječe lijepa polumjesečasta fibula sa dvije anti-tetički postavljene barske ptice (W. Schmid, *Carniola*, 1, 1908, str. 214—215). Jedna cijela i jedna fragmentirana brončana fibula sa glavama ptica na nogama otkrivene su u jednom grobu u Libnoj gori (M. Guštin, *Libna*, Brežice, 1976, T. 35, sl. 9 i 10). Barske ptice su također često prikazivane na toreutskim proizvodima, kao, npr., na pojasnoj kopči iz Vača, gdje se motiv ptica (vjerojatno patke) smjenjuje sa koncentričnim kružnicama (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, T. XLII, sl. 1; A. Müllner, *Typische Formen...*, T. XXVIII, sl. 2; F. Starè, *Arh. vest.*, 3, 1952, T. I, sl. 4; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. 16). Vrlo slična pojasna kopča otkrivena je i u lok. Sv. Lucija (C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste*, 15, 1893, T. XXVI, sl. 1), a isti se motiv ponavlja i na jednoj brončanoj situli iz Novoga Mesta (T. Knez, *Novo Mesto v davnini*, Miribor, 1972, str. 45). Iz Vača potječu i drugi toreutski proizvodi sa prikazima barskih ptica (F. Starè, *Vače*, str. 30, T. XLV, sl. 1 itd.), Šmarjeta (I. Spöttl, *MAGW*, 14, 1884, *Verhandlungen*, str. 94, T. VII, Nr. XII), Škocjana (J. Szombathy, *Mitt. präh. Komm.*, II. Bd., Nr. 2, 1912, str. 151—153, sl. 101—102, 104) i u nizu drugih pojasnih kopči i situla.

U Istri posebno su zanimljivi prikazi barskih ptica u nizovima na brončanim pojasnim kopčama, npr., iz Nesactiuma (A. Puschi, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 109, sl. 91), iz Picuga (A. Amoroso, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, T. X, sl. 8, 9), Berma (C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste*, 8, 1883, str. 269, T. V, sl. 1; C. Marchesetti, *Arch. triest.*, 10, 1884, str. 420, sl. 9; C. Moser, *Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss., Mathem. — naturwiss. Kl.*, 89, I. Abt., 1884, T. IV, sl. 14), ili na drugim sličnim metalnim proizvodima (na cisti sa dvostrukim frizom se vrlo stiliziranim barskim pticama iz Berma (C. Marchesetti, *Arch. triest.*, 10, 1884, str. 420, sl. 9; K. Moser, *Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. Mathem. — natur. Kl.*, 89, I. Abt. 1884, T. IV, sl. 14). Isti se motiv pojavljuje također i na glinenim posudama iz Picuga (A. Amoroso, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, str. 231, 232, T. IV, sl. 3; C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste*, 23, 1907, str. 234, T. IV, sl. 1) i iz Berma (K. Moser, *l. c.*, T. III, sl. 16), kao i u obliku samostalnih privjesaka (iz Picuga: A. Amoroso, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, str. 233, T. IX, sl. 19; iz Radovca kod Poreča: A. Šonje, *Jadr. zbornik*, 6, 1966, str. 307, T. IV, sl. 8; iz Kringe: A. Šonje, *l. c.*, str. 321, T. VI, sl. 9), i dr.

⁷³ Npr., na luku jedne fibule iz Velikog Mošunja, koja se može datirati na sam početak I tisućljeća pr. n. e. (C. Truhelka, *GZM*, 25, 1913, str. 334, sl. 13). Iz nešto kasnijeg vremena (1000—800. god. pr. n. e.) jeste kalup za lijevanje brončanih figurica u obliku neke barske ptice iz Donje Doline (Z. Marić, *GZM*, n. s. 19, 1964, str. 28, T. IV, sl. 4).

⁷⁴ A. Benac — B. Čović, *Glasinac*, II, Sarajevo, 1957, str. 45 i passim. Vidi također i tabelu na kraju te knjige. Za starije nalaze v. C. Truhelka, *WMBH*, 1, 1893, str. 101, sl. 181—182, 187—188; Đ. Stratimirović, *WMBH*, 1, 1893, str. 124, sl. 30; F. Fiala, *WMBH*, 6, 1899, str. 10, 16, 18, 24, 31, 36; M. Hoernes, *MAGW*, 22, 1892, str. 116, sl. 102.

⁷⁵ Motiv barske ptice u Liburna pojavljuje se prilično rano. Pektorali iz Nina, Zatona kod Nina i iz nepoznatog lokaliteta, koji kako na gornjoj tako i na donjoj pločici imaju po dvije anti-tetički postavljene figure barskih ptica, datiraju se u VII st. (Š. Batović, *Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen*, *Arch. Jug.*, 6, 1965, str. 63, sl. 15, 1). Nešto ranije, u VIII st., pojavljuju se u liburnskim nekropolama jantarni i brončani privjesci, odnosno dijelovi pektoralala, koji reproduciraju siluetu sunčane lađe sa završecima u obliku glava barskih ptica (Š. Batović, *Arch. Jug.*, 6, 1965, str. 63, sl. 12, br. 8; sl. 16, br. 13; Š. Batović, *Sépultures de la peuplade illyrienne des Liburnes*, *Inventaria archaeologica*, Jugoslavija, fasc. 4, Bonn, 1962, Y 38, sl. 15; F. Starè, *Arh. vest.*,

8, 1957, sv. 3—4, str. 213, sl. 4, br. 8; M. Suić, Vj. arh. hist. dalm., 55, 1953, str. 87, sl. 3c; F. Starè, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Miscellanea G. Novak dicata, Zagreb, 1970, str. 197, T. II, sl. 16; Š. Batović, *Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico nell'età del ferro*, *Civiltà preistoriche e protoistoriche della Daunia*, Firenze, 1975, str. 345, T. 103, nr. 12, 13; T. 104, nr. 6; Š. Batović, *Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro*, u: *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976, str. 57.

⁷⁶ R. Drechler-Bižić u radu *Les tombes des Iapodes préhistoriques à Kompolje*, *Inventaria archaeologica, Jugoslavija*, fasc. 9, Zagreb, 1966, str. 1 izrekla je misao da prisustvo sunčanih simbola, uključujući tu i barske ptice, u japodskoj kulturi treba zahvaliti utjecaju kulture polja sa žarama. Nama se čini da je taj utjecaj samo jedan od elemenata koji je determinirao ikonografsko oblikovanje sunčanih simbola u Japoda. Prikazi barskih ptica nisu jako česti na području Japoda, jer se na mjestima gdje se u susjednoj liburnskoj kulturi pojavljuje barska ptica u japodskoj redovito susreće motiv konja. Za motiv barske ptice u Japoda v. Š. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 136—137, T. XXV, sl. 1, 2, 3; V. Hoffiller, Vj. Hrv. arh. dr., n. s. 8, 1905, str. 197; F. Fiala, *WMBH*, 6, 1899, str. 87, sl. 89; *Treasures in Carniola*, New York, 1934, str. 98, Pl. XVI, sl. 88; R. Drechsler-Bižić, *Les tombes...*, T. Y 82, sl. 2; T. Y 83, sl. 4; R. Drechsler-Bižić, Vj. Arh. muz. Zagreb, III. ser., 2, 1961, str. 103, T. V, sl. 21; str. 106, T. XI, sl. 7; str. 99, T. XXIII, sl. 4; str. 103, T. XXXI, sl. 1 i 1a; R. Drechsler-Bižić, Vj. Arh. muz. Zagreb, III. ser., 6—7, 1972—1973, str. 29, T. XIV, sl. 8; R. Drechsler-Bižić, *Arh. rad. rasp.*, 1, 1959, str. 261, sl. 32; T. VI, sl. 12).

Na području između Save i Drave, prikazi barskih ptica odgovaraju po oblika u potpunosti onima iz srednjoevropske kulture polja sa žarama. Za nalaze u Dalju v. P. Reinecke, *Arch. ért.*, u. f., 17, 1897, str. 387, sl. 2; P. Reinecke, *MAGW*, 28, 1898, *Sitzungsber.*, str. 34—36. Iz ovog lokaliteta potječe i jedna posudica, u stvari, čegrtaljka, u obliku ptice, cfr. V. Hoffiller, *Corpus vasorum antiquorum*, Yougoslavie, fasc. 2, Belgrade, 1938, str. 17, Pl. 36, sl. 13. Slična figurica je otkrivena i u Podzemlju u Sloveniji (A. Müllner, *Typische Formen...*, T. XV, sl. 7). Ovi nalazi pripadaju prilično brojnoj grupi takvih predmeta što se susreću najčešće na području srednjoevropske kulture polja sa žarama, kao i na području Hallstatske kulture. Vidi detaljno o njima G. Kossack, *Studien*, str. 50—51 i zemljop. crt. na T. 24.

⁷⁷ J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praha, 1956, str. 84—86.

⁷⁸ Npr., iz Dalja. Vidi N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci, 1970, str. 17, T. III, sl. 1, 2, 4, 10; T. IV, sl. 1, 2, 3, 4, 5; T. V, sl. 5. Ovdje se moramo dotaknuti pitanja identiteta životinja prikazanih na ranolatenskim fibulama na ilirskom tlu. Spomenute fibule u istočnim krajevima, kao i one što se susreću u srednjoj Evropi, imaju bez sumnje prikazane barske ptice. No, manje smo sigurni kad treba da identificiramo životinje na fibulama što se susreću u zapadnom dijelu Balkana, dakle, u srcu ilirske zemlje. Neke od tih fibula očito imaju na završenim nogama prikazane zmijske, a ne barske ptice. Za niz fibula, međutim, nemoguće je ustvrditi o kojoj se životinji, u stvari, radi — zmijski ili ptici, pa se zato u stručnoj literaturi može naći sad na jednu, sad na drugu interpretaciju. To posebno vrijedi za neke fibule otkrivene u Donjoj Dolini, pa u Vručici kod Tešnja i dr. Da li je ta nesigurnost u identificiranju životinja na tim fibulama rezultat naše nemoći da desifriramo poruku sadržanu u njima ili su, pak, majstori koji su te fibule izrađivali svjesno kontaminirali siluete barske ptice i zmijske u krajevima gdje su se ta dva simbola ispreplitali i koegzistirali?

⁷⁹ Spominjemo prikaze barskih ptica na jednom maču iz Kupinova, jednom iz Popinaca, na nekoliko brijaja itd. Vidi o tome N. Majnarić-Pandžić, *o. c.*, str. 29.

⁸⁰ *Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 129—130, Pl. XXVII, sl. 159.

⁸¹ Prvi ju je objelodanio J. Szombathy, *Neue figural verzierte Gürtelbleche aus Krain*, *MAGW*, 24, 1894, str. 227, T. III, sl. 1. Reproducirana je i analizirana

rana kasnije u nizu publikacija. Vidi F. Starè, *Arh. vest.*, 3, 1952, zv. 2, str. 199, T. VI, sl. 1; W. Lucke — O. H. Frey, *Die Situla in Providence*, Berlin, 1962, str. 76, T. 41—42 (= sl. 27); *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana, 1962, str. 102, T. 36, sl. 48, itd.

⁸² E. Küster, *Die Schlange*, str. 52 i d.

⁸³ V. Dumitrescu, *L'età del ferro nel Piceno*, Bucarest, 1929, passim.

⁸⁴ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar, 1973, str. 90, T. 53, sl. 9.

⁸⁵ J. Szombathy, *Mitt. präh. Komm.*, Bd. II, Nr. 2, 1912, str. 151—153, sl. 101—102, 104. O tom nalazu v. također G. Kossack, *Studien*, str. 45—46, 49.

⁸⁶ J. Mladin, *Diadora* 7, 1974, str. 116, T. XXIV, br. 2; T. XXV, br. 1a-1d; T. LXII.

⁸⁷ Vrlo detaljno o tome G. Kossack, *Studien*, passim, posebno na str. 45—53.

⁸⁸ Dosada je na liburnskom području otkriveno tri pektoralala (iz Nina, Zatona i iz nepoznatog lokaliteta) čije pločice sa ptičjim protomama reproduciraju dobro poznati tip srednjoevropske sunčane lađe iz kulture pepeonih žara. Objelodanjene su u: Muzeji i zbirke Zadra, Zagreb, 1954, str. 32, T. 10; M. Suić, *Vj. arh. hist. dalm.*, 55, 1953, str. 87—88, sl. 3a; Š. Batović, *Arch. Jug.*, 6, 1965, sl. 15, 1. To su jedini takvi pektoralali ne samo na liburnskom nego i na ilirskom području općenito. U osnovi indentični pektoralali pronađeni su na suprotnoj picenskoj obali i u južnoj Italiji. Cfr. V. Dumitrescu, *L'età del ferro nel Piceno*, Bucarest, 1929, str. 137, sl. 18, br. 1, 2, 3; Kartu rasprostranjenosti tih pektoralala donosi Š. Batović, *Le relazioni culturali...*, u: *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976, str. 49, karta 7.

⁸⁹ R. Drechsler-Bižić, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III., 2, 1961, str. 106, T. XI, sl. 7 i str. 99, T. XXIII, sl. 4. U skupinu takvih sunčanih lađa pripada također i spomenuta fibula tipa Peschiera sa dvije barske ptice na luku iz Velikog Mošunja, koju je objelodanio Č. Truhelka, *GZM*, 25, 1913, str. 334, sl. 13.

⁹⁰ J. Dechelette, *Le culte du soleil...*, str. 326 i d.

⁹¹ Prvi je objelodanio i analizirao ta kolica F. Hochstetter, *Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien*, *MAGW*, 10, 1880—1881, Nr. 10—12, str. 289—298. Najopširnije je o njima pisao O. Seewald, *Der Vogelwagen vom Glasinac*, Leipzig, 1939, (Praehistorica, H. 4).

⁹² Takvo je mišljenje formulirao C. Schuchhardt, *Der Goldfund vom Messingwerk bei Eberswalde*, Berlin, 1914, (citirano prema M. Hoernes — O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1925, str. 508).

⁹³ A. Cermanović, *Magiski crepitaculum i drugi instrumenti*, *Živa antika*, 5, 1955, sv. 1, str. 154.

⁹⁴ Potječu iz Brezja — dva primjerka (K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 24—25 i 65, T. 26, sl. 10), dva primjerka imamo iz Rovišča (M. Hoernes, *Wien. präh. Ztschr.*, 2, 1915, str. 117, sl. V, br. 11, 12; V. Starè, *Arh. vest.*, 13—14, 1962—1963, str. 457, T. I, sl. 2), jedan iz Šmarjeta (V. Starè, *Prazgodovina Šmarjete*, Ljubljana, 1973, str. 30, T. 22, br. 19) i dr. Općenito, sa navođenjem starije literature o tim fibulama i s kartom rasprostranjenosti pojedinih tipova v. M. Guštin, *Varia archaeologica*, Brežice, 1974, str. 96—98.

⁹⁵ J. Dechelette, *Le culte du soleil...*, str. 335—336.

⁹⁶ Publicirao ih je F. Starè, *Polmesečne britve iz Jugoslavije*, *Arh. vest.*, 8, 1957, str. 204 i d., T. IV, sl. 5; T. V, sl. 3; T. VI, sl. 1, 2, 3.

⁹⁷ Kao primjer dovoljno je spomenuti brojne nalaze iz Tarquinije u Etruriji. Cfr. H. Hencken, *Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans*, Cambridge Ma., 1968, vol. I, str. 103, Fig. 90 a; str. 105, Fig. 92, b; str. 115, Fig. 104, a; str. 118, Fig. 107, b; str. 138, Fig. 125, a; str. 166, Fig. 151, a; str. 168, Fig. 154, d; str. 196, Fig. 177, c; str. 206, Fig. 185, b; str. 247, Fig. 226. Britve se datiraju u fazu Villanova I (X — prva polovina VIII st. pr. n e.) i Villanova II (2. pol. VIII st.).

⁹⁸ U mjestu Batrovci kod Šida otkrivena je željezna britva sa drškom u obliku ptičje glave. Cfr. N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci, 1970, str. 98, T. XLVII, sl. 2.

⁹⁹ R. Meringer, *Studien zur germanischen Volkskunde*, MAGW, 22, 1892, str. 101—106; G. Kyrle, *Mondidol*, u: M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. VIII, 1927, str. 279—280.

¹⁰⁰ J. Dechelette, *Le belier consacré aux divinités domestiques sur les chenets gaulois*, Revue archéologique, ser. III, 33, 1898, II, str. 63—81 i 245—262 i J. Dechelette, *Manuel*, vol. IV, Paris, 1927, str. 905—918.

¹⁰¹ O tome v. O. Tshumi, *Vorgeschichtliche Mondbilder und Feuerböcke*, Jahresbericht des Historischen Museums in Bern, 1912, Beilage, str. 3 i d.

¹⁰² Konj, ovan, svastika, koncentrične kružnice i drugi simboli što se susreću na prijedkladima imaju također i apotropijsko značenje, jer čuvaju ukućane od bolesti i drugih nesreća u životu. Vidi o tome Scheftelowitz, *Das Hörnermotiv in den Religionen*, Archiv für Religionswissenschaft, 15, 1912, str. 451 i d.

¹⁰³ S. Foltiny, *Zwei Feuerböcke aus dem Ringwall von Stična in Slowenien*, MAGW, 100, 1970, str. 158—161, T. I, sl. 1, a, b; T. II, sl. 1, a, b, c. Slika drugog primjerka reproducirana je na T. I, sl. 2; T. II, 2 a, b.

¹⁰⁴ W. Schmid, Mitt. Zentr. Komm., Bd. II, Nr. 3, 1915, str. 294—296, sl. 90—93; W. Schmid, *Südsteiermark im Altertum*, u: Südsteiermark, Graz, 1925, str. 10, sl. 5, 6; W. Schmid, Ztschr. des hist. Vereines für Steiermark, 36, 1943, str. 141—142.

¹⁰⁵ W. Schmid, Mitt. Zentr. Komm., Bd. II, Nr. 3, 1915, str. 295—296, sl. 94.

¹⁰⁶ *Ibidem*, str. 286 i d.

¹⁰⁷ Dva takva prijedklada su iz Rifnika kod Celja. Jedan što ga je objelodanio F. Starč, Arh. vest., 2, 1951, zv. 2, str. 189, T. VIII ima prikaz Sunca izrađen plastičnim rebrima, dok je drugi što ga je kasnije pronašao A. Bolta ukrašen koncentričnim kružnicama (A. Bolta, Celjski zbornik, 1959, str. 270, sl. 15 i A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 182. Ovdje je potrebno spomenuti i ulomak glinenog predmeta u obliku neke ptice, vjerojatno sove, za koji se može pretpostaviti da je pripadao prijedkladu. Cfr. C. Marchesetti, Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste, 8, 1883, str. 274, T. V, sl. 16.

¹⁰⁸ U svom radu »Die Ringwälle des Bachergebietes«, I. Teil, Mitt. Zentr. Komm., Bd. II, Nr. 3, 1915, posvetio je tim predmetima posebno poglavlje pod naslovom »Der Feuerbock als Herdgerät und Kultsymbol«, str. 285—305. Tu donosi i vrlo iscrpnu literaturu o tom predmetu.

¹⁰⁹ Npr., u neolitičkom naselju u Lisičićima kod Konjica (A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Sarajevo, 1958, str. 54—55, 92, T. XXI, sl. 1—4; A. Benac, GZM, n. s. 10, 1955, str. 64—65.

¹¹⁰ Č. Truhelka, GZM, 2, 1890, str. 78, sl. 13. Ta »dugmeta« — njihova funkcija nije potpuno jasna — spominju A. Benac — B. Čović, *Glasinac*, II, Sarajevo, 1957, str. 14 i 16.

¹¹¹ Posebno su se ovim pitanjem pozabavili M. von Kimakovicz-Winnicki, *Spinn- und Webwerkzeuge*, Würzburg, 1910, i W. Stokar, *Spinnen und Weben bei der Germanen*, Mannus-Bibliothek, Bd. 59, Leipzig, 1938. U novije vrijeme je o tome pisao A. di Vita, *Sui pesi da telaio: una nota*, *Archeologia*

classica, 8, 1956, fasc. 1, str. 40—44, gdje brani tezu o njihovoj praktičnoj funkciji. Govoreći uglavnom na osnovu nalazišta iz antičkog doba, posebno važnim smatra činjenicu da su takvi utezi kao dijelovi vertikalnog tkalačkog stana prikazani na nekoliko grčkih vaza. Dopušta, međutim, da su »u sekundarnoj« uložili mogli imati i simboličko-religiozno značenje. Kompleksnije je o tom problemu pisao P. Mingazzini, *Sull'uso e sullo scopo dei pesi da telaio*, Atti d. Accad. nazion. dei Lincei, Rendiconti, Cl. scienze morali, storiche e filol., 29, 1974, fasc. 5—6, str. 202—220.

¹¹² Spomenut ćemo samo da je Č. Truhelka vjerovao da su ti utezi služili za zagrijavanje većih količina vode u glinenim posudama, a da se to postizavalo tako da su se ti utezi najprije dobro zagrijavali na vatri i onda uronjavali u posudu s vodom. Cfr. Č. Truhelka, *Sojenica u Donjoj Dolini*, GZM, 15, 1903, str. 379—381. Po V. Čurčiću, ti su predmeti služili ne samo u tkalačkom stanu nego i kao utezi na ribarskim mrežama, kao i umjesto tronoga na vatrištu za pridržavanje lonca nad vatrom i sl. Vidi V. Čurčić, *Prehistorička sojenica iz brončanog doba u Ripču, kraj Bihaća u Bosni*, GZM, 20, 1908, str. 158; V. Čurčić, *Narodno ribarstvo u B. i H.*, GZM, 22, 1910, str. 409 i d.

¹¹³ Utezi su otkriveni i u mnogim grobovima ove nekropole. Cfr. M. Hoernes, Wien. präh. Ztschr., 2, 1915, str. 109 i K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 34 i 71, T. 39, sl. 7—8.

¹¹⁴ S. Gabrovec, *Predzgodovinski Bled*, Ljubljana, 1960, str. 60. U toj nekropoli su otkrivena četiri utega, i to u grobovima s pepeonim žarama.

¹¹⁵ M. Hoernes, *Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1898, str. 478.

¹¹⁶ Npr., u Ptuj (J. Korošec, *Poročilo o izkopavanju na Ptujem gradu leta 1946*, Ljubljana, 1947, str. 26 i 52), U Ripču (V. Čurčić, GZM, 20, 1908, str. 158), Donjoj Dolini (Č. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 37).

¹¹⁷ J. Korošec, *Predzgodovinsko naselje na Ptujem gradu*, Ljubljana, 1951, str. 146.

¹¹⁸ Na nekim primjercima iz Donje Doline (Č. Truhelka, GZM, 13, 1901, str. 277—278, sl. 54, 55; GZM, 14, 1902, T. VII, sl. 20, a—c; WMBH, 9, 1904, str. 51, sl. 26, 27; T. XXXIII, sl. 20, a—c; Z. Marić, GZM, n. s. 19, 1964, str. 54, T. XVII, sl. 28).

¹¹⁹ Donja Dolina (Č. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 51, sl. 26; T. XXII, sl. 1, 2, 3; GZM, 13, 1901, str. 260, sl. 28; T. XX, sl. 4; T. XXI, sl. 7, 8, 10), Rifnik (A. Bolta, Celjski zbornik, 1959, str. 270), Ripač (V. Radimský, WMBH, 5, 1897, T. XXX, sl. 210), Zecovi (A. Benac, GZM, n. s. 14, 1959, str. 26, sl. b) itd.

¹²⁰ Za nalaz iz Ripča v. V. Čurčić, WMBH, 12, 1912, str. 7, T. IV, sl. 7; GZM, 20, 1908, str. 154—155; T. IV, sl. 7; za nalaz iz Kekića glavice v. B. Čović, GZM, n. s. 17, 1962, str. 52, 55, T. III, sl. 19, a, b.

¹²¹ U svojoj studiji »Larizam i krsna slava« u Glasniku Skopskog naučnog društva, 7—8, 1929—1930, str. 22 i d. Č. Truhelka je iznio vrlo uvjerljive dokaze o velikoj popularnosti kulta lara na ilirskom tlu u prapovijesno i rimsko doba. Truhelka dapače misli da je kult lara ilirskoga podrijetla i da je taj kult iz Balkana prenijet u Italiju.

¹²² Za ilustraciju dovoljno je spomenuti slučaj lok. Kalaja e Irmajt u Albaniji, gdje ih je, što piramidalnih što stožastih, otkriveno oko 800 komada, i to u pojedinim kućama po 20—30 i više komada. Cfr. F. Prendi — Dh. Budina, *Iliria*, 2, 1972, str. 41—42.

¹²³ V. Radimský, WMBH, 5, 1897, str. 60, T. XXX, sl. 209; V. Čurčić, WMBH, 12, 1912, str. 7, T. IV, sl. 8 (= GZM, 20, 1908, str. 158, T. IV, sl. 20).

¹²⁴ F. Prendi — Dh. Budina, *Bul. Univ. shtet.*, ser. shkencat shoq., 17, 1963, nr. 4, str. 34, sl. 22; F. Prendi — Dh. Budina, *Iliria*, 2, 1972, str. 66, Pl. XVI, a.

¹²⁵ To izričito kaže Klement Aleksandrijski. *Protrepticus*, II, 20, 2, opisujući sa zgražanjem eleuzinske misterije.

¹²⁶ R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945, str. 106, T. 50, 3; D. Srejšović, *Kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi*, *Živa antika*, 7, 1957, sv. 1, str. 123 i d.

¹²⁷ Npr., primjerak što ga je objelodanio J. Bersa, *Mitt. Zentr. Komm.*, III, F., 4, 1905, str. 157—158, Fig. 38. Vidi također Š. Batović, *Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico nell'età del ferro*, *Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia*, Firenze, 1975, str. 345, T. 104, nr. 9. U ovom radu Š. Batović donosi i sličan predmet od jantara, također iz Nina (str. 345, T. 104, nr. 8), za koji se može prije reći da predstavlja konsekrativne rogove negoli barske ptice.

¹²⁸ Vidi primjerke što su objelodanjeni u »Muzeji i zbirke Zadra«, Zagreb, 1954, str. 29, kao i one što se vide (vrlo loše) na slici koju R. Valenti, *Il Museo nazionale di Zara*, Roma, 1932, donosi na str. 44. Jedan primjerak reproducira i Š. Batović, *Le relazioni...*, str. 345, T. 104, nr. 7.

¹²⁹ Njihove crteže donosi K. Kilian, *Praeh. Ztschr.*, 50, 1975, T. 49, br. 10, 11, 12 (Radanja); T. 57, br. 14 (Orešani).

¹³⁰ K. Kilian, *l. c.*, str. 94.

¹³¹ Vidi o tome dalje pod »Bik« u poglavlju »Simboli plodnosti«.

¹³² Takvo je tumačenje bikovih rogova dao O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, Wien, 1931, str. 148. Posebno su o tome pisali R. Paribeni, *Corni di consecrazione nella prima età del ferro europea*, *Bullettino di paleologia italiana*, 30, 1904, str. 304 i d. i W. Gaerte, *Die Bedeutung der kretisch-minoischen Horns of Consecration*, *Archiv für Religionswissenschaft*, 21, 1922, str. 72 i d. Vidi i Ch. Picard, *Les origines du polythéisme hellénique*, Paris, 1930, str. 61.

¹³³ V. Starè, *Arh. vest.*, 14—15, 1964—1965, str. 222—223, T. 18, sl. 17.

¹³⁴ K. Kromer, *Situla*, 14—15, 1974, str. 55, Abb. 1, Fig. 6.

¹³⁵ F. Baš, *Časopis za zgod. in narodopis.*, 29, 1934, sv. 1—2, str. 54, prilog št. 15—16. Reproducirana i u A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, str. 66. Datacija ove glinene figurice nije sigurna. Po K. Schuchhardt, *Vorgeschichte von Deutschland*, 4. Aufl., München, 1939, str. 130 ta je figurica iz mlađeg kamenog doba. J. Korošec je, međutim, datira u željezno doba i pripisuje je Ilirima. V. njegov rad »Nekaj primerov zgodnje predzgodovinske plastike v Sloveniji«, *Arh. vest.*, 1, 1950, str. 18.

¹³⁶ S. Rutar, *Mitt. Zentr. Komm.*, N. F. 21, 1895, str. 40, sl. 2; K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 12, T. III, sl. 4; K. Kromer, *Situla*, 14—15, 1974, str. 57, sl. 2, 5; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 121.

¹³⁷ A. Bolta, *Celjski zbornik*, 1959, str. 270, T. 2, sl. 11; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 134.

¹³⁸ Npr., iz Donje Doline (Č. Truhelka, *GZM*, 18, 1906, str. 227, T. LXIV, sl. 14; *GZM*, 13, 1901, str. 259—260, sl. 28; T. XXI, sl. 7; *WMBH*, 9, 1904, T. XXII, sl. 1, 2, 4), iz gradine Kalaja e Irmajt u Albaniji (F. Prendi — Dh. Budina, *Bul. Univ. shtet. të Tiranës*, ser. shkencat shoq., 17, 1963, nr. 4, str. 34, Fig. 22).

¹³⁹ T. Knez, *Prazgodovina Novega Mesta*, Novo Mesto, 1971, sl. 51; T. Knez, *Novo Mesto v davnini*, Maribor, 1972, str. 69.

¹⁴⁰ Taj se znak pojavljuje također i na drugim predmetima, no bilo bi pre smiono tvrditi da su svi ti znakovi imali, osim dekorativne, i simboličku funkciju. Kao primjer spominjemo znak »X« na završecima jedne brončane narukvice iz Vinice (S. Gabrovec, *Arh. vest.*, 17, 1966, T. 18, sl. 3) itd.

¹⁴¹ Podatke o znaku »X« sakupio je N. Kalicz, *Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien*, Budapest, 1963 (*Studia archaeologica*, 2), str. 26 i d. Tu je navedena i starija literatura.

¹⁴² Takvo je mišljenje formulirao i K. Kromer raspravljajući o jednoj figurici sa tim znakom iz južnog Tirola (*Ein Motivfigürchen aus Südtirol*, Situla, 14—15, 1974, str. 58: »Damit wären aber unser Männchen aus Südtirol und alle anderen Figuren mit den Brustkreuz zumindest einer Gottheit geweiht, der Gottheit dienende Personen, jedenfalls Personen eines besonderen Standes«).

3. HTONIČKA SIMBOLIKA

Mračni svijet podzemlja, gdje sjene pokojnika lutaju bez nade da će se ikada moći vratiti u život i iz podzemlja izaći, boravište je također i podzemnih bogova, koji vladaju tim groznim carstvom smrti. Grčka mitologija, od Homera i Hezioda dalje, smjestila je tamo nemilosrdnog Hada i njegovu ženu Perze fonu i opisala je njihov način života kao pravu suprotnost veselom, prpošnom životu bogova na Olimpu.

Iliri su također vjerovali u postojanje podzemnog svijeta u koji su odlazile duše pokojnika. Podudarnost mnogih običaja kod pokopavanja mrtvaca u Ilira i ranih Grka, podudarnost u funerarnoj simbolici — koliko je to moguće fiksirati na osnovu, inače prilično bogate, arheološke dokumentacije na ilirskom tlu, sve to govori o duhovnoj osnovi koja je bila zajednička jednima i drugima, iako je potpuno jasno da su morale postojati razlike u mitološkoj nadgradnji, koja je u Grčkoj doživjela razvitak kakav sigurno nije i u Ilira.

U grčkim vjerovanjima o Hadu, i uopće o božanstvima podzemlja, potrebno je odvojiti jednu važnu pojedinost. Bogovi podzemnoga svijeta, naime, vrlo često se u grčkoj mitologiji pojavljuju ne samo kao gospodari smrti nego i kao bića koja su prema živim ljudima prijateljski naklonjena. Oni stavljaju ljudima na raspolaganju sva bogatstva podzemlja, posebno minerale; oni također pomažu rast vegetacije i tako omogućuju ljudima da dođu do hrane neophodne za život.

Tu simbiozu dobra i zla nalazimo i u Ilira, o čemu nam neizravno govore upravo simboli koje ćemo u ovom poglavlju obraditi. I ilirski bogovi podzemlja, jednako kao i oni grčki, bili su negacija života, svjetlosti i dobra, ali u isto vrijeme i dobročinitelji ljudi. I kao što tu dvojnost, to miješanje principa zla i dobra imamo sadržanu u antropomorfnim božanstvima u ilirskoj religiji, tako se i simboli što su vezani za podzemni svijet pojavljuju sad kao elementi dobra, sad pak kao elementi zla i tame. Takav je i najzanimljivija htonička životinja u Ilira — zmija, pa ćemo s njom i započeti raspravu o ilirskim htoničkim simbolima.

3a. ZMIJA

Nijedna životinja nije u religioznoj simbolici Ilira igrala tako važnu i značajnu ulogu kao zmija. Ta tajanstvena životinja neobična oblika, koja

bešumno gmiže i izlazi iz dubina zemlje gdje obitavaju demoni i bogovi podzemlja, kao i duše pokojnika, i koja svojim ugrizom može u tren oka usmrtniti ne samo životinje nego i samog čovjeka, izazivala je, i još uvijek izaziva, strah pomiješan sa strahopoštovanjem. Nije slučajno stoga što zmija igra vrlo značajnu ulogu u religiji i mitologiji svih naroda koji obitavaju područja u kojima žive zmije, od Amerike na zapadu do Azije na istoku, i od paleolitičkih vremena sve do današnjega dana. U Ilira, posebno onih na jugu, zmija je životinja koja svojim mnogostrukim značenjima zauzima središnje mjesto u strukturi religiozne simbolike. Ona je totemska životinja i rodonačelnik ilirskog plemena, simbol mudrosti, zla, zdravlja, plodnosti, personifikacija duše pokojnika, čuvarica kućnog ognjišta i nadasve htonička životinja.

Prikazi zmije, kao materijalni dokazi njenog kulturnog i simboličkog značenja, pojavljuju se u ovom dijelu Evrope mnogo ranije nego što se na ovom prostoru formiraju ilirska plemena. Najstariji likovni prikazi zmije potječu čak iz najranije faze mlađeg kamenog doba, koja je zasada najbolje utvrđena na poznatom lokalitetu kod Lepenskog vira na Đerdapu. U ovom lokalitetu, u kući br. 50, otkriven je prikaz zmije oblikovan od živog pješčara¹, kao i još jedan u obliku koštane igle »čiji je gornji deo pretvoren u vijugavo telo zmije«². Ovaj posljednji predmet pronađen je u sloju Ic tog lokaliteta, a to se može datirati pod konac VI tisućljeća pr. n. e. Da nalazi iz Lepenskog vira nisu slučajni, odnosno da kult zmije nije bio ograničen samo na taj neolitički lokalitet, dokazuju nalazi u drugim neolitičkim lokalitetima. Tako su u mjestu Donja Branjevina kod Deronja, u sloju koji pripada Starčevo-Körös-kulturi, otkrivene dvije glinene figure, za koje se s priličnom sigurnošću može tvrditi da prikazuju ovu životinju³.

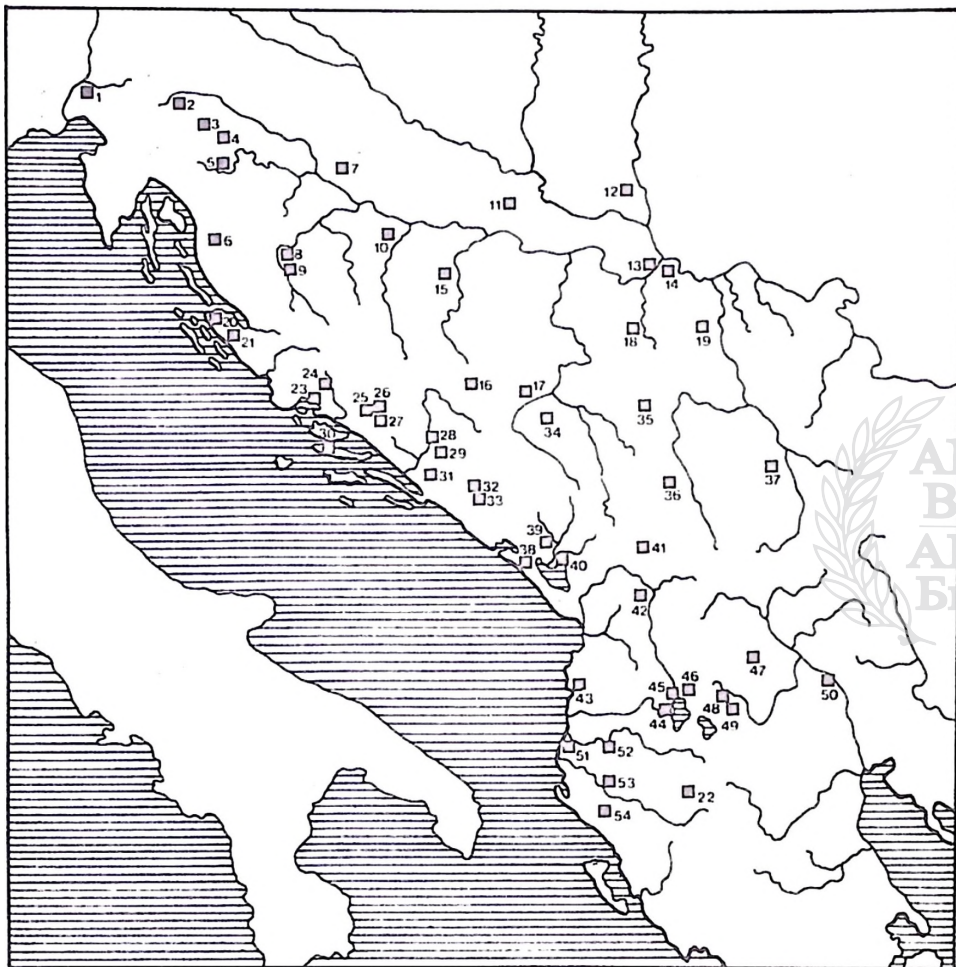
Iz neolitika možemo, osim toga, spomenuti niz drugih prikaza zmije, kao, npr., ona, iz Predionice u Prištini⁴, iz Lisičića kod Konjica u Bosni⁵, iz Krivača kod Bribira u Dalmaciji⁶, a nalazimo je apliciranu i u nizu muških i ženskih glinenih sigurica⁷.

Od mlađeg neolitika, pa sve do razvijenog željeznog doba, ne susrećemo u zapadnom dijelu Balkana realističke prikaze zmije⁸. To, razumije se, nikako ne znači da je zmija u to dugom vremenskom razdoblju prestala igrati ulogu koju je kao kulturna životinja imala u ranija vremena i koju će imati kasnije u željeznom dobu. Nestanak realističkih prikaza zmije u skladu je sa sve većom geometrizacijom u likovnoj umjetnosti od kasnog neolitika dalje u ovom dijelu Evrope. Geometrijska umjetnost dominira i u Ilira sve do sredine I tisućljeća pr. n. e., kada likovno prikazivanje božanstava, simbola, scena iz života i dr. ponovno uzima maha. U dugom periodu geometrijskog likovnog izraza simbol zmije poprima svoju geometrijsku, stiliziranu interpretaciju u obliku valovite crte, spirale, meandra i sl.⁹ Ponovno se realistički prikazi ove životinje pojavljuju tek koncem VI st. pr. n. e., dakle, u vrijeme kada se na području nastanjenom Ilirima — ne svugdje u jednakom obliku i s jednakim intenzitetom — počinje, u skladu sa dubokim društveno-gospodarskim promjenama koje se u to vrijeme počinju jasnije manifestirati i, naravno, sa sve prisutnijim utjecajem snažnih kulturnih središta na jugu (Grčka) i na zapadu (Etrurci, Veneti i dr.) na Ilire, razvijati sve izrazitija tendencija za likovno oblikovanje u prvom redu onih transcendentalnih sila što su upravljale sudbinom ondašnjeg čovjeka ili, pak, likov-

nim oblikovanjem onih simbola koji su predstavljali zaštitu od zlih duhova, bolesti, nesreće, neprijatelja.

Realistički prikazi zmijski u zemlji Ilira pojavljuju se najprije na jugu, na području rasprostranjenosti trebenišne kulture. Pod utjecajem jonske Grčke na makedonsko i peonsko područje prodire zmijski motiv, koji se

KARTA 4

Zmija: 1. Sv. Lucija; 2. Magdalenska Gora; 3. Vinkov vrh pri Dvoru; 4. Novo Mesto; 5. Vinica; 6. Kumpulje; 7. Gornje Psarjevo; 8. Jezerine; 9. Ribiči; 10. Donja Dolina; 11. Bogdanovci; 12. Čurug; 13. Zemun; 14. Karaburma; 15. Vručica; 16. Debelo Brdo; 17. Glasinac; 18. Belotić; 19. Mramorac; 20. Nin; 21. Nadin; 22. Kalaja e Hollmit; 23. Solin; 24. Otišić; 25. Vir kod Posušja; 26. Gradac kod Posušja; 27. Gorica; 28. Gubavica; 29. Ošanići; 30. Starigrad na Hvaru; 31. Donje Hrasno; 32. Kačanj; 33. Plana kod Bileća; 34. Mahrevići; 35. Sengojska gradina; 36. Novi Pazar; 37. Banačani; 38. Budva; 39. Momišići; 40. Gostilj; 41. Peć; 42. Činamaku; 43. Dyrhachium; 44. Selcë e Poshtme; 45. Radolišta; 46. Trebenište; 47. Kaldrma kod Prilepa; 48. Crkvište kod Beranaca; 49. Visoi; 50. Demir Kapija; 51. Apollonia; 52. Krotinë; 53. Byllis; 54. Amanthia.

najčešće pojavljuje na narukvicama, već koncem VI st. pr. n. e., da bi kasnije, u V i IV st. takvi prikazi na tom području postali vrlo čestim (T. XVI, 5—8)¹⁰. Naravno, samo podrijetlo zmijskog motiva u južnim ilirskim krajevima ne treba nikako poistovetiti sa podrijetlom njegova simboličkog sadržaja, jer je kult zmije poznat Ilirima u tim krajevima, kako smo već spomenuli, mnogo ranije nego što se ta životinja počinje ponovno likovno prikazivati u željezno doba. Uostalom, sama činjenica da je motiv zmije u to vrijeme, usprkos svom jonskom podrijetlu i jonske umjetničke inspiracije, najviše rasprostranjen upravo na području ilirske trebenišne kulture, a mnogo manje u susjednim neilirskim krajevima na jugu i na istoku, indikativna je potvrda o autohtonosti kulta te životinje u Ilira.

U Albaniji, gdje je također bila djelomice rasprostranjena trebenišna kultura, motiv zmije, začudo, relativno se rijetko susreće. Skloni smo vjerovati da je to zbog još uvijek relativno slabe istraženosti tamošnjih ilirskih nekropola i naselja. Zasadu možemo spomenuti svega nekoliko prikaza zmije s područja Albanije, kao što je jedna narukvica sa završecima u obliku zmijskih glava iz Kalaja e Hollmit blizu grada Kolonje¹¹, još jedna iz Selcë e Poshtme¹², jedna glinena figura zmije iz helenističkog doba iz mjesta Krotinë kod Berata (ant. Dimallum)¹³ i izvanredno zanimljiv prikaz zmije na figuralnoj kompoziciji na pločici iz Selcë e Poshtme kod Pogradeca blizu Ohridskog jezera, također iz helenističkog vremena¹⁴. Zmija na ovoj pločici prikazana je iza ilirskog ratnika koji se s kopljem u jednoj i štitom u drugoj ruci bori protiv trojice neprijatelja, očito Makedonaca, od kojih je jednoga već oborio na tlo. Zmija ima ovdje ulogu zaštitnika ilirskog ratnika, a njen uzdignuti, prijeteći položaj pokazuje da i ona sama aktivno sudjeluje u bici. Teško je zamisliti dramatičniju povezanost ratnikove sudbine sa ulogom koju ovdje ima zmija kao njegova zaštitnica.

Ikonografski identični prikaz se nalazi na još jednoj pločici koja je otkrivena u nekropoli kod Gostilja u Crnoj Gori, u blizini Skadarskog jezera¹⁵

Ove dvije pločice datiraju se u helenističko doba (III st. pr. n. e.) i usprkos očitom grčkom utjecaju u likovnom oblikovanju ornamentalnih motiva, te ljudskih i životinjskih figura, njihov simbolički sadržaj potpuno je ilirski. Vjerojatno zbog političke situacije u kojoj su se našle ilirske državne tvorevine na obalama Jonskoga i južnog dijela Jadranskog mora, posebno zbog opasnosti koje su prijetile sa istoka (Makedonci), sa juga (Grci) i sa zapada (Rimljani), prastari simbol zmije dobiva na važnosti, pa se time može protumačiti njegova pojava ne samo na spomenutim pločicama nego i na novcu nekoliko ilirskih gradova i plemena na tom području u to vrijeme.

Impuls koji je s helenskoga svijeta i sa susjedne italske obale prodro među Ilire i potakao ilirske majstore i umjetnike da nakit umjetnički ukrase likovima ljudi i životinja, da svoja božanstva likovno uobličie, kao i da svoje religiozne simbole prikažu u adekvatnom geometrijskom ili likovnom obliku, širio se s juga, ponajviše dolinama Vardara i Morave i sa zapada preko Jonskog i Jadranskog mora prema unutrašnjosti Balkanskog poluotoka. U vrijeme kada likovno prikazivanje simbola i božanstava postaje sve uobičajenije, a to znači negdje koncem VI st., prikazi zmije se također

sve češće susreću, tako da ćemo ih uskoro naći na cijelom ilirskom području.

U V st. u Srbiji i Bosni susrećemo tip vrlo lijepih, karakterističnih narukvica sa završecima u obliku zmijskih glava, koji je po prvom nalazu iz 1887. godine nazvan »tip mramorac«. Narukvica iz Mramorca (kod Smedereva u Srbiji) napravljena je od zlata i ukrašena s pet uzdužnih plastičnih rebara (T. XVII, 1)¹⁶. Kasnije je otkriveno još nekoliko primjeraka narukvica ovoga tipa: u Kačnju kod Bileće otkrivene su 1957. godine dvije srebrne narukvice tog tipa (T. XVII, 2)¹⁷; dvije slične narukvice potječu iz okoline Peći (T. XVII, 4)¹⁸, a dva primjerka iz nepoznatog lokaliteta čuva Arheološki muzej u Splitu¹⁹. Podaci o nalazima spomenutih narukvica omogućuju prilično sigurno datiranje tog tipa. U prvom redu to vrijedi za primjerke iz Kačnja, gdje su one otkrivene u grobnici četvorice ratnika, skupa sa grčkom keramikom iz konca VI i početka V st. pr. n. e. Z. Marić je na osnovi te keramike, kao i drugog popratnog materijala, datirao nalaz »u sredinu V vijeka pr. n. e., ili nešto kasnije«²⁰. M. Parović-Pešikan se u potpunosti ne slaže s tom datacijom i misli da bi taj nalaz trebalo datirati pod konac VI st. ili najkasnije u početku V st.²¹. Narukvicu iz Mramorca M. V. Garašanin datira u konac V st. pr. n. e.²². Za ostale primjerke ovog tipa nedostaju podaci o okolnostima u kojima su pronađene i zato nismo u mogućnosti da izvršimo dataciju na osnovi popratnog materijala, no sigurno je da se i ti drugi primjerci mogu, najvjerojatnije datirati u V st. pr. n. e.

Iz V st. pr. n. e. su također i neki drugi nalazi zmijske glave, kao što je, npr., onaj iz Ribića kod Bihaća²³, pa onaj iz Bogdanovaca kod Vukovara (T. XVII, 3)²⁴, Belotića kod Valjeva²⁵ itd.²⁶. Svakako je posebno zanimljivo da se prikazi zmijske glave u tom stoljeću susreću prvi put i u najsjevernijim ilirskim krajevima, u današnjoj Sloveniji, i to kako na nakitu (T. XVII, 5, 6)²⁷, tako i na jednoj figuralnoj pojasnoj kopči iz Magdalenske gore (T. XVII, 7)²⁸. Već tijekom tog stoljeća, dakle, nalazimo prikaze zmijske glave na gotovo cijelom ilirskom području, no nalazišta tih prikaza nisu ravnomjerno raspoređena. U kasnijim stoljećima (od IV st., pa sve do rimske okupacije, a ponegdje i dalje) opažamo istu pojavu, tj. da su prikazi zmijske glave jako česti u južnim krajevima i da oni postaju sve rjeđi što se ide prema sjeveru, odnosno sjeverozapadu (T. XVII, 8; T. XVIII, 6, 9, 10, 11, 12)²⁹. Kao posebnu zanimljivost ističemo činjenicu da ih uopće nema na području Histra, a da se vrlo rijetko susreću u Liburna³⁰, što jamačno neće biti slučajno. Neilirsko, mediteransko podrijetlo Liburna, odnosno ljubomorno čuvanje starih mediteranskih tradicija u tom plemenu, a djelomice i u susjednih Histra, moglo bi objasniti tu čudnu pojavu.

Dolaskom Kelta na Balkan, odnosno kao posljedica njihovog posrednog ili neposrednog utjecaja na život Ilira, broj prikaza zmijske glave u središnjem dijelu zapadnog Balkana naglo raste. Na čitavom nizu fibula ranolatenskog tipa prikazana je glava zmijske glave na završenoj nozi. U jednom jedinom lokalitetu kod sela Vrućice blizu Tešnja, nađeno je deset takvih fibula (T. XVIII, 1—3), u Donjoj Dolini nekoliko primjeraka itd. (T. XVIII, 4, 5, 7, 8)³¹. Nije lako objasniti pojavu zmijske glave na ranolatenskim fibulama u Bosni i Hercegovini u tako velikom broju, jer sami Kelti vrlo rijetko ukrašuju svoje

fibule motivom zmije, a rijetko to čine i drugi narodi koji su pod utjecajem Kelta izrađivali tzv. fibule sa maskama (Maskenfibel) — inače karakteristične za latensku, odnosno keltsku kulturu; oni nisu na njima prikazivali zmiju, nego pticu ili neku drugu životinju ili, pak, ljudsko lice. Fibule sa motivom zmije na ilirskom teritoriju isključivo su domaći, ilirski proizvod i možda u toj činjenici treba potražiti objašnjenje za neobičnu popularnost tih fibula među onim Ilirima kod kojih, inače, kult zmije nije bio dominantan. Pojačana popularnost tog religioznog simbola mogla je, možda, biti posljedicom učvršćivanja i isticanja nacionalnog identiteta od strane ilirskog etničkog elementa pred strancima, koji su u ove krajeve donijeli ne samo napredniju tehnologiju, svoju umjetnost i mnoge druge tekovine svoje materijalne i duhovne kulture nego i svoje neprijateljstvo i aroganciju pobjednika i kolonizatora.

Posebnu skupinu čine prikazi zmije na iliro-grčkom novcu³². Najstariji, i ujedno najzanimljiviji, jest prikaz zmije na novcu grčke kolonije Pharos (današnji Starigrad na Hvaru). Na reversu novca tog grada prikazana je zmija koja se visoko i prijeteći uzdigla prema jarcu, koji se sa svoje strane ustremio na zmiju³³. Ova dramatična scena, u kojoj samo što nije započela borba na život i smrt, između jarca kao simbola novih grčkih doseljenika i zmije kao prastarog simbola domaćeg življa, pojavljuju se samo na prvoj emisiji novca te kolonije (iz IV st. pr. n. e.), dakle, u vrijeme kada grčki kolonisti moraju voditi žestoke borbe sa starosjediocima za održavanje u novoj postojbini. U kasnijim emisijama zmija nestaje s pharoskog novca i ostaje samo jarac — očiti znak konsolidacije kolonista na ilirskom tlu i uspostavljanja mirne suradnje sa okolnim Ilirima.

Lik zmije će se pojaviti također i na novcu ilirskih i iliro-grčkih gradova na jugu, u današnjoj Albaniji. Tako u jednoj emisiji novca iz Apolonije iz doba cara Karakale (196—217. n. e.) imamo prikazanu zmiju ovitu oko Eskulapova štapa, a u drugoj emisiji prikazana je božica Salus (Hygieia) koja hrani zmiju³⁴. Dalje prema jugu, u gradu Byllisu, kovao se koncem III i početkom II st. pr. n. e. novac koji je na reversu imao prikazanu zmiju ovitu oko roga obilja³⁵, a u gradu Olympae koncem II st. pr. n. e. ponovno susrećemo zmiju omotanu oko štapa³⁶. Posljednji grad koji na svom novcu ima prikazanu zmiju jest Amantija; zmija je na novcu ovoga grada skupljena u klupko³⁷.

Ovdje treba spomenuti i novac plemena Labeata, koji na reversu ima prikazan ilirski brod. Taj brod ima na pramcu i na krmi pulene u obliku zmije, što bi moglo značiti da su labeatski brodovi, kao i brodovi (ili bar neki od njih) ostalih ilirskih plemena u južnim krajevima, imali pulene u obliku ove životinje³⁸.

Dokumentacija koju nam pruža predrimska arheologija, a koju smo ukratko ovdje iznijeli, nije jedini izvor za upoznavanje zmije kao religioznog simbola u Ilira. Niz drugih podataka o tom simbolu daju nam druge znanstvene discipline — lingvistika, mitologija, klasična arheologija, etnologija.

Mitološki podaci, premda malobrojni, posebno su nam važni, jer otvaraju čitav kompleks pitanja u vezi sa kultom zmije u Ilira.

Mitološka priča, koju su nam zabilježili mnogi antički pisci, među njima najpotpunije Apolodor, kaže kako je sin feničkog kralja Agenora Kadmo, u potrazi za svojom sestrom Evropom, dospio najprije u Beociju, tamo osnovao grad Tebu i onda se, po želji proročišta, uputio među Ilire. Došavši među njih sa svojom ženom Harmonijom, rodi mu se sin Illyrios, kojega je odmah po rođenju ovila zmija prenijevši mu tako svoju magičnu moć³⁹. Kadmos i Harmonia i sami su u starosti pretvoreni u zmije i u tom su obliku nastavili živjeti u Elizejskim poljanama⁴⁰.

S pravom se misli da je priča o boravku Kadma i Harmonije među Ilirima i rođenju njihovog sina Illyriosa u zemlji Ilira nastala kontaminacijom dviju priča — jedne grčke i druge ilirske⁴¹. Ilirska je, bez sumnje, priča o Illyriosu kao rodonačelniku i eponimu ilirskog plemena, koja je onda inkorporirana u grčku priču o Kadmosu. Po svoj prilici i dio priče o Kadmosu i Harmoniji i njihovom pretvaranju u zmije takođe je nastao pod utjecajem neke nama nepoznate ilirske mitološke legende. Za nas je ovdje od posebnog interesa da je Illyrios već od samog svog rođenja povezan sa zmijom. Moderna filologija dopunila je antičku priču tumačenjem po kojem je i samo ime Illyriosa etimološki vezano za zmiju. Prvi koji je tu vezu ustanovio bio je Nijemac O. Gruppe, koji je na osnovu jedne glose kod Hesihija rastumačio ime Illyrios pomoću grčke riječi 'ιλλω izvedene iz korijena *uel-, vrtjeti se, okretati se. Prema toj etimologiji, ime Illyriosa bi u sebi krilo pojam nečega što se okreće, što se savija, tj. pojam zmije⁴².

Mnogi ugledni filolozi iznijeli su rezerve prema toj etimologiji⁴³, dok su drugi pokušali na drugi način protumačiti podrijetlo ilirskog imena. Među ovim posljednjima posebno mjesto pripada slovenskom filologu K. Oštiru, koji dovodi ime Ilir u vezu sa imenom hetitske zmije (zmaja) Illujankaš⁴⁴.

Ovo povezivanje ilirskog imena sa imenom hetitske zmije Illujankaš ima svoje dublje značenje. Po općem mišljenju poznavalaca anadolskih i uopće orijentalnih mitova i legendi, hetitska priča o borbi zmije Illujankaš s bogom oluje pripada skupini ritualnih mitova, vrlo rasprostranjenih u starim orijentalnim i mediteranskim civilizacijama, koji su se recitirali na početku proljeća, tj. na početku biološkog ciklusa. Osim svoje magične sadržine, ti mitovi imaju kao osnovni sadržaj borbu dobra i zla. Najstarije mitove te vrste susrećemo u Mezopotamiji, ali mit o zmiji Illujankaš, u obliku u kojem je pročitao na glinenim pločicama otkopanim u Boghazköy, nastao je u samoj Maloj Aziji⁴⁵. Razne varijante tih mitova širili su prema zapadu egejski i fenički trgovci i kolonizatori, ali su oni prodirali prema zapadu i raznim drugim putovima, onim istim kojim su od mlađeg kamenog doba dalje prodirali kulturni utjecaji iz Male Azije i Bliskog istoka. Za nas je od posebnog značaja da su se Iliri našli upravo na jednom od tih putova, kojim su egejski, maloazijski i bliskoistočni kulturni utjecaji išli prema zapadu. To je put koji je od obala Egejskog mora vodio prema južnom dijelu Jadranskog mora, trasom kojom će kasnije prolaziti glasovita rimska cesta Via Egnatia, odnosno jednim drugim krakom, dolinom Haliakmona prema Jadranskom i Jonskom moru. Arheološki nam je taj put prilično dobro dokumentiran, posebno novijim arheološkim nalazima iz neolitičkog i brončanog doba u Albaniji⁴⁶.

No i mimo arheoloških dokaza znalo se za veze južne Ilirije sa kulturnim kompleksom istočnog Sredozemlja. Ta je veza najbolje ilustrirana upravo spomenutom legendom o Feničaninu Kadmosu i njegovim dolaskom među južne Ilire⁴⁷. Ta legenda, kako smo već rekli, upravo u zemlji Ilira dobiva svoj ilirski završetak.

Ilirski je također, vrlo vjerojatno, i suvremeni običaj koji je registriran u selu Ormanu u Skopskoj dolini u Makedoniji, a koji se može dovesti u vezu, možda, sa prodorom maloazijskih i orijentalnih mitova na ilirsko tlo. U tom selu, na sam početak proljeća, ide se u lov na zmije. Ulovljene zmije puštaju se da plaze preko odjeće šena koje žele imati djecu. M. S. Filipović, koji je taj običaj opisao, s pravom smatra da on živi »neizmenjen još od preistorijskih vremena«⁴⁸. Važno je ovdje ukazati na pojedinost, koja se susreće također i u hetitskoj legendi o zmiji Illujankaš: lov na zmije i njihovo tjeranje da prelaze preko odjeće žena, posebno nerotkinja, slično kao i ritualna recitacija mita o zmiji Illujankaš, održava se na dan početka proljeća. Osim toga, u oba slučaja se radi o ritualnoj radnji koja je povezana s kultom plodnosti. U hetitskom mitu zmija Illujankaš se pojavljuje kao antitetički element bogu oluje, kao personifikacija zla, suše i neplodnosti. No iako je naoko njezina funkcija u tom mitu dijametralno suprotna od one koju ima zmija u običaju iz sela Ormana, ta je suprotnost samo prividna, jer zmija u vjerovanjima mnogih naroda, pa tako i Ilira, redovito ima dvojno simboličko značenje — kao simbol plodnosti i dobra i kao njegova suprotnost.

No ako u običaju zabilježenom u selu Ormanu imamo, bar u biti, sačuvanu ilirsku ritualnu radnju — a nemamo razloga u to sumnjati — tada moramo konstatirati da taj običaj, slično kao i priča o Kadmosu, ima svoje ilirske specifičnosti, koje je razlikuju od maloazijskih, odnosno orijentalnih mitova. U Ilira, naime, zmija je najčešće personifikacija dobra, plodnosti, personifikacija pokojnika, zaštitnica kućnog ognjišta, plemenski totem, a tek u manjoj mjeri i simbol zla.

Specifičnosti kulta zmije kod južnih Ilira, što smo ih ovdje spomenuli, podsjećaju na važnost, ali i na autohtonost tog kulta na ilirskom tlu. Arheološki nalazi što smo ih ranije naveli dokumentiraju nam postojanje tog kulta od mlađeg kamenog doba dalje, a izvanredno brojni i raznoliki nalazi iz rimskog doba, kao i ostaci kulta zmije u slavenskom i albanskom folkloru svjedoče o žilavosti kojom je taj kult odolijevao svim povijesnim zbivanjima i etničkim promjenama u ovom dijelu Balkana.

Ostavljajući za kasnije razmatranje o ostacima tog kulta u narodnim vjerovanjima suvremenih balkanskih naroda, osvrnut ćemo se u najkraćim crtama na bogatu arheološku i drugu dokumentaciju iz vremena rimske okupacije, jer se iz nje mogu često prepoznati stari, predrimski oblici kulta zmije autohtonog stanovništva. Uostalom, čak i onda kada arheološki spomenici ne govore izravno o autohtonim vjerovanjima, sama njihova pojava, a posebno njihova brojnost i učestalost, na neizravan način dokumentira popularnost tog kulta kod romaniziranih ili poluromaniziranih Ilira.

Svakako su za nas ovdje najznačajniji oni spomenici iz rimskog doba koji direktno dokumentiraju autohtoni kult zmije kod stárosjedilačkog

stanovništva. Takva su, npr., dva natpisa iz Makedonije. Jedan, koji se nalazi na stijeni kod Trojaka blizu Prilepa, spominje Drakona »koji se ovdje poštuje«. Po imenu tog božanstva, kao i po tome što se do samog natpisa nalazi predstavljena zmija koja se diže nad paterom u kojoj se nalazi jaje, nije teško zaključiti da se tu radi o lokalnom božanstvu, koji personificira zmiju⁴⁹. Na jednom drugom natpisu, koji je otkriven u selu Sopotu blizu Titovog Velesa, nalazi se dedikacija zmijskom paru Dracconu i Dracceni⁵⁰.

Ništa poblize o tim božanstvima ne znamo; no da su ona u vjeri тамошњег autohtonog stanovništva igrala značajnu ulogu, možemo naslutiti i po tome što se na natpisu iz Sopotu spominju zajedno sa imenima Jupitera i Junone — vrhovnih božanstava u grčko-rimskom panteonu.

Kod južnih Ilira susrećemo još jedno lokalno božanstvo koje ima veze sa zmijom. Zaključujemo to po kipu jedne ženske osobe, koja na lijevoj ruci drži košaru oko koje je omotana zmija. Kip je iz rimskog vremena, a otkriven je u mjestu Qesarat u Albaniji i, po mišljenju S. Anamajija, predstavlja lokalnu božicu obilja⁵¹.

To su, koliko je moguće zasada ustanoviti, jedina božanstva iz rimskog doba koja se mogu dovesti u vezu sa kultom zmije u Ilira. Što se ta božanstva pojavljuju upravo u južnim ilirskim krajevima, dokaz je više o popularnosti zmije kao kultne životinje u tim krajevima i o žilavosti tog kulta u vremenima rimske vladavine.

Velika popularnost Eskulapa među Ilirima u rimsko doba⁵² može se također tumačiti povezanošću tog božanstva sa zmijom. Po mišljenju M. Budimira, čak i samo ime Eskulapa (Asklepija) ilirskog je podrijetla. Eskulap, po tumačenju što ga daje ovaj ugledni filolog, jest isto što i »zmijar«, a to je naziv kojim u Srbiji i dan-danas zovu liječnika⁵³.

Zmija se, nadalje, vrlo često pojavljuje na spomenicima iz rimskog doba, no nije lako u svim slučajevima razlučiti što je u simboličkom značenju tih prikaza autohtono, a što pripada grčko-rimskoj i orijentalnoj simbolici. Nema, očito, autohtoni karakter prikaz zmije na mitričkim reljefima⁵⁴, kao ni na brojnim gemama⁵⁵, na votivnim rukama⁵⁶, na spomenicima s prikazom tzv. tračkog konjanika⁵⁷, na nekim nadgrobnim spomenicima itd. S druge strane, neki prikazi zmije imaju vjerojatno autohtoni sadržaj⁵⁸, a na drugima, pak, kao što je to slučaj sa likom zmije na reljefu Dioskura iz Narone, možemo vjerojatno nazrijeti sinkretističko spajanje ilirskih i grčko-rimskih religioznih koncepcija. Na tom spomeniku iz Narone prikazani su Dioskuri s konjima, a iznad konjskih glava diže se po jedna velika zmija⁵⁹. Kult Dioskura je u Grčkoj od najstarijih vremena imao htonički karakter⁶⁰, a takav su karakter imale i zmije, kako u grčkoj, tako i u ilirskoj religiji, pa zato nije čudno što se na tom spomeniku susreću zajedno. Međutim, kakvi su spomenici izvanredno rijetki u grčko-rimskom svijetu, a na ilirskom tlu ovaj iz Narone jedini je te vrste. Smijemo nagađati⁶¹ da je nevješti klesar (»možda kakav mornar ili ribar« — kako naslućuje M. Abramčić), očito domaći sin, ne znajući za rijetke i daleke uzore iz Italije i Grčke, ali, poznajući dobro simboliku ovih božanstava, spojio uobičajeni ikonografski prikaz Dioskura sa ilirskim religioznim simbolom podzemlja — zmijom.

Popularnost zmiје morala je biti zaista velika tijekom cijelog trajanja rimske vladavine u ovim krajevima. Nova božanstva što su ih Rimljani donijeli nisu uspjela istisnuti prastari kult ove životinje, a nije to moglo nikada u potpunosti ni kršćanstvo, koje je u odnosu na domorodačke kulture bilo mnogo intransigentnije od službene, poganske rimske religije. Borba između narodne, starosjedilačke religije i kršćanstva postala je to žešća što je kršćanstvo više jačalo. Kult zmiје je već koncem Rimskog Carstva moralo ustuknuti pred novom religijom, ali nikada ne u potpunosti; mnogi elementi tog kulta nastavili su živjeti dalje, sve do naših dana.

Jednu dramatičnu epizodu u borbi između stare religije i kršćanstva ispričao nam je sv. Jeronim u životopisu sv. Hilarijona. Sv. Jeronim, koji je kao domaći sin očito dobro poznao kompliciranu vjersku situaciju u zapadnom dijelu Balkana pri izmaku staroga vijeka, zapisao je priču o zmiји koja je u okolici grada Epidauruma (današnji Cavtat) gutala ne samo stoku nego i pastire i zemljoradnike. Po pričanju sv. Jeronima došao je u Epidaur 365. godine sv. Hilarijon da oslobodi kršćanski narod od te velike napasti. Sv. Hilarijon se upustio u borbu s tom nemani i ubio ju je⁶². Već je glasoviti engleski arheolog A. J. Evans, koji je posjetio krajeve što ih je sv. Jeronim spominjao, dao ispravnu interpretaciju ove legende. U toj priči, naime, imamo presonificiranu pobjedu nove religije — kršćanstva nad starim vjerovanjima starosjedilaca⁶³.

Analizom arheološke dokumentacije, sačuvanih mitoloških priča i rijetkih pisanih izvora dolazimo do zaključka da je zmiја i u Ilira, jednako kao i kod njihovih južnih susjeda Grka, čiju religiju mnogo bolje poznajemo, imala, kako smo već napomenuli, vrlo različita religiozna i magična značenja. Neka od tih značenja možemo identificirati i analizirati zahvaljujući komparaciji s manifestacijama kulta zmiје kod Grka i drugih starih naroda, dok smo za tumačenje drugih upućeni na korišćenje etnografske građe.

Vrlo je značajna uloga zmiје najprije kao *totemske životinje*. Samo ime Ilira, odnosno rodonačelnika njihova roda Illyriosa, krije u sebi pojam zmiје; njegovi roditelji Kadmos i Harmonija također se pretvaraju u zmiје, a sam Illyrios dobiva od zmiје odmah po rođenju božansku zmijsku snagu. Da su južni Iliri smatrali zmiју zaštitnicom ne samo pojedinaca nego i cijelog ilirskog roda i da su oni identificirali svoju sudbinu sa sudbinom zmiје, vidimo to po rijetkim, ali indikativnim podacima. Već smo ranije iznijeli slučaj prikaza na novcu grčke kolonije Pharos, gdje zmiја očigledno simbolizira starosjedilačko stanovništvo koje se bori protiv došljaka. Spomenuli smo također prikaze zmiја na pločicama iz Gostilja i Selcë e Poshtme, u kojima je zaštitnički karakter zmiје evidentan. Vjerovanje da je ilirski rod potekao od zmiје živio je dugo u svijesti starosjedilačkog stanovništva, pa refleks tog vjerovanja nalazimo čak u XIII st. u djelu »Historia Salonitana« splitskog kroničara Tome Arciđakona, koji, govoreći o Kadmu i njegovom zmijskom obliku, kaže da se upravo zbog te priče narod naziva zmiјorodnim (»anguigene«)⁶⁴.

Ilirsko pleme Enhelejaca (Encheleae), koje je živjelo na krajnjem jugu ilirskih zemalja, imalo je također zmiју kao svoj totem. Ime tog plemena krije, jednako kao i ilirsko, pojam zmiје, točnije jegulje, no kako

u antičkoj zoologiji jegulja spada u zmiје, i ovo je pleme, očigledno, poštivalo ovu životinju kao svog rodonačelnika i zaštitnika⁶⁵.

Ne manja značajna je bila uloga zmiје u *kultu pokojnika*, odnosno predaka, i u vezi s tim i kao *čuvarice kućnog ognjišta*. Dokazi o takvu značenju zmiје na Balkanu vrlo su stari. Bez sumnje se u takve može ubrojiti spomenuti nalaz iz lokaliteta Predionica u Prištini iz kasnog neolitika. Glinena figurica iz tog lokaliteta prikazuje zmiју smotanu u klupko, a kako je otkrivena »u kompaktnom kućnom lepu«⁶⁶ jasan je njezin kulturni sadržaj.

Vrlo važnu analogiju ovoj figurici nalazimo u Mikenji, gdje je tijekom arheoloških iskopavanja 1968. i 1969. godine pronađeno čak sedamnaest — što cijelih, što u ulomcima — kipića zmiје od pečene zemlje smotanih u klupko⁶⁷. Otkriveni su, slično kao i u Predionici, u kući, koja je uništena u požaru u kasnoheladskom periodu III B (Lelladic III B), tj. koncem XIII st. pr. n. e., što znači da je mnogo kasnije od one otkrivene u Predionici. No ne može biti nikakve sumnje da je njihovo kulturno značenje identično, tj. da predstavljaju čuvaricu kućnog ognjišta i da ujedno personificiraju duše pokojnika, odnosno samog rodonačelnika⁶⁸.

Mnogo kasnije na ilirskom tlu ćemo naći još jednu potvrdu o postojanju tog kulta, i to na novcu ilirskog grada Amantije iz III—II st. pr. n. e.⁶⁹.

Vjerovanje o zmiји kao personifikaciji duše pokojnika, i prema tome i kao čuvarici kućnog ognjišta, jako je rašireno kod indoevropskih naroda od Indije do Evrope. Teško je stoga ustvrditi da li takva vjerovanja kod današnjih Albanaca i Slavena na Balkanu imaju svoj korijen u vjerovanjima Ilira, ali činjenica da su ona vrlo raširena kod današnjih stanovnika zapadnog dijela Balkanskog poluotoka daje nam pravo da pretpostavimo da u njima treba potražiti ostatke religije iz prapovijesnih vremena.

Kao utjelovljenje duše pokojnika zmiја često prebiva u grobovima; ona stoga čuva grobove jednako kao što je čuvala pokojnikovu kuću i njega samoga dok je bio živ. Zbog toga se zmiје često susreće na grčkim, erurskim i rimskim nadgrobnim spomenicima kao *čuvarica groba*. Na ilirskom tlu zmiја se također pojavljuje na nadgrobnim spomenicima iz rimskoga doba⁷⁰, no nismo u mogućnosti reći da li ti prikazi imaju izravne veze sa vjerovanjima starosjedilačkog stanovništva. Prikazi dviju zmiја na jednoj kamenoj pepeonoj žari iz Jezerina kod Bihaća⁷¹, te prikaz zmiја na još jednom ulomku takve urne iz Ripča⁷² ne ostavljaju, međutim, nikakve sumnje da je zmiја i u Ilira imala ulogu čuvarice grobova. Ove dvije žare dokazuju još i to da je vjerovanje u zmiју kao čuvaricu grobova bilo živo u Ilira od prapovijesnog do rimskoga doba. To možemo zaključiti po tome što jedna od tih urni, ona iz Ribića, po stilskim značajkama figuralnih kompozicija što su na njoj ugravirane, pripada vremenu cvata japodske umjetnosti, tj. najkasnije u IV st. pr. n. e. Urna iz Jezerina, pak, iz rimskoga je doba, ali je u njoj bio pokopan Ilir, a ne stranac, kako nam to otkriva ime uklesano na njoj (Ditius Sestenus Frontonis filius). Na obje urne zmiје se nalaze na prednjim stranama, točnije na izbočenim prednjim dijelovima urni, što je moralo pojačavati njihovu simboliku kao čuvarica smrtnih ostataka što su se u urnama nalazili.

Vjerovanja o zmiји kao životinji koja utjelovljuje duše pokojnika što stanuju u tamnim dubinama podzemlja, kao i o njima kao čuvaricama grobova, samo je dio vjerovanja o zmiји kao *htoničkoj životinji*. Činjenica da

zmija izlazi iz dubina zemlje i da se tamo vraća bila je uzrokom vjerovanju o njoj kao životinji koja ima veze sa podzemnim svijetom i sa svim onim što se u tom svijetu događa i što ljudima donosi dobro ili zlo. Jer, jednako tako kao što iz podzemnog svijeta čovjeku prijete podmukle i zastrašujuće sile (vulkani koji iz utrobe zemlje izbacuju vatru i siju smrt, potresi koji uz podzemnu tutnjavu ruše ne samo ono što je čovjek svojim rukama stvorio nego i samu prirodu — planine, otoke i dr., otrovni plinovi što izbijaju na površinu iz dubine zemlje, i posebno podzemna božanstva neprijateljski raspoložena prema čovjeku na zemlji), tako iz tog istog podzemlja rastu biljke potrebne za život ljudi i životinja, izlazi izvor-voda i mineralne tople vode koje ljudima liječe kostobolju i druge opake bolesti itd.; tako i zmija ima sad karakter zaštitnice i dobročinitelja, a sad pak krvni je neprijatelj čovjekov⁷³.

O htoničkom karakteru zmiije govori također velika popularnost kola, posebno posmrtnog, u Ilira u prapovijesno i rimsko doba (o čemu imamo svjedočanstvo u velikom broju likovnih prikaza), kao i ostaci tog kola u folkloru današnjih naroda na zapadnom dijelu Balkana. Otvoreno kolo što su ga Iliri plesali na sprovodima predstavlja, u stvari, zmiiju; taj zmijolik ples, jednako kao i spirala i vijugavo tijelo zmiije, simbolizira težak put duše pokojnika u labirint podzemnog svijeta⁷⁴.

U egeo-kretskej i grčkoj religiji dobro je poznata povezanost zmiije sa božicom Velikom Majkom (Magna Mater), koja daruje život cjelokupnoj prirodi⁷⁵, pa je teško vjerovati da i Iliri u zapadnom dijelu Balkana nisu, jednako kao i njihovi preci na tom području (o čemu glinena plastika iz neoeneolitika pruža vrlo uvjerljive dokaze), poštivali tu božicu i da nisu povezivali htonski njezin karakter sa onim zmijskim.

Kao htonička životinja zmija je ujedno i simbol *plodnosti*, i to kako plodnosti zemlje, tako i žene. Izravnih svjedočanstava, međutim, o zmiiji kao simbolu plodnosti u Ilira nemamo⁷⁶, ali nam slučaj iz Epira, u kojem je bez sumnje bilo ilirskog etničkog elementa, da gola djeвица u proljeće nudi hranu zmiiji u svetom Apolonovom gaju pokazuje da su rituali u kojima je zmija povezana sa plodnošću bili poznati i Ilirima koji su obitavali u toj zemlji, a vjerojatno i drugima. Spomenuti slučaj iz sela Ormana u Makedoniji na neizravan način navodi nas, također, na zaključak da je zmija i u Ilira igrala ulogu u plodnosti žene.

Kao simbol podzemlja, tame i zla (posebno u grčkoj religiji) zmija se često bori protiv ptice (obično orla), koja simbolizira svjetlost, Sunce i element dobra. Motiv borbe zmiije i ptice vrlo je star i susreće se u raznim pričama u nizu naroda od Mezopotamije pa sve do današnjih dana u kršćanskoj religiji. Prikazi te borbe se mogu sresti već u egeo-kretskej kulturi⁷⁷, a kod Ilira u prapovijesno doba srećemo ga jedino na jednoj pojasnoj kopči iz Magdalenske gore kod Šmarja u Sloveniji. Barska ptica, koja stoji na stablu (vjerojatno stablo života) drži na kljunu zmiiju koja se savija u samrtnom grču. Ova scena se nalazi sasvim lijevo na figuralnoj kompoziciji što prikazuje konjanika i šakanje dvojice muškaraca, koji se bore za trofej-šljem s velikom perjanicom⁷⁸. Ta pojasna kopča potječe iz doba cvata situlske umjetnosti, tj. iz V st. pr. n. e. i jedini je spomenik te umjetnosti na kojem je prikazana borba ptice sa zmiijom⁷⁹. To bi moglo značiti da taj prikaz sadržajno pripada ilirskom duhovnom svijetu, ilirskom simbolizmu, a ne

etrursko-venetskom kao što je to slučaj sa mnogim drugim motivima u siltuskoj umjetnosti⁸⁰. Da li možda u tom prikazu možemo nazrijeti ne samo borbu tmine i svjetla, odnosno dobra i zla, nego i borbu dviju religioznih koncepcija — južne u kojoj dominira zmija i sjeverne gdje vlada barska ptica kao simbol Sunca?

Ali zmija nije samo htonički simbol. Kao simbol vegetativne plodnosti ona je povezana također i sa drugim izvorom života — Suncem. U Egiptu, ali također i u Grčkoj, zmija se katkad pojavljuje i kao *personifikacija Sunca*⁸¹. Možemo pretpostaviti da ni u Ilira nije bilo drukčije i da je oblik brojnih narukvica sa ilirskog tla sa završecima u obliku zmijskih glava, osim praktične funkcije, imao također i simboličko značenje — prikaz Sunčeva hoda po nebeskom svodu.

Ta dvoznačnost religiozne simbolike zmiije najbolje se očituje u jednoj važnoj njenoj funkciji: zmija je životinja koja liječi bolesti. Zbog toga je ona postala i simbol boga liječništva u grčko-rimskom panteonu — Esku-lapa.

Na koncu treba spomenuti i povezanost zmiije sa *kultom lara i penata*. Ta povezanost dobro je poznata u rimskoj religiji. Poznato je, s druge strane, da je kult kućnih lara bio također jako popularan na ilirskom tlu u rimsko doba, pa je to i navelo Č. Truhelku da postavi tezu da je kult lara u Ilira u rimsko doba bio posebno omiljen upravo zato što je nastao na ilirskom tlu i što su ga Latini u Italiji preuzeli od Ilira⁸². Da bi potkrijepio tu svoju tezu, pozvao se Truhelka na priču koju nalazimo u Vergilijevoj »Eneidi«, po kojoj je trojanski junak Eneja donio taj kult u Italiju. Ukoliko u toj Vergilijevoj priči ima zrno istine, a čini se da ima, jer je ta priča starija od Vergilija, tada se moramo podsjetiti da je sam Eneja bio pripadnik maloazijskog plemena Dardanaca, koje je očigledno imalo genetske veze s istomimenim ilirskim Dardancima na Balkanu, kao i da je Eneja, po Vergiliju, boravio neko vrijeme u Butrintu, u Epiru, dakle, u gradu gdje je imao prilike upoznati kult zmiije — ako ga već ranije nije poznao.

Da li je zaista kult lara u Italiji ilirskoga podrijetla, teško je reći, no jedno je sigurno: velika popularnost tog kulta u Ilira nesumnjivo se može dovesti u vezu s popularnošću što ga je uživala zmija kao kulturna životinja na ilirskom tlu.

Smijemo, na koncu, pretpostaviti da je zmija imala i druga religiozna značenja, koja nisu ostavila traga u arheološkom materijalu ili pisanim izvorima.

3b. KONJ

Druga životinja, koja je u ilirskoj htoničkoj simbolici igrala važnu ulogu, bio je konj. I kult ove životinje dokumentiran nam je arheološkim i pisanim izvorima, no ni jedni ni drugi nisu dovoljni da dobijemo jasniju sliku o svim aspektima toga kulta u svim ilirskim krajevima.

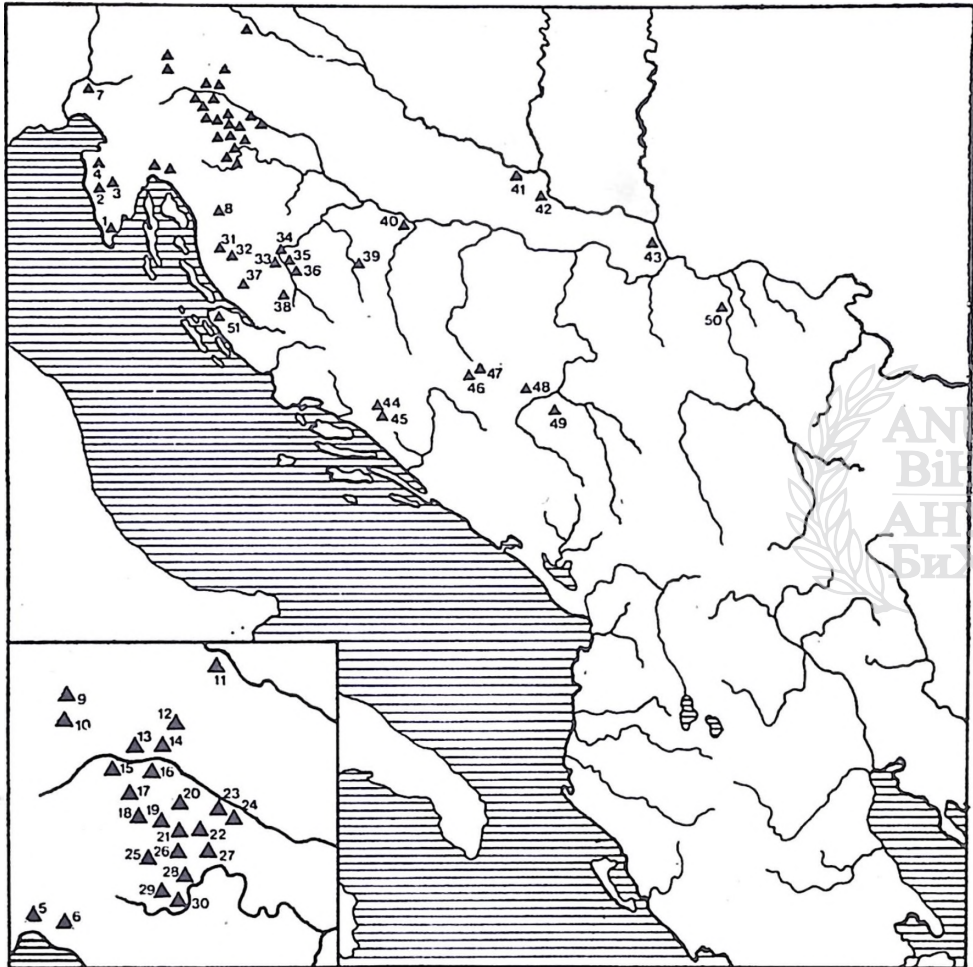
Arheološki nalazi upućuju, prije svega, na zaključak da su prodori nomadskih konjaničkih naroda iz istočnoevropskih stepa odigrali odlučujuću ulogu u širenju kulta te životinje na ilirsko tlo⁸³, pa je stoga razumljivo da je taj kult bio najrašireniji u onim područjima gdje je i utjecaj nomad-

skog elementa bio najjači, tj. na istočnoalpsko, japodsko i istarsko područje, a u manjoj mjeri i na glasinacko područje.

Pogledajmo najprije što nam govore arheološki nalazi.

U istočnoalpskom kulturnom krugu, gdje je utjecaj duhovnoga svijeta konjaničkih nomada bio prilično jak, konjske su figure najbrojnije.

KARTA 5

Konj: 1. Nesactium; 2. Kringa; 3. Beram; 4. Brtonigla; 5. Mišinc; 6. Grobnik; 7. Sveta Lucija; 8. Trošmarija; 9. Kranj; 10. Podgora pri Škofji Loki; 11. Brstje; 12. Celje (okolica); 13. Vače; 14. Zagorje ob Savi; 15. Magdalenska Gora; 16. Mala Kostrevnica; 17. Stična; 18. Valična Vas; 19. Vinkov vrh pri Dvoru; 20. Mokronog; 21. Brezje; 22. Šmarjeta; 23. Lukovec; 24. Malence; 25. Toplice; 26. Novo Mesto; 27. Mihovo; 28. Podzemelj; 29. Dragatuš; 30. Vinica; 31. Kompolje; 32. Prozor; 33. Golubići; 34. Založje; 35. Jezerine; 36. Ribiči; 37. Vrebac; 38. Mazin; 39. Sanski Most; 40. Donja Dolina; 41. Osijek; 42. Dalj; 43. Novi Banovci; 44. Gradac kod Posušja; 45. Gorica; 46. Zlatište; 47. Debelo Brdo; 48. Glasinac; 49. Mahreviči; 50. Vranovo; 51. Nin.

Najznačajnije su one na točkovima iz Podzemelja (T. XXIII, 2)⁸⁴ i iz Dragatuša kod Črnomlja (T. XXIII, 1)⁸⁵. G. Kossack pretpostavlja da su konji kao kultne životinje zauzeli mjesto što su ga ranije na takvim kolicima imale ptice, a potvrdu za tu smjenu simbola na kolicima vidi upravo u spomenutim nalazima iz Slovenije⁸⁶. Sigurno je da je novi simbol u nekim slučajevima zauzeo mjesto starijeg simbola — ptice, no veliko mnoštvo kako ptica tako i konja iz istog vremena govori, ipak, za to da su ta dva simbola egzistirala jedan kraj drugoga. Na istočnoalpskom području, naime, ova dva simbola se zajedno pojavljuju, kao što je to, npr., slučaj na fibulama sa konjima na luku i pticama na nozi⁸⁷, pa se iz toga može vidjeti da su oni živjeli zajedno i međusobno se nadopunjavali.

Od kraja starijeg željeznog doba na ovom području konj postaje uobičajena kulturna životinja. Njegov lik nalazimo vrlo često na nozi raznih varijanata fibula iz konca starijeg i početka mlađeg željeznog doba što se susreću najčešće u Sloveniji (T. XIX, 3), ali u manjoj mjeri i prema zapadu, sve do Švicarske⁸⁸. Vrlo rijetko fibule sa konjskom protomom susrećemo i na japodskom području (T. XIX, 7, 9)⁸⁹ i bez obzira na stilsku razliku što japodske fibule dijeli od onih u istočnoevropskom kulturnom krugu njihov je simbolički sadržaj očigledno isti.

Lik konja u istočnoalpskom području susrećemo dalje u obliku samostalnih privjesaka⁹⁰, na kukama ženskih brončanih pojaseva iz mlađeg željeznog doba — karakterističnih za latensku kulturu, no čiji završeci u obliku konjske glave otkrivaju njihovu povezanost sa starijom duhovnom tradicijom na tom području⁹¹; nalazimo ga također na luku fibula starijeg željeznog doba što su nastale pod ikonografskim utjecajem italskih kultura⁹², na koricama mača iz Cveteža kod Vača⁹³, te na olovnim aplikama iz Magdalenske gore⁹⁴, Toplica (T. VI, 6)⁹⁵ i Stične⁹⁶. Ove aplikacije od posebne su važnosti zbog njihove izravne ikonografske i sadržajne zavisnosti od nomadske umjetnosti⁹⁷.

Zavisnost od istočnoevropske nomadske umjetnosti može se vrlo lako konstatirati i nešto južnije, na području ilirskog plemena Japoda. To posebno vrijedi za niz brončanih privjesaka u obliku konjske figure sa glavom okrenutom unazad i sa uzdignutim repom, tako da glava i rep uzdignuti nad tijelom stvaraju siluetu polumjeseca (T. XIX, 6)⁹⁸. Osim tih figurica, na japodskom tlu su otkrivene brojne druge, bilo kao samostalni privjesci (T. XIX, 5, 8)⁹⁹ ili, pak, kao protome na raznim privjescima i pektoralima (T. XIX, 11; T. XXI, 1, 5)¹⁰⁰, na ukrasnim pločicama¹⁰¹, fibulama (T. XXI, 7)¹⁰², a lik ove životinje nalazimo također često na figuralnim kamenipepeonim žarama (T. XXI)¹⁰³. U obliku konjske glave završava i cijev za mi Jeh od pečene gline što je otkrivena u jednom grobu u Sanskom Mostu¹⁰⁴.

Po tim brojnim prikazima konja, od kojih su neki — kako ćemo dalje vidjeti — imali nesumnjivo simbolički značaj, očigledno je ova životinja imala u religiji i simbolizmu Japoda vrlo istaknutu ulogu.

Značajnu ulogu imao je konj kao kulturna životinja i u Histra. U njihovim grobovima i naseljima nailazimo često na privjeske u obliku ove životinje (T. XIX, 1, 2)¹⁰⁵, a jedan prikaz imamo i na keramičkoj posudi iz Brtonigle¹⁰⁶. Ipak, daleko je najzanimljiviji nalaz kamenih figura konjanika iz Nesactiuma, za koje se sa sigurnošću može reći da predstavljaju neko domaće božanstvo¹⁰⁷.

Na ostalim ilirskim područjima figure konja su mnogo rjeđe, a osim toga ni izdaleka nisu tako zanimljive za upoznavanje kulta konja u Ilira, kao što je to slučaj sa onima u sjevernim ilirskim krajevima. Lik konja, npr. gotovo potpuno nedostaje u Liburna (T. XXII, 1)¹⁰⁸, u Dalmata ih uopće nema, dok se u središnjem i južnom dijelu ilirskih zemalja susreće tek tu i tamo po koji privjesak u obliku ove životinje (T. XXI, 2, 3, 4, 6)¹⁰⁹.

Ovaj letimični pregled lika konja na ilirskom tlu već na prvi pogled otkriva njihovu zavisnost od utjecaja istočnoevropskih stepskih nomada, koji prodiru prema Balkanu i alpskom području posebno od mlađe faze kulture žarnih polja dalje. Lik konja se, naime, najgušće pojavljuje tamo gdje je taj utjecaj bio najjači, a postaje sve rjeđi što se ide prema zapadu i jugu, gdje je utjecaj nomadskih kultura postojao sve slabiji.

Ova činjenica, međutim, ne smije nas navesti na zaključak da Iliri nisu poznavali kult konja i prije nego što su krajem brončanog i u željezno doba nomadski narodi prodirali preko Podunavlja u ilirske krajeve i da nam rasprostranjenost spomenutih prikaza konja sugerira zaključak da je kult ove životinje zavisio jedino od sirenja nomadskih utjecaja na ilirsko područje. I u ovom slučaju se ponavlja fenomen mnogo puta konstatiran o cjelokupnoj ilirskoj umjetnosti, a to je da pomanjkanje likovnih prikaza jednog simbola ne znači da on nije postojao i prije nego što se takvi prikazi pojave. Imamo uostalom razloga vjerovati da je konj, bar u nekim vremenskim razdobljima i bar u nekim krajevima zapadnog Balkana, vrlo stara kulturna životinja¹¹⁰.

Da arheološka dokumentacija nije jedini dokaz postojanja kulta jedne životinje najbolje pokazuje upravo slučaj konja. U nekim krajevima, gdje je arheološka dokumentacija vrlo mršava ili čak nikakva, posvjedočen je kult konja pisanim izvorima iz antičkog doba — na žalost, vrlo rijetkim, ali upravo zato dragocjenim.

Ti izvori imaju izuzetnu važnost, jer nam omogućuju da o kultu konja u Ilira saznamo neke značajne pojedinosti koje ne bismo mogli saznati iz samog arheološkog materijala. Spomenimo najprije podatak što nam ga je zapisao rimski leksikograf iz II st. n. e. Festus u kojem se Neptun naziva Hippius zato što je Saturn dobio da pojede ždrijebe umjesto Neptuna, odnosno zato što je Neptun udarcem trozuba iz zemlje izvukao konja. Zbog toga, kaže Festus, Iliri svake devete godine žrtvuju moru četiri konja¹¹¹. Očigledno je da je taj ilirski običaj morao biti dobro poznat Rimljanima, jer ga, u nešto izmijenjenom obliku, donosi i Servius u svojim komentarima Vergilijevih »Georgika«¹¹².

Iz tih vijesti, bez obzira na grčka i rimska imena božanstava koja se u njima spominju, i bez obzira jesu li Iliri zaista upravo iz razloga što ih ovi pisci navode žrtvovali konje moru, možemo zaključiti da je konj kod primorskih Ilira bio žrtvena životinja povezana sa nekim lokalnim božanstvom mora. Vrlo je vjerojatno da je tu došlo do kontaminacije lokalnog kulta sa grčko-rimskom mitološkom pričom i da ono što su nam spomenuti pisci zabilježili odražava stanje kada ta kontaminacija postaje sastavnim dijelom mitologije romaniziranog stanovništva istočne jadranske obale. Isto je tako vjerojatno da su se i u carsko doba obavljale na toj obali prastare kulturne radnje zbog čega su ih spomenuti pisci i mogli zabilježiti.

Do slične kontaminacije došlo je, kako se vjeruje, i u priči o grčkom mitskom heroju Diomedu. Znamo da je kult Diomeda podrijetlom iz Trakije i da se, nakon što se udomaćio u Grčkoj, raširio po cijelom grčkom svijetu, posebno na Cipru i u Italiji. Čini se da su Iliri također poznavali jednog sličnog mitskog junaka, čiji se lik spojio sa grčkim Diomedom, no koji je u Ilira ostao u živom sjećanju u prvotnom obliku bez obzira na grčke interpretacije, koje su nam jedine i ostale u pisanim izvorima. Mnogi grčki pisci dovode grčkog junaka Diomeda među Ilire, a Skymnos, čak, tvrdi da je on i umro u njihovoj zemlji¹³. Ovdje je važno spomenuti pojedinost koju donose antički pisci o boravku Diomeda među Venetima. Zbog velikih djela koje je učinio, tamošnji mu stanovnici na ušću rijeke Soče (Timavus) podižu hram i svake mu godine žrtvuju po jednog bijelog konja¹⁴.

Ta pojedinost u priči o Diomedu ne odnosi se, dakle, na Ilire, nego na obližnje Venete, no očigledno je da je ona samo jedna varijanta obreda žrtvovanja konja što se susreće, kao što smo vidjeli, i u priči koju su zabilježili Festus i Servius.

Ove priče, čije pravo značenje nije moguće rekonstruirati, ali koje pripadaju meditaranskom religioznom kompleksu, mogu se možda dovesti u vezu sa ulogom konja kao zaštitnika ilirskih moreplovaca. Ta nam je uloga posvjedočena činjenicom da su ilirski brodovi u sjevernom Jadranu imali, vjerojatno, pulene u obliku konjske glave, a znamo da su životinje prikazane na pulenama imale zadatak da štite moreplovcu od nesreća na moru¹⁵.

Vratimo se opet anheološkoj građi. Ona nam dopušta da izvedemo i druge zaključke o simboličkom i kulturnom značenju konja na ilirskom tlu. Od osobite su važnosti prikazi konja sa konjanikom ili bez konjanika na urnama iz okolice Bihaća, jer njihovo prisustvo na pogrebnim objektima kazuje da je konj i u Ilira igrao veliku ulogu u posmrtnoj simbolici. Takvu je ulogu, inače, konj imao u Grka¹⁶, Rimljana i drugih indoevropskih naroda¹⁷. Konj personificira smrt, on je povezan sa demonima podzemlja. Stoga se i njegov lik tako često vidi na grčkim i rimskim nadgrobnim spomenicima. Po vrlo raširenom vjerovanju sama smrt jaši na konju, jednako kao i pokojnik na putu u zagrobni život. Osim toga, konj personificira dušu pokojnika — on je, drugim riječima — sam pokojnik.

Nema nikakve sumnje da su konjanici na japodskim kamenim urnama imali u biti jednako značenje kakvo imaju prikazi konja na grčkom i rimskim nadgrobnim spomenicima. Vrlo je zanimljiva jedna pojedinost koja još više potencira simboličko značenje scena na japodskim urnama: neki od konjanika su, naime, goli. D. Sergejevski ne pridaje tome nikakvo posebno značenje, smatrajući da se tu radi o umjetničkoj modi koja se pojavljuje »na izvjesnom stupnju kulture, kada majstori tek počnu prikazivati ljudsku figuru«¹⁸. Neće to objašnjenje biti točno, jer su na tim istim urnama prikazane mnoge — kako ženske, tako i muške — figure u odjeći, pa ako su konjanici prikazani goli, tomu očigledno moramo potražiti objašnjenje u sferi vjerovanja prapovijesnih Japoda o zagrobnom životu. Možemo pretpostaviti da su bar neki od tih prikazanih konjanika heroizirani pokojnici, koji na konjima, kao personifikacijama smrti, jašu u zagrobni svijet: Goli konjanici na tim urnama nisu, uostalom, jedini koji potvrđuju postojanje heroiziranih pokojnika na ilirskom tlu. U obližnjoj Dolenskoj, u

nekropoli iz mlađeg željeznog doba u Mihovu kraj Novoga Mesta, otkrivena je brončana figurica konja sa golim konjanikom (T. XXII, 2)¹¹⁹, koja nije mogla imati drukčije značenje od spomenutih prikaza na japodskim urnama. Jednako značenje također je morao imati i konjanik od staklene paste iz Nesactiuma (T. XXII, 4)¹²⁰. Iz Nesactiuma potječe također i kamena figura golog konjanika¹²¹, o kojoj govorimo u daljnjem izlaganju. Drugi, pak, konjanici, npr., oni što se vide na ploči iz Založja, predstavljaju možda neku obrednu radnju povezanu sa zagrobnim životom ili neki pogrebni ritual.

No, dok je simbolizam konjanika na tim urnama prilično jasan, manje je jasna funkcija konjanika iz Nesactiuma. Najuščuvaniji među njima se nalazi na istom kamenom bloku na kojem se nalazi žena sa djetetom u naručju. Ovu okolnost ne možemo mimoći kad pokušavamo objasniti pojavu konjanika na ovoj kompozici. Pri ovom objašnjenju moramo polaziti od činjenice da je konj u mediteranskoj religiji često povezan sa Velikom Majkom — dapače, po jednom mitu, vjerojatno anatolskog podrijetla, konj je sin božice Gaje i boga Posejdona¹²². Sama božica, povezana na taj način krvno sa konjem, poprima i sama oblik konja.

Jesu li i Histri poznavali te priče i uopće kakva je bila mitološka i religiozna osnova povezivanja konjanika (dakle, ne samog konja!) sa Velikom Majkom, ostaje da nagađamo. Jedno je, ipak, sigurno: Nesakcijska plastika dokumentira postojanje kulta konja na Jadranu, a upravo se na Jadran odnosi spomenuti Festusov podatak o tome da je Neptun dobio ime Hippius zato što je udarcem trozuba izvukao konja iz zemlje, pa mu zbog toga Ilira žrtvuju konje bacajući ih u more. Ta priča ima svoj pandan u brojnim sličnim pričama mediteranskog podrijetla iz Grčke i Anatolije, u kojima je Posejdon božanstvo-konj par excellence. On trozubom — u tim pričama — koji simbolizira virilni element udara o zemlju, koja utjelovljuje ženski element i na taj način je oplođuje. Iz te veze rodit će se prvi konj, koji je opet — sâm Posejdon¹²³.

Jesu li Iliri zaista u svojoj teogoniji imali priču koju im pripisuju Festus i Servius, ili su za takve svoje žrtve moru imali potpuno drukčija tumačenja — to vjerojatno nećemo nikada saznati. Čini se, ipak, da su Iliri također naslijedili iz mediteranske religije genealošku vezu konj-Velika Majka, jer nas upravo na to upućuje spomenuti kameni blok iz Nesactiuma.

Još jedan podatak, ponovno iz Istre, dovodi nas do istog zaključka. U Plominu, ant. Flanoni, otkrivena je ara posvećena domaćoj božici Iki. Smatralo se da je ta ara bila podignuta u blizini izvora koji i dan-danas nosi ime Ika, pa je na temelju toga Tomaschek zaključio da je Ika ime jedne nimfe, čije se ime sačuvalo do danas u imenu spomenutog izvora i potoka koji se izliva u more između Opatije i Lovrana. A. Degrassi je, međutim, izrazio sumnju u to da je posvetna ara bila na tom mjestu od rimskih vremena, pa je time doveo u pitanje i sam karakter »nimfe« Icae¹²⁴.

Ukoliko prihvatimo sumnje što ih je izrazio Degrassi o vezi te »nimfe« i izvora Ike, tada Ica postaje mnogo zanimljivija za upoznavanje religije kako Liburna, tako i Histra. Njeno ime se, naime, može dovesti u etimološku vezu s konjem — kako je to predložio A. Mayer¹²⁵. Poznata je činjenica da u indoevropskoj religiji mnogi potoci i rijeke dobivaju imena po konju, pa se tako, po Mayeru, dogodilo i u slučaju ove božice. Mišljenje ovog autora da je Ica bila ipak nimfa »pa bilo i u konj-

skom obliku« ne mora biti točno, bez obzira da li postoji veza između nje i izvora Ike. Od velike je važnosti, po našem mišljenju, da vezu konja i jedne božice nalazimo u blizini mjesta gdje je ta ara otkrivena — u Nesactiumu. U tom lokalitetu nalazimo poznati lik božice koja rađa, a na kamenom bloku na kojem je ona uklesana nalazimo lik gola konjanika! Tu, dakle, imamo figuralnu vezu između konja i Velike Majke, dok u slučaju Icae tu nam vezu otkriva etimologija njenog imena.

Ne možemo se upustiti u nagađanja da li na kamenom bloku iz Nesactiuma imamo prikazanu upravo božicu Iku, no ne smijemo preći preko činjenice da u slučaju božice iz Nesactiuma i u slučaju Icae imamo podudarnost religioznih motiva, koja nikako ne može biti slučajna.

Drugi prikazi konja ne otkrivaju nam, na žalost, mnogo pojedinosti o kultu ove životinje u Ilira. Ipak, relativno česta pojava lika konja u pojedinim područjima nesumnjivo upućuje na veliku popularnost kulta konja Ilira u sjevernim krajevima. Koje je, međutim, pravo značenje tih prikaza, možemo samo naslutiti. Izvan svake je sumnje da su oni imali simboličko značenje i da je to značenje moralo imati podlogu u vjerovanjima o konju kao životinji povezanoj sa podzemnim svijetom ili u nekim drugim vjerovanjima.

No kakva je bila religiozna, mitološka i simbolička podloga tih brojnih privjesaka, aplika, protoma i drugih prikaza konja u različitim ilirskim krajevima? Sami ti prikazi ne govore mnogo, a ono što znamo o konju kao kulturnoj životinji iz drugih religija ne može nam mnogo pomoći da odredimo njihovo pravo značenje. Zapravo, upravo komparacije s drugim religijama nas i prisiljavaju da ne pojednostavnimo i osiromašujemo simboličku funkciju tih prikaza. Dovoljno je podsjetiti da je konj bio bitni element religioznog kompleksa koji je nastao kao izraz društvenih i gospodarskih odnosa patrijarhalnog društva, za razliku od goveda, koje je tipični simbol matrijarhatskog društva. U željeznom dobu ta se dva religiozna kompleksa isprepliću, pa tako nastaju mnoge nove kombinacije u kojima je često teško razlučiti i prepoznati prvobitne elemente tih dvaju kompleksa. Spomenuti spomenik iz Nesactiuma samo je jedna točka od bezbrojnih koliko ih je moralo biti, u kojoj se ta dva mitološka i religiozna kompleksa dodiruju.

3c. PAS

U indoevropskoj simbolici pas je izrazito htonska životinja¹²⁶. Vjeruje se da je pas doveden u vezu sa carstvom smrti zbog njegove sklonosti da jede meso krepanih životinja, ali i umrlih ljudi, i u vezi s tim sa običajima u nekih naroda da se psima daje da oglođu meso umrlog kako bi se mogle pokopati saŃno njegove kosti¹²⁷. Da li je samo to bio razlog što je pas — taj najstariji i najvjerniji čovjekov pratilac — postao životinja podzemnoga svijeta, ili su tomu razlog bila i neka nama nepoznata vjerovanja u dalekoj prapovijesti, to nismo u stanju danas utvrditi, no činjenica je da je htonski karakter ove životinje općeponat svim indoevropskim, kao i mnogim drugim narodima.

U Ilira je pas također imao svoje mjesto u religioznom simbolizmu, ali je teško na osnovu vrlo oskudnih figuralnih prikaza ove životinje nagađati kakve su sve mitološke priče i vjerovanja bila vezana za psa u Ilira zbog vrlo siromašnog ikonografskog sadržaja sačuvanih prikaza. Zapravo, jedine prikaze psa iz kojih nešto saznajemo o psu kao kultnoj životinji nalazimo na istočnoalpskom području. Radi se mahom o figurama pasa, koji love ptice, na lukovima brončanih fibula (T. XXIV 1—3)¹²⁸. Inspiracija za pravljenje fibula tog oblika stiže na ilirsko tlo, i to samo na spomenuto područje, krajem VII st. pr. n. e. iz Italije. Duhovna sadržina ovih prikaza nije potpuno jasna, ali je moguće da ti prikazi i nemaju neki dublji smisao od onoga što je sadržan u samoj narativnosti prikazane scene. Lov pomoću psa morao je biti vrlo omiljen način lova na ptice, pa je moguće da u toj aktivnosti treba potražiti predložak za ovu žanr-scenu. Ipak, ptica koja je u ovom kraju ostatak duhovnog kompleksa kulture žarnih polja tipičan je predstavnik solarne simbolike, dok je pas ilirski, autohtoni simbol podzemnog svijeta. Nemamo li možda u tim fibulama materijaliziranu sjeveroistočnu varijantu borbe dvaju antagonističkih elemenata — sila svjetlosti i mraka, motiv inače poznat i Ilirima?

Drugi prikazi psa vrlo malo doprinose našem poznavanju simbolizma ove životinje. Rijetke fibule što na nozi imaju pseće glave¹²⁹ govore možda da je pas mogao služiti i kao apotropeion. U prilog tome ide i činjenica da su se pseći zubi, slično kao i zubi mnogih drugih životinja, vješali oko vrata ili stavljali u grobove pokojnicima¹³⁰. Za prikaze, pak, psa na nekim proizvodima situlske umjetnosti¹³¹ teško se može reći imaju li uopće neko simboličko, odnosno religiozno značenje.

3d. PIJETAO

Mnoga od religioznih i magičnih značenja pijetla u antičkim civilizacijama¹³², kao i u narodnim pričama suvremenih naroda¹³³ teško je identificirati i u Ilira, makar da je očigledno da su i oni morali poznavati sva ona svojstva koja se pijetlu pripisuju. Relativno malobrojni prikazi pijetlova, što su dosada otkriveni na ilirskom tlu, kao i siromaštvo u ikonografiji tih prikaza pružaju vrlo malo prostora za analize koje bi mogle otkriti kakva su bila vjerovanja Ilira u vezi s tom životinjom.

Najčešći lik pijetla susrećemo u obliku malih brončanih privjesaka, dakle, amuleta. Dosada su takvi amuleti otkriveni u istočnoalpskom kulturnom krugu (Sv. Lucija¹³⁴, Vinkov vrh pri Dvoru (T. XXVI, 1)¹³⁵, Brezje¹³⁶, Bitanj¹³⁷), Istri (Gradina Sv. Andrej mali (T. XXXVI, 11)¹³⁸, Picug¹³⁹), na području Japoda (Prozor T. XXXVI, 12)¹⁴⁰. Vrlo je vjerojatno da su sve te figurice imale u očima onih koji su ih nosili moć da ih zaštite od zla, bolesti ili uroka. Poznato je, naime, da su stari narodi pripisivali pijetlu svojstvo da svojim jutarnjim kukurijekanjem odagna noćne demone, pa su zbog toga smatrali da njegov lik može poslužiti kao apotropejon kojim se čovjek može odbraniti ne samo od noćnih demona nego i od drugih zala. Zbog tog su vjerovanja i mnogi drugi narodi nosili figurice pijetla kao amulete¹⁴¹, ili su ga, pak, stavljali na krovove kuća i sl. Moguće je da su takvo značenje imali i pijetlovi od jantara što su otkriveni u iliro-grčkoj

ostavi iz Novog Pazara¹⁴², no mislimo da je bolje ne nagađati kakvo je moglo biti njihovo pravo značenje, jer znamo da je i ova životinja, kao i mnoge druge, imala vrlo različite simboličke funkcije. Svakako je među tim funkcijama dominirala htonska simbolika — kako nam to kazuje komparacija sa mezopotamskom i grčkom simbolikom.

Posebno se moramo osvrnuti na ptice što se nalaze na kulturnim kolicima iz Glasinca, koje imaju na glavi krestu pijetla (T. XXXVI, 9, 10)¹⁴³. Ovdje imamo slučaj kontaminacije više srodnih, vjerojatno komplementarnih, simbola, koji su morali imati, u osnovi, solarni karakter. Takav su karakter imala, naime, i sama kola sa barskim pticama na njima, pa bi teško bilo pomisliti da bi pijetao kao formativni element u toj čudnoj kombinaciji simbola mogao imati drukčije značenje od onoga što ga imaju barske ptice i kolica na kojima se te ptice nalaze. Ono što se o pijetlu zna kao kulturnoj životinji u iranskoj i grčkoj religiji dovoljno je da objasni prisutnost pijetlove kreste na kolicima sa izrazitom solarnom simbolikom. Antički izvori, jednako kao i arheološki spomenici, govore često o pijetlu kao solarnoj životinji. Takvo značenje ima pijetao u mitričkim reljefima u kojima se vrlo često pojavljuje¹⁴⁴, a posebno u perzijskoj religiji¹⁴⁵. Ova kolica, pak, daju naslutiti da je pijetao i u Ilira imao također značenje solarne životinje.

Smatra se da je pijetao kao kulturna životinja podrijetlom iz Mezopotamije i da je u Grčku kult te životinje stigao prilično kasno, tek negdje u VII—VI st. pr. n. e. Moguće je da raznim putovima pijetao kao simbol prodiere i u ilirske krajeve, jer su svjedočanstva o tom kultu najčešća u onim krajevima koji su najviše bili izloženi izravnim ili neizravnim duhovnim utjecajima helenske kulture — u sjevernim i južnim ilirskim krajevima¹⁴⁶. No pojava figuralnih prikaza pijetla na ilirskom tlu u željezno doba ne mora biti i jedini element koji treba uzimati u obzir u potrazi za genezom kulta ove životinje, jer je moguće da su Iliri poznavali taj kult mnogo ranije nego što se ti prikazi pojavljuju. Na takvo razmišljanje nas upućuje nalaz jedne realističke figurice pijetla iz mlađeg kamenog doba iz lokaliteta Fafos u Kosovskoj Mitrovici¹⁴⁷, koji nam otkriva da je već u to vrijeme na Balkanu pijetao imao neko simboličko značenje. Nedostaju nam, doduše, dokazi o kontinuitetu tog kulta do VI st. pr. n. e., kada se figura ove životinje ponovno pojavljuje u ovom dijelu Balkana, no takav kontinuitet, ipak, ne smijemo isključiti.

Ostatak ilirskih vjerovanja o pijetlu kao simboličkoj životinji u rimsko doba vidimo u brojnim njegovim prikazima na vrhovima pepeonih žara što su otkrivene na području na kojem će živjeti Latobici (vidi o njima dalje na str. 171).

3c. DELFIN

U grčko-rimskoj mitologiji delfin je simbol životne radosti, on je prijatelj ljudi i posebno mornara. I kao što mornare i njihove brodove vodi po morskoj pučini, tako se on brine za pokojnike i vodi ih po podzemnom carstvu smrti¹⁴⁸.

Možemo pretpostaviti da je delfin imao slično značenje također i u Ilira, no po vrlo rijetkim prikazima ove životinje čini se da nije bio jako popularan u njih. Susrećemo ga, u stvari, svega nekoliko puta, i to, čini se, na jednom privjesku iz mlađeg željeznog doba iz Vinice¹⁴⁹, pa na jednoj srebrnoj pločici iz Gostilja kod Skadarskog jezera¹⁵⁰ i na jednoj sličnoj pločici iz Prozora¹⁵¹, kao i na nekim emisijama ili-ro-grčkog novca¹⁵². Posebno treba izdvojiti prikaze delfina na pločicama iz Gostilja i Prozora, jer je simbolički sadržaj tih pločica svakako u vezi sa simbolikom smrti i podzemnoga svijeta, pa zato i prisustvo delfina na njima ima očigledno htonički karakter.

Svi dosada poznati prikazi delfina na ilirskom tlu nastali su pod izravnim utjecajem helenističkog svijeta, i to u vrijeme kada neka primorska ilirska plemena uvelike preuzimaju ikonografiju, ako ne uvijek i simbolički sadržaj, mnogih grčkih simbola.

3d. ITIFALIČKE FIGURE

Htonički karakter su također imali i malobrojni prikazi itifaličkih figura što su dosada otkriveni na ilirskom tlu. Za najpoznatije među njima — one što su otkrivene u Nesactiumu u Istri — nemamo točnih podataka o mjestu nalaza i o odnosu tih kipova prema drugim kamenim figurama iz tog lokaliteta¹⁵³. No, ako su nagađanja što su ih dosada izrekli mnogi arheolozi ne samo o umjetničkoj nego i o funkcionalnoj povezanosti monumentalne kamene plastike iz Nesactiuma točna, tada bismo imali razloga da itifaličkim figurama iz tog lokaliteta potražimo objašnjenje u krugu htoničkih božanstava. Ovdje se, naime, treba da podsjetimo na nalaz konjskih (i konjaničkih) figura, kao i na prikaze spirale i meandra na mnogim spomenicima, koji pripadaju krugu htoničke simbolike, ali i na kip gole žene s djetetom u naručju, koja je u uskoj vezi sa konjem, a prema tome i sa htoničkim svijetom.

Jasnije negoli u Nesactiumu vezu itifaličke figure sa konjem imamo na brončanoj pojasnoj kopči što je otkrivena u jednom grobu u Jezerinama (T.XXIV, 4)¹⁵⁴. Tehnikom proboja izrađena je figura itifaličkog ratnika sa kacigom na glavi, a na gornjoj strani te pločice nalazimo dvije konjske glave izrađene na način koji je uobičajen u japodskoj umjetnosti.

Itifalička figura ratnika joj jednom će se pojaviti na ilirskom tlu, i to opet u Japoda. Radi se o figuri na velikoj kamenoj ploči iz Založja sa prikazom povorke konjanika na prednjoj strani¹⁵⁵. Itifalički se ratnik nalazi ugraviran na lijevoj bočnoj strani ploče. I. Čremošnik smisao sadržaja figuralne kompozicije na toj ploči traži u grčkoj religioznoj simbolici, i to upravo u krugu Dionizijevog kulta, jer se i u tom kultu pojavljuju itifalički likovi satira, a sam pak Dionizij, jednako kao i Prijap koji se smatra njegovim sinom, usko je povezan sa kultom mrtvih. Polazeći od pretpostavke da je taj spomenik iz rimskog doba (I—II st. n. e.), I. Čremošnik uzima u obzir, pri objašnjenju podrijetla spomenute itifaličke figure, i širenje kulta Dioniza u vrijeme rimske vladavine u ilirskim krajevima. Ipak ova autorica, ne mogavši mimoći očite prapovijesne elemente u toj figuralnoj kompoziciji, naslućuje da »nije isključeno da ove naše pretstave potiču dje-

lomično još iz prehistorijskih kulturnih predstava autohtonog stanovništva¹⁵⁶. Zaista, nemamo valjanih razloga da simbolizam koji je sadržan u toj figurалnoj kompoziciji isključimo iz konteksta prapovijesnog ilirskog simbolizma, pa nam komparacije sa grčkim, rimskim ili drugim religijama mediteranskog svijeta mogu pomoći da odredimo osnovni smisao poruke sadržane u prikazanoj sceni, ali nam teško mogu otkriti njihov pravi, japodski i ilirski sadržaj. Bitno je, u to jedva može biti sumnje, da itifalički vojnik, koje se nalazi na čelu povorke konjanika, igra odlučujuću ulogu u posmrtnoj simbolici te scene. O pravom njegovom značenju možemo, međutim, samo nagađati. Svakako nije slučajno što se i na spomenutoj pojasnoj kopči iz Jezerina, koja se datira u V st. pr. n. n., osim itifaličkog ratnika, nalaze i dvije konjske protome, a konj je, kao što smo vidjeli, tipična htonička životinja.

B I L J E Š K E

¹ D. Srejović, *Lepenski vir*, Beograd, 1969, str. 145.

² D. Srejović, o. c., str. 113—114, sl. 79. Dobru fotografiju tog predmeta donosi katalog izložbe »Lepenski vir«, Beograd, 1968.

³ S. Karmanski, *Žrtvenici i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odžaci, 1968, T. XVI, sl. 2 i T. X, sl. 2.

⁴ R. Galović, *Predionica*. Priština, 1959, str. 25, T. 5, sl. 4. Lijepu sliku te skulpture donosi D. Garašanin, *Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu*, u: *Neolit centralnog Balkana*, Beograd, 1968, str. 247, sl. 12.

⁵ Objelodanio ga je A. Benac, GZM, n. s. 10, 1955, str. 59, T. XII, sl. 15. Kasnije je o tom predmetu pisao isti autor u radovima »Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica«, Sarajevo, 1959, str. 40, T. VIII, sl. 1 i »Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu«, Sarajevo, 1964, str. 126. U ovom posljednjem radu, na str. 126, A. Benac navodi da je prikaz zmije, sličan ovom iz Lisičića, pronađen i u Grapčevoj spilji na otoku Hvaru. G. Novak, međutim, koji je taj predmet publicirao u svom radu »Prehistorijski Hvar. Grapčeva spilja«, Zagreb, 1955, str. 265, T. CCXLV, sl. 7, tvrdi da se radi o pribadači sa stiliziranom glavom psa. Na žalost, original te pribadače je izgubljen, a iz same objavljene fotografije nije moguće zaključiti o kojoj se životinji stvarno radi. Zmiju, inače, nalazimo i u mnogim drugim lokalitetima iz neoneolitika u Bugarskoj, Rumunjskoj itd. Vidi o tome M. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe*, London, 1974, str. 93—104.

⁶ P. Korošec, *Interesantan nalaz danilsko-hvarskog kulturnog kruga*, Diadora, 6, 1973, str. 167—171. Radi se o faloidnom recipijentu na kojem su urezani likovi četiriju zmija.

⁷ O tome detaljno v. T. P. Vukanović, *Le serpent comme application sur la plastique néolithique dans les régions centrales balkaniques*, Vranjski glasnik, 11, 1975, str. 463—480.

⁸ Realistički prikazi zmija su, međutim, vrlo česti u brončano doba u Grčkoj i posebno u Kreti. Cfr. E. Küster, *Die Schlange*, str. 20 i d. Vrlo su rijetki takvi prikazi u to vrijeme sjeverno od Grčke. Kao najbliži nalaz zapadno-balkanskom području možemo spomenuti glineni prijeklad iz srednjeg brončanog doba iz Vatina kod Vršca, na kojem je ugraviran lik zmije. Cfr. F. Milleker, *A vattinai östelep*, Temisvar, 1905, T. XXI, sl. 7.

⁹ O tome detaljno E. Küster, *Die Schlange*, str. 8—28 i passim.

¹⁰ O prisustvu takvih narukvica, kao i uopće nakita sa zmijskim glavama na području trebenišne kulture v. M. Garašanin, *Bracelets à extrémités en têtes de serpents de la Macédoine*, *Artibus Asiae*, 15, 1952, 3, str. 268—276 i I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*, Beograd-Skopje, 1966, str. 33, 41—43, 57. Predmeti sa zmijskim glavama pronađeni su na području te kulture u slijedećim lokalitetima: *Trebenište* kod Struge. Narukvice. Cfr. N. Vulić, *Spomenik*, knj. 76, 1933, str. 14, sl. 14—17 i sl. 2; N. Vulić, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 11, 1932, str. 17, sl. 27; Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd, 1956, str. 42—43, T. XII, sl. 23—29; V. Lahtov — J. Kastelic, *Lihnid*, 1, 1957, str. 43, T. XX, sl. 3, 4. O iglama sa završecima u obliku zmijskih glava cfr. N. Vulić, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 11, 1932, str. 16, sl. 21; Lj. Popović, *Katalog...*, str. 38, T. X, sl. 1—3 i T. Xa, sl. 1. U Trebeništu su otkrivene i tri šipke sa likom zmije na vrhu Cfr. N. Vulić, *Glasnik Skop. nauč. dr.*, 11, 1932, str. 18, sl. 22; Lj. Popović, *Katalog...*, str. 45, T. XIII, str. 47—49; *Radolišta* kod Struge. Dvije narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. M. Garašanin, *Artibus Asiae*, 15, 1952, 3, str. 272, sl. 4, a, b; Lj. Popović, *Zbornik radova Narodnog muzeja*, 1, 1956, str. 80, T. X; *Crkvište* kod Beranaca. Narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. I. Mikulčić, *Starinar*, n. s. 15—16, 1954—1955, str. 232, sl. 19, str. 235, sl. 37; *Visoi* kod Bitole. Dvije srebrne narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. P. Mačkić — D. Simoska, *Vesnik na Muzejsko-konz. društvo na NR Makedonija*, 3, 1955, br. 3—4, str. 78; *Demir Kapija*. Narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. M. Garašanin, *Artibus Asiae*, 15, 1952, 3, str. 268 i d., sl. 1, a, b (autor krivo navodi da su te narukvice iz Prilepa. Vidi ispravak u D. Vučković-Todorović, *Arch. Iug.*, 4, 1963, str. 98); D. Garašanin, *Katalog metala — Praistorija I*, Beograd, 1954, str. 63, T. XLI, sl. 2; I. Mikulčić, *Starinar*, n. s. 21, 1970, str. 135 i d., T. I, i. 424, i-425, i-429, i-428, T. II, i-427, i-426; *Kaldrma* kod Prilepa. Dvije srebrne narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. B. Kitanoski, *Arh. pregl.*, 11, 1969, str. 70, T. XXII i *Macedoniae acta archaeologica*, 1, 1975, str. 107, T. X (inv. br. 250 i 287).

¹¹ S. Aliu, *Deuxième conférence des études albanologiques*, vol. II, Tirana, 1970, str. 432, T. IV.

¹² Spominje je N. Ceka, *Studime historike*, 29, 1975, nr. 2, str. 160, bilj. 75.

¹³ B. Dautaj, *Studia Albanica*, 2, 1965, nr. 1, str. 69, T. VI; B. Dautaj, *Studime historike*, 19, 1965, nr. 2, str. 98, Fig. C.

¹⁴ *Shqipëria arkeologjike*, Tiranë, 1971, sl. 47.

¹⁵ Đ. Basler, *GZM*, n. s. 24, 1969, str. 9 i 43, T. XXV, 126/3.

¹⁶ Nalaz je prvi registrirao M. Valtrović, *Starinar*, 4, 1887, knj. 1, str. 30. Detaljnu analizu dao je M. Garašanin, *Muzeji*, 2, 1949, str. 127 i d. Sliku ove narukvice i njen kataloški opis donosi D. Garašanin, *Katalog metala — Praistorija I*, Beograd, 1954, str. 36, T. XXII, sl. 2. Vidi također M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije, II*, Beograd, 1973, str. 507, T. 110, sl. 1.

¹⁷ Z. Marić, *GZM*, n. s. 14, 1959, str. 92, T. II, sl. 1. Vidi o tom nalazu također i M. Parović-Pešikan, *Arch. Iug.*, 5, 1964, str. 66.

¹⁸ Nalaz spominje M. Parović-Pešikan, l. c., str. 67 i 68. Sliku donosi M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije, II*, Beograd, 1973, str. 507, T. 110, sl. 2.

¹⁹ Po pismenoj obavijesti prof. I. Marovića, ove su dvije narukvice »kupljene od jednog starog kolekcionara (?) — bolje reći stare obitelji, čije je član bio svojevremeno kotarski predstojnik u istočnoj Hercegovini. Mjesto nalaza ne znamo, ali narukvice će svakako potjecati iz tih istočnohercegovačkih krajeva.«

²⁰ Z. Marić, *GZM*, n. s. 14, 1959, str. 98.

²¹ M. Parović-Pešikan, *Arch. Iug.*, 5, 1964, str. 67.

²² M. Garašanin, *Muzeji*, 2, 1949, str. 131—133; Isti, *Praistorija na tlu SR Srbije, II*, Beograd, 1973, str. 507.

²³ Z. Marić, *GZM*, n. s. 23, 1968, T. VIII, sl. 11.

²⁴ J. Brunšmid, *Vj. Hrv. arh. dr.*, n. s. 10, 1908—9, str. 232—233, sl. 23, br. 3 i 4.

²⁵ M. Garašanin-D. Garašanin, *Zbornik Narodnog muzeja*, Beograd, 5, 1967, str. 15, sl. 2b.

²⁶ Lokaliteti: *Novi Pazar* kod Kraljeva. Dvije narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. Đ. Mano-Zisi—Lj. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 27—28, T. XV, sl. 2; *Plana* kod Bileće. Srebrna žica, koja na krajevima završava sa zmijskim glavama. Cfr. C. Truhelka, *GMZ*, 13, 1901, str. 9, sl. 9; *Zemun*. Ulomak narukvice sa završecima u obliku zmijske glave. Cfr. J. Todorović, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, Beograd, 1971, str. 88, T. XLI, sl. 12.

²⁷ Jedna narukvica sa zmijskim glavama pronađena je u nekropoli kod Sv. Lucije (Santa Lucia) kod Tolmina. Cfr. C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste*, 15, 1893, str. 79, T. XXIV, sl. 8. Datira se u VI—V st. pr. n. e. Još dvije takve narukvice otkrivene su tijekom naknadnih iskopavanja te nekropole 1957. i 1972. godine. Cfr. D. Svoljšak, *Goriški letnik*, 2, 1975, str. 11 i 13, T. 8, sl. 1 i T. 10, sl. 9. Datiraju se u isto vrijeme kao i onaj ranije pronađeni primjerak.

²⁸ J. Szombathy, *MAGW*, 24, 1894, str. 227, T. III, sl. 1; W. Lucke — O. H. Frey, *Die Situla in Providence*, Berlin, 1962, str. 76, T. 41—42 (= sl. 27); F. Starè, *Arh. vest.*, 3, 1952, zv. 2, str. 199, T. VI, sl. 1.

²⁹ Osim dosada spomenutih nalaza, prikazi zmijske su otkriveni još u slijedećim lokalitetima: *Momišići* kod Titograda. Narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. O. Velimirović-Zižić, *Starinar*, n. s. 15—16, 1964—1965, str. 199, sl. 39a; *Budva*. Dvije narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava. Pronađene su u iliro-grčkoj nekropoli iz helenističkog doba. Cfr. D. Rendić—Miočević, *Opuscula archaeologica*, 4, 1959, str. 17—18, sl. 8 = T. VII, sl. 1; D. Garašanin, *Katalog metala — Praistorija I*, Beograd 1954, str. 63, T. LIX, sl. 8; *Mahrevići* kod Gorazda. Tri narukvice iz mlađeg željeznog doba sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. C. Truhelka, *WMBH*, 12, 1919, str. 21, sl. 8 i 9 = *GZM*, 21, 1909, str. 433, sl. 6 i 7; *Solin* kod Splita. Brončana fibula tipa Certosa sa završenom nogom u obliku zmijske glave. Cfr. I. Marović, *Vj. arh. hist. dalm.*, 62, 1960, str. 21, sl. 9, 4; *Otišić* kod Sinja. Fibula tipa Certosa sa završenom nogom u obliku zmijske glave. Cfr. I. Marović, l. c. str. 22; *Vir kod Posušja*. Dvije narukvice i jedna brončana spirala sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. Z. Marić, *GZM*, n. s. 17, 1962, str. 70—71, T. III, sl. 19, 20, 21; *Banačani* kod Prokuplja. Ulomak srebrne žice sa završecima u obliku zmijske glave. Cfr. *Praistorijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije*, Niš, 1971, str. 57; *Sengojska gradina* u Rasni kod Titovog Užica. Narukvica sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. A. Jurišić, *Saopštenja Republ. zavoda za zaštitu spom. kulture*, 8, 1969, str. 19, T. XI, sl. 3; *Čurug* kod Žablja. Četiri narukvice čiji krajevi završavaju sa po dva para zmijskih glava. Cfr. M. Grbić, *Glasnik Istarskog društva u Novom Sadu*, 1, 1928, sv. 1, str. 13—14, T. II, sl. 3—6; *Kompolje* kod Otočca. Privjesci sa produžecima u obliku zmijskih glava. Cfr. R. Drechsler-Bižić, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 2, 1961, str. 103, T. XXXII, sl. 1; R. Drechsler-Bižić, *Arh. rad. raspr.*, 1, 1959, str. 267, T. VII, sl. 15; R. Drechsler-Bižić, *Les tombes des Japodes préhistoriques à Kompolje*, *Inventaria archaeologica*, Beograd, 1966, T. Y 86, sl. 1; *Karaburma*, Beograd. Ulomak brončane narukvice sa završetkom u obliku zmijske glave. Cfr. J. Todorović, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, Beograd, 1971, str. 88, T. XLII, sl. 1. Narukvica sa završecima u obliku zmijske glave. Cfr. J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 1968, str. 56, sl. 10, 6; *Gornje Psarjevo* kod Sv. Ivana Zeline. Ogrlica sa završecima u obliku zmijskih glava. Iz I. st. n. e. Cfr. Z. Vinski, *Vj. arh. hist. dalm.*, 56—59, 1954—1957,

vol. II, str. 74 i d., T. VIII; *Vinica* kod Novoga Mesta. Prikaz zmiје na nozi jedne fibule. Cfr. *Treasures of Carniola*, New York, 1934, Pl. XIII, Fig. 63; *Novo Mesto*. Glinena posuda (kantharos) sa ručkama ukrašenim stiliziranim zmijskim glavama. Cfr. T. Knez, *Prazgodovina Novoga Mesta*, Novo Mesto, 1971, str. 81 i 83; Narukvica sa završecima u obliku zmijske glave. Cfr. T. Knez, l. c., sl. 46b i 47; *Vinkov vrh pri Dvoru* kod Novoga Mesta. Narukvica sa završecima u obliku zmijskih glava. Cfr. K. Deschmann, *MAGW*, 19, 1889, *Sitzungsberichte*, str. 25.

³⁰ Glava zmiје se susreće samo na dvije fibule iz Nina i Nadina u sjev. Dalmaciji. Slične su fibule, u većem broju, otkrivene u Italiji, pa se može pretpostaviti da su primjerci iz Liburnije importirani iz Italije, odnosno da su pravljeni pod italjskim utjecajem. Cfr. Š. Batović, *Le relazioni culturali...*, u: *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976, str. 58 (sa kartom rasprostranjenosti tih fibula na str. 59).

³¹ Fibule latenskog tipa sa završenim nogama u obliku zmijske glave pronađene su u slijedećim lokalitetima: *Vrućica* kod Tešnja. Cfr. Č. Truhelka, *GZM*, 13, 1901, str. 41, T. I; *Gorica* kod Grude. Cfr. Č. Truhelka, *GZM*, 11, 1899, str. 359, sl. 22 i 23; *Donja Dolina* kod Bosanske Gradiške. Cfr. Č. Truhelka, *WMBH*, 9, 1904, str. 92, T. XLIII, sl. 14; str. 101, T. XLVII, sl. 27; str. 106, T. LIV, sl. 8 i 9; str. 107, T. LIV, sl. 12; str. 145, sl. 87; str. 145, T. LXXXI, sl. 9; *Gradac kod Posušja*. Cfr. F. Fiala-K. Patsch, *WMBH*, 3, 1895, str. 263, sl. 22; *Debelo Brdo* kod Sarajeva. Cfr. F. Fiala, *WMBH*, 4, 1896, str. 62, sl. 177; *Donje Hrasno*. Cfr. Č. Truhelka, *WMBH*, 8, 1902, str. 24, sl. 38; *Glasinac*. Cfr. A. Benac-B. Čović, *Glasinac, II*, Sarajevo, 1957, str. 52, T. XXXVIII, sl. 1; *Gubavica* kod Mostara. Cfr. T. Anđelić, *GZM*, n. s. 24, 1969, str. 111, T. I, sl. 13; *Jezerine* kod Bihaća. Cfr. Z. Marić, *GZM*, n. s. 23, 1969, T. III, sl. 36; T. IV, sl. 6; T. IV, sl. 27; *Ošanići* kod Stoca. Cfr. Z. Marić, *Arh. pregl.*, 14, 1972, str. 41.

³² Vidi iscrpno o tome moj rad »Simboličko značenje zmiје na iliro-grčkom novcu«, *Godišnjak*, Centar za balkanološka ispitivanja, 13, 1976, str. 245—251.

³³ J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien, 1898, str. 40, 41; F. Imhoof-Blumer — O. Keller, *Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischend Altertums*, Leipzig, 1889, str. 18, T. III, sl. 11. F. Imhoof-Blumer i O. Keller na str. 41—43 donose popis svih kombinacija u kojima se zmiја pojavljuje na novcu grčkih gradova i iz tog se popisa može vidjeti da se jedino na novcu Pharosa zmiја pojavljuje zajedno sa jarcem. To nam može poslužiti kao dokaz da je taj motiv zaista vezan za lokalnu, ilirsku situaciju i da nije nastao pod eventualnim ikonografskim utjecajem nekog drugog grčkog grada.

³⁴ H. Ceka, *Probleme të numismatikës ilire*, Tiranë, 1967, str. 126.

³⁵ H. Ceka, *o. c.*, str. 83, 84; P. Gardner, *Catalogue of Greek Coins. Tessaly to Aetolia*, London, 1883, str. 64, nr. 1, T. XXXI, 12; B. V. Head, *Historia numorum*, Oxford, 1911, str. 314—315.

³⁶ H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, Tiranë, 1972, str. 147.

³⁷ B. V. Head, *o. c.*, str. 313; H. Ceka, *Questions...*, str. 126.

³⁸ O tom problemu detaljno sam raspravio u radu »Jesu li ilirski brodovi imali pulene u obliku zmiје?«, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 20, 1973, str. 413—418. Novac tog plemena otkriven je tek 1971. godine u mjestu Činamak kod grada Kukës u Sjeveroistočnoj Albaniji. Vidi o tom nalazu rad B. Jubanija, *Monnaiee illyriennes à l'ethnikon de LABIATAN découvertes à Kukës*, *Studia Albanica*, 9, 1972, nr. 1, str. 69—75, Pl. I, sl. 1—4; Pl. II, III, IV.

³⁹ Reminiscencija prastarog vjerovanja da zmiја podaruje snagu djetetu u kolijevci sačuvala se na Balkanu sve do danas. Kao primjer navodimo slučaj

što ga je zabilježio A. Nazor: narod u Poljicima pokraj Splita vjeruje da, »ako se otrovnica stavi u kolijevku, dijete će biti snažno«. Cfr. A. Nazor, *Magija u narodnom životu Poljica*, Rad XVII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Zagreb, 1972, str. 503.

⁴⁰ Najpreglednije o boravku Kadmosa i Harmonije među Ilirima pisao je O. Crusius, s. v. Kadmos u W. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Bd. II, Abt. I, st. 849—853 (III. Kadmos und Harmonia in Illyrien) i st. 888—891 (*Kadmos bei den Illyrien*).

⁴¹ Tu je misao izrazio Weicker u članku »Illyrios« u PWRE, vol. IX, 1, st. 1088.

⁴² O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, München, 1906, Bd. I, str. 358. Vidi također A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien, 1959, Bd. II, str. 54.

⁴³ Po mišljenju H. Krahe, *Die Sprache der Illyrier*, Wiesbaden, 1955, Bd. I, str. 3, ni etimologija koju predlaže O. Gruppe, a niti druge etimologije, nisu uvjerljive, pa stoga smatra da etimološko tumačenje imena Ilir nije zasada moguće dati. Isto stajalište zastupa i C. Battisti, *Ilirico e parailirico*, Studi Salentini, 14, 1962, str. 287.

⁴⁴ K. Oštir, *Beiträge zur alarodische Sprachwissenschaft*, Wien—Leipzig, 1971, Bd. I, str. 67; Isti, *Illyro-thrakisches*, Arhiv za arbanašku starinu, jezik i etnologiju, 1, 1923, sv. 1—2, str. 109. Ovu etimologiju ilirskog imena prihvaća i N. Zupanič najprije u svom radu »Tragom za Pelazgima«, Narodna starina, 1, 1932, str. 222, i kasnije u radu »Značenje nekih starih geografskih i etničkih imena na Balkanskom poluostrvu«, Zbornik radova na III kongresu slovenskih geografa i etnologa u Jugoslaviji 1930, Beograd, 1932, str. 256—257, ali on misli da ime Ilir nije uopće indoevropskog podrijetla, nego »alarodskog, i to pelazgijskog«. Zanimljivo je da je Oštirova etimologija ostala nepoznata filozozima, pa je tako ne spominju u svojim radovima ni H. Krahe, ni A. Mayer — da spomenemo imena onih koji su se najviše bavili jezikom starih Ilira, a ne spominju je ni oni filolozi koji su se bavili etimologijom imena zmije Illujankaš. Jedan od najboljih poznavalaca hetitskih starina E. Laroche u svojoj knjizi »Recherches sur les noms des dieux hittites«, Paris, 1947, stavlja ime te mitske zmije u grupu »Divinités asianiques«, objašnjavajući na str. 78 da »le terme asianique sert de cache-misère aux hittitologues. Il designe, négativement, tout ce qui échappe à une explication indo-européenne ou sémitique, dans le matériel linguistique de l'Asie Mineure ancienne«. Za ime Illujankaš izričito kaže (str. 82) da »aucun indice n'éclaire ce nom«.

⁴⁵ O tom mitu vidi H. Zimmern, *Der Kampf des Wettergottes mit der Schlange Illujankaš*, Streitberg-Festgabe, Leipzig, 1924, str. 430—441; A. H. Sayce, *Hittite Legend of the War with the Great Serpent*, Journal of Royal Asiatic Society, 1922, April, str. 177—190.

⁴⁶ Najočitiiji arheološki dokaz o vezama južne Ilirije sa Malom Azijom i dalje sa Bliskim istokom je brončanodobna jednobridna sjekira tzv. jadranskog (skadarskog, dalmatinskog) tipa. Cfr. D. Garašanin, *O problematici sekira jadranskog tipa — povodom sekire iz Sinaja na Kosmetu*, Arh. vest., 6, 1955, zv. 2, str. 227—232. Vrlo su intenzivne bile veze južne Ilirije sa egeokretskim svijetom, o čemu govore mnogobrojni predmeti otkriveni u posljednje vrijeme u Albaniji. Cfr. M. Korkuti, *Rapports de civilisation illyro-égéens à l'âge du bronze et survivances de certains objets de type mycenien à l'âge du fer*, Studia Albanica, 7, 1970, nr. 2, str. 43—52. Posebno su zanimljivi podaci o vezama tog ilirskog područja sa Fenicijom, o čemu je u novije vrijeme pisao W. Pajakovski, *Starożytny Epir i jego mieszkancy*, Poznań, 1970, str. 102, passim.

⁴⁷ Vidi o tome posebno R. Vulpe, *Les haches de type albanodalmate et le règne de Cadmos chez les Enchéléens*, Istros, 1, 1934, fasc. 1, str. 44 i d.

⁴⁸ M. S. Filipović, *Kult zmije u okolini Skoplja*, Miscellanea, 1, 1937 (= Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, sv. 5), str. 136—149.

⁴⁹ Osnovne podatke o tom natpisu, sa starijom literaturom, donosi R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933, str. 31.

⁵⁰ CIL III, Suppl. 8238. Opširnu analizu dao je N. Vulić, *Nekoliko pitanja iz rimske starine II*, Glas Srpske kralj. akademije, knj. 88, 1911, str. 159—167.

⁵¹ H. Ceka — S. Anamali, *Disa skulptura të pabotuema të Muzeut arkeologjik-etnografik të Tiranës*, Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Ser. shkencat shoq., 1959, nr. 3, str. 83, sl. 11.

⁵² Općenito o Eskulapovom kultu u ovim krajevima v. Condurachi, *Il culto di Asclepio nelle provincie balcaniche dell'Impero*, Atti del V Congresso Nazionale di Studi Romani, vol. II, 1940, str. 441—452; K. Tomić-Karović, *Der Kult des Asklepios auf dem Gebiete Jugoslawiens*, Communications du XVIIe Congrès international d'histoire de la médecine, Athènes, T. I, 1960, str. 134—142; K. Tomić-Karović, *Tragovi Asklepijeva (Eskulapova) kulta na teritoriju Jugoslavije*, Rasprave i građa za povijest nauke, 1, 1963, str. 187—205. Posebno o kultu Eskulapa u Epidauru v. G. Novak, *Quaestiones Epidauritanae*, Rad JAZU, knj. 339, 1965, str. 116—118 i V. Bazala, *The Cult of Aesculapius at Epidaurus (Cavtat) and Dubrovnik*, Communications du XVIIe Congrès international d'histoire de la médecine, Athènes, T. I, 1960, str. 155—166.

⁵³ M. Budimir, *De Aesculapii nomine et numine*, Medicinski pregled, 13, 1938, br. 7—8, str. 146.

⁵⁴ Vrlo iscrpan rad o pojavi zmije na mitričkim reljefima v. E. Swoboda, *Die Schlange im Mithraskult*, Jahreshefte des österr. archäol. Institutes, 30, 1937, str. 1—27.

⁵⁵ Podatke o gemama sa prikazima zmije donosi M. Šeper, *Antikne gemme-amuleti nazvane gnostičkim gemama*, Vj. Hrv. arh. dr., n. s. 22—23, 1941—42, passim.

⁵⁶ Nađene su u Sotinu, Vinkovcima (Š. Ljubić, *Još dvije zavjetne ruke iz bronza*, Viest. Hrv. ark. dr., 1, 1879, br. 4, str. 107—108), Domaviji (V. Paškvalin, *Bronzana votivna ruka iz Sasa*, GZM, n. s. 15—16, 1961, str. 203—209) i Drnovu (J. Mantuani, *O nedavno najdeni votivni roki*, Carniola, 5, 1914, str. 192—215).

⁵⁷ D. Tudor, *I cavalieri danubiani*, Ephemeris Dacoromana, 7, 1937, str. 259—262; A. Cermanović-Kuzmanović, *Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslawien*, Arch. Jug., 4, 1963, str. 31 i d. Posebno o prikazima zmija na str. 43—44.

⁵⁸ Takav je slučaj sa prikazima dviju zmija na japodskoj urni iz Jezerina kod Bihaća iz rimskog doba. Cfr. D. Sergejevski, *Japodske urne*, GZM, n. s. 4—5, 1949—1950, str. 58, sl. 6.

⁵⁹ M. Abramić, *Reljef Dioskura iz Narone*, Vj. arh. hist. dalm., 54, 1952, str. 120—126, T. VI, sl. 1.

⁶⁰ Posebno u Sparti. Cfr. E. Küster, *Die Schlange*, str. 77—78.

⁶¹ To je već ranije učinio R. Ferri, *Prilog poznavanju ilirske mitologije*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 2, 1953, str. 421: »...u prikazivanju Dioskura to je neobična pojava koja je ovdje nastala kao pogodovanje starijem domaćem kultu«.

⁶² S. Hieronymus, *Vita s. Hilarionis*, lib. 9.

⁶³ A. J. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, Sarajevo, 1965, str. 306—307; A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster, 1883, str. 18. Ta je priča kasnije dugo preporučavana u narodu tog kraja, a našla je također odraza i u mnogim kasnijim legendama. Cfr. F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità*,

storia e letteratura de' Ragusei, I, Ragusa, 1802, str. 32—39; G. Praga, *La leggenda di S. Ilarione a Epidaurò in Adelmo, scrittore anglosassone del sec. VI*, Archivio storico per la Dalmazia, anno 13, 1938 (fasc. 147), str. 83—91.

⁶⁴ Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana, Zagabriae*, 1894 (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. 26), str. 5.

⁶⁵ K. Müller, prvi je ime Enhelejaca protumačio s grčkom riječju *ερχελις* = jegulja. Cfr. K. Müller, *Geographi Graeci minores*, Parisiis, 1855, vol. I, str. 31—32. Vidi također o tome W. Borgeaud, *Les Illyriens en Grèce et en Italie*, Genève, 1943, str. 52—53.

⁶⁶ R. Galović, *Predionica*, Priština, 1959, str. 25.

⁶⁷ Prvu vijest o tom značajnom nalazu donio je W. Taylour, *Mycenae 1968*, *Antiquity*, vol. 43 (Nr. 170), 1969, str. 93, Pl. IX, a, b. Vidi također P. M. Frazer, *Archaeology in Greece 1968—1969*, *Archaeological reports for 1968—69*, No. 15, 1969, str. 12, Fig. 13; W. Taylour, *New Light on Mycenaean Religion*, *Antiquity*, vol. 44 (Nr. 176), 1970, str. 270—280.

⁶⁸ Za takvo tumačenje zmiје u kretska-mikenskoj kulturi v. M. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, 1927, str. 274 i d. i posebno E. Küster, *Die Schlange*, str. 44 i d.

⁶⁹ B. V. Head, *Historia numorum*, Oxford, 1911, str. 313; H. Ceka, *Probleme të numismatikës ilire*, Tiranë, 1965, str. 113, T. I, sl. 5.

⁷⁰ Npr., na jednom spomeniku iz Burnuma. Cfr. K. Patsch, *GZM*, 7, 1895, str. 3, pa na jednom iz Heraclea Lyncestis Cfr. B. Josifovska, *Vodič niz lapidarium*, Skopje, 1961, str. 25, sl. 1, itd.

⁷¹ D. Sergejevski, *Japodske urne*, *GZM*, n. s. 4—5, 1949—50, str. 58, T. VII, sl. 2 (br. 7).

⁷² M. Hoernes, *WMBH*, 5, 1897, str. 337—338, T. LXX; D. Sergejevski, *l. c.*, str. 49, T. II, sl. 1 (urna br. 2).

⁷³ Ta dvoznačnost u karakteru zmiје kao kultne životinje, kao i njena htoničnost, obilno je dokumentirana u Grčkoj. Cfr. E. Küster, *Die Schlange*, str. 61—62 i passim.

⁷⁴ Od mnogih vrsta kola što se u današnjih Slavena i Albanaca igraju treba spomenuti, primjera radi, kolo nazvano »zmija«, a koje se pleše u selu Poreču u Makedoniji. Radi se o »jednom od najzanimljivijih, a verovatno i najstarijih« — kako to kaže O. Mladenović, *Kolo u Južnih Slavena*, Beograd, 1973, str. 118.

⁷⁵ E. Küster, *Die Schlange*, str. 139 i d. Po nekim antičkim autorima zmija je, jednako kao i svi zmijoliki demoni, kćer Velike Majke. O tome posebno E. Küster, *o. c.*, str. 86 i d.

⁷⁶ Možda se sa plodnošću zemlje može dovesti u vezu prikaz zmiје na novcu ilirskoga grada Byllisa, jer je tu zmija omotana oko roga obilja. Cfr. H. Ceka, *Questions...*, str. 135.

⁷⁷ E. Küster, *Die Schlange*, str. 127—131.

⁷⁸ J. Szombathy, *MAGW*, 24, 1894, str. 227, T. III, sl. 1; F. Starè, *Arh. vest.*, 3, 1952, zv. 2, str. 199, T. VI, sl. 1; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. 18—21; W. Lucke — O. H. Frey, *Die Situla in Providence*, Berlin, 1962, str. 76, T. 41—42 (= sl. 27).

⁷⁹ Sudeći po iscrpnom repertoaru ikonografske motivike u situlskoj umjetnosti što ga donose W. Lucke i O. H. Frey u spomenutom djelu.

⁸⁰ Izvan kruga te umjetnosti motiv je, inače, vrlo dobro poznat. Susreće se već u kretasko-mikenskoj kulturi, pa na Cipru, u grčkoj umjetnosti geometrijskog stila itd. Cfr. E. Küster, *Die Schlange*, str. 129.

⁸¹ Podatke iz klasičnih izvora o tome donosi A. Delatte, *Études sur la magie grecque*, Bulletin de Corresp. Hellénique, 37, 1913, str. 259 i passim.

⁸² Č. Truhelka, *Larizam i krsna slava*, u Studije o podrijetlu, Zagreb, 1941, str. 64 i d.

⁸³ O tome v. posebno rad G. Kossacka, *Studien*, str. 52—56 i passim.

⁸⁴ A. Müllner, *Typische Formen aus den archäol. Sammlungen des Landesmuseums »Rudolfinum« in Laibach*, Laibach, 1900, T. XV, 12; R. Pittioni, *Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur*, Wien, 1949, str. 237, Abb. 98, 1—5; M. Hoernes, Wien. präh. Ztschr., 2, 1915, H. 1, str. 121, Abb. VII; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. na tabli 29. Osim figure konja na kolicima, iz Podzemelja potječu još dvije glinene konjske figurice, što se danas čuvaju u Narodnom muzeju u Ljubljani. O jednoj od njih govori i F. Starè, *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor*, Ljubljana, 1975, str. 8—9, sl. 2, br. 1. Po Starèu figurica iz Podzemelja dokumentira prodor etrurskih elemenata u jugoistočno alpsko područje.

⁸⁵ G. Spitzer, Arh. vest., 24, 1973, T. 1; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. na tabeli 28.

⁸⁶ G. Kossack, *Studien*, str. 55.

⁸⁷ Jedna takva fibula potječe iz Vača (*Treasures of Carniola*, New York 1934, str. 120, Pl. XXIX, 140), druga iz Magdalenske gore (M. Hoernes, Wien. präh. Ztschr., 2, 1915, H. 1, str. 99, Abb. 1, 18; A. Müllner, *Argo*, 2, 1893, Nr. 7, str. 129, T. III, 2, treća iz Sv. Lucije (C. Marchesetti, *Atti del Museo civico di storia natur. in Trieste*, 10, 1903, T. XVII, 20; C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste*, 15, 1893, str. 166, T. XX, 10). Takve se fibule susreću i dalje na zapadu, npr., u lok. Machel u Tirolu (G. v. Merhart, Wien. präh. Ztschr., 14, 1927, str. 94; Abb. VIII, 9).

⁸⁸ Pronađene su u slijedećim lokalitetima: *Novo Mesto* (Kandija) (T. Knez, Arh. pregl., 11, 1969, str. 74—75, T. XXIII, sl. 2; T. Knez, *Prazgodovina Novega Mesta*, Novo Mesto, 1971, str. 23; T. Knez, Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 1974, str. 247, sl. 2), *Brezje* (M. Hoernes, Wien. präh. Ztschr., 2, 1915, str. 107; K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 23 i 61, T. 21, sl. 3), *Vinkov vrh pri Dvoru* (V. Starè, 13—14, 1962—63, str. 221, T. XV, sl. 7 i 8), *Magdalenska gora* (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 75, Pl. I, 11) *Podgora pri Škofiji Loki* (Varstvo spomenikov, 8, 1960—1961, str. 196, T. I, 3); *Zagorje of Savi* (S. Gabrovec, Arh. vest., 17, 1966, str. 31). *Kranj* (S. Gabrovec, *Mesto Kranja v prazgodovini slovenskega ozemlja*, u 900 let Kranja, Kranj, 1960, str. 19, T. IV, 11). Kartu rasprostranjenosti jednog tipa tih fibula (sa zavrćenom nogom u obliku konjske glave) donosi S. Gabrovec, Arh. vest., 17, 1966, str. 30, karta 2 i 3.

⁸⁹ Tri primjerka fibule sa konjskom glavom na nozi otkopana su u nekropoli kod Sanskog Mosta (F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 69, Fig. 21; str. 80, Fig. 68), jedna u Jezerinama (V. Radimsky, WMBH, 3, 1895, str. 175, sl. 561), jedna fibula ranolatenske sheme iz Grobnika kod Rijeke (Š. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 153, T. XXXIII, sl. 246), još dvije takve fibule iz Prozora kod Stoca (Š. Ljubić, o. c., str. 130, T. XXI, sl. 107 i 108; R. Drechsler-Bižić, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III., 1, 1958, str. 43), jedna fibula sa konjskom glavom na kružnoj pločici iz Vrepca kod Gospića (R. Drechsler-Bižić, l. c., str. 39, T. VI, 38).

⁹⁰ Iz nekropole kod Vinkovog vrha pri Dvoru potječe privjesak u obliku konja, koji se datira u VI—V st. pr. n. e. (V. Starè, Arh. vest., 15—16, 1964—65, str. 225, T. 14, sl. 14); u Stični je pak još 1853. godine otkriven privjesak u obliku dvojne figure konja (A. Müllner, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien*, Wien—Leipzig, 1909, str. 75, Fig. 81).

⁹¹ Takvi brončani pojasevi pronađeni su u Valičnoj vasi (A. Müllner, *Typische Formen...*, Laibach, 1900, T. 35, 1; S. Gabrovec, Arh. vest., 17, 1966,

str. 184, T. 25, 1; B. Teržan, Arh. vest., 24, 1973, str. 689, T. 12, 1), Brstju u Podravlju (S. Pahič, Arh. vest., 17, 1966, str. 288—289, T. I, sl. 1). Takvi pojasevi sa završecima u obliku konjske glave pronađeni su također i u Panonskoj nizini, npr., u Osijeku (E. Spajić, Osječki zbornik, 8, 1962, str. 42—43, T. XX, sl. 22, 23) i dr.

⁹² Jedna je fibula toga tipa otkrivena u lok. Mali Lukovec kod Boštanja (M. Guštin, *Varia archaeologica*, Brežice, 1974, T. 9, sl. 1).

⁹³ K. Deschmann, *Mitt. Anthr. Gesell. Wien*, 13, 188, str. 177 i d., Abb. 60 i 61; F. Starè, Arh. vest., 4, 1953, zv. 2, str. 203 i d.; *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana, 1962, str. 112—113, T. 47.

⁹⁴ K. Kromer, *Zierstücke östlicher Herkunft aus drei Gräbern in Slowenien*, Situla, 1, 1960, str. 113, Abb. 1, Fig. 4; A. Stipčević, *Gjurmime albano-logjike*, 1970, nr. 1—2, str. 118, T. I, sl. 1, 2; *Treasures of Carniola, New York*, 1934, str. 32, i d., T. VII, Fig. 20.

⁹⁵ K. Kromer, Situla, 1, 1960, str. 114, Abb. 1, Fig. 5.

⁹⁶ S. Gabrovec, u Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 1974, str. 173, Abb. 4, sl. 7, 8, 10, 12.

⁹⁷ Nomadsko podrijetlo tog motiva posebno ističe A. Roes, *Tierwirbel*, IPEK, 1936—1937, str. 85 i d., koja njihov prvobitni izvor traži dalje u orijentalnoj umjetnosti.

⁹⁸ Takve su figurine otkrivene samo u Prozoru kod Otočca. Jedna od njih je bila od ranije poznata (Š. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 132, T. XXII, br. 116; Z. Vinski, *Symbolae Hrozný*, Praha, 1950, str. 339, Pl. IX, Fig. F; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 207; R. Vasić, *Starinar*, n. s. 20, 1969, str. 283 i d.), dok su tijekom kasnijih iskopavanja (1971—1972) otkrivene još četiri (R. Drechsler-Bižić, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 6—7, 1972—73, str. 22—23, T. VIII, 6; T. XI, 3; T. X, 5; T. XII, sl. 13).

⁹⁹ Potječu iz Prozora (Š. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 132, T. XXII, br. 117; R. Drechsler-Bižić, u *Arheološka problematika Like*, Split, 1975, str. 30, sl. 5, br. 7; R. Drechsler-Bižić, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 6—7, 1972—73, str. 22—23, T. XIII, sl. 4; T. XXIX, sl. 2), Ribića kod Bihaća (V. Čurčić, *WMBH*, 7, 1900, str. 30, sl. 45. Radi se o fibuli u obliku konja, koja je otkrivena izvan grobova. Nije sigurno da pripada prapovijesnom dobu, jer u nekropoli ima i građe iz rimskog doba).

¹⁰⁰ Privjesci i pektoralni sa po dvije protome konjskih glava na gornjim dijelovima karakteristični su za japodsko kulturno područje. Pronađeni su u Grobniku kod Rijeke (Š. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 153, T. XXXIII, sl. 246), Prozoru (Š. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 130, T. XXI, sl. 107 i 108), Vinici kod Novoga Mesta u Sloveniji (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, Pl. XII, 51; Pl. XIII, 58; Pl. XIV, 64; Pl. XV, 72; Pl. XVI, 91; Pl. XVII, 87, 92; S. Gabrovec, Arh. vest., 17, 1966, str. 186, T. 18, sl. 4, 5, 6, 10), Kompolju (R. Drechsler-Bižić, *Vj. arh. muz. Zagreb*, ser. III, 2, 1961, T. XIII, sl. 1; R. Drechsler-Bižić, *Les tombes des Japodes préhistoriques à Kompolje, Inventaria Archaeologica*, Jugoslavija, fasc. 9, Zagreb, 1966, T. Y 86, sl. 1), Jezerinama (V. Radimský, *GZM*, 5, 1893, str. 370, T. X, sl. 1, 10; T. XI, sl. 2, 6, 7; T. XII, sl. 10 = *WMBH*, 3, 1895, str. 73, sl. 87; str. 115, sl. 265; str. 122, sl. 305; str. 127, sl. 328; str. 143, sl. 399; str. 154, sl. 459).

¹⁰¹ Dvije ploče trapezoidna oblika (pojasne kopče) potječu iz Trošmarije kod Ogulina (R. Drechsler-Bižić, u *Adriatica praehistorica et antiqua*, *Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb, 1970, str. 246—248), jedna iz Mazina i još jedna iz Ribića (spominju se u gornjem članku). Sve te pločice imaju predstavljene po dvije konjske glave.

¹⁰² Konjska figurica od jantara nalazi se na luku jedne brončane fibule iz Vrepca kod Gospića (R. Drechsler-Bižić, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III,

1, 1958, str. 39; T. VI, 38; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. na tabli 57).

¹⁰³ Konji sa konjanicima prikazani su na jednoj urni iz Ribića (D. Sergejevski, GZM, n. s. 4—5, 1949—50, str. 51—55, T. VI, sl. 1, 2; D. Sergejevski, Präh. Ztschr., 27, 1936, H. 3—4, str. 214; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 200), na ulomku još jedne urne iz Ribića (D. Sergejevski, Präh. Ztschr., 27, 1936, H. 3—4, str. 219; D. Sergejevski, GZM, n. s. 4—5, 1949—50, str. 55—56, T. VII, 1), na kamenoj ploči iz Založja (I. Čremošnik, GZM, n. s. 14, 1959, str. 103—111; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. na tabli 44—45) i na ulomku što je otkriven u Golubiću (B. Raunig, GZM, n. s. 23, 1968, str. 99 i d., T. I—II; B. Raunig, Arh. vest., 2, 1960, str. 89—91, T. XIV, sl. 2; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 203).

¹⁰⁴ F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 90, Fig. 104.

¹⁰⁵ Privjesci u obliku konja pronađeni su u Nesactiumu (A. Puschi, Atti e mem., 21, 1905, str. 122, Fig. 102; str. 122 i 163) Bermu (C. Marchesetti, Arch. triest., 10, 1884, str. 10) i Kringi (A. Šonje, Jadr. zbornik, 6, 1966, str. 321, T. II, sl. 6; T. VI, sl. 8). Osim toga, iz Nesactiuma potječe mala figurica konja sa konjanikom izrađena od staklene paste (A. Puschi, Atti e mem., 21, 1905, str. 114—115, Fig. 93), kao i jedno brončano žezlo(?) na kojem je bila pričvršćena konjska figurica (A. Puschi, *l. c.*, str. 123, Fig. 104).

¹⁰⁶ Na ramenu te posude nalazi se friz sa nizom konja u reljefu. (G. Caprin, *Alpi Giulie*, Trieste, 1895, str. 192). Da se tu zaista radi o konjima, a ne možda o jelenima ili nekim drugim životinjama, kako bi se moglo pomisliti zbog hipertrofirane stilizacije grive, zaključujemo na temelju komparacije sa sličnim prikazima konja iz Hallstatta i Este (v. J. Dechelette, Rev. archéologique, IVème sér., T. 13, 1909, str. 349, Fig. 24 i str. 354, Fig. 27).

¹⁰⁷ U Nesactiumu su pronađena tri kamena ulomka konjanika. Prvi je ulomak pripadao velikom kamenom bloku na čijem se širem kraju nalazi lik gole žene sa djetetom u naručju (A. Puschi, Atti e mem., 21, 1905, str. 52—53, sl. 16; M. Hoernes, Jahres. Zentr. Komm., N. F. 3, 1905, sl. 440; B. Tamaro, Bull. palet ital., 47, 1927, str. 120 i passim, sl. 9; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, str. 19, sl. na tabli 31; J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahist. Nezakcija*, Pula, 1966, str. 28—29, T. XVI, sl. 1. Od druge figure konjanika ostao je samo stražnji dio tijela konja i dio noge konjanika. Cfr. A. Puschi, Atti e mem., 21, 1905, str. 47, sl. 12; J. Mladin, *l. c.*, str. 30, T. XIII, sl. 3; Treći ulomak — oštećena glava konja — otkriven je tijekom naknadnih iskopavanja u ovom naselju 1934. godine. Donosi ga prvi put A. Degrassi, Atti e mem., 46, 1934, str. 277. Vidi i J. Mladin, *l. c.*, str. 30, T. XVIII, sl. 1.

¹⁰⁸ Na liburnskom području lik konja vidimo na luku jedne brončane fibule iz Nina. Sliku te fibule v. u Muzeji i zbirke Zadra, Zagreb, 1954, sl. na str. 31. Spominje je i V. Brunelli, *Storia di Zara*, I, Venezia, 1913, str. 50. Jedna slična fibula »iz zadarskog okružja« čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu (Š. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 95). Jedan brončani pektoral sa dvije konjske glave otkriven je u krajnjoj sjevernoj periferiji liburnskog područja, u nekropoli Mišinac u Kastvu u Istri (R. Matejčić, *Prehistorijska nekropola Mišinac u Kastvu*, Liburnijske teme, 1, 1974, str. 60, T. IV). Po svom izgledu u potpunosti odgovara sličnim pektoralima sa japodskog područja, a pošto se u materijalu koji je u toj nekropoli iskopan osjeća utjecaj obližnje japodske kulture, možemo smatrati da je taj pektoral bliži duhovnom svijetu Japoda negoli Liburna.

¹⁰⁹ Brončani privjesci sa dvije konjske glave potječu iz Gorice — dva primjerka (Č. Truhelka, WMBH, 8, 1902, str. 37, Fig. 80 i 81), jedan primjerak iz Mahrevića (Č. Truhelka, GZM, 21, 1909, str. 434, sl. 13 = WMBH, 12, 1912, str. 21, Fig. 13), jedan iz Graca kod Posušja (F. Fiala, GZM, 5, 1893, str. 522, T. V, sl. 12 = F. Fiala — K. Patsch, WMBH, 3, 1895, str. 271, sl. 77). Iz nepoznatog lokaliteta u Bosni potječe vjerojatno i skupina od tri privjeska u obliku konja što ih je objelodanila D. Garašanin, Zbornik radova Narodnog muzeja, 2, 1958—59, str. 23—25, sl. 5, 6, 7; Na Zlatištu kod Sarajeva pronađen

je brončani privjesak u obliku konja (V. Ćurčić, GZM, 20, 1908, str. 375, T. I, sl. 10). Sa Glasinca su prikazi konja vrlo rijetki (F. Fiala, WMBH, 4, 1896, str. 14, sl. 28). Slično je i u Donjoj Dolini, gdje je otkrivena fibula tipa Certosa sa konjskom glavom na nozi (C. Truhelka, GZM, 15, 1903, str. 533 = WMBH, 9, 1904, str. 128), jedna fibula u obliku konja (R. Bižić, GZM, n. s. 6, 1951, str. 287, T. II, sl. 18; Z. Marić, GZM, n. s. 19, 1964, T. XIII, br. 14) i jedna figurica konja (Z. Marić, GZM, n. s. 19, 1964, T. VI, sl. 22). Spomenuti nam je još ručicu jedne posude od pečene zemlje modelirane u obliku realističke konjske glave (F. Fiala, WMBH, 4, 1896, str. 42, sl. 19).

¹¹⁰ U prilog starosti kulta konja na Balkanu govori nalaz jednog »skepra« u obliku konjske glave od kamena što je pronađen u Suvodolu kod Bitole u Makedoniji. Taj predmet se datira u mlađe kameno doba, a smatra se da je nastao pod utjecajem stepskih plemena iz istočne Evrope. Vidi o tom nalazu M. Garašanin, *Pontski i stepski utjecaji...* GZM, n. s. 15—16, 1961, str. 5 i d., sl. 1 i VI. Dumitrescu, *Un sceptru de piatră în formă de cap de cal discoverit în Jugoslavia*, Studii și cercetari de istoria veche, 13, 1962, nr. 1, str. 95—99.

¹¹¹ Sexti Pompei Festi, *De verborum significatu quae supersunt, cum Pauli epitome*, ed. W. M. Lindsay, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1913, str. 90: »Hippius, id est equester, Neptunus dictus est... vel quod equuleus, ut putant, loco eius suppositus Saturno fuerit, quem pro Neptuno devoraret; vel quod tridentis ictu terra equum excierit, cui ob hoc in Illyrico quaternos equos iaciebant nono quoque anno in mare.«

¹¹² Servius *AD VERGILII GEORGICA, I, 12*: »Saturno... pro Neptuno equum oblatum devorandum tradunt, unde Illyricos quotannis ritu sacrorum equum solere aquis immergere.«

¹¹³ O tragovima kulta Diomeda na ilirskom tlu v. Š. Ljubić, *Predaje jadranske. Historičko-kritička istraživanja o obstanku Diomeda Ilirskoga*, Književnik, 3, 1866, str. 498 i d. Sve antičke izvore o Diomedu u Ilira sakupio je R. L. Beaumont, *Greek Influence in the Adriatic Sea Before the Fourth Century B. C.*, Journal Hell. Stud., 61, 1936, str. 194 i passim.

¹¹⁴ O time pise Pindar, *Olymp., III, 10—30*.

¹¹⁵ U svom radu »Jesu li ilirski brodovi imali pulene u obliku zmije?« Radovi Instituta JAZU u Zadru, 20, 1973, str. 416—417 iznio sam tezu da su brodovi u sjevernom Jadranu imali pulene u obliku konjskih glava.

¹¹⁶ L. Malten, *Das Pferd im Totenglauben*, Jb. d. k. Deutschen arch. Inst., 29, 1914, str. 179—256.

¹¹⁷ W. Koppers, *Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen*, Wiener Beiträge für Kulturgeschichte und Linguistik, 4, 1936, passim.

¹¹⁸ D. Sergejevski, *Japodske urne*, GZM, n. s. 4—5, 1949—50, str. 74; I. Čremošnik, međutim, vjeruje da ni konjanici na ploči iz Založja, a ni oni na urni iz Ribića, nisu goli, nego da se tu radi o stiliziranom i pojednostavnjenom prikazu ratnika. Cfr. I. Čremošnik, *Spomenik sa japodskim konjancima iz Založja kod Bihaća*, GZM, n. s. 14, 1959, str. 106.

¹¹⁹ H. J. Windl, Mitt. Anthr. Ges. Wien, 106, 1976, str. 43—44, Abb. 1, 6.

¹²⁰ A. Puschi, Atti e mem., vol. 21, 1905, str. 115, Fig. 93.

¹²¹ *Ibidem*, str. 52.

¹²² O vezama konja i Velike Majke v. U. Pestalozza, *Thetide dal piè d'argento*, Rendiconti dell'Instituto Lombardo di Scienze e Lettere, 79, 1945—46, str. 191—197 i passim.

¹²³ U. Pestalozza, *l. c.*, str. 180 i d.; L. Malten, *l. c.*, str. 179 i passim.

¹²⁴ A. Degrassi, *Culti dell'Istria preromana e romana*, u: *Acta praehistorica et antiqua*, Zagreb, 1970, str. 615. Ranije je i sam Degrassi, kao i svi ostali koji su o toj ari pisali, tvrdio da je ona zaista pronađena na izvoru Ike. Cfr. CIL III, 3031; A. Degrassi, *Notizie degli scavi*, ser. VI, vol. 10, 1934, str. 7 = *Scritti vari di antichità*, vol. II, Roma, 1962, str. 899.

¹²⁵ Po A. Mayeru ime te »nimfe« ima veze sa latinskom riječju »equus« (indoevropski *hippas). Cfr. »Vjera starih Ilira«, Hrvatski narod, 11. VI 1944, str. 8; »Die Sprache der alten Illyrier«, Bd I, Wien, 1957, str. 164.

¹²⁶ Kao i mnoge druge životinje, pas je imao također, i još uvijek ima, različitu simbolička i religiozna značenja, no najvažnije je, ipak, bilo njegovo htoničko značenje. Vidi o tome Güntert, s. v. *Hund*, u »Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens«, Bd. IV, Berlin-Leipzig, str. 470—490.

¹²⁷ Takav su pogrebni običaj poznavali, po Strabonu, Baktri. Cfr. G. Wilke, *Kult mjeseca u priči i u umjetnosti indogermanskih naroda*, GZM, 25, 1913, str. 542.

¹²⁸ Takve su figurice pronađene gotovo jedino u Sloveniji, i to u lokalitetu Brezje (M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 109), pa u Zagorju (S. Gabrovec, Arh. vest., 17, 1966, str. 35, T. 7, sl. 1, 2; S. Gabrovec, *Iliri, naši predniti na Slovenskem*, Koledar Družbe sv. Mohorja za 1955, Celje, 1954, str. 83), Kranju (W. Šmid, Jb. f. Altertumskunde, 1, 1907, str. 74, Fig. 12; J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana, 1939, str. 4, sl. 4), Vintarjvcu (F. Starè, Arh. vest., 4, 1963, str. 265, T. I, sl. 5), Sv. Luciji (C. Marchesetti, Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste, 15, 1893, str. 60, T. XX, 9), Magdalenskoj gori i Podzemelju (nalaze s ova dva posljednja lokaliteta spominje S. Gabrovec, Arh. vest., 17, 1966, str. 29, bilj. 40), Malenškovoju gomili u Novom Mestu (M. Guštin — B. Teržan, Arh. vest., 26, 1975, str. 189, T. 3, sl. 1).

¹²⁹ Vjerojatno je glava psa ona prikazana na nozi brončane fibule iz Podgore kod Škofje Loke (A. Valič, Varstvo spomenikov, 8, 1960—1961, str. 196, T. I, sl. 3).

¹³⁰ Apotropijsko značenje imali su, po mišljenju F. v. Duhna i F. Messerschmidta, *Italische Gräberkunde, II. Teil*, Heidelberg, 1939, str. 258 privjesci u obliku psa, što su otkriveni u Ascoli Piceno.

¹³¹ Npr., na pojasnoj kopči iz Vača (F. Starè, Arh. vest., 3, 1952, sv. 2, str. 195—196, T. I; F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 30, T. XLV, sl. 1).

¹³² Za opću informaciju o značenju pijetla u religijama Srednjeg i Bliskog istoka, te Grčke i Rima, v. O. Schrader, *Reallexikon der indogermanschen Altertumskunde, Bd. I*, Berlin—Leipzig, 1917—1923, s. v. *Hahn, Huhn*; orth, s. v. *Huhn* u PWRE, Bd. VIII, Stuttgart, 1913, st. 2531—2536; J. Scheftelowitz, *Das stellvertretende Huhnopfer*, Giessen, 1914 (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XIV, Bd. III).

¹³³ O pijetlu u narodnim vjerovanjima suvremenih naroda napisana je ogromna literatura. Najveći dio te literature koja se tiče indoevropskih naroda citirana je u članku »Huhn« u »Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens«, Berlin-Leipzig, 1931—1932, Bd. IV, str. 448—460. Posebno za kult pijetla na Balkanu v. A. Milošević — A. Cermanović, Petao u htonskom kultu kod antičkih Grka i u srpskom narodu, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, 17, 1954, str. 106 i d.; M. Stojković, *Čudo od kokota*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 28, 1931, str. 87—100.

¹³⁴ U ovoj nekropoli pronađeno je više privjesaka u obliku pijetla. Spominje ih C. Marchesetti, Boll. Soc. adr. sc. nat. in Trieste, 15, 1893, str. 287.

¹³⁵ U ovom lokalitetu otkriven je vrlo lijepi privjesak o koji, uz ostalo, visi i figurica pijetla. Cfr. V. Starè, Arh. vest., 15—16, 1964—1965, str. 222—223, T. 18, sl. 17; F. Starè, Vj. Arh. muz. Zagreb, 3. ser., 4, 1970, str. 22 i 23; T. IV; V. Starè, Arh. vest., 24, 1973, T. 4, sl. 7.

¹³⁶ U grobu br. 6 pod gomilom XII u Brezju otkrivena je kulna palica sa trokutastim privjescima, o koje su bile obješene figurice pijetla i barskih ptica. Vidi K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 30 i 67—68, T. 35, 7; V. Stare, *Arh. vest.*, 24, 1973, str. 735, T. 3, sl. 8; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1964, str. 121.

¹³⁷ Ulomak privjeska u obliku pijetla potječe iz groba br. 2 iz nekropole u Bitnju kod Bohinja (S. Gabrovec, *Arh. vest.*, 25, 1974, str. 289, T. II, 6).

¹³⁸ Iz ove gradine potječe privjesak u obliku pijetla. Objelodanio ga je F. Starè, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 4, 1970, str. 23, T. II, 6.

¹³⁹ A. Amoroso, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, str. 242, T. IX, 13. Slični privjesci otkriveni su i u nekim drugim mjestima u Istri (Kringa, Radovac itd.), no nije sigurno da se zaista radi o prikazima pijetla ili neke ptice.

¹⁴⁰ S. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 132, T. XXII, sl. 118. Ljubić spominje da su u Prozoru pronađena dva privjeska u obliku pijetla. Njihove slike, odnosno crteže donose i O. Seewald, *Der Vogelwagen vom Glasinac*, Leipzig, 1939 (*Praehistorica*, H. 4), T. IV, sl. 9 i G. Kossack, *Studien*, T. 7, br. 21.

¹⁴¹ Ilustracije radi dovoljno je spomenuti poznatu ogrlicu iz Kerča na Krimu, u kojoj se nalazi, uz brojne druge amulete, i jedan u obliku pijetlove glave. Cfr. E. Labatut, s. v. *Amuletum* u Ch. Daremberg — E. Saglio, *Dictionnaire des antiquité grecques et romaines*, Paris, 1877, T. I, str. 257, Fig. 310; J. Dechelette, *Manuel*, Paris, 1927, Vol. IV, str. 824, Fig. 575. Svakako je kao amulet služio privjesak od pijetlove noge što je otkriven u Donjoj Dolini. Cfr. C. Truhelka, *VMBH*, 9, 1904, str. 65, T. XXXII, Fig. 16).

¹⁴² Radi se o tri figurice od jantara iz ovog lokaliteta. Spomenuli su ih najprije Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Iliri i Grci*, Beograd, 1959, str. 51 i 52. Kataložni opis v. u Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 22, T. XII, sl. 1 i T. XXXIV.

¹⁴³ F. Hochstetter, *Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien*, *MAGW*, 10, 1880—1881, str. 289—298; iscrpnu analizu ovih kolica dao je O. Seewald, *Der Vogelwagen vom Glasinac*, Leipzig, 1939, (*Praehistorica*, 4).

¹⁴⁴ F. Cumont, *Textes et monuments relatifs aux mystères de Mithra*, I, str. 210.

¹⁴⁵ A. Roes, *Der Hallstattvogel*, *IPEK*, 13—14, 1939—1940, str. 81.

¹⁴⁶ U makedonskim grobovima u južnoj Makedoniji također su otkriveni privjesci u obliku pijetla, i to u Gievgeliji (R. Popov *Präh.*, *Ztsehr* 9, 1917, str. 66, Abb. 1) i Radanji (Razkopki i proučevnija, 1, 1948, str. 95, sl. 66). Slični su privjesci otkriveni i u mnogim mjestima u Grčkoj (Pateli, Argos, Lindos na Rodosu, Sparta, Tegea itd.). G. Kossack ove privjeske smatra dokazom širenja bosansko-makedonske plastike u egejsko područje. Vidi G. Kossack, *Studien*, str. 65—66. Nama se čini, s obzirom na zemljopisnu rasprostranjenost takvih privjesaka, da je malo vjerojatan put od južne Makedonije, gdje su takvi privjesci prilično rijetki, prema Grčkoj, gdje ih je mnogo više; logičnije je pomisliti na obrnut put.

¹⁴⁷ T. P. Vukanović, *Neolithic Terra-Cotta Cock of Kossovo*, *Vranjski glasnik*, 7, 1971, str. 1 i d.

¹⁴⁸ E. Diez, s. v. *Delphin*, u *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart, 1957, Bd. III, st. 674—675. Zanimljivi su i podaci što ih donosi J. Dechelette, *Revue archéologique*, IVe sér., T. XIII, 1909, str. 324—330, koji govore o delfinu kao životinji koja vodi sunčanu lađu po podzemnom svijetu na njezinu putu od zapada prema istoku. I u slučaju ove životinje imamo pojavu simboličke višeznačnosti, pa se zato ona pojavljuje sad kao simbol podzemlja sad kao solarni simbol. O vezi delfina sa Afroditom kao simbolom plodnosti i

Apolonom kao simbolom Sunca v. W. Deonna, *L'oeuf, les dauphins et la naissance d'Aphrodite*, Revue de l'histoire des religions, anné 43 (T. 85), 1922, str. 157 i d., posebno na str. 164.

¹⁴⁹ *Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 108, Pl. XXI, sl. 120. Međutim, po mišljenju F. Starèa (*Upodobitev rojstva na pektoralu iz Ulake na Notranjskem*, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 4, 1970, str. 18) tu se radi o protomama konja.

¹⁵⁰ Đ. Basler, GZM, n. s. 24, 1969, str. 9, T. VII, sl. 2 i T. XXXIII, sl. 2.

¹⁵¹ Š. Ljubić, *Popis I*, sv. 1, str. 136—137, T. XXV, br. 1.

¹⁵² Npr., na novcu koji je pronađen u Japri, a koji su pod helenističkim utjecajem kovali vjerojatno Mezeji u III—II st. pr. n. e. (Đ. Basler, *Nalaz novaca iz predrimskog doba u Japri*, GZM, n. s. 27—28, 1973, str. 261—269, T. I, II), pa na novcu grada Scodre iz III i II st. pr. n. e. (S. Islami, *Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios*, Iliria, 2, 1972, str. 394 i 399, T. I, sl. 2 i T. III, sl. 1), na novcu plemena Labeata iz II st. pr. n. e. (B. Jubani, *Studia Albanica*, 9, 1972, nr. 1, str. 70, T. I, sl. 2; T. II), na novcu s likom Joniosa, koji se kovao u Issi u IV st. pr. n. e. (J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien, 1898, str. 60, T. III, sl. 56; T. IV, sl. 57, 59) i na novcu Herakleje iz IV st. (J. Brunšmid, *l. c.*, str. 58, T. III, sl. 55).

¹⁵³ U Nesactiumu su otkrivena dva fragmentirana itifalička kamena kipa. Cfr. A. Pusch, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 47, sl. 11; str. 56, sl. 18.

¹⁵⁴ V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 73—74, sl. 87; I. Čremošnik, GZM, n. s. 14, 1959, T. II, sl. 3.

¹⁵⁵ I. Čremošnik, GZM, n. s. 14, 1959, str. 103 i d., sl. 3 i T. I, sl. 2.

¹⁵⁶ *Ibidem*, str. 109.

4. FUNERARNA SIMBOLIKA

Sve što je bilo u vezi s pokopavanjem mrtvaca i s grobom imalo je magično, religiozno ili simboličko značenje. Od same smrti do pokopavanja mrtvaca, oblika groba u kojem je pokojnik bio položen, odnosno u koji je stavljen njegov pepeo, pa do popudbine što se stavljala u njegov grob, te posmrtnih običaja — sve je to bilo protkano dubokim značenjem.

Nije ovdje mjesto da raspravimo sve aspekte ove vrlo zamršene problematike, jer to izlazi iz okvira ove naše teme; naše ćemo izlaganje ograničiti na funerarni simbolizam, dakle, samo na onaj dio činjenica i na onu građu koja nam otkriva simboliku groba, pokopavanja i predmeta što se u grobu nalaze.

Simboli što su povezani sa grobom možemo svrstati u tri skupine:

- a) na pogrebnu simboliku,
- b) na simboliku groba i
- c) na simboliku predmeta što se stavljaju u grob.

U prvu skupinu ubrajamo sve one običaje koji su izravno povezani sa pokopavanjem mrtvaca. Arheologija nije, na žalost, u stanju da nam dokumentira sve one raznorodne i mnogoznačne kultne radnje u vezi s pokopa-

vanjem mrtvaca — pripremama za sam pogreb, prenošenjem pokojnika na mjesto ukopa, polaganjem mrtvaca u grob, odnosno njegovim prethodnim spaljivanjem i polaganjem njegovog pepela u žare, pogrebnim pjesmama i naricanjem itd. Iz cijelog tog sklopa običaja i kulturnih radnji vrlo malo možemo šta rekonstruirati, a i onim činjenicama što se iz arheološke građe mogu konstatirati nije uvijek lako sa sigurnošću odrediti značenja koja su im pridavali Iliri, odnosno pojedina ilirska plemena.

Od kulturnih radnji povezanih sa pogrebom sigurna svjedočanstva imamo za posmrtno kolo. Vidimo ga najranije prikazanog na poznatoj kamenoj urni iz Ribića (V—IV st. pr. n. e.)¹. Na lijevoj bočnoj strani te kamene urne se nalazi pet žena koje se međusobno drže za ruke, dok kolovođa lijevom rukom nosi kantaros. Prikazano kolo kreće se slijeva nadesno i prema tome pripada tipu tzv. naopakih kola, koja se inače plešu (npr., u Južnih Slavena) nad grobovima, odnosno uopće u vezi sa smrću. Po toj pojedinosti, kao i iz činjenice da se taj prikaz nalazi na jednoj grobnoj žari, pouzdano se može tvrditi da se tu radi o prikazu posmrtnog kola², kakvo će se još dugo, sve do današnjeg dana, plesati na zapadnom dijelu Balkana³.

Sâmo plesanje kola oko pokojnika stari je običaj posvjedočen još u paleolitiku i u nizu kasnijih civilizacija sve do današnjeg dana, a njegov kružni oblik ponavlja jedan od najuniverzalnijih i najstarijih simbola — krug, tj. simbol Sunca, ali i njegova hoda po nebeskom svodu⁴. Kolo, pak, što se naopako kreće, dakle, suprotno od hoda Sunca, jednako kao i svastika s kracima okrenutim u suprotnom pravcu od kazaljke na satu, znači smrt.

Nakon što su pokojnika položili u grob, odnosno nakon što su njegov pepeo stavili u pepeonu žaru, oko groba se često pravio vijenac od kamena. Taj je običaj u prapovijesno doba vrlo čest — naravno ne samo na ilirskom tlu — od brončanog doba dalje. Nama je danas moguće samo nađati kakva su specifična značenja imale te konstrukcije, ali je izvan svake sumnje da su uvijek imale neko simboličko značenje ili, pak, da su bile povezane s nekim kulturnim ili magičnim radnjama. Proučavajući običaj opasavanja groba vijencem od kamena, etnolozi su dokazali da taj krug oko groba nema svugdje jednako značenje, pa se iz toga može zaključiti da su različita značenja tom krugu pridavali i narodi u prapovijesnim razdobljima. U nekim dijelovima Srbije, npr., grob pokojnika koji je umro s visokom temperaturom opasao bi se bijelim rječnim oblucima, jer se vjerovalo da će na taj način bolest od koje je pokojnik umro biti zadržana u grobu i da neće zaraziti i druge⁵. Na Kavkazu, pak, takvi se vijenci rade zato da se onemogući pokojniku da izađe iz groba⁶. Općenito govoreći, može se reći da je taj vijenac imao, i još uvijek u nekim narodima ima, funkciju omeđivanja posvećenog prostora oko groba⁷.

Na ilirskom tlu takve vijence od kamena oko groba susrećemo također od brončanog doba dalje⁸, i to od sjevera (Slovenija), pa sve do krajnjeg juga ilirskih zemalja (Albanija, Makedonija). Vrlo često su ti vijenci bili napravljeni od rječnih bjelutaka, što je također imalo svoje simboličko značenje. Etnografska građa i tu nam pomaže da objasnimo prisustvo bijelih oblutaka u tim vijencima. Po podacima koji su skupljeni na Balkanu i drugdje, vidljivo je da su ti bjeluci bili personifikacija duše pokojnika, točnije da su u njima duše pokojnika bile nastanjene⁹. Vrlo je vjerojatno da su upravo takvo značenje imali i bjeluci što ih susrećemo

na ilirskim nekropolama u Albaniji¹⁰, Srbiji¹¹, Kosovu¹² i u drugim krajevima nastanjenim Ilirima¹³. Zanimljivo je da i današnji stanovnici tih krajeva smatraju da su u rječnim bjelucima nastanjene duše pokojnika i da uopće bjelutak ima neka posebna magijska svojstva¹⁴.

U vezi sa samim grobom, odnosno sa sahranom pokojnika moramo ovdje spomenuti još jednu pojedinost za koju se vjeruje da ima solarno značenje. Mislimo na položaj pokojnika prema stranama svijeta. Mnogi autori su pokušali dokazati da orijentacija mrtvaca u pravcu zapad-istok ili obratno pokazuje da su Iliri vodili računa o stranama svijeta prilikom polaganja mrtvaca u grob. Tako, npr., M. Đuknić i B. Jovanović vjeruju da je položaj istok-zapad grobova pod tumulusima u Atenici kod Čačka bio uvjetovan »nekim kulturnim relacijama prema Suncu«¹⁵. Ovi autori navode i slučaj orijentacije grobova na Glasincu kao potvrdu da su i tamošnji Iliri također vodili računa o dnevnom hodu Sunca prilikom polaganja svojih pokojnika u grob. No, podaci što ih je sakupio B. Čović, a na koje se ti autori pozivaju, slabo mogu poslužiti za podupiranje te teze, jer na glasinačkom polju vlada prilična raznolikost u pogledu orijentacije grobova prema stranama svijeta, pri čemu je smjer istok-zapad i obratno zastupljen s nešto više od 50 odsto¹⁶, što svakako nije dovoljno da se iz toga zaključuje da je orijentacija grobova bila u nekoj vezi sa kultom Sunca. Slična raznolikost, uostalom, susreće se i u drugim ilirskim nekropolama, npr., u Albaniji¹⁷, Makedoniji¹⁸ i dr., pa je zasada teško dovesti u vezu običaje pokopavanja u Ilira sa putom što ga Sunce prevaljuje od istoka prema zapadu. Nedostatak točnijih analiza za sve ilirske nekropole još više otežava donošenje definitivnih zaključaka o tom pitanju.

Čuvanje samoga groba od zlih demona podzemlja bilo je povjereno raznim životinjama. Jedna od tih je bila pantera, životinja koja je na Bliskom istoku i u helenskom svijetu bila čuvarica groba, a kako se i na ploči iz Založja, na kojoj imamo i niz drugih predstava sa simboličkim značenjem, pojavljuje i lik ove životinje, nema sumnje da je njezina funkcija identična s onom koju ta životinja ima na područjima odakle je stigla na ilirsko tlo¹⁹. Osim ovog prikaza iz Založja, nemamo, međutim, drugih svjedočanstava da je ta životinja imala značajniju ulogu u funerarnoj simbolici Ilira. Prisustvo lika ove životinje na proizvodima situlske umjetnosti u Italiji²⁰ i njihovi ikonografski uzori u Etruriji²¹ označuju, vjerojatno, put kojim je taj orijentalni simbol došao na sjeverni Balkan.

Zaštita pokojnika i groba od podzemnih demona velika je briga za zajednicu. Trebalo je osigurati da nitko ne uznemiri pokojnika u njegovu onozemaljskom putu, a istovremeno da se neutraliziraju eventualne zle namjere pokojnika prema živim članovima zajednice. Zato su se na grobove, posebno na glinene pepeone žare, a isto tako i u njih, stavljali ili su se na njima prikazivali razni zaštitni simboli, kojih je svrha bila da odagnaju podzemne zle sile i da osiguraju miran put pokojnika u podzemni svijet. Na funerarne spomenike stavljali su se često i razni simboli koji su predstavljali sam svijet podzemlja u kojem su pokojnici boravili.

Neke smo od tih simbola već spomenuli, a neke ćemo spomenuti u daljem tekstu. Ovdje je dovoljno podsjetiti se vrlo čestih prikaza meandra, spirale, koncentričnih kružnica, svastike, ruke, zmije i drugih simbola što se pojavljuju na glinenim pepeonim žarama ili na onima od kamena na

japodskom tlu, na kojima imamo prikazan čitav kompleks simbola povezanih sa svijetom podzemlja.

Važnu ulogu imaju i brojni predmeti sa simboličkim značenjem što su ih pokojniku stavljali u grob, a koji su, u stvari, imali istu zaštitnu funkciju kakvu su imali i u životu pokojnika. Isto tako kao što su vlasniku čuvali za života od uroka, nesreća i raznih neprijatelja, tako je trebalo ti isti predmeti da ga čuvaju i u onozemaljskom svijetu. Zbog toga se tako često u grobovima nalaze zvončići, koralji, privjesci od kamena, praporci, crveni emajl, morske školjke, puževi, zubi od vepra, medvjeda, vuka ili neke druge životinje, amuleti u obliku ruke ili noge itd.

Ovom nizu zaštitnih simbola možemo pribrojiti i reljefne prikaze ruke na pepeonim žarama iz nekropole u Jezerinama²². Adama van Scheltema s pravom govori o tim i sličnim prikazima ruke iz drugih nalazišta kao o znakovima koji su čuvali pokojnikov pepeo od uroka²³.

No, osim tih amuleta i tih prikaza u grob pokojnika su stavljani i neki predmeti, koje on nije trebao za života, ali koji su mu bili potrebni u podzemnom svijetu. U nekim grobovima u Sloveniji, npr., otkriveni su željezni i brončani »ražnjevi«, tj. dugački šiljci za koje se vjeruje da su imali funkciju obola, tj. plaćevnog sredstva, kojim je pokojnik plaćao — kako to saznajemo iz grčke mitologije — Haronu prijelaz preko podzemne rijeke Aheronta²⁴. Naravno, mi danas ne znamo jesu li i Iliri u svojoj slici podzemnoga svijeta imali, slično Grcima, podzemnu rijeku preko koje je trebalo prijeći čamcem za vječno počivalište i da li je nekome trebalo platiti za taj prijelaz, no otkad je J. Dechelette objasnio, prilično uvjerljivo, funkciju tih »ražnjeva« u brojnim grobovima u Etruriji (VIII—VII st. pr. n. e.), Njemačkoj, Francuskoj itd.²⁵, jedva možemo sumnjati u njihovu funkciju u ilirskim grobovima.

Oni pak Iliri kod kojih je cirkulirao novac — strani ili domaći — stavljali su ga u grobove pokojnicima, jednako kao što su to radili i drugi narodi toga doba.

Ulogu čuvara groba imao je, vjerojatno — bar u nekim krajevima — pijetao. Na takav zaključak nas upućuje nalaz brojnih glinenih funerarnih urni u obliku kuće sa figurama pijetlova na njihovim vrhovima, a koje su otkrivene na jugoistočnom alpskom području²⁶. Te urne potječu, doduše, iz rimskog doba, no vrlo je vjerojatno da je u to vrijeme, jednako kao i u prapovijesno, pijetao na tim urnama imao zadaću da svojim kukurijekanjem odagna zle demone od kuće u kojoj je pokojnik našao svoj posljednji dom.

BILJEŠKE

¹ Prvi put je urna objelodanjena u D. Sergejevski, *Neue Aschenkiste aus Ribić*, Präh. Ztschr., 27, 1936, H. 3—4, str. 211—226. Za dataciju v. A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 198—203 i D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti*, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, 1965, str. 122.

² D. Sergejevski, u svom radu »Japodske urne«, GZM, n. s. 4—5, 1949—50, str. 69 i dalje, daje nešto drukčije tumačenje tog prikaza. Po njemu su tu prikazane »adorantkinje kako idu na grob i nose žrtvu«.

³ Posebno je dobro takav ples dokumentiran na srednjovjekovnim stećcima u Bosni i Hercegovini. Cfr. M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965, str. 345—359 i D. Vidović, *Pretstave kola na stećcima i njihovo značenje*, GZM, n. s. 9, 1954, str. 275—279. Za pogrebna kola u Južnih Slavena v. O. Mladenović, *Kolo u Južnih Slavena*, Beograd, 1973, passim; M. Wenzel, *Graveside Feasts and Dances in Yugoslavia*, Folklore, vol. 73, 1962, str. 1—12.

⁴ D. Antonijević, *Contribution à l'étude de la symbolique du cercle magique et de la marche en rond autour du défunt*, Balcanica, 3, 1972, str. 461 i d.

⁵ D. Antonijević, *l. c.*, str. 464.

⁶ D. Antonijević, *l. c.*, str. 465.

⁷ Običaj omeđivanja groba raširen je danas u mnogim krajevima svijeta, a za našu temu je zanimljivo da se vrlo često susreće na onim dijelovima Balkana gdje su u prapovijesno doba živjeli Iliri. Cfr. M. Gavazzi, *Stone-encircled Graves in Bosnia-Herzegovina*, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, 1965, str. 187—193. Za takve grobove u Albaniji v. M. Tirtja, *Etnografia shqiptare*, 5, 1974, str. 36.

⁸ Možda najkarakterističniji grobovi iz brončanog doba sa vijencem od kamena su oni što su otkopani pod tumulusima u mjestu Pazhok blizu Elbasana u Albaniji. Cfr. S. Islami — H. Ceka, *Studia Albanica*, 1, 1964, No. 1, str. 95—97, T. V, sl. 1, 2. S pravom je oblik, a i osnovno simboličko značenje tih konstrukcija, doveden u vezu sa mikenskim grobovima. O tome v. N. G. L. Hammond, *Tumulus-Burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae, and the Indo-Europeans*, *Annual of the British School at Athens*, 62, 1967, str. 77 i d.

⁹ Općenito o tome, sa starijom literaturom, v. D. Antonijević, *l. c.*, str. 474—475.

¹⁰ Npr., u dolini rijeke Mat. Cfr. S. Islami — H. Ceka, *Studia Albanica*, 1, 1964, nr. 1, str. 102; u lokalitetu Çinamak klizu Kukësa, cfr. B. Jubani, *Iliria*, 3, 1974, str. 422, itd.

¹¹ U Novom Pazaru (Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 44), Atenici kod Čačka (M. Đuknić — B. Jovanović, *Arch. Jug.*, 6, 1965, str. 2 i d.), itd.

¹² U nekropoli u Donjoj Brnjici blizu Prištine pepeone žare su bile smještene u grobove koji su bili građani od jednog ili više koncentričnih vijenaca od bijelih rječnih oblutaka. Cfr. D. Srejšević, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, 4—5, 1959—1960, str. 83 i d.; vijence od bijelih oblutaka imali su i grobovi u nekropoli Karagač kod Kosovske Mitrovice (D. Srejšević, *Balkanica*, 4, 1973, str. 56, 58).

¹³ Npr., u Trebeništu. Cfr. V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohrid, 1965, str. 35 i d.

¹⁴ V. Čajkanović, *Studije iz religije i folkloru*, Srpski etnografski zbornik, 1924, sv. 31, str. 67.

¹⁵ M. Đuknić — B. Jovanović, *Arch. Jug.*, 6, 1965, str. 34.

¹⁶ Detaljnu analizu orijentacije grobova na Glasincu v. u njegovu radu »Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja«, GZM, n. s. 18, 1963, str. 44, 47, 49, 52 i 55.

¹⁷ B. Jubani u radu »Traits communs dans les rites d'inhumation chez les Illyriens de la région de l'Albanie«, *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana, 1971, str. 91.

¹⁸ V. Lahtov, *o. c.*, str. 41.

¹⁹ I. Čremošnik, *Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaca*, GZM, n. s. 14, 1959, str. 104, 108, sl. 2; T. I, sl. 3. Pojedini autori misle da se lik pantere nalazi i na životinjskim fibulama iz Rifnika (W. Schmid, *Südsteiermark im Altertum*, Südsteiermark, Graz, 1925, str. 6) i Rovišću (M. Hoernes, Wien, präh. Ztschr., 2, 1915, str. 117).

²⁰ W. — O. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, Berlin, 1969, str. 108, T. 77 i Beilage 11 (situla iz Este, str. 111, T. 85—86 (brončana plitica iz Bologne).

²¹ W. — O. Frey, *l. c.*, str. 64 iznosi mišljenje da je motiv pantere u situlsku umjetnost došao iz Etrurije. O grčko-orijentalnom podrijetlu pantere u etrurskoj umjetnosti v. i u PWRE, Bd. 18, s. v. Panther, posebno na str. 772—773.

²² V. Radimský, WMBH, 3, 1895, Abb. 234, 419, 598, 608.

²³ F. Adama van Scheltema, s. v. *Handdarstellung* u M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. V, str. 37.

²⁴ Takvi su »rašnjevi« pronađeni u Šentvidu pri Stični i u Magdalenskoj gori. Cfr. *Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 42, 61, 76 i 117. R. Lantier i F. Tompa u svojim studijama što se nalaze u tom katalogu izričito govore o tim predmetima kao o obolima.

²⁵ J. Dechelette, *Manuel*, vol. III, str. 287—292.

²⁶ P. Petru, *Hišaste žare Latobikov*, Ljubljana, 1971, *passim*.

5. SIMBOLI PLODNOSTI

Stara mediteranska religija, u čijoj se jezgri nalazio princip plodnosti cjelokupne prirode, uključujući tu i čovjeka, ostavila je u kasnijim kulturama i vremenima na zapadnom dijelu Balkana mnoštvo vrlo različitih prežitaka, čije pravo značenje možemo rekonstruirati ponajviše njihovom komparacijom sa drugim onovremenim cirkummediteranskim religijama. Čitav niz predmeta i likovnih prikaza posvjedočuju golemo bogatstvo manifestacija tog kulta u ilirsko doba. Podrijetlo i značenje nekih od predmeta i likovnih prikaza možemo s lakoćom pronaći u bogatoj neoneolitičkoj idolooplastici balkansko-podunavskog kompleksa, dok za druge moramo potražiti objašnjenje u religioznim shvaćanjima i mitologijama indoevropskih naroda, koji su u metalno doba stigli u ove krajeve. Simboli ženske i muške plodnosti dva su komplementarna i nerazdvojna principa, koji — već prema epohama kada se pojavljuju i društvenim podlogama iz kojih izrastaju, nalaze svoju likovnu realizaciju u ogromnom broju privjesaka i drugih predmeta. Skupljeni na jednom mjestu, ti će nam likovni prikazi dati dovoljno bogatu građu da prodremo bar u neke pojedinosti izvanredno zamršenog religioznog kompleksa Velike Majke i njezina muškog pagedra. Nedostaju, međutim, mitološke priče koje bi nam mogle sve te likovne manifestacije povezati u jedan smišljeni sustav ili u nekoliko takvih sustava što su kao posljedica dugotrajnog sazrijevanja u različitim ilirskim krajevima morali postojati.

U pomanjkanju takvih priča preostaje nam, dakle, da analizom svakog pojedinog simbola pokušamo prodrijeti u svijet u kojem je Velika Majka, usprkos svim promjenama u gospodarskom i društvenom životu i u duhovnoj kulturi što su se dogodile od mlađeg kamenog doba, kada je vladao matrijarhat, do patrijarhalnog društva metalnog doba, sačuvala jedno od središnjih mjesta u religioznoj strukturi ilirskih plemena.

5a. LIKOVNI PRIKAZI BOŽICE PLODNOSTI

Vjerojatno nikada nećemo saznati za sva ona vjerovanja što su i u Ilira morala biti povezana za tako značajno božanstvo kakvo je bila Velika Majka (Magna Mater, Terra Mater, itd.), jer komparativni materijali iz drugih religija, posebno onih iz istočnog Sredozemlja, na koje smo najčešće upućeni, a koje u nedostatku pisanih dokumenata moramo iskoristiti za objašnjenje simboličkog sadržaja naših privjesaka, grafita i uopće likovnih prikaza, ne mogu biti potpuno pouzdani vodič na našem putu u toj sferi duhovne kulture Ilira. Ipak, sigurno je da u osnovi nećemo bitno pogriješiti u identificiranju simbolike tih prikaza ili predmeta budemo li objašnjenje tražili u susjednim religijama sa kojima je ilirska imala i zajedničku duhovnu podlogu i zajedničko podrijetlo.

O Velikoj Majci, izravnije nego o drugim simbolima koje ćemo na daljnjim stranicama opisati, govore nam dvije kategorije spomenika — jedna iz prapovijesnog doba, a druga iz vremena nakon djelomične romanizacije autohtonog ilirskog stanovništva. U prvu spadaju brojni antropomorfní privjesci, kao i monumentalna figura božice otkrivena u Nesactiumu u Istri.

Za neke antropomorfne privjeske možemo s priličnom sigurnošću pretpostaviti da su predstavljali božanstvo plodnosti. Spominjemo ovdje najprije trokutasti privjesak iz Nina (?) s prikazom ženske glave u gornjem i dojka u donjem dijelu¹. Slični su privjesci od srebra otkriveni u Ribiću kod Bihaća² i u Ličkom Ribniku³, u kojima također dojke predstavljaju dominirajući detalj privjeska. Hiperτροφiranu stilizaciju u osnovi jednakih privjesaka imamo u brončanom privjesku što je 1963. godine pronađen u jednoj grobnici blizu Crvenice kod Duvna⁴. Tu je ženska figura svedena na same dojke, i to u dva para dojki, čime se očigledno željela pojačati njena moć kao simbola plodnosti (T. XXIV, 7). Stilizirane dojke nalazimo također i u nekoliko privjesaka iz Vinice u Sloveniji⁵.

Ove su privjeske, vjerojatno, nosile žene koje su željele imati djecu. U svakom slučaju, činjenica da su u ovim privjescima dojke bile tako jako istaknute dovoljna je da ih uvrstimo u red simbola plodnosti, dakle, onih simbola što su povezani sa univerzalnim principom oplodnje i rađanja u prirodi. Privjesak iz Crvenice sa dva para dojki zaslužuje, osim toga, našu posebnu pažnju ne samo zato što je to jedinstveni takav prikaz na ilirskom tlu nego još više zato što ga pojava multimamije uključuje u krug prikaza dobro poznate mediteranske božice plodnosti s više dojki. Ništa, na žalost, ne znamo o ovoj ilirskoj božici plodnosti s više dojki, pa čak ni njeno ime, ali je očigledno da ona nije mogla imati drukčiju simboliku od one koju je imala Efeška Artemida u Maloj Aziji⁶ ili Diva Rumina u prastarj rimskoj religiji⁷. Slično ovim božicama, koje pripadaju ostacima najstarije antropomorfne religije u mediteranskom i bliskoistočnom duhovnom krugu, i ova

ilirska božica materinstva i zaštitnica animalne i vegetabilne plodnosti ostatak je najstarijih religioznih shvaćanja na zapadnom Balkanu.

Manje su eksplicitni u svojim ženskim atributima, ali su zato daleko brojniji antropomorfnih brončani privjesci što su otkriveni — uglavnom, osim nekoliko iznimaka — na području plemena Japoda i Liburna (T. XII, 2, 3). U velikoj većini se radi o vrlo shematiziranim privjescima trapezoidna oblika sa uleknutim dužim stranama, polumjesečastim kapama (?) i rukama naznačenim sa dva šiljasta produžetka, umjesto kojih se katkada nalaze aplike u obliku barskih ptica ili, pak, u obliku polumjeseca. Rijetko imaju naznačene i noge⁸.

Ti privjesci prikazuju, osim rijetkih iznimaka, ženske osobe. Da se tu zaista radi o ženskim figurama, govori u prvom redu sâm njihov trokutasti oblik, koji reproducira uobičajenu siluetu žene obučene u dugu haljinu zvonasta tipa, a onda i činjenica da su muške figure izrađene na drugi način — gole i sa istaknutim phallusom⁹, ili pak kao ratnici sa kacigom na glavi i štitom u ruci¹⁰.

Namjeni i značenju tih privjesaka poklonjena je dosada mala pažnja. Iznimku čini rad Š. Batovića iz 1955. godine u kojem su, uz dosta razumljivu opreznost, ovi privjesci dovedeni u vezu s ilirskim ženskim božanstvima. Osim toga, Batović je izrazio i mišljenje da su oni mogli imati i apotropejsku moć¹¹.

U prilog tumačenju tih privjesaka kao simbola božice plodnosti govori nekoliko činjenica, na koje je već djelomice upozorio Š. Batović, a koje ćemo ovdje istaknuti. Sâm trokutasti oblik tih privjesaka simbolizira ženu, točnije vulvu, kako ćemo kasnije pokazati. Neki od tih privjesaka, osim toga, imaju i druge elemente koji upućuju na njihovu funkciju ženskih simbola. Tu su »ruke« u obliku ptičjih protoma, koje su se tu nalazile očigledno zato da pojačaju simboliku tih privjesaka. Isto su takvo značenje imale i koncentrične kružnice što se vide na nekim od tih figurica.

Dvije pojedinosti na njima zaslužuju posebno tumačenje. Mislimo na polumjesečaste »marame« i na polumjesečasta ispupčenja što se na nekim privjescima nalaze na mjestima gdje bi trebalo da se nalaze ruke. Objašnjenje po kojem bi polumjesečasti dio na gornjem dijelu privjeska predstavljao maramu ili veo¹² ne može se prihvatiti bez rezerve. Najprije, malo je vjerojatno da bi takve »marame« nosili također i muškarci, a mi imamo i muške figurice sa takvim polumjesečastim završecima (npr., iz Prozora), a onda nije jasno zašto bi te »marame« morale u gotovo svim primjercima s japodsko-liburnskog područja imati upravo onakav oblik kojim se u prapovijesno doba, a i inače, prikazuje Mjesec. Ne sugerira li nam to, taj oblik, da u toj »marami« moramo vidjeti ipak nešto drugo do običnog odjevnog predmeta, točnije lunarni simbol, koji je inače tako tijesno povezan sa Božicom Majkom?

Ovakvim razmišljanjima idu u prilog i spomenuta ispupčenja na nekim od tih privjesaka. Vidjeli smo da na istim mjestima na kojima se ona nalaze imamo katkada protome u obliku ptica i da, prema tome, i njihova funkcija mora biti slična onoj koju su imale ptičje figure. Oba ova astralna simbola, jednako kao i polumjesečasti dio u gornjem dijelu privjesaka, čine sa samom figurom jednu cjelinu i podsjećaju nas još jednom na lunarnu i uopće astralnu komponentu u kultu Velike Majke.

Iz svega što je ovdje rečeno možemo zaključiti da antropomorfni privjesci s liburnsko-japodskog područja predstavljaju vjerojatno domaću, ilirsku varijantu prastarog mediteranskog božanstva plodnosti — praroditeljicu žive prirode, koja se u raznih naroda Bliskog istoka i Sredozemlja javlja kao Terra Mater, Magna Mater, Mater Deorum, Aštarta, Kybela itd. Sudeći po srazmjerno velikom broju spomenutih prikaza, morao je kult te božice biti veoma rasprostranjen među pripadnicima ovih ilirskih plemena.

U mnogo manjem broju, ali isto tako i u drukčijem obliku, antropomorfni privjesci se susreću i u drugim ilirskim krajevima, a i u drugim krajevima Evrope u željezno doba¹³. U stilskom pogledu primjerci iz japodsko-liburnskog područja pokazuju osobitosti koje ih odvajaju od sličnih privjesaka u okolnim krajevima. U pogledu simbolična njihova značaja, vjerovatno, nikakvih bitnih razlika među njima nije bilo.

Ikonografska shema ovih privjesaka nastala je vjerojatno u japodskom području, a u Liburna se oni izrađuju pod utjecajem susjednih Japoda, a možda su neki od onih što su dosada otkriveni na liburnskom tlu i rađeni u japodskim radionicama.

O samom podrijetlu te ikonografske sheme F. Starè je mišljenja da je treba potražiti u simbolici kulture pepeonih žara. Po njemu bi takvo podrijetlo dokazivali antropomorfni privjesci iz Dobove i nekih drugih lokaliteta u Sloveniji¹⁴, kao i iz Velikog Mošunja¹⁵, koji pripadaju vremenu svršetka brončanog doba. Između tih privjesaka i onih japodsko-liburnskih, koji se datiraju u VI—V st. pr. n. e. stoji, po Starèovom mišljenju, niz drugih antropomorfnih figura (iz Vača, Brezja, Vinkovog vrha itd.), koji bi predstavljali prijelaznu kariku u razvitku takvih figura na ilirskom tlu¹⁶. Već je Šime Batović iznio sumnju u ispravnost ove teorije i izrekao mišljenje, svakako mnogo prihvatljivije od Starèovog, da »se ovaj tip razvio samostalno na japodsko-liburnskom prostoru«, dopuštajući ipak da je taj razvitak tekao »na predajama kulture groblja sa žarama«¹⁷. Nama se, pak, čini da nema valjanih razloga za pretpostavku o podrijetlu japodsko-liburnskih privjesaka iz kulture pepeonih žara, jer antropomorfni privjesci iz Dobove i Velikog Mošunja nisu dovoljni dokaz da su krajem brončanoga doba na ilirskom tlu ili, pak, u okolnim krajevima koji su mogli neposredno utjecati na ilirsku duhovnu kulturu postojali dovoljno snažni impulsi za razvitak antropomorfne plastike. Privjesci, odnosno dijelovi pektorala iz Vača, Brezja i drugih lokaliteta u današnjoj Sloveniji, koje Starè smatra karikama u razvitku antropomorfnih privjesaka, ili su jednako stari kao i privjesci u Japoda, ili su čak i mlađi, pa se stoga nikako ne mogu smatrati karikom u razvitku takvih privjesaka od brončanog doba do pojave japodsko-liburnske plastike, tim više što se primjerci iz Slovenije i stilski razlikuju od onih što su otkriveni na japodskom i liburnskom tlu. Stoga je teško vjerovati da su oni imali bilo kakav udio u njihovom ikonografskom formiranju. Još je manje vjerojatno da su Liburni i Japodi od nosilaca kulture pepeonih žara naslijedili religiozne predodžbe o božanstvu plodnosti na osnovu kojih su spomenuti privjesci nastali, jer je taj kult u pripadnika ovih plemena, posebno Liburna, jako razvijen kako u brončano, tako i u željezno doba, sve do rimskih vremena.

Među prikazima božice plodnosti u Ilira izuzetno mjesto zauzima figura žene u visokom reljefu na čelu velikog kamenog bloka iz Nesactiuma

(I. XXIV, 5). Prikazuje голу ženu u polusjedećem položaju s djetetom u ruci, koje joj se naslanja na desnu stranu grudi, a koje pridržava svojom desnom rukom. Lijevu, pak, ruku drži na vulvi »malo otvorenoj kao za vrijeme seksualnog orgazma, i na kojoj je dobro vidljiv klitoris«¹⁸.

Od A. Puschija, koji je taj kameni blok otkrio u Nesactiumu i koji je prvi o njemu pisao pokušavajući odrediti značenje prikazane figure¹⁹ dalje, svi se uglavnom slažu da taj reljef prikazuje lokalnu božicu plodnosti. Sadržajna analiza ovog reljefa to nedvojbeno potvrđuje. U prvom redu sama činjenica da je ženska figura prikazana gola i sa posebno istaknutim atributima materinstva — velike grudi, golo dijete na grudima i posebno naglašen genitalni organ — uključuje ovu figuru u religiozni sustav vezan za Veliku Majku sredozemnog bazena. U cirkummediteranskoj plastici, dođuše, ne nalazimo potpunih ikonografskih analogija sa ovim reljefom, ali elementi iz kojih je sazdan njen religiozni i magični sadržaj bogato su dokumentirani u helenskom svijetu. Prikazi Velike Majke u obliku gole žene sa djetetom u naručju susreću se od mlađeg kamenog doba u ovom dijelu Evrope, dok je čin polaganja ruke na vulvu ili, pak, na trbuh također dobro poznat i protumačen kao magični pokret, koji je trebalo da olakša porođajne muke roditelje i osigura uspješan i sretan porod. U tom magičnom činu posebnu važnost ima sama ruka zbog svojih magičnih svojstava; položena na trbuh ili, kao što je ovdje slučaj, na vulvu, ona je svojom magičnom moći utjecala na sam čin rađanja²⁰.

Puschi je, objavljujući ovaj reljef, iznio mišljenje da prikazuje ženu u trenutku rađanja drugog djeteta. S tim su se njegovim mišljenjem jedni arheolozi složili²¹, a drugi nisu²². Nama se čini da to pitanje nije od bitnog značaja za tumačenje ove figure, jer u oba slučaja njezino je značenje jednako — ona, naime, prikazuje božicu plodnosti, jednu od brojnih varijanata mediteranske Velike Majke.

Umjetnik koji je ovaj vrlo lijepi, realistički reljef klesao očigledno je dobro poznao simbolički i magični smisao polaganja ruke na vulvu, a njegove sugrađanke su vjerovale da će im upravo ta božica biti od pomoći kada budu rađale djecu.

Spomenuli smo da je kult plodnosti u Ilira bio vrlo star. Možemo zato pretpostaviti da su Histri attribute ove božice poznavali mnogo ranije nego što je ona umjetnički oblikovana u spomenutom reljefu. Ovo je potrebno podvući, jer je dosada već na mnogo mjesta napisano da je taj reljef, kao i cijela kamena plastika iz Nesactiuma, nastao pod izravnim utjecajem helenske umjetnosti ili, pak, neizravnim utjecajem te umjetnosti preko Italije²³. I to je, bez sumnje točno kad se govori o ikonografskom podrijetlu te plastike, ali je jednako tako točno da je religiozno-magični sadržaj tih kipova bio Ilirima poznat i prije nego što su oni došli na ideju da te kipove isklešu.

Na istom kamenom bloku na kojem se nalazi lik božice plodnosti nalazi se, s gornje strane, kip golog konjanika²⁴. U Nesactiumu je, osim toga, otkriveno još nekoliko golih muških figura od kojih su bar dvije bile itifaličke. Nema sumnje da svi ti kipovi sačinjavaju s reljefom božice plodnosti jednu jedinstvenu cjelinu i da, u varijanti koju ne možemo u pojedinostima rekonstruirati, imamo u toj prapovijesnoj plastici ono isto sjedinjenje ženskog i muškog božanstva plodnosti kakvo će se, nekoliko stotina

godina kasnije, ponoviti kod susjednog ilirskog plemena Liburna u kipu Venere Anzotike i Prijapa iz Nina.

Kameni spomenici iz Nesactiuma (o nekim od njih bilo je već ranije govora — npr., o motivu meandra i spirale na njima, pa o konjskim figurama) pripadaju ili krugu htoničke simbolike ili, pak, kompleksu kulta Velike Majke, a svi skupa su, vrlo vjerojatno, pripadali jednoj jedinstvenoj građevini — svetištu razorenom već u prapovijesno doba. Velika je šteta što nam nije moguće rekonstruirati to svetište, no kameni blokovi sa spiralom, meandrom i drugim motivima, te sačuvani kipovi nedvojbeno upućuju na postojanje jednog svetišta posvećenog božici plodnosti i božanstvima podzemlja.

Datiranje ovih spomenika nije potpuno sigurno i kretalo se od brončanog doba pa sve do IV st. pr. n. e. Nećemo ulaziti ovdje u pojedinosti ovog zamršenog pitanja, već ćemo ponoviti ono što smo na više mjesta već napisali da ti spomenici — kako oni s geometrijskim ukrasima, tako i kipovi — pripadaju vremenu oko V st., a najkasnije IV st. pr. n. e., i da su nastali kao rezultat umjetničkog impulsa koji je u Istru, i u ilirske krajeve općenito, došao iz helenskoga svijeta, najvjerojatnije izravnim utjecajem grčkih, točnije etrursko-grčkih kolonija na obale sjevernoga Jadrana²⁵.

Po tumačenju F. Starèa, imali bismo još jedan prikaz žene u trenutku rađanja, i to na jednom brončanom pektoralu iz Ulake kod Starog Trga u Sloveniji (T. XXIV, 6)²⁶. Pektoral je sastavljen od dva dijela — donjeg u obliku trapezoidne pločice, koja na gornjoj strani ima sedam rupa za vješanje privjesaka, i gornjeg u obliku polukružne volute koja završava stiliziranim konjskim glavama; na najvišem dijelu volute nalazi se realistički prikaz ženske glave.

Prikaz scene rađanja nalazi se na donjoj trapezoidnoj pločici gdje je, prema Starèu, prikazana otvorena vulva unutar koje se nalazi ucrtan jajoliki lik koji bi trebalo da predstavlja »teme novorojenčka«. Vulva i »teme novorojenčka« nalaze se između dva kraka jedne polumjesečaste kompozicije ukrašene cik-cak linijama. Starè ta dva kraka smatra za shematizirane noge, a polukrugove što su s gornje strane na njih naslonjene — dojčkama.

Rado bismo htjeli vidjeti u ovoj kompoziciji ono što vidi Starè, no, na žalost, moramo posumnjati u ispravnost njegovih domišljanja. Mislimo da je ovalni lik, koji bi, po Starèu, trebalo da bude »teme novorojenčka« u stvari prikaz vulve; za sva ostala nagađanja mislimo da su vrlo nategnuta i neuvjerljiva. Mnogo je vjerojatnije da polumjesečasti lik pokazuje shematizirano oblačno nebo iz kojeg se spušta blagotvorna kiša i oplođuje zemlju. U slučaju da je ovakvo tumačenje točno, tada i cik-cak linija, za koju Starè ne daje nikakvo tumačenje, postaje razumljiva: ona predstavlja, kao što smo već imali prilike konstatirati, munju i grom, dakle, prirodne fenomene vezane uz kišu. U prilog ovakvom tumačenju govori sličan prikaz na jednoj metalnoj pločici iz Prozora, na čijem se gornjem dijelu također nalazi, u osnovi, isti motiv, samo što je naracija ovdje jasnija negoli na pektoralu iz Ulake: iz polumjesečastih polukružnih oblaka spušta se kiša prema zemlji²⁷. Možemo zato zaključiti da je na pektoralu iz Ulake vulva

imala magično svojstvo koje, kombinirano s kišom kao elementom plodnosti u prirodi, osigurava materinstvo onoj ženi kojoj je pektoral pripadao²⁸

Da li u ženskom liku na gornjoj strani pektoral iz Ulake imamo prikaz lokalne varijante Velike Majke? Skloni smo da u to povjerujemo, jer svi spomenuti i drugi simbolički elementi na njemu upućuju na božanstvo plodnosti.

U rimsko doba (o tome ćemo kasnije ponovno govoriti) u Istri i na području susjednih Liburna čitav niz ženskih božanstava domorodaca, čija će se imena pojaviti na votivnim spomenicima, inkorporirat će, bez sumnje, elemente prastare Velike Majke, koja se tu štovala prije dolaska Rimljana. Premda zasada nije moguće na osnovu tih romaniziranih varijanata Velike Majke rekonstruirati sve atribute božice iz Nesactiuma, možemo, ipak, naslutiti da se upravo u tim ženskim božanstvima iz rimskoga doba sačuvalo sjećanje na prapovijesnu Veliku Majku, a možda čak i njeno ime.

5b. TROKUT KAO SIMBOL VULVE

Od Evrope do Dalekog istoka i od prapovijesnih vremena do današnjega dana trokut igra veliku ulogu u religijskim i magijskim vjervanjima i običajima ljudi. Privjesci u obliku trokuta služe kao amuleti u mnogim civilizacijama i, slično kao i phallus, imaju apotropejsko značenje. Ipak, osnovna je funkcija tog simbola da grafički shematizirano prikaže ženski genitalni organ. Takvo je značenje trokuta vrlo često na neoeneolitičkoj plastici, ali se u toj funkciji trokut susreće i u kasnija vremena. Tako, npr., Grci trokutom označuju vulvu, ali je u njih trokut, po Ksenokratovom svjedočanstvu, također i božanski simbol²⁹. U kršćanskoj simbolici trokut će biti omiljeni znak za prikazivanje oka Božjeg i Svetog Trojstva, itd.

Na ilirskom tlu ovaj je simbol jedan od najčešćih i najrasprostranjenijih. Nalazimo ga davno prije nego što su se Iliri tu razvili, npr., u vučedolskoj kulturi. Dovoljno je, kao ilustraciju, spomenuti glineni amulet u obliku trokuta iz pećine Hrustovače sa rupama što su bez sumnje služile za vješanje³⁰.

Iliri su metalne trokutaste privjeske vrlo često vješali o fibule, pektorale i drugi nakit, ali su ih također nosili i kao samostalne privjeske (T. XXV; XXVI; XXVII, 1, 2, 3)³¹.

Bilo bi, naravno, besmisleno pridavati svim tim privjescima simboličko značenje kakvo je trokut prvobitno imao. Vrlo je vjerojatno da mnogi Iliri ili Ilirkinje, koji su takve privjeske nosili, nisu imali jasne predodžbe o njihovoj simbolici i da su ih smatrali najobičnijim ukrasnim predmetima. Ipak, za neke privjeske trokutasta oblika možemo pretpostaviti da su za one koji su ih nosili i izrađivali značili nešto više od profanog nakita. Takvima svakako moramo smatrati trokutaste privjeske što ih nalazimo obješene o kultne palice (skeptre) u istočnoalspskom kulturnom krugu. U skupinu predmeta sa simboličkim značenjem možemo također ubrojiti i one trokutaste privjeske na kojima nalazimo ugravirane motive koncentričnih krugova, rombova i drugih likova, koji sami po sebi imaju simboličko značenje. Ovdje spadaju, npr., i zlatni listići trokutasta oblika — u stvari, dijeleći dijadema — koji su ukrašeni koncentričnim kružnicama. Neće biti bez

značenja činjenica da su ti dijademi nađeni isključivo u ženskim grobovima, kao i to da su napravljeni od zlata — metala koji je također imao apotropejsko značenje³².

Ipak, najevidentniji dokaz da su i Iliri prikazivali vulvu u obliku trokuta imamo u jednom srebrnom antropomorfnom privjesku iz Ličkog Ribnika. Vulva je tu prikazana u obliku trokuta u kojem se nalazi krug s točkicom³³. Još izrazitije identificiranje trokuta sa ženom imamo na jednom, privjesku što je pronađen u Crvenici kod Duvna (T. XXVII, 3). U njemu šuplji trokut dominira površinom privjeska, a tek na gornjem dijelu su u obliku dva horizontalna produžetka naznačene dojke³⁴. Sličan ovom je i jedan privjesak iz Vača, gdje je cijeli privjesak pretvoren u trokut, ali gdje je ljudska figura ostala jasno prepoznatljiva³⁵.

5c. PUŽEVI I MORSKE ŠKOLJKE

Zbog sličnosti nekih morskih školjki sa vulvom u žene pridavali su im ljudi magična svojstva i apotropejska značenja. Školjka vješana oko vrata štitila je ženski seksualni organ i pomagala je ženi pri porodu³⁶. Takvo je magično svojstvo školjke bili jako rašireno u antičkom svijetu, ali isto tako i u ranijim povijesnim razdobljima od mlađeg paleolitika dalje, posebno u kretske-mikenskej kulturi, gdje je njihovo kultno i ritualno značenje posvjedočeno nizom likovnih prikaza na pečatima i vazama, kao i prisutnošću školjaka u grobovima i svetištima³⁷.

Na zapadnom dijelu Balkana školjke s rupom za vješanje susrećemo već u ranom³⁸ i u srednjem neolitik³⁹. U željezno doba česti su takvi privjesci kako uz morsku obalu⁴⁰, tako i u unutrašnjosti⁴¹. Radi se najčešće o školjkama koje uspijevaju na Jadranu — srčanak (*cardium*), ostriga (*ostrea*) i dr. Nerijetko, međutim, u ilirskim lokalitetima susrećemo i jednu koja ne uspijeva na Jadranu. To je školjka kauri (*Cypraea moneta*), za koju se zna da je u Evropu stizala od prapovijesnih vremena različitim putovima iz Indijskog oceana⁴². Sudeći po dosadašnjim nalazima ove školjke, na ilirsko tlo je ona importirana tek od konca starijeg željeznog doba i posebno u mlađe željezno doba (T. XXVII, 4)⁴³.

U antičko doba ova je školjka, kao i neke druge, bila povezana sa kultom božice Afrodite, pa su je zato žene nosile oko vrata da se zaštite od neplodnosti. Sigurno je da ni u Ilira nije ta školjka mogla imati drukčije značenje.

Poljski puževi sa rupom za vješanje pronađeni su također u ilirskim grobovima⁴⁴. Nismo sigurni da su i oni imali isto značenje kao i kauri-školjke, ali su svakako morali imati neko magično ili apotropejsko značenje, pošto su se nosili oko vrata, a takva su značenja morale imati i morske školjke i pužići nađeni u jednom grobu iz kraja starijeg željeznog doba u lok. Čuh kod mjesta Sali na Dugom otoku⁴⁵. Ne smijemo zaboraviti da su vijuge na puževim kućicama, u stvari, prirodne spirale i da je i po njima puž povezan sa podzemnim svijetom i sa Velikom Majkom kao htoničkim elementom. Zbog toga i spiralni otisci jedne školjke na piramidalnom utegu iz Nove Vasi u Istri⁴⁶ sigurno nisu tamo slučajni, nego moraju imati veze upravo sa značenjem te školjke u htoničkoj simbolici, jer je te-

ško pretpostaviti da je čovjek iz prapovijesti, koji je tako reći svakom znaku pridavao točno određeno značenje, posebno ako se taj znak nalazio na nekom kulturnom objektu, pravio otiske sa školjkom na tom objektu samo u dekorativne svrhe.

5d. ROMB KAO SIMBOL VULVE

Shematiziranim prikazom vulve smatra se, s pravom, i romb. C. Hentze uvjerljivo to dokazuje analizom nekih prikaza u kojima se romb pojavljuje uz ribu, koja je falički simbol⁴⁷.

U ilirskom materijalu ne nalazimo spojena ova dva simbola, no to neće biti razlog da posumnjamo u značenje romba kao simbola vulve, jer se ovaj geometrijski lik susreće u takvim kombinacijama s drugim simbolima da isključuje mogućnost da je romb u njima slučajni suputnik. Takve su kombinacije najbolje uočljive u poznatim grobovima što su 1958—1959. godine otkopani u Atenici kraj Čačka. U njima su otkrivene aplikе u obliku romba sa likom svastike na njima⁴⁸, dalje aplikе istog oblika, ali sa nizom rombova na njima⁴⁹, pa onda trokutaste aplikе, ali s likovima romba i trokuta⁵⁰ i na koncu aplikе četvrtasta oblika sa uleknutim stranama tako da slične liku dvostruke sjekire, također sa likovima romba na njima⁵¹. Romb se, dakle, u ovom lokalitetu pojavljuje zajedno sa trokutom — također simbolom vulve — pa sa dvostrukom sjekiricom, koja također ima karakter simbola plodnosti, i na koncu sa svastikom — simbolom Sunca, ali koja uključuje u sebi i elemente simbolike plodnosti. Sve nas to navodi na zaključak da je romb u ovom lokalitetu imao određeno mjesto u simbolici plodnosti. Dodajmo k tomu da su svi ti privjesci napravljeni od zlata i da je taj metal imao apotropеjsku moć, pa ćemo lako moći zaključiti da su te aplikе, bez sumnje, služile kao amuleti plodnosti. Isto se, naravno, može reći i za brojne aplikе (131 komada u obliku romba!) iz Novog Pazara, vrlo slične onima iz Atenice⁵².

Od drugih prikaza romba na ilirskom tlu moramo spomenuti još one na prijekladu od pečene zemlje iz Poštele kod Maribora⁵³. Slično kao i na spomenutim aplikama, i u ove rombove imamo ucrtan motiv svastike. I ovdje, dakle, imamo kombinaciju ovih dvaju simbola, uz koje se nalazi još jedan — sâm prijeklad na kojem se oni nalaze, a koji je također bio simbol kućnog ognjišta, ali i Mjeseca.

5e. ČEŠALJ KAO SIMBOL PLODNOSTI

U mnogih suvremenih naroda Afrake, Oceanije itd., jednako kao i u starom Egiptu, Kini, pa i u antičkoj Grčkoj, privjesci u obliku češlja simboliziraju kišu; gornji dio češlja predstavlja oblak, a dugački paralelni zupci, gusto zbijeni jedan do drugoga, predstavljaju kišu što se sa oblaka spušta na zemlju. A pošto je kiša bitni element plodnosti zemlje, češalj simbolizira plodnost te zemlje, ali i plodnost uopće⁵⁴, a kod Grka češalj je simbol genitalnog organa⁵⁷.

Po svemu sudeći, i prikazi češlja na ilirskom tlu imali su također značenje simbola plodnosti.

Posebno su zanimljivi prikazi češlja na piramidalnim utezima, jer ostavljaju malo sumnje u svoj simbolički sadržaj. Mislimo ovdje na piramidalne utega iz Ripča (T. XV, 2) i iz Kalaja e Irmajt, na kojima je ugraviran motiv češlja upravo tamo gdje bi trebalo očekivati prikaz vulve⁵⁸. To je dovoljan razlog da zaključimo da je i u Ilira češalj simbolizirao vulvu isto kao i u Grka i u drugih naroda. Sami piramidalni utezi na kojima se nalaze ti prikazi nemaju, doduše, druge antropomorfne detalje, no da su neki od piramidalnih utega prikazivali ljudsku figuru jedva smijemo posumnjati, pošto je upravo u Ripču otkriven takav uteg u obliku ljudske figure.

Drugih sličnih prikaza češlja na ilirskom tlu nemamo, no niz privjesaka u obliku češlja pokazuju da je taj simbol bio prilično raširen među Ilirima. Najčešće se pojavljuje u Liburna (T. XXVII, 6), i to već pri koncu III faze liburnske kulture (koja se datira u VIII—VII st. pr. n. e.), da bi kasnije, u IV fazi te kulture (VI st.) postao prilično čest⁵⁹. Takvi se privjesci susreću također u nekoliko lokaliteta u Istri (T. XXVII, 5, 7; T. XXVIII, 1)⁶⁰, dok su u drugim krajevima ili vrlo rijetki, ili ih uopće nema⁶¹. Svi oni imaju rupicu u gornjem dijelu, što znači da su se svi nama poznati primjerci vješali. To nije dovoljno da se zaključi da su svi ti češljevi služili isključivo kao amuleti, no sama činjenica da su ih vješali i nosili kao privjeske upućuje na zaključak da su im nosioci, osim što su se njima služili i za češljanje^{61a}, pridavali i simbolički značaj. Na to nas također upućuje i ukras u obliku koncentričnih kružnica što ga na nekim primjercima susrećemo⁶². Na ilirskom tlu nemamo privjeske u obliku češlja sa protomama ptica, kakvi se susreću u švicarskim sojenicama, a koji pripadaju duhovnom svijetu kulture pepeonih žara; no prisustvo spomenutih sunčanih simbola na ilirskim primjercima pokazuje da i ove ilirske primjerke treba da tretiramo kao simbole plodnosti⁶³.

5f. SJEKIRA KAO SIMBOL PLODNOSTI

Od mlađeg kamenog doba dalje, sjekira ima važno mjesto u kulturnim i magičnim radnjama čovjeka. Za sjekire iz mlađeg kamenog doba pravljene od mekanog materijala odavno se pretpostavljalo da su morale imati neku kulturnu funkciju, pošto očigledno nisu mogle poslužiti — bar se tako misli — u praktične svrhe. Kakva je to funkcija bila i uopće kakvu je ulogu imala sjekira u vjerovanjima ondašnjih ljudi — možemo samo nagađati na osnovu kasnije uloge sjekire u religiji mnogih naroda. Ipak, ne nedostaju dokazi, ili bar indicije, da je već u to vrijeme sjekira imala kulturni karakter, jer je nalazimo uklesanu na megalitskim spomenicima u Bretagni⁶⁴ i drugdje. Uostalom, sve što znamo o kultu sjekire iz kasnijih vremena govori da je njen kult star koliko je star neolitički, zemljoradnički način života⁶⁵.

Posebnu važnost dobiva sjekira na Kreti, gdje je ona, točnije dvojna sjekira (labrys), u najužoj vezi sa konsekrativnim rogovima i, prema tomu, i sa kultom Velike Majke. U stvari, dvojna sjekira i nije drugo nego anakonični oblik Velike Majke⁶⁶. No, ne samo u Kreti nego i u drugim krajevima istočnog Sredozemlja sjekira je simbol Božice Majke, ali i lunarni simbol općenito⁶⁷, kao i simbol groma i munje. Kao i mnogi drugi simboli, i sjekira ima polivalentno značenje, no ipak prevladava njeno značenje simbola plodnosti, jer je u većini slučajeva povezan sa onim božanstvima koja utjelov-

ljuju princip života i regeneracije u prirodi. Takvo će značenje imati sjekira i u kasnijim vremenima, sve do danas, bez obzira na različite oblike u kojima se kult sjekire manifestira.

Ne upuštajući se u detaljna razmatranja o vrlo kompleksnoj problematici kulta sjekire, mi ćemo se ovdje ograničiti na ona pitanja koja nameće građa otkrivena na ilirskom tlu.

I na ovom tlu sjekira je vrlo stara kulturna alatka. Otkriveni su nedvojbena dokazi da je sjekira već u mlađe kameno doba služila u nekim kulturnim radnjama, odnosno da je imala neka magična svojstva, koja, međutim, nije uvijek moguće točno definirati⁶⁸.

Iz eneolitika vrlo je značajna pojava dvojne sjekire u vučedolskoj kulturi. U samom Vučedolu pronađena je krasna figura golubice na čijem su vratu ucrtane tri dvostruke sjekire⁶⁹. R. R. Schmidt pridaje tim prikazima veliki značaj i u njima, kao i u samoj golubici i u žrtveniku, koji je također otkriven u tom lokalitetu, vidi dokaze prodora egejskih religioznih shvaćanja u Podunavlje⁷⁰ i dalje prema srednjoj Evropi. Da ti prikazi labrysa nisu slučajni u Vučedolu, pokazuje i pojava tog istog motiva na truhu jedne posude iz Debelog brda kod Sarajeva⁷¹, koja također tipološki spada u krug vučedolske kulture.

No, ne dokumentiraju prodor kulta sjekire iz egejskog kulturnog kruga samo malobrojni prikazi labrysa u vučedolskoj i drugim kulturama bakarnog i brončanog doba u jugoistočnoj i središnjoj Evropi, nego i daleko brojnije bakarne i brončane dvobridne (dvojne) sjekire što su u tim krajevima (sve do Skandinavije) otkrivene. Još je A. L i s s a u e r 1905. godine, dakle, u vrijeme kada je A. J. Evans tek počeo istraživati kretska civilizaciju i kada je relativno mali broj takvih sjekira bio poznat iz istočnosredozemnog području, pretpostavio je da su dotad pronađeni privjesci u sjevernoj i zapadnoj Evropi bili tamo izravni import iz istočnog Sredozemlja, točnije sa Cipra⁷². Kasnije su spektralne analize pokazale da primjerci što su otkriveni u zapadnoj Evropi nisu importirani, nego da su rađeni tamo gdje su i pronađeni. Ipak, smatra se da su ti primjerci nastali pod izravnim ili neizravnim utjecajem egeo-kretske kulture⁷³. H. G. B u c h h o l z pretpostavlja da je upravo dolinama Vardara, Morave i Dunava išao jedan od pravaca prodora tog simbola prema srednjoj i sjevernoj Evropi⁷⁴.

Prodiranje simbola dvostruke sjekire nastavlja se prema sjeveru i tijekom brončanog doba. Jednu od utvrđenih pojedinosti tog prodora, koja se tiče i ilirskih krajeva, konstatirao je i N. G. L. Hammond. Po njemu su taj kult u donju Makedoniju donijeli kretski Bottiaei u XIV st. pr. n. e. Otuda, po Hammondu, taj simbol nastavlja put prema sjeveru⁷⁵.

Dva su privjeska od posebne važnosti, jer dokumentiraju taj put iz Egejskog bazena prema srednjoj Evropi. Radi se o privjescima u obliku labrysa, jedan iz Ušća kod Vinče⁷⁶, a drugi iz Mesića⁷⁷. Oba pripadaju tipu kasnominojskih privjesaka iz Grčke i bez sumnje ih možemo smatrati pouzdanim svjedocima prodora mikenskih duhovnih utjecaja dolinama Vardara i Morave prema sjeveru⁷⁸.

Privjeske u obliku labrysa nalazimo također u željeznodobnoj trebenišnoj kulturi. Najstariji, iz IX—VIII st., jesu oni iz lokaliteta Visoji kod Beranaca (T. XXIX, 6)⁷⁹. Ovi primjerci, kao i oni što će se pojaviti u kasni-

jim razdobljima, nadovezuju se izravno na starije primjerke iz brončanog doba s makedonskog područja (Vergina, Pateli i dr.)⁸⁰, pa se može reći da se tu radi o duhovnom kontinuitetu iz starijih vremena. Njihova pojava u željeznom dobu veoma je zanimljiva i može se tumačiti upornošću kojom se taj element kretske-mikenske kulture sačuvao na periferiji mikenskoga svijeta, čak i u vrijeme kada u samom središtu te kulture nije više dominantan religiozni simbol. Zlatne maske iz još kasnijeg vremena, što su otkrivene u Trebeništu, na još izrazitiji način dokumentiraju tu, u povijesti tako često ponavljaju, pojavu da periferija dulje konzervira pojedine elemente duhovne ili materijalne kulture negoli sama metropola.

Ne samo u trebenišnoj kulturi nego i u južnim ilirskim krajevima općenito kult labrysa se vrlo dugo zadržava. To nam potvrđuje ne samo spomenuti privjesci iz Visoja nego i dvobridne željezne sjekire iz same Makedonije (T. XXIX, 2—4)⁸¹, i sa Kosova (T. XXIX, 1)⁸² i iz Albanije⁸³. Zanimljivo je da su sjekire tog tipa iz relativno kasnog vremena (VII—VI st.) otkrivene i na Glasincu; oni primerci sa Glasinca, koji su bili sasvim malih dimenzija, očigledno su imali magični ili religiozni značaj, a takav su vjerojatno imali i veći primjerci istog oblika, bez obzira jesu li uz to služili i u praktične svrhe⁸⁴.

Osim samih sjekira u obliku labrysa, na ilirskom tlu su otkriveni i brojni privjesci, ali i prikazi tog simbola na ukrasnim predmetima. Najčešći su na Glasincu (T. XXVIII, 3, 8, 9)⁸⁵, no susreću se i u drugim dijelovima ilirske zemlje. Tako motiv labrysa vidimo na jednoj brončanoj narukvici iz Gorice kod Ljubuškog (T. XXVIII, 4)⁸⁶, pa na jednoj pločastoj fibuli iz Bilišana (lok. Pupovac) blizu Obrovca u sjev. Dalmaciji (T. XXVIII, 2)⁸⁷, itd.

Teško je reći jesu li prikazi labrysa, odnosno privjesci u obliku tog simbola imali u Ilira u željezno doba u svim pojedinostima isto značenje kakvo je labrys imao u brončanodobnim kulturama egejskog bazena, ali se sa sigurnošću može reći da je taj simbol sačuvao svoj osnovni kulturni i religiozni značaj tijekom cijele prapovijesti u Ilira.

Takav su značaj, uostalom, imale i druge sjekire, posebno one kamene minijturnih dimenzija što su otkrivene u nekim grobovima i naseljima iz starijeg i mlađeg željeznog doba (T. XXVIII, 10)⁸⁸. Kamene sjekire, sa rupom ili bez nje, nisu, uostalom, nikakva rijetkost ni u drugim krajevima Evrope i s pravom im se pridaje, upravo zbog njihovih malih dimenzija, kulturno značenje⁸⁹. Nerijetko se tu radi o glačanim sjekirama iz mlađeg kamenog doba, kojima je naknadno izdubljena rupa za vješanje. Te su sjekire zbog svoje velike starosti morale imati u očima željeznodobnih ljudi posebnu magičnu moć ili religiozno značenje.

Ovdje treba spomenuti i brončane privjeske u obliku malih sjekirica što su otkriveni na Glasincu (T. XXVIII, 6, 7)⁹⁰ i u nekim drugim lokalitetima⁹¹. Ne samo njihov oblik nego i činjenica da su primjerci sa Glasinca pronađeni u grobovima upućuje na njihovo simboličko značenje⁹².

Dosadašnji vrlo brojni nalazi sjekira na ilirskom tlu, za koje se može sa sigurnošću tvrditi da su imale magična ili religiozna značenja, nedvojbeno govore o velikoj popularnosti kulta sjekire u Ilira. Na žalost, nismo u mogućnosti utvrditi kakve je oblike taj kult imao na prostranom ilirskom području i kakve su razlike postojale u tom kultu između pojedinih ilirskih

plemena ili krajeva. Uspoređivanjem građe iz drugih kultura ili drugih epoha možemo dobiti okvirne elemente za određivanje njihove simboličke funkcije, no kakvo je, u stvari, značenje imala sjekira u vjerovanjima pojedinih ilirskih plemena, teško da ćemo ikada saznati.

Ipak, posredno, na temelju građe iz rimskog doba, otkrivamo jednu zanimljivu pojedinost iz kompleksa kulta sjekire u Ilira. Radi se o značenju sjekire u pogrebnom kultu — pojedinost koju nismo mogli identificirati na temelju same građe iz prapovijesnih vremena. Već je davno, naime, konstatirano da je sjekira vrlo često prikazivana na nadgrobnim spomenicima iz rimskog doba, odnosno da se na njima pojavljuje formula »sub ascia dedicare«. Nije ovdje mjesto da se o toj još uvijek nedovoljno raščišćenju problematiki iznesu sva dosad iznesena mišljenja⁹³. Za nas je ovdje dovoljno da konstatiramo činjenicu da su upravo u rimskoj provinciji Dalmaciji spomenici sa prikazom sjekire i sa spomenutom formulom stariji negoli na drugim područjima Rimskog Carstva i da, prema tome, moramo objašnjenje te pojave potražiti u prapovijesnim vjerovanjima u ilirskim krajevima o sjekiri kao simbolu koji je na neki način bio povezan sa samim pogrebom, odnosno, što je vjerojatnije, sa vjerovanjima u zagrobni život. A da su Iliri, i ne samo oni⁹⁴, dovodili u vezu sjekiru sa zagrobnim životom, govori nam, možda, i činjenica da su oni vrlo često sjekire stavljali pokojnicima u grob, i to ne samo one za koje se inače ne može ustanoviti jesu li imale neku simboličku funkciju nego i dvojne sjekire (labrys) i minijaturne kamene sjekirice, u čije simboličko značenje ne možemo sumnjati. Drugo je pitanje kakve su transformacije nastale u vjerovanjima iz prapovijesnog doba u vrijeme iliro-rimskog religioznog sinkretizma i kakvo su značenje tada imali prikazi sjekira na nadgrobnim spomenicima iz tog doba. To je pitanje na koje arheolozi i povjesničari religija daju različite odgovore. Jedno nam se, ipak, čini nedvojbenim, bez obzira na tumačenja koja se mogu dati spomenutoj formuli »sub ascia dedicare«, odnosno sličnim izrazima, da ta formula i odgovarajući prikazi sjekira na nadgrobnim spomenicima iz rimskog doba moraju imati veze sa ulogom što ju je sjekira imala u funerarnoj simbolici.

Vidimo, dakle, da je sjekira na ilirskom tlu od mlađeg kamenog doba pa sve do rimske okupacije imala kulturne i magične uloge i da je, bar u nekim manifestacijama tog kulta, bila povezana sa podzemnim svijetom i sa božicom plodnosti. Ostatke tog kulta nalazimo na cijelom ilirskom području i u svim epohama ilirske kulture, a ostaci toga kulta naći će se i u kasnijim kulturama na Balkanu.

5g. GOLUBICA

Golubica je prastari simbol plodnosti, koji se zajedno sa dvostrukom sjekirom vjerojatno već u V tisućljeću pr. n. e. pojavljuje najprije u Mezopotamiji, da bi kasnije postao vrlo uobičajen simbol Velike Majke na Kreti i u Mikenima⁹⁵. U grčkoj religiji golubica je atribut božice Afrodite, a kasnije, u kršćanstvu, imat će niz simboličkih značenja, od kojim mnoga, međutim, malo veze imaju sa prvobitnim mezopotamskim i kasnijim grčkim simbolizmom⁹⁶.

Najstariji prikaz ove životinje na području na kojem će kasnije živjeti Iliri otkriven je u Vučedolu⁹⁷. Prikazana je u prirodnoj veličini, a na vratu

— kako smo već napomenuli — ima ugravirane tri dvostruke sjekire. R. R. Schmidt je s pravom podrijetlo tih simbola potražio u krugu kretske-mikenske kulture, jednako kao i podrijetlo konsekrativnih rogova što su se našli u istom lokalitetu⁹⁸.

Čini se da golubica kao religiozni simbol, bez obzira na svoje staro podrijetlo na ovom tlu, nije uhvatila čvršćeg korijena u Ilira, jer je ponovno susrećemo samo u dva ilirska nalazišta, u kojima su, međutim, grčki kulturni elementi toliko jaki da pojavu te životinje u njima moramo dovesti u vezu sa grčkim duhovnim svijetom⁹⁹.

5h. PČELA

U grčkoj, ali također i u hetitskoj i drugim religijama, pčela se pojavljuje u kultu Božice Majke, odnosno u raznim manifestacijama toga kulta, kao simbol seksualne čistoće i djevojačkog poštenja. Svećenice koje su čuvala hramove božice Afrodite (odnosno Kybele, Demetre, Rheje) u Grčkoj i posebno u Maloj Aziji zvale su se Mēlissai, a sama pčela se u tekstovima mnogih pisaca, pa i kršćanskih, spominje kao simbol čistoće¹⁰⁰.

Znamo da su Iliri, posebno oni u južnim krajevima, bili izvrsni pčelari i proizvođači meda, no jesu li oni također smatrali pčelu svetom životinjom prije nego što su došli u jači kulturni doticaj sa grčkom duhovnom kulturom i njezinim simbolizmom — to nismo u mogućnosti ustvrditi. Možemo samo nagađati da su i oni medu, od kojega su znali praviti izvrsnu medovinu¹⁰¹, pridavali značenje elementa vitalnosti, plodnosti i besmrtnosti, kao što je to bio slučaj u Grka i Rimljana¹⁰². Činjenica je, međutim, da sigurne podatke o pčeli kao svetoj životinji imamo na ilirskom tlu tek u vezi s prisutnošću grčkih kolonista na jadranskoj i jonskoj obali, odnosno sa prisutnošću grčkog utjecaja na ilirski duhovni život. S tim prisustvom i s tim utjecajima povezani su svi dosada poznati prikazi pčele na ilirskom tlu.

Ovdje moramo najprije spomenuti lik pčele na novcu grčkih kolonija na ilirskoj obali Dyrhachiona i Apolloniju. Nije to samo dokaz razvijenog pčelarstva u ilirskom zaleđu tih kolonija¹⁰³, nego se njihova pojava na tom novcu mora dovesti u vezu sa Melissom, kćerkom Epidamnosa, herosa epinima grada Epidamnosa, kasnijeg Dyrhachiona¹⁰⁴.

Drugi nalazi pčele nedvojbeno ukazuju na njeno simboličko značenje na ilirskom tlu od konca VI st. pr. n. e. i dalje. Tu je najprije potrebno spomenuti 37 privjesaka od zlatnog lima u obliku pčele što su otkriveni pod jednim tumulusom u Atenici kod Čačka¹⁰⁵, pa onda 20 zlatnih privjesaka u obliku stilizirane pčele iz jedne ostave iz Banačana kod Prokuplja, koja inače pripada »domorodačkoj kulturi u rimskom periodu«¹⁰⁶, prikaz pčele na jednoj srebrnoj fibuli iz Jagodin-Male kod Niša¹⁰⁷, i na koncu prikaz pčele na jednoj zlatnoj maski iz Trebeništa¹⁰⁸. U svim ovim slučajevima ili se radi o izravnom grčkom importu (Atenica) ili se, pak, lik te životinje pojavljuje na predmetima što su očito nastali pod utjecajem grčke kulture. Zlatni privjesci iz Atenice i Banačana, kao i prikaz pčele na fibuli iz Jagodin-Male, bez sumnje su imali i apotropejsko značenje.

5i, BIK (GOVEDO)

U zemljoradničkim kulturama mlađeg željeznog doba, u kojima je uloga žene, posebno u obradi zemlje, od najvećeg značenja za život zajednice, kult bika kao principa plodnosti predstavlja dominantnu komponentu cjelokupnog vjerovanja tadašnjeg čovjeka. Bik, odnosno govedo, postaje sa razvitkom pluzne zemljoradnje životinja najuže povezana sa plodnošću zemlje, a uloga žene u oranju i u zemljoradnji općenito dovela je do ugrađivanja simbola bika kao principa plodnosti u osnove religioznog kozmosa matrijarhatskog društva¹⁰⁹. Ikonografski svedeno na same rogove, govedo je brzo postalo simbolom Mjeseca zbog sličnosti tih rogova sa mladim Mjesecom. A Mjesec, kao što smo već ranije spomenuli, najuže je povezan sa plodnošću cijele prirode¹¹⁰. Dakle, uloga žene u poljoprivrednim radovima, pomoć goveda u tim radovima, sličnost goveđih rogova sa mladim Mjesecom, podudarnost Mjesečevih mijena sa trajanjem menstrualnog ciklusa u žene (o čemu ćemo još govoriti u odjeljku o simboliци brojeva) — sve je to dalo govedu izvanredno važnu ulogu u simboličkom sustavu zemljoradničkih kultura od mlađeg željeznog doba dalje.

Slabljenje matrijarhata i njegovo zamjenjivanje patrijarhatom u metalnom dobu nije dovelo do iščeznuća bika kao principa plodnosti. U grčkoj i rimskoj religiji bik igra veliku ulogu kao žrtvena životinja u vezi sa kultom plodnosti. Još je značajnija uloga bika bila u kretsko-mikenskoj civilizaciji, kao i u starim civilizacijama na području plodnog polumjeseca, gdje je ta životinja u najužoj vezi sa kultom Velike Majke. Bik će u tim krajevima nositi na svojim leđima samu božicu, a taj će se motiv kasnije, u grčkoj mitologiji, pojaviti u priči o Evropi¹¹¹.

Kakvu je ulogu imao bik u ilirskoj religiji i ilirskoj mitologiji, možemo samo naslutiti; no, da je i za Ilire jednako kao i za mnoge druge narode oko Sredozemlja bik bio kulturna životinja, pokazuju brojni prikazi te životinje otkriveni na ilirskom tlu. Neki od tih prikaza upućuju izravno na njihov kulturni karakter, dok za druge to možemo samo pretpostaviti. Među one sa evidentnim kulturnim značenjem valja najprije spomenuti prikaze goveđih rogova na drškama glinenih šalica iz Donje Doline (T. XXIX, 10)¹¹². Nije teško u njima prepoznati prastari religiozni motiv iz kretsko-mikenske kulture, simbol Velike Majke — konsekrativne rogove. Nikakvu drugu funkciju, posebno ne praktičnu, ti rogovi nisu mogli imati. Moguće je, pa i vjerojatno, da su i same te šalice s goveđim rogovima imale neku ulogu u kulturnim radnjama u vezi s Velikom Majkom.

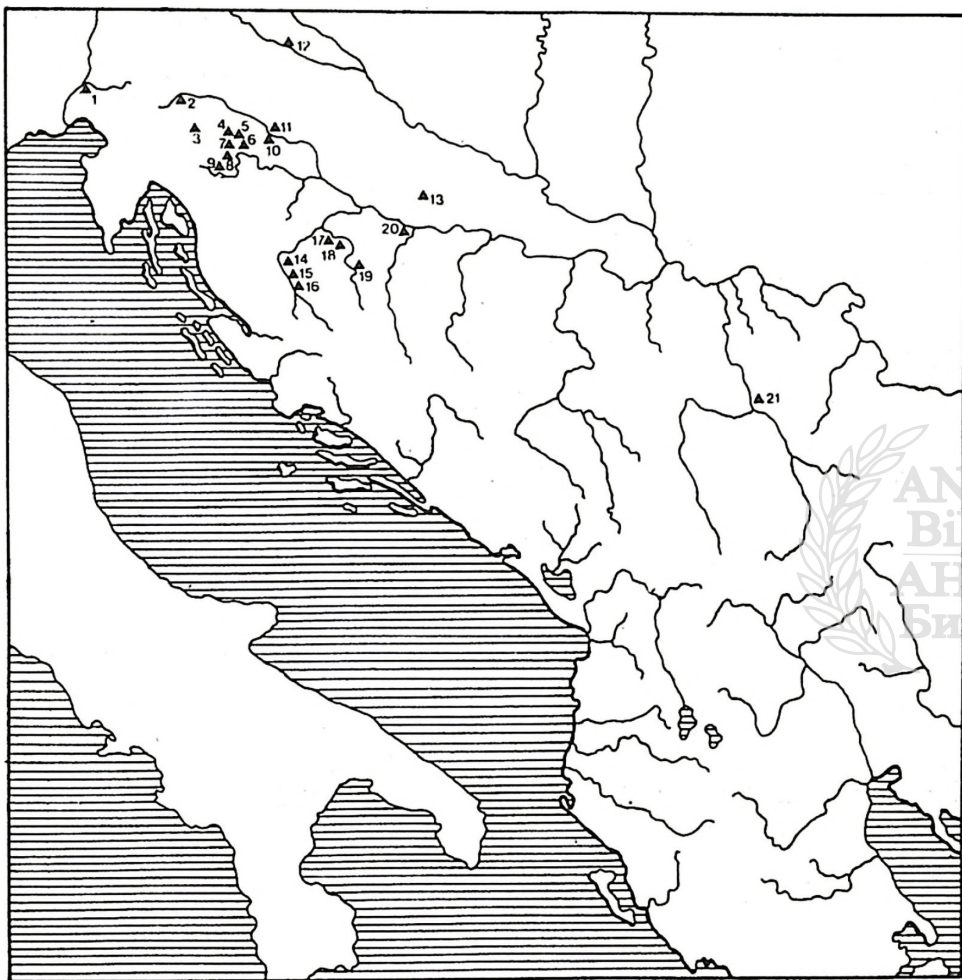
Čitav niz sličnih šalica, ali sa po dvije životinjske glave umjesto rogova, potječe iz istočnoalpskog područja¹¹³ i iz Bosne (T. XXX, 5)¹¹⁴. Životinje nisu realistički prikazane, pa se ne mogu ni identificirati sa sigurnošću. Ipak, pošto se pojavljuju na istom mjestu na ručkama šalica, gdje susrećemo i rogove goveda, možda se i u tim slučajevima radi o vrlo shematiziranim prikazima te životinje.

Podrijetlo ovih šalica obično se traži u sjevernoj Italiji, posebno u istočnom dijelu Padske nizine, gdje se vrlo često susreću već u brončano doba¹¹⁵ ili, pak, u Podunavlju; no to pitanje nije od presudnog značaja za njihovo simbolično značenje, jer se tu može raditi samo o utjecaju na ikonografiju toga motiva, ali ne i o podrijetlu goveda kao simbola u Ilira. Govedo,

naime, spada u onu skupinu ilirskih simbola koji su na ovom tlu postojali već u mlađe kameno doba (npr., u Vinči) i dalje.

Kultnog je karaktera »predmet ukrašen stiliziranim predstavama ptica i volovske glave« iz Gloždara kod Paraćina. Na tom predmetu imamo, dakle, spoj solarnog i lunarnog elementa — slučaj inače poznat u mlađoj fazi kul-

KARTA 6

Govedo: 1. Sveta Lucija; 2. Magdalenska Gora; 3. Valična Vas; 4. Brezje; 5. Male Vine; 6. Brusnica; 7. Novo Mesto; 8. Podzemelj; 9. Vinica; 10. Čatež; 11. Brežice; 12. Zgornja Hajdina; 13. Kaptol; 14. Jezerine; 15. Ribiči; 16. Ripač; 17. Čarakovo; 18. Zecovi; 19. Sanski Most; 20. Donja Dolina; 21. Gloždar.

ture pepeonih žara¹¹⁹. Ovaj nalaz posjeduje prisutnost kulta goveda u najranijoj fazi ilirske kulture i njegova pojava u to vrijeme u Paraćinu ukazuje na kontinuitet tog kulta od mlađeg kamenog doba do Ilira.

Dva antitetički postavljena goveda na kamenoj funerarnoj urni iz Ribića (T. XXX, 3)¹²⁰ imaju također religiozni, odnosno simbolički karakter.

Ikonografski, taj se prikaz izravno nadovezuje na situlsku umjetnost, no njegova pojava na funerarnoj urni isključuje mogućnost da se u ovom slučaju radi o običnom figuralnom ukrasu.

Iz kasnijeg su vremena brojni prikazi goveda, koji možda nisu uvijek tako eksplicitni u svojoj poruci, ali koji nisu sigurno imali samo dekorativnu funkciju. Pronađeni su najčešće u željeznodobnim lokalitetima u Sloveniji (T. XXX, 1, 2, 4)¹²¹, ali se susreću i u Bosni (T. XXIX, 7—9) i drugdje¹²². Zanimljivo je da su nalazi ograničeni samo na sjeverna, a u mnogo manjoj mjeri i na središnja područja nastanjena Ilirima, premda je posve sigurno da je i u drugim krajevima postojao religiozni sustav u kojem je govedo kao lunarni simbol bio povezan sa kultom Velike Majke. Ovdje mislimo na područje što su ga zauzimali Liburni, pa Dalmati i plemena u južnim, a djelomice i u središnjim ilirskim krajevima. I u ovom slučaju, kao i u slučaju mnogih drugih simbola, uzroke nedostatka likovnih prikaza treba potražiti u sferi estetskih shvaćanja tadašnjeg čovjeka, a ne u bitno drukčijoj religioznoj podlozi, odnosno u nepostojanju kulta bika u pojedinim ilirskim krajevima.

U Donjoj Dolini otkrivena je, prilikom iskopavanja tamošnjeg naselja, lubanja prabika (*Bos primigenius*), koja je — kako nagađa Č. Truhelka, bila pričvršćena na pročelju kuće i imala je funkciju bukranija¹²³. Poznato je da su se bikove glave u Grčkoj vješale o zidove hramova nakon što je bik bio žrtvovan bogovima i da je otuda i nastao običaj da se lik bukranija iskleše kao arhitektonski ukras na hramovima i drugim građevinama i spomenicima iz antičkog doba. Na Balkanu jednako kao i u drugim krajevima Sredozemlja i Bliskog istoka običaj da se bukranij stavlja na kuću kao apotropejski znak vrlo je star. Spomenimo kao primjer da su već stanovici Vinče, osim što su prikazivali glavu bika na keramičkim posudama ili u obliku malih keramičkih figurica, odnosno zoomorfnih veza, poznavali također i bukranij, i to kako od samih bikovih lubanja, tako i oblikovan od pečene zemlje¹²⁴.

Ritualno klanje bika kao simbola plodnosti i u vezi sa kultom Velike Majke bilo je, dakle, vrlo staro u ovim krajevima, a sačuvalo se, u osnovi nepromijenjeno, sve do današnjeg dana na Balkanu i drugdje¹²⁵.

Obred žrtvovanja bika je jedan od bitnih elemenata u ritualima plodnosti. Nije nam, međutim, sačuvan ni najmanji izravan trag tog rituala u Iliriji u predrimsko doba, no ne može biti nikakve sumnje da su taj obred Iliri obavljali, kao i to da se on nije mogao bitno razlikovati od sličnih obreda što ih poznajemo iz grčko-rimske starine.

5j. PHALLUS

Arheološka svjedočanstva o faličkom kultu, odnosno o phallusu kao simbolu ili apotropeionu u Iliriji, prilično su oskudna. To nas mora začuditi kad znamo da je kult phallusa na ovom području u starija vremena bio jako raširen¹²⁶.

Prikazi phallusa se, u stvari, pojavljuju tek u mlađe željezno doba, a i tada vrlo rijetko. Zasad možemo, zapravo, spomenuti samo nalaze phallusa od pečene gline iz Sanskog Mosta¹²⁷ i privjesak od srebrna lima iz ostave u Ličkom Ribniku¹²⁸. Ovaj privjesak nesumnjivo je imao funkciju da osigura

potomstvo ženi koja ga je nosila, dok za glineni phallus iz Sanskoga Mosta možemo nagađati da je imao ulogu u nekom ritualu u vezi sa faličkim kultom.

Mnogo su češći dokazi o simboličkom i magičnom značenju phallusa iz rimskog doba, no oni nas samo podsjećaju na veliku raširenost faličkog kulta u rimsko doba, pa nam ništa ili vrlo malo govore o takvom kultu u predrimsko doba. Jedino pojava Prijapa, božanstva muške plodnosti, uz lik domaće liburnske božice Anzotike na kipu iz Nina daje naslutiti da su Liburni, možda u predrimsko doba, poznavali uz ženska božanstva sa atributima prastare mediteranske Velike Majke također i muško božanstvo, koje je u rimsko doba našlo svoju rimsku interpretaciju u Prijapu. Moguće je, međutim, da u tom kipu, u kojem je lik domaće božice nesrazmjerno veći od lika Prijapa, i u kojem Prijap igra očigledno subordiniranu ulogu, imamo kombinaciju nastalu kao posljedicu liburnsko-rimskog religioznog sinkretizma. Prisustvo Prijapa bismo, prema tome, u ovoj simbiozi mogli protumačiti kao prodor novih religioznih koncepcija u liburnsko društvo u već odmakloj fazi romanizacije¹²⁹.

5k. RIBA

Dokaze o faličkoj simbolici ribe nalazimo već u asirsko-babilonskoj umjetnosti¹³⁰, gdje se susreće zajedno sa vulvom ili, pak, u kombinacijama s drugim erotičkim simbolima. Osim toga, riba je u Egiptu i u Grčkoj u vezi sa posmrtnom lađom, što dokumentira njenu lunarnu simboliku i njenu vezu sa podzemnim svijetom smrti, ali i sa uskršnućem¹³¹.

Sudeći po dosada poznatim nalazima, riba nije bila jako popularna kao religiozni simbol u Ilira, no onih nekoliko sačuvanih prikaza govore, ipak, da je ta životinja i u Ilira imala slična značenja kao i u drugih starih naroda.

Privjesak u obliku ribe koji je otkriven u japodskoj nekropoli u Prozoru¹³² pripada, očigledno, skupini privjesaka što su ih žene nosile oko vrata da bi mogle imati potomstvo. Možemo nagađati, dakle, da je imao isto značenje kakvo su ga imali privjesci u obliku phallusa. Slični privjesci su kod Etrušćana i Rimljana imali, osim toga, i apotropejsko značenje¹³³, pa možemo pretpostaviti da su takvo značenje imali i u Ilira.

Za vrlo lijepi i realistički prikaz ribe na kamenoj pepeonj žari iz Ribića kod Bihaća¹³⁴ moramo potražiti, međutim, drugo tumačenje. Njegova pojava, zajedno sa slikom pokojnice, bez sumnje ima veze sa podzemnim svijetom. Tu se simbolizam ribe spaja sa onim Velike Majke; riba je ovdje simbol smrti, ali i života u drugom svijetu¹³⁵.

Jednako značenje ima i lik »ribe« na ulomku jedne druge japodske žare, koja je otkrivena u Golubiću, također u blizini Bihaća¹³⁶. Na toj urni, zapravo, nemamo prikazanu ribu, nego jednu fantastičnu životinju koja na prednjoj strani ima glavu i dio tijela neke četveronožne životinje (najvjerojatnije psa), a na stražnjoj završava sa ribljim repom. Ukoliko se tu zaista radi o psu i ribi, imali bismo ovdje kombinaciju dvaju podzemnih simbola. Fantastična životinja iz Golubića ima, međutim, još jedan element, koji još više potencira simboliku podzemnoga svijeta i plodnosti. Ta životinja ima,

naime, na glavi rog, i to vjerojatno jarca ili kozoroga, dakle, opet životinje koja je povezana sa kultom plodnosti.

Ništa slično ovoj čudnovatoj životinji ne nalazimo na ilirskom tlu. Vrlo je zanimljivo, međutim, da je slična životinja prikazna na jednoj steli iz Daunije u Italiji. S. Ferri, koji je tu stelu objelodanio, smatra da se tu radi o prikazu jednog podzemnog čudovišta, a da sama stela pripada VII st. pr. n. e.¹³⁷. On dalje smatra da figura iz Daunije prikazuje lava sa ribljim repom, dok za onu iz Golubića nagađa da bi mogla prikazati svinju¹³⁸, što je, međutim, malo vjerojatno.

Još jedna fantastična životinja sa repom ribe otkrivena je u Škocjanu kod Divača¹³⁹. U ovom slučaju imamo kombinaciju ptice i ribe: ptica personificira život i Sunce, a riba predstavlja podzemlje i Mjesec. Teško je vjerovati da majstor koji je taj predmet izradio, kao i oni koji su ga od njega naručili i nosili nisu znali pravo simboličko značenje tih životinja ili, pak, da je ta simbioza plod slučajnosti. Vjerojatnije je da u ovom slučaju imamo svjesnu kontaminaciju dvaju simbola i da u tom malom predmetu obje životinje imaju, u stvari, isto značenje, tj. da predstavljaju simbole plodnosti, a prema tome i života.

Možemo nagađati, na osnovu nalaza jednog prikaza ribe iz srednjeg neolitika iz lokaliteta Cakran kod Fierija u Albaniji¹⁴⁰, da je simbol ribe vrlo starog podrijetla na ovom području Evrope.

51. VEPAR

Najstariji likovni prikazi vepra na ilirskom tlu potječu iz Zagrađa na Glasincu (T. XXXI, 4) i iz jednog kneževskog groba u Atenici kod Čačka (T. XXXI, 2). Ni jedan ni drugi nisu domaće proizvodnje, nego grčki import. Za figuricu iz Zagrađa — napravljenu od srebrna lima — F. Fiala misli da pripada »čistom grčkom stilu« i »da podsjeća na životinje koje se nalaze na korintskim vezama iz cc. 530. godine pr. Kr.«¹⁴¹, a s time su se, uglavnom, složili kasnije i drugi arheolozi. Iz tog je vremena i figurica — od pozlaćenog srebra — pronađena u Atenici. I za nju se smatra da predstavlja proizvod »potpuno razvijenog antičkog ili korintskog stila iz druge polovine VI st. pr. n. e.«¹⁴².

U samih Ilira likovni prikazi vepra se pojavljuju u V—IV st. pr. n. e. Tom vremenu, naime, pripada kronološki najstariji domaći prikaz — onaj na japodskoj urni iz Ribića (T. XXXI, 1)¹⁴³. I ovaj lik vepra nastao je pod nesumnjivim ikonografskim utjecajem grčke umjetnosti, ali je isto tako nesumnjivo da je djelo domaćeg majstora i da njegovo prisustvo na toj urni ima izravne veze sa domaćom, ilirskom funerarnom i drugom religioznom simbolikom.

Od drugih do danas sačuvanih prikaza vepra možemo spomenuti još dva za koja se može reći da su sigurno domaće izrade. To su dva jantarna zrna iz mlađeg željeznog doba u obliku vepra otkrivena u Ribiću¹⁴⁴, koja su očigledno pripadala jednoj ogrlici.

Preostala dva prikaza vepra vezuju se opet za strani utjecaj, tačnije za strano prisustvo na ilirskom tlu. Radi se o jednoj brončanoj figurici iz Brinjeve gore na Pohorju i o liku vepra na jednom maču iz Kupinova blizu

Pećinaca. Figurica iz Brinjeve gore (T. XXX, 3)¹⁴⁵ pripada skupini sličnih keltskih figurica iz Stradonica, Gurine, Manchinga i drugih lokaliteta u srednjoj i zapadnoj Evropi¹⁴⁶, a koja se datira u srednji i kasni laten. Prikaz vepra na sječivu mača iz Kupinova¹⁴⁷ u stvari je radionički žig, kakav se inače susreće prilično često, bilo u obliku vepra, neke druge životinje ili, pak, ljudske figure, u podunavsko-panonskom području. Očigledno je, međutim, da taj žig nije samo radionički zaštitni znak, nego da ima i svoje simbolično značenje. Na to nas upućuje činjenica da su Kelti lik vepra nosili navrh motke kao »signum« kada bi krenuli u boj¹⁴⁸ i da su ga stavljali navrh svojih šljemova, kako je to vidljivo na reljefu na posudi iz Gundestrupa¹⁴⁹. Poznato je, inače, da je vepar u keltskoj religiji igrao značajnu ulogu kao sveta životinja i da se njegov lik često susreće na keltskom novcu, oružju i na kamenim spomenicima, te da se u obliku privjesaka nosio kao amulet oko vrata.

No, nije vepar samo kod Kelta imao simboličko značenje. Lik ove životinje pojavljuje se u Grčkoj, kod stepskih naroda i drugdje. Iliri su ga, također, poznavali kao kulturnu životinju, i to mnogo ranije nego što se pojavljuju prikazi te životinje u njih. Dokaz su nam za to brojni probušeni veprovi zubi, koji su se nosili kao amuleti, a koji su na zapadnom dijelu Balkana otkriveni u brojnim nalazištima iz mlađeg kamenog doba i dalje. Ti su zubi štitili nosioca od nesreća, bolesti i neprijatelja, jer je u njima bila usredotočena neukrotiva snaga ove divlje životinje.

Kulturno značenje ove životinje prilično je jasno kako iz onoga što su nam ostavili antički pisci u svojim spisima, tako i na osnovu komparacija sa etnografskim materijalom, pa i na osnovu mitoloških priča u kojima se vepar pojavljuje (npr., u priči o kalidonskom vepu i sl.). Ovdje je svakako zanimljivo napomenuti ono što je Tacit napisao o kultu vepra kod germanskog plemena Estija (Aesti). Po Tacitu su pripadnici ovoga plemena obožavali Majku bogova, a kao znamen te vjere nosili su kipiće vepra, koji su ih štitili od neprijatelja i od svakog drugog zla¹⁵⁰. Veza između Majke bogova, u kojoj nije teško prepoznati Veliku Majku — božicu plodnosti par excellence u mediteranskom svijetu — i vepra nije ovdje slučajna. Vepar je u vjerovanjima mnogih naroda zbog njegove neobuzdane putenosti i primordijalne snage postao simbolom plodnosti. Po tome je on i povezan sa Božicom Majkom i ujedno i s drugim izvorom života u prirodi — Suncem¹⁵¹.

Da je i u Ilira vepar imao upravo takvo značenje posvjedočuje i lik četverokutnika urezan na boku vepra prikazanog na spomenutoj kamenoj žari iz Ribića. Taj je četverokutnik ispunjen sa dvije ravne i sa tri valovite crte, koje same po sebi mogu imati značenje lunarnog simbola, a prema tome i simbola plodnosti¹⁵².

5m. OVAN

Vidjeli smo da se ovan pojavljuje kao kulturna životinja na prijekladima iz istočnoalpskog kulturnog kruga. Mnogo češće negoli na tim predmetima lik ovna susrećemo na brončanim fibulama ili, pak, kao samostalni privjesak, i to opet najčešće u istom, istočnoalpskom kulturnom krugu, a u mnogo manjoj mjeri i u drugim ilirskim krajevima. Pogledajmo najprije arheološku dokumentaciju o ovoj životinji u Ilira.

Na istočnoalpskom području lik ove životinje najčešće se susreće na brončanim fibulama iz konca starijeg željeznog doba¹⁵³, a rjeđe i na narukvicama iz istog vremena¹⁵⁴. Iz mlađeg željeznog doba su i ovnujske glave od staklene paste koje su visjele na ogrlicama (T. XXXII, 1)¹⁵⁵, kao i brončana glavica ovna iz mlađeg horizonta nekropole u Brezju (V i početak IV st. pr. n. e.)¹⁵⁶.

Izvan tog područja likove ovna nalazimo još jedino u nekim japodskim lokalitetima: u Sanskom Mostu¹⁵⁷, Vinici¹⁵⁸, Ličkom Ribniku¹⁵⁹ i Jezerinama (T. XXXII, 2)¹⁶⁰, a izvan japodskog područja u poznatom nalazištu Atenica blizu Čačka¹⁶¹, gdje je otkriveno nekoliko jantarnih privjesaka u obliku ove životinje, u Donjoj Dolini¹⁶² i konačno na području Liburna¹⁶³.

Topografija i kronologija ovih nalaza nameću zaključak da je ovan, očigledno, imao simboličko značenje, posebno u sjevernijim dijelovima ilirskog teritorija. Prisustvo ove životinje u Atenici i na liburnskom teritoriju ne mijenja bitno ovu konstataciju, jer se u slučaju spomenutih jantarnih privjesaka iz Atenice radi o izravnom grčkom uvozu, a ne o originalnim ilirskim proizvodima¹⁶⁴, dok su privjesci iz liburnskog područja (Asserija?) rađeni pod snažnim utjecajem helenističkog umjetnog obrta.

Ipak, podatak što nam ga donosi Arijan o žrtvovanju ovnova u južnoj Iliriji upućuje na zaključak da je ovan i u nekim drugim ilirskim područjima mogao imati kultno značenje. Ta vijest, osim toga, upućuje na oprez kada arheološke nalaze uzimamo kao osnovu za stvaranje zaključaka. Jer, dok u južnim ilirskim krajevima nemamo nikakvu arheološku dokumentaciju o kultnom ili simboličkom značenju te životinje, spomenuti podatak jasno govori da je ovan mogao igrati ulogu kao žrtvena ili kulturna životinja, bez obzira što nam arheološki materijal ne daje nikakav povod da o takvoj ulozi ovna govorimo.

Arijan, naime, u svojoj »Aleksandrovoj vojni« priča, opisujući rat što ga je Aleksandar Veliki vodio protiv Ilira, da su branioci ilirskog grada Peliona »zaklali kao žrtve tri dječaka, tri djevojke i tri crna ovna«¹⁶⁵. Žrtvovanje crnog ovna bilo je uobičajeno u Grčkoj, a svrha tih žrtava je bila da se umilostive bogovi što upravljaju crnim oblacima da pošalju kišu. Ne samo u Grčkoj nego i u Egiptu, staroj Indiji, kao i u mnogih suvremenih naroda ovan je bio, i jeste, simbol oblaka što donose kišu i plodnost zemlji¹⁶⁶.

Vjerojatno je da je i žrtvovanje ovnova pred Pelionom imalo neku vezu sa značenjem tih životinja kao simbola crnih, kišovitih oblaka.

Drukčije je, međutim, moralo biti značenje onih protoma na fibulama, te prikaza ovna na ogrlicama, narukvicama i sl. u istočnoalpskom i japodskom području. Jednako kao i mnogi drugi simboli, bez obzira na svoje osnovno simboličko značenje, nošen oko vrata ili apliciran na ukrasnim ili upotrebnim predmetima, i ovan je imao vjerojatno apotropejsko značenje, ali je isto tako mogao imati i značenje simbola plodnosti.

Slično značenje kakvo je imao ovan u mnogim starim kulturama imala je i *ovca*¹⁶⁷. Arheološkim nalazima nije, doduše, moguće utvrditi da li je ova domaća životinja imala i u Ilira značenje kakvo je imala u Babilonaca, Grka i u drugih antičkih naroda, no jedna važna etimologija kojom moderni filolozi objašnjavaju ime ilirskog plemena Dalmata (Delmata) (od alb. delë,

delmë = ovca)¹⁶⁸ upućuje na zaključak da je ovca imala, bar kod pripadnika tog plemena, čak i značajniju ulogu nego kod spomenutih starih naroda. Očigledno je, naime, da su Dalmati, izvodeći svoje plemensko ime iz imena te životinje, priznavali nju kao svoj totem, odnosno kao rodonačelnika plemena¹⁶⁹

5n. JARAC, KOZA, DIVOKOZA

U mnogih naroda staroga svijeta (npr., u Iranu, kod Skita, Grka itd.) jarac, koza i divokoza su simboli plodnosti, u prvom redu animalne, kao i svih sila što utječu na biološku regeneraciju prirode. Slično kao i govedo, i ove se životinje žrtvuju božanstvima koje treba umilostiviti da bi zemlja dala plodove neophodne za život, a same pak životinje, njihova krv što je tekla u zemlju i njihovo tijelo, posebno njihovi regenerativni organi što su se često razbacivali po poljima, osiguravali su toliko željenu i toliko važnu plodnost u prirodi.

Na tlu na kojem će kasnije živjeti Iliri i ove se kultne životinje vrlo rano pojavljuju. Najstarije svjedočanstvo kulta jarca nalazimo u kasnoneolitskom sloju u Markovoj spilji na otoku Hvaru, gdje je G. Novak 1958. god. otkopao jarčevu glavu modeliranu od pečene gline — jedini za sada prikaz jarca u predilirsko doba na istočnoj obali Jadrana¹⁷⁰. Vrlo je značajno što je ta statueta bila obojena cinabaritom, koji je, zbog svoje sličnosti sa bojom krvi, igrao značajnu ulogu u religiji i magiji tadanjih ljudi¹⁷¹. Crvena boja imala je, također, i apotropejsko značenje, a simbolizirala je život, pa je stoga od starijeg kamenog doba i dalje bila povezana sa htoničkim božanstvima i božanstvima plodnosti zemlje, životinja i ljudi. Očigledno je, dakle, da je i figurica iz Markove spilje imala neko religiozno značenje i da je služila na nama nepoznat način za obrede u vezi sa kultom plodnosti.

Kasnoneolitska figurica jarca iz Markove spilje nije, inače, usamljen slučaj iz tog doba u Sredozemlju. Dapače, moglo bi se reći da su takve figure prilično česte i da one dokumentiraju važno mjesto što ga je ova životinja imala u mediteranskoj religiji. U kasnijim civilizacijama u Sredozemlju i na Bliskom istoku jarac ili, pak, njegov divlji pandan kozorog pojavljuju se kao atributi različitih božanstava, najčešće u vezi sa kultom plodnosti. U Grčkoj jarac je u uskoj vezi sa Dionizom i Artemidom, a u najstarijoj rimskoj religiji on je »sveti jarac« (sacer hircus), koji po nalogu Junone oplođuje žene¹⁷².

Ne možemo sumnjati u to da su vjerovanja predrimskih populacija na Balkanu u vezi s tom životinjom preuzeli indoevropski došljaci, koji su prilagodili ta vjerovanja svojim religioznim koncepcijama, ne dirajući ipak u samu bit značenja ove životinje kao kultne životinje.

No, dok je uloga jarca vrlo dobro poznata u Grčkoj i u drugim krajevima staroga svijeta, dotle se to ne može reći i za Ilire. Zapravo, sve što o kultu te životinje znamo svodi se na ono što se može rekonstruirati analizom malobrojnih figuralnih prikaza jarca, a to je zaista vrlo malo. Malo nam, npr., govore o značaju i položaju jarca, pa i koze i kozoroga u simboličkom sustavu Ilira prikazi tih životinja na proizvodima situlske umjetnosti u sjevernim ilirskim krajevima¹⁷³, jer se tu radi o ikonografskom motivu

koji se ne nadovezuje na duhovnu podlogu domaćeg ilirskog stanovništva tih krajeva, nego koji u ilirske krajeve dolazi zajedno s nizom drugih motiva iz šireg područja helenskog svijeta i sa Bliskog istoka¹⁷⁴.

Više nam o jarcu, točnije kozi, kao kulturnoj životinji govori činjenica da je žrtvovan japodskom božanstvu Bindu. Bindus je božanstvo izvora žive vode, pa žrtvovanje jarca na arama što su njemu posvećene, kao i činjenica da je na jednoj od tih ara prikazan jarac, bez sumnje dokazuje vezu između Binda kao božanstva izvora, i prema tome plodnosti, sa jarcem kao simbolom plodnosti.

Pokraj žrtvenika na izvoru Privilice, gdje je bilo svetište Bindusa¹⁷⁵, otkrivene su također i kosti još jedne životinje — goveda, a govedo je, kao što smo ranije vidjeli, životinja koja je često bila žrtvovana radi osiguravanja plodnosti zemlje i stoke. Ta činjenica još više podupire zaključak da su se na izvoru Privilice prinisile krvne žrtve lokalnom božanstvu izvora, koje je vrlo vjerojatno imalo također i značenje božanstva života i plodnosti.

Zanimljivo je da je veza jarca sa izvorima vode konstatirana i u današnje vrijeme u Crnoj Gori. R. Marić, koji je o tome pisao, s pravom je tu pojavu doveo u vezu sa japodskim božanstvom Bindusom (v. o tome dalje).

Jesu li i prikazi jarca na novcu grčkih kolonija na ilirskoj obali¹⁷⁶ imali kakve veze sa ulogom te životinje u domorodačkom kultu, teško je reći. Nema sumnje da je lik te životinje na tom novcu odražavao važnost kože u ekonomici primorskog ilirskog pojasa u protopovijesno doba, no isto je tako sigurno da to nije bio i jedini razlog što su grčki kolonisti na svom novcu prikazivali lik te životinje. Već smo na jednom drugom mjestu iznijeli misao da je jarac, koji se u borbenom stavu suprotstavlja zmiji na novcu Pharosa, simbolizirao grčke pridošlice, a da je zmija predstavljala domoroce, koji su se s oružjem u ruci borili protiv Grka, koji su naselili njihovu zemlju.

Ostali prikazi ovih životinja ne otkrivaju mnogo o njihovim kulturnim ili simboličkim značenjima. Ti prikazi potječu iz južnih krajeva¹⁷⁷, pa je moguće da su nastali pod ikonografskim utjecajem Grka.

50. ZEC

Prikaze zeca nalazimo na proizvodima situlske umjetnosti iz Vača¹⁷⁸ i Stične¹⁷⁹, na nekoliko brončanih narukvica iz Slovenije, na kojima su završeci modelirani u obliku glave ove životinje (T. XXXIII, 1, 2)¹⁸⁰ i na luku jedne brončane fibule iz Kringe u Istri¹⁸¹. Svi ti nalazi potječu, dakle, iz onih ilirskih krajeva koji su od VII st. pr. n. e. i dalje bili pod snažnim duhovnim utjecajem grčko-etrursko-venetskog svijeta. U grčkom i etrurskom religioznom i mitološkom svijetu taj je simbol imao svoje određeno mjesto, no kakve su promjene nastale u sadržaju tog simbola, ako su uopće nastale, onog časa kad je stigao među Ilire, teško je reći. U Grčkoj, ali i u Rimu, zec je imao zbog svoje velike moći razmnožavanja značenje simbola plodnosti. Zato se on i žrtvuje Afroditi jer se vjerovalo da se pomoću te žrtve može osigurati potomstvo. No, zec je također i totemska životinja, pa se njegovo meso ne smije jesti¹⁸², a ima i druga značenja (magijska, npr.), i to kako u antičko doba tako i u kasnija vremena.

Vjerojatno je da je i u Ilira zec imao slična značenja kakva je imao u mnogih naroda od mlađeg kamenog doba i dalje. Oskudna građa s ilirskog područja ne pruža nam mogućnost da identificiramo ta značenja i u Ilira, ali možemo nagađati da su likovi na narukvicama iz sjevernih ilirskih krajeva imali neku vezu sa osiguravanjem plodnosti onima što su ih na rukama nosili.

5p. LAV

Za gotovo sve prikaze lava što su dosada otkriveni na ilirskom tlu može se reći da su ili import iz helenskih središta ili, pak, da su rađeni pod izravnim grčkim utjecajem. Grčkim importom se s pravom smatra masivna zlatna narukvica sa završecima u obliku lavljih glava iz V st. pr. n. e. što je pronađena u Solinu¹⁸³, pa koštana pločica s prikazom lova lava na jelena¹⁸⁴, dvije male jantarne figurice u obliku lava¹⁸⁵ i koštana figura lava koji sjedi¹⁸⁶ — sve iz Atenice kod Čačka, koje se datiraju u posljednju četvrt VI st. pr. n. e. Importirano je i zrno od staklene mase s prikazom lava izrađenog tehnikom intaglia, što je 1956. godine pronađeno izvan grobova u japodskoj nekropoli u Kompolju¹⁸⁷, kao i aplika u obliku ove životinje iz nekropole u Trebeništu¹⁸⁸. Pod grčkim je, pak, utjecajem rađena figurica »koja valjda ima da predstavlja lava« iz Štrpca kod Goražda¹⁸⁹, a isto se može reći i za lik ove životinje na koricama jednog mača iz Cveteža blizu Vača¹⁹⁰.

Svi ovi prikazi pružaju premalo podataka da zaključimo da li je lav u Ilira imao neko dublje simboličko značenje. Poznato je, inače, da je lav najprije u srednjoistočnim, mediteranskim, a kasnije i u grčkoj religiji i mitologiji bio mnogostruko povezan sa Velikom Majkom. Posebno u anatolskoj i kretsko-mikenskoj religiji Velika Majka je često u društvu sa lavovima (»Gospodarica lavova«)¹⁹¹.

Ništa, međutim, ne daje naslutiti da je i u religijskom sustavu Ilira ova životinja imala značenje kakvo je imala u mediteranskoj religiji istočnog Sredozemlja, pa mislimo zato da nećemo pogriješiti ako tvrdimo da lav nije u Ilira ni u starije vrijeme, a ni onda kada je u njih počeo prodirati grčki utjecaj i grčka roba, imao ono mjesto u ilirskoj religiji koje je imao u religijama istočnog Sredozemlja i Bliskog istoka. Moguće je, međutim, da su Iliri, jednako kao i neki drugi stari narodi, pripisivali lavljim protomama apotropejsku moć¹⁹².

5r. STRELICA I KOPLJE KAO SIMBOLI PHALLUSA

Sudeći po jednom crtežu iz Sahare, već je u mezolitiku strelica simbolizirala phallus. U kasnija vremena bilo je vrlo rasprostranjeno povezivanje strelice, koplja, pa i mača, sa phallusom. C. Hentze, koji je ovom problemu posvetio posebnu pažnju, zaključuje da ritualno bacanje strelice ili koplja na tlo simbolizira seksualno spajanje »membrum virile« i zemlje (Majke Zemlje) kao elementa plodnosti. Na mikenskim i na kasnijim grčkim vazama dipilonskog stila prilično su česti prikazi strelice i dvostruke sjekire, dakle, jednog lunarnog simbola, koji je ujedno i simbol plodnosti¹⁹³.

Iliri su, očigledno, dobro poznavali to faličko značenje strelice i koplja. Dokazuje nam to, možda najeksplicitnije, prikaz koplja na metalnoj pločici iz Gostilja blizu Skadarskog jezera, na kojoj, uz ostalo, vidimo dugačko koplje što se iz glave nekog solarnog božanstva spušta prema zemlji iz koje izrastaju dva stabla života¹⁹⁴. Na istoj pločici, u gornjem širem dijelu, nalazi se još šest vršaka kopalja okrenutih prema dolje.

Na sličnim figuralnim pločama sa ilirskog tla vidimo također vrškove kopalja (ili strelica). Tako na jednoj pločici iz Prozora, na kojoj se nalaze dva jahača, imamo također na gornjem dijelu niz od šest kopalja (strelica) okrenutih prema dolje¹⁹⁵. Na dvije druge pločice iz stog lokaliteta¹⁹⁶ i na još dvije iz Ošanića kod Stôca¹⁹⁷ nije moguće, zbog oštećenosti, vidjeti da li se središnji šiljak u donjem dijelu završava sa vrškom koplja slično onom iz Gostilja, ali je to više nego samo vjerojatno, jer se takav šiljak jasno vidi na trećoj, naknadno otkrivenoj pločici iz Ošanića, na kojoj se vidi ne samo šiljak koplja (ili strelice) nego i dva stilizirana stabla života, slična onima iz Gostilja¹⁹⁸.

Zanimljivu potvrdu o faličkom karakteru strelice imamo na jednom već spomenutom brončanom kolutu iz japodske nekropole u Vrepcu kod Gospića¹⁹⁹. Na njemu su naizmjenično ugravirane dvojne spirale i dvostruke strelice, a već smo ranije vidjeli, kad smo govorili o simboličkom značenju dvojne spirale, da je ona — uz ostalo — simbolizirala drvo života, ali i žensku plodnost. Strelice okrenute prema tom simbolu na tom kolutu imaju, u stvari, isto značenje kakvo ga imaju koplja okrenuta prema tlu iz kojeg izrastaju stabla života na pločici iz Gostilja.

Isto značenje morao je imati i brončani privjesak u obliku strelice okrenute prema dolje iz jednog groba u Podlazima na Glasincu (T. XXXIII, 3)²⁰⁰, kao i fibula u obliku jedne strelice iz Zagradine na Rakitnom polju²⁰¹.

Posebno je zanimljivo pitanje, dosada često tretirano u stručnoj literaturi, kakvo su značenje imali kameni vrškovi strelica što se nalaze u grobovima iz željeznog doba. Na ilirskom tlu nalazi takvih strelica nisu osobito česti²⁰², ali zaslužuju našu pažnju, jer se za slične nalaze u Italiji i drugdje smatra da imaju apotropejsko značenje²⁰³. U starije vrijeme, sve do kraja brončanog doba, takve su strelice, naravno, služile kao oružje ili oruđe, ali kasnije one poprimaju karakter amuleta i takvu funkciju u nekim krajevima svijeta vrškovi strelica zadržavaju sve do danas²⁰⁴.

Apotropejska funkcija ovih kamenih strelica nije u suprotnosti sa njihovim faličkim značenjem, jer znamo da su se i sami privjesci u obliku phallusa nosili oko vrata i imali također apotropejsku moć.

Apotropejsko značenje su imali također i prikazi strelica na nekim primjercima šljemova ili-ro-grčkog tipa, što su otkriveni na ilirskom tlu (T. XXXIII, 4)²⁰⁵. M. Nikolanci s pravom ističe njihovu apotropejsku funkciju i dovodi ih u vezu sa apotropejskim amuletima iz Picenuma.

Spomenimo još i vrškove strelica od brončanog lima, koji očito nisu mogli imati praktičnu funkciju. Na ilirskom tlu otkriveni su u dva groba u Donjoj Brnjici kod Prištine²⁰⁶ i u Rutevcu kod Aleksinca²⁰⁷.

5s. PLUG KAO FALIČKI SIMBOL

Magična idenfitikacija phallusa i pluga, s jedne, te žene i zemlje, s druge strane, i prema tome sličnost između oranja kao čina koji je bitan za plodnost zemlje i seksualnog čina koji je bitan za plodnost žene, prisutna je u mnogim protopovijesnim i povijesnim mitovima i religijama od sredozemnog bazena sve do Indije²⁰⁸.

Na osnovu nalaza minijturnih lemeša i crtala iz kasnog mlađeg željeznog doba u Dunaju v Jereki i Bubenberg - Novina u Sloveniji možemo naslutiti da je plug i u Ilira imao također simboličko značenje. U ovim lokalitetima su, naime, otkriveni minijturni lemeši i crtala, koji su očito votivnog karaktera²⁰⁹. Vjerojatno su ti lemeši i ta crtala igrali neku ulogu u magičkim ritualima u vezi sa plodnošću zemlje ili, pak, sa plodnošću žene. S. Gabrovec, ne upuštajući se u poblize određivanje njihove funkcije, zaključuje s pravom da u tom minijturnom oruđu moramo vidjeti »izraz domaćega vjerovanja i domaćih običaja«²¹⁰.

5š. ZMIJA KAO SIMBOL PLODNOSTI

Zmija je također usko povezana sa Velikom majkom kao simbol muške plodnosti. O tome smo već raspravili ranije na str. 54.

BILJEŠKE

¹ Privjesak potječe iz nepoznatog lokaliteta u sjevernoj Dalmaciji. Pretpostavlja se da je pronađen u Ninu. Cfr. Š. Batović, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 6—7, 1960, str. 399, 407, T. IV, sl. 6.

² U grobu br. 56 japodske nekropole u Ribiću otkriveno je pet srebrnih privjesaka od kojih četiri sa ženskom glavom u gornjem dijelu i sa dojka u donjem. Cfr. V. Čurčić, WMBH, 7, 1900, str. 11 i 12, sl. 11a, b.

³ U ostavi iz ovog lokaliteta pronađena su dva privjeska od srebrna lima. Jedan trokutasta oblika ima također žensku glavu u gornjem dijelu i vrlo izrazite dojke u donjem. Cfr. J. Klemenc, Vj. Hrv. arh. dr., n. s. 16, 1935, str. 109, T. III, sl. 13. Drugi privjesak ima oblik stilizirane ženske figure s prikazom vulve u donjem dijelu u obliku trokuta unutar kojega je krug sa točkom. Cfr. J. Klemenc, l. c., str. 108—109, T. III, sl. 12.

⁴ B. Čović, Vj. arh. hist. dalm., 63—64, 1961—1962, str. 35, sl. 11, br. 3.

⁵ *Treasures of Carniola*, New York, 1934, Pl. XIII, 58; Pl. XVIII, 101; S. Gabrovec, Arh. vest., 17, 1966, str. 186, T. 18, sl. 8, 9; T. 31, sl. 11.

⁶ Ch. Picard, *Die Ephesia von Anatolia*, Eranos-Jahrbuch, 1938, str. 59—90.

⁷ Po svjedočanstvu antičkih pisaca samo ime ove italske božice sadrži u sebi i pojam dojke: »*Rumam veteres dixerunt mammam*« kaže Nonnius Marcellus, *De compendiosa doctrina*, I, str. 245 (Ed. K. Müller), itd. Vidi sakupljene podatke o toj božici u U. Pestalozza, *Juno Caprotina*, *Studia e materiali di storia delle religioni*, 9, 1933, str. 65—68.

⁸ Najveći broj ovakvih privjesaka potječe iz nekropole u Prozoru u Lici — 115 komada (Š. Ljubić, *Popis arheološkoga odjela Nar. muzeja u Zagrebu*,

Odsjek I, Zagreb, 1889, str. 133—134, T. XXII, 132—140, 143, 149—150; Š. Ljubić, *Viestnik Hrv. arh. dr.*, 7, 1885, T. II. Slike šest privjesaka iz ovog lokaliteta v. u A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. na str. 51, gdje je donesena i slika jednog privjeska iz Drenova Klanca kod Otočca); u nekropoli u Smiljanu kod Gospića pronađeno je 20 kom. (V. Hoffiller, *Vj. Hrv. arh. dr.*, n. s. 8, 1905, str. 197, sl. 25, br. 9, 10); u Kompolju kod Otočca je otkriven 1 komad (R. Drechsler-Bižić, *Arh. rad. raspr.*, 1, 1959, str. 258, sl. 28). Slični ovim japodskim primjercima su oni iz Podzemlja u Sloveniji (M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1898, str. 442, T. X, 17; F. E. Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel*, Bonn, 1969, str. 107—108, T. XI, 7), oni iz liburnskih nekropola u Ninu, Zatonu kod Nina i u Kolanu na otoku Pagu (Š. Batović, *Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz sjeverne Dalmacije*, *Arh. vest.*, 6, 1955, zv. 2, str. 233—246; četiri primjerka iz Zatonu donio je također F. Starè, *Adriatica praehistorica et antiqua*, *Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb, 1970, str. 200, T. I, sl. 11—14), kao i ulomak jednog takvog privjeska iz lok. Veliki Nerajec kod Dragatuša (G. Spitzer, *Arh. vest.*, 24, 1973, T. 19, br. 3).

⁹ O tome v. Š. Batović, *Arh. vest.*, 6, 1955, zv. 2, str. 238. Privjesci u obliku golih muških figura pronađeni su u Prozoru (Š. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 133—134, T. XXII; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. na str. 51; Š. Batović, *Diadora*, 6, 1973, T. CIV, sl. 1—3).

¹⁰ Dva takva privjeska donosi Š. Batović, *Arh. vest.*, 6, 1955, str. 235, sl. 1 i T. I, sl. 7 i 8; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 173.

¹¹ Š. Batović, *Arh. vest.*, 6, 1955, str. 241—242 i passim. Izravnije se Batović izjašnjava o tim privjescima kao simbolima božice plodnosti u radovima »Nin u prapovijesno doba«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16—17, 1969, str. 43 i »Prapovijesni ostaci na zadarskim otocima«, *Diadora*, 6, 1973, str. 126—127.

¹² Š. Batović, *Arh. vest.*, 6, 1955, str. 239—240; Š. Batović, *Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja*, *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena*, Sarajevo, 1969, str. 245 i d.

¹³ M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1898, T. X. Za nalaze iz Italije v. G. C. Pescatori, *Notizie degli scavi di antichità*, ser. VIII, vol. 25, T. II, str. 489—490.

¹⁴ F. Starè je objelodanio dva antropomorfna privjeska iz Dobove (Razprava Slov. akad. znan. in umet., 3, 1953, str. 132, T. II, sl. 6; T. XIV, sl. 2; F. Starè, *Arh. vest.*, 2, 1951, zv. 1, str. 65, sl. 6. Slični privjesci su već ranije otkriveni u lok. Ruše kod Maribora (G. Wurmbrand, *Arch. f. Anthropologie*, 11, 1879, H. 1, T. IV, 15) i u Mariboru (F. Baš, *Časop. zgod. narodop.*, 28, 1933, prilog, sl. 28).

¹⁵ Č. Truhelka ih je datirao u kasno brončano doba (GZM, 23, 1913, str. 331, sl. 6i7). J. Korošec, međutim, te privjeske datira u mlađe željezno doba: »Brončani nalaz iz Velikog Mošunja«, Sarajevo, 1945. (Novitates Musei Sarajevo ensis, II, 1), str. 6. S pravom se B. Čović vraća na Truhelkinu dataciju. Vidi njegov rad »Mlađi praistorijski periodi« u *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1966, str. 108.

¹⁶ F. Starè, *Dva prazgodovinska groba z dalmatinske obale*, *Adriatica praehistorica et antiqua*, *Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb, 1970, str. 200.

¹⁷ Š. Batović, *Prapovijesni ostaci na zadarskim otocima*, *Diadora*, 6, 1973, str. 126—127.

¹⁸ R. Battaglia, *Riti, culti e divinità delle genti paleovenete*, *Bollettino del Museo civico di Padova*, 44, 1955, str. 41—42.

¹⁹ A. Puschi, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 50—52, sl. 15. Taj je reljef reproduciran u brojnim publikacijama: J. Mladin, *Umjetnički spomenici*

prahistorijskog *Nezakcija*, Pula, 1964, str. 28—29, T. XVI, sl. 1, la; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, T. 33; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 209; A. Gnirs, *Istria praeromana*, Karlsbad, 1925, str. 118—119.

²⁰ Vidi o tome, sa brojnim primjerima iz helenskog svijeta, U. Pestalozza, *Religione mediterranea*, Milano, 1951, str. 199—201 i O. Weinreich, *Antike Heilungswunder*, Giessen, 1909, str. 9 i d.

²¹ Npr., B. Forlati, s. v. *Nesazio*, u *Enciclopedia dell'arte antica*, Roma, vol. V, 1963, str. 429; P. Ducati, *L'Italia antica, I*, Milano, str. 107; A. Gnirs, *Istria praeromana*, Karlsbad, 1925, str. 119; R. Vasić, *Živa antika*, 15, 1965, sv. 1, str. 152; F. Starè, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 4, 1970, str. 16.

²² R. Battaglia, *Boll. del Museo civico di Padova*, 44, 1955, str. 41—42 tvrdi da mišljenje Puschija »non ha senso«.

²³ O podrijetlu te plastike postoje, doduše, različita mišljenja, no danas se gotovo svi slažu da je ona nastala pod utjecajem velike grčke umjetnosti. Putovi kojima je taj utjecaj stigao do Ilira nije, međutim, jasan. U svim ranijim radovima zastupao sam mišljenje, koje mi se i sada čini najlogičnijim, da je ta plastika nastala pod utjecajem grčko-etrurskih središta na zapadnoj obali gornjeg Jadrana (v. moj rad »Iliri«, Zagreb, 1974, str. 210), B. Forlati Tamaro je ranije mislila da je taj utjecaj išao preko grčkih kolonija na ilirskoj obali, ali je kasnije promijenila mišljenje i tvrdila da je na formiranje nezakcijske umjetnosti utjecala italska plastika, dapače, da bi nezakcijsku plastiku trebalo smatrati »un prodotto dell'arte italica«, jer da pokazuje veliku sličnost sa kipom ratnika iz Capestrana i sa drugim skulpturama iz Picena, Abruzza i dr. Cfr. B. Forlati Tamaro, *Componenti indigene e apporti esterni nelle culture istriane*, u *Introduzione alle antichità adriatiche*, Chieti, 1975, str. 81.

²⁴ Da te dvije figure idu zajedno, pretpostavio je već A. Pusch, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 52. O tome opširnije v. J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula, 1966, str. 28—29.

²⁵ Vidi moje radove »Arte degli Illiri«, Milano, 1963, str. XIX—XX; »Iliri«, Zagreb, 1974, str. 207—210. Tu su citirana i ranija mišljenja o tom problemu.

²⁶ Detaljnu sadržajnu i stilsku analizu tog pektoralu dao je F. Starè, *Upodobitev rojstva na pektoralu iz Ulake na Notranjskem*, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 4, 1970, str. 13—30. Ranije je taj pektoral bio više puta objelodanjen: R. Ložar, *Gl. muz. dr. Slovenijo*, 15, 1934, str. 62; W. Schmid, *Gl. muz. dr. Slovenijo*, 18, 1937, str. 17 i d., sl. 14 itd.

²⁷ Prvi ju je objelodanio Š. Ljubić, *Popis, I*, sv. 1, str. 136—137, T. XXV, sl. 1.

²⁸ Kiša i voda općenito imale su snažnu plodonosnu moć, pa su se stoga mladoženje u Grčkoj redovito kupale prije stupanja u brak. Slična vjerovanja o blagotvornom djelovanju vode na materinstvo poznavali su Asirci, pa Rimljani i drugi narodi. Cfr. U. Pestalozza, *Veneralia*, *Studi e materiali di storia delle religioni*, 8, 1932, str. 176 i d.

²⁹ Osnovni podaci o simboličkom značenju trokuta mogu se naći pod natuknicom »Dreieck« u *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Berlin—Leipzig, 1929—1930, Bd. II, st. 428—430. Posebnu studiju o tom simbolu napisao je G. Stuhlfauth, *Das Dreieck*, Stuttgart, 1937.

³⁰ M. Mandić, *GZM*, 1939, sv. II, T. XX; J. Korošec, *GZM*, n. s. 1, 1946, str. 8, T. IX, sl. 2a, b.

³¹ Broj takvih privjesaka je ogroman; ovdje ćemo navesti podatke samo za reprezentativnije primjerke: Bled (S. Gabrovec, *Predzgotovinski Bled*, Ljubljana, 1960, T. X, sl. 11; T. XV, sl. 6; T. XIX, sl. 4), Mokronog (F. Starè, *Arh. vest.*, 5, 1954, zv. 1, T. II, sl. 2), Sv. Lucija (C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, T. X, sl. 6; T. XI, sl. 5; T. XII, sl. 1, 2, 6; T. XXIV, sl. 19, 20, 21,

22, 23; T. XXV, sl. 8; T. XXIX, sl. 1), Magdalenska gora (M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 99, T. I, sl. 16), Vinkov vrh pri Dvoru (V. Starè, Arh. vest., 15—16, 1964—65, str. 222—223, T. 18, sl. 15, 17), Brezje (K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 21 i 60, T. XVII, sl. 13a, b), Vače (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 37—38, T. LVIII, sl. 3, 4, 6, 18, 19; T. XXXI, sl. 1; T. LIX, sl. 28), Šmarjeta (V. Starè, *Prazgodovinska Šmarjeta*, Ljubljana, 1973, T. 33, sl. 4—7, 9—12), Unec pri Rakeku (M. Urleb, Arh. vest., 7, 1956, zv. 3, str. 293, T. II, sl. 2), Prozor (Š. Ljubić, *Popis*, I, sv. 1, str. 130, T. XXI, sl. 107), Široka Kula (J. Brunšmid, Vj. Hrv. arh. dr., n. s., 5, 1901, str. 70, T. III, sl. 4), Vinica (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, Pl. XIV, 64; Pl. XVII, 87, 92), Kompolje (R. Drechsler-Bižić, *Les tombes des Japodes préhistoriques à Kompolje*, Inventaria archaeologica, fasc. 9, Y83,6), Vrebac (R. Drechsler-Bižić, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 1, 1958, str. 37, T. I, sl. 15), Picug kod Poreča (A. Amoroso, *Atti e mem.*, vol. 5 1889, T. VII, sl. 16, 18, 19, 20), Nova Vas (M. Hoernes, MAGW, 24, 1894, str. 177, Fig. 213), Zaton kod Nina (Š. Batović, *Sepultures de la peuplade illyrienne des Liburnes*, Inventaria archaeologica, Jugoslavija, fasc. 4, Y38, sl. 11), Nin (J. Bersa, *Mitt. Zentr. Komm.*, 1905, str. 158, sl. 39), Sanski Most (F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 77, Fig. 52), Debelo brdo (F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 134, Fig. 29), Ribić (V. Čurčić, WMBH, 7, 1900, str. 25, Fig. 33), Donja Dolina (C. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 101, T. L, sl. 11, 12; str. 98, T. XLVIII, sl. 9; str. 108, T. LVI, sl. 2, 3; str. 111, T. LVIII, sl. 18; str. 117, T. LXVII, sl. 2, str. 124, T. LXXI, sl. 3; str. 130, T. LXXV, sl. 17, 18), Jezerine (V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 129, sl. 342; str. 132, sl. 353), Gradina kod Peći (V. Radimský, WMBH, 4, 1896, str. 193, sl. 17), Vičja Luka na otoku Braču (D. Vrsalović, *Kulturni spomenici otoka Brača*) = Brački zbornik, 4), 1960, str. 66, sl. na str. 67), Pod kod Bugojna (B. Čović, Arch. Iug., 5, 1964, str. 26, Abb. 13), Glasinac (A. Benac-B. Čović, *Glasinac, II*, Sarajevo, 1957, str. 12, T. XX, sl. 6; str. 14, T. XXIV, sl. 8), Zlatne aplike trokutasta oblika pronađene su u Atenici kod Čačka (M. Đuknić-B. Jovanović, Arch. Iug., 6, 1965, str. 8 i passim, Pl. IX, sl. 4 = Pl. XV, sl. 1; Pl. IX, 1 = Pl. XV, sl. 3; Pl. XV, sl. 11; Pl. IX, sl. 3 = Pl. XV, sl. 12; Pl. XI, sl. 2 = Pl. XIX, sl. 5; Pl. XIX, sl. 14—15) i u Novom Pazaru (Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 30, T. XXXVII).

³² Takvi su dijademi pronađeni samo u istočnoalpskom kulturnom krugu. O njima v. J. Kastelic, *Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji*, *Situla*, 1, 1960, str. 7 i d.; T. Knez, *Halštatski zlatni diadem iz Novega mesta*, *Situla*, 14—15, 1974, str. 115—118.

³³ J. Klemenc, *Ostava u Ličkom Ribniku*, Vj. Hrv. arh. dr., n. s. 16, 1935, str. 108—109, T. III, sl. 12. Po Klemencu ovaj privjesak, jednako kao i još jedan iz iste ostave, prikazuje feničku boginju Tanit, »čiji je kult dospio u ove krajeve vjerojatno putem trgovanja sa Orijentom«. Do ovog čudnog zaključka je Klemenc došao zato što su Feničani božicu Tanit prikazivali u obliku trokuta. Vidjeli smo, međutim, da trokutom prikazuju vulvu, odnosno ženu općenito, a prema tome i žensko božanstvo plodnosti, niz naroda, a ne samo Feničani.

³⁴ B. Čović, Vj. arh. hist. dalm., 63—64, 1961—1962, str. 35, sl. 11, br. 4.

³⁵ M. Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien, 1898, str. 443, T. X, sl. 25.

³⁶ U vezi s takvim značenjem je i prikaz Afrodite u grčkoj mitološkoj ikonografiji, koja se rađa iz morske školjke. Cfr. W. Deona, *Aphrodite à la coquille*, *Revue archéologique*, sér. V, vol. 6, 1917, str. 392 i d. Vjerojatno je tek u helenističko doba došlo do identifikacije Afrodite koja se rađa iz školjke sa pričom o njenom rođenju iz morske pjene. Vidi o tome U. Pestalozza, *Religione mediterranea*, Milano, 1951, str. 201—202 i posebno M. Bratschkova, *Die Muschel in der antiken Kunst*, *Izvestija na B'lgarskija arheologičeski institut'*, T. 12, 1938, fasc. 1, str. 2—14, gdje donosi stariju literaturu o tom predmetu.

³⁷ Podatke o tome donosi M. Bratschkova, *l. c.*, str. 6—8.

³⁸ Pronađene su u Smilčiću kod Zadra. Cfr. Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar, 1966, str. 53.

³⁹ U velikom broju otkrivene su u lok. Danilo Bitinj kod Šibenika. Cfr. J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilo Bitinju*, Zagreb, 1958, str. 39, T. L, sl. 5—7; T. LI.

⁴⁰ Npr., i u Nesactiumu u Istri (F. v. Duhn — F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde, II. Theil*, Heidelberg, 1939, str. 153.

⁴¹ Potječu iz Ripča (V. Radimský, GZM, 7, 1895, str. 503, 509, 510), Ribića (V. Čurčić, GZM, 10, 1898, str. 650), sa Glasinca (F. Fiala, GZM, 4, 1892, str. 422; 7, 1895, str. 564).

⁴² Općenito o toj školjci v. rad J. Slama, *K vprašanju kavri polžev v slovanskih najdbah*, Arh. vest., 9—10, 1958—1959, zv. 1, str. 27—32, gdje je navedena obimna starija literatura.

⁴³ Primjerci ove školjke otkriveni su u slijedećim lokalitetima: Vintarjevec kod Litije (F. Starè, Arh. vest., 4, 1953, zv. 2, str. 266, T. II, sl. 3), Vače (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 38, T. LVIII, sl. 1, 2), Mokronog i Šmarjeta (spominje ih A. Müllner, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien*, Wien—Leipzig, 1909, str. 63—64), Gorica kod Ljubuškog (Č. Truhelka, WMBH, 8, 1902, str. 44, Fig. 113), Čitluci na Glasincu (F. Fiala, GZM, 4, 1892, str. 405), Čuh kod Sali na Dugom otoku (Š. Batović, *Diadora*, 6, 1973, str. 102, T. CII), Donja Dolina (Č. Truhelka, WMBH, 11, 1909, str. 13, sl. 4), Sanski Most (F. Fiala, GZM, 8, 1896, str. 252, 260).

⁴⁴ Npr., u Nesactiumu (A. Pusch, *Atti e mem.*, anno 22, 1905, str. 120. 171).

⁴⁵ Š. Batović, *Diadora*, 6, 1973, str. 102, T. CII.

⁴⁶ M. Hoernes, *Ausgrabungen auf dem Castellier von Villanova am Quieto in Istrien*, MAGW, 24, 1894, str. 167, sl. 136.

⁴⁷ Veza između ribe i romba može se pratiti od starijeg kamenog doba i dalje. Posebno su česti prikazi ovih simbola u brončanom i željeznom dobu u egejskom kulturnom krugu. Cfr. C. Hentze, *Mythes et symboles lunaires*, Anvers, 1932, str. 122, 124. Vidi također U. Pestalozza, *Religione mediterranea*, Milano, 1951, str. 227.

⁴⁸ M. Đuknić — B. Jovanović, *Arch. Jug.*, 6, 1965, str. 8, T. IX, sl. 2 i T. XV, sl. 2.

⁴⁹ *Ibidem*, str. 8, T. IX, sl. 6 i T. XV, sl. 4.

⁵⁰ *Ibidem*, str. 8, T. IX, sl. 1 i T. XV, sl. 3, 11; str. 9, T. XIX, sl. 5, 14, 15.

⁵¹ *Ibidem*, str. 9, T. XI, sl. 3 i T. XIX, sl. 2, 3, 4.

⁵² Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 31, T. XXIV, sl. 4 i T. XXXVII.

⁵³ W. Schmid, *Mitt. Präh. Komm.*, II. Bd., Nr. 3, 1915, str. 292—293, sl. 81 i 82; A. Stipčević, *Gjurmime albanologjike* 9 (3), 1970, nr. 1—2, str. 115, sl. 2 d.

Fusnote br. 54 i 55 — ne postoje u rukopisu.

⁵⁶ F. Herrmann, *Symbolik in den Religionen der Naturvölker*, Stuttgart, 1961, str. 243.

⁵⁷ Vrlo je značajno svjedočanstvo što nam ga je o tome ostavio kršćanski pisac Klement Aleksandrijski u svom djelu »Protrepticus«, II, 20, 2 (izd. Corona Patrum Salesiana, Serie Greca, vol. III, Torino, 1940, str. 40 i d.). Opisujući sa indignacijom eleuzinske misterije, nabraja i simbole božice Ge Themis, među kojima spominje i »ženski češalj, koji u eufemističkom i mističnom govoru predstavlja ženski organ«.

⁵⁸ V. Radimský, WMBH, 5, 1897, str. 60, T. XXX, sl. 209; V. Čurčić, WMBH, 12, 1912, T. IV, sl. 8; F. Prendi — D. Budina, *Bul. Univ. shtet. të Tiranës*, ser. shkencat shoq., 17, 1963, nr. 4, str. 34, Fig. 22.

⁵⁹ Š. Batović, *Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen*, Arch. Jug., 6, 1965, str. 63 i 64, Abb. 17, 6. Potječu iz Nina i Zatona kod Nina.

⁶⁰ Pronađeni su u nekropoli u Bermu (K. Moser, Sitzungber. der k. Akad. d. Wissenschaften, Mathem.-naturwiss. Kl., Bd. 89, Abt. I, 1884, str. 19, T. V, Fig. 2; A. Amoroso, Atti e mem., 1, 1884, str. 66), u Nesactiumu, i to dva primjerka u jednom grobu i još dva izvan grobova (A. Pusch, Atti e mem., vol. 21, 1905, str. 150, sl. 100 i str. 163), četiri primjerka u nekropoli u Picugi (A. Amoroso, Atti e mem., vol. 5, 1889, str. 233, T. VII, sl. 22 i 23; P. Orsi, Bull. Palet. Ital., 11, 1885, str. 81, T. II, sl. 19).

⁶¹ Spominjemo ovdje vrlo zanimljiv koštani primjerak otkriven u naselju Pod kod Bugojna, ukrašen sa dvije koncentrične kružnice (B. Čović, GMZ, n. s. 20, 1965, str. 54, T. XVI, sl. 15). Brončani privjesak u obliku češlja pronađen je i u Vinici u Sloveniji (J. Dular, Arh. vest., 24, 1973, str. 550, T. 7, sl. 5); koštani primjerak iz Soukbnunara kod Sarajeva također je ukrašen koncentričnim kružnicama (F. Fiala, WMBH, 1, 1893, str. 49, sl. 37).

^{61a} U praktične svrhe češalj je upotrebi od mezolitika i dalje. Cfr. A. Götze, s. v. *Kamm*, u M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. VI, Berlin, 1926, str. 198—199. Ta njihova upotreba, međutim, ne isključuje i njihov simbolički značaj.

⁶² Osim primjerka iz Poda kod Bugojna i onoga iz Soukbnunara, koncentrične kružnice imaju i češljevi iz Berma i Picuga, a primjerak iz Nesactiuma što ga donosi A. Pusch u Atti e mem., vol. 21, 1905, sl. 100 ima ukras u obliku poluspirale, što je također značajno s obzirom na simbolički značaj spirale. Koncentrične kružnice se često susreću i na češljevima iz drugih zemalja Evrope. Cfr. O. Olshausen, *Beitrag zur Geschichte des Haar-Kammes*, Zeitschrift für Ethnologie, 31, 1899, str. 169—187, sl. 19, 21, 23, 31, 57.

⁶³ Takvima, naime, s pravom G. Kossack smatra primjerke iz Švicarske. Cfr. G. Kossack, *Studien*, str. 77. Za simboličko značenje češlja svakako su zanimljivi prikazi na pepeonim žarama, npr., iz sjev. Njemačke, i u manjem broju i iz Italije, Španjolske i dr. Cfr. O. Olshausen, *Gesichts-Urnen*, Zeitschrift für Ethnologie, 31, 1899, str. 150—154. Spominjemo dalje privjesak u obliku češlja što je otkriven u S. Egidio della Vibrata u Picenu, dakle, na području koje je usko povezano sa suprotnom ilirskom obalom Jadrana, a na kojem su zupci jedva naznačeni, tako da je praktična funkcija tog predmeta potpuno isključena. Crtež tog privjeska donosi V. Dumitrescu, *L'Età del ferro nel Piceno*, Bucarest, 1929, str. 145, Fig. 19, No. 3.

⁶⁴ G. Daniel, *The Megalith Builders of Western Europe*, Harmandsworth, 1963, str. 107, Fig. 18.

⁶⁵ P. Paulsen, *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*, 2. Aufl., 1956. Opće podatke donosi i H. Jankuhn, s. v. *Axtkult u Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Berlin — New York, Bd. I, 1973, str. 562—566, sa vrlo opširnom literaturom.

⁶⁶ U. Pestalozza, *La Potnia minoica, il toro e la bipenne*, Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, vol. 72, 1938, passim, posebno na str. 6. Za mjesto dvojne sjekire u minojskoj kulturi v. posebno P. M. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, Lund, 1950, cap. VI (»The Double Axe«), str. 194—295 i A. Mosso, *The Dawn of Mediterranean Civilization*, London, 1910, str. 132—147 (Chapter VIII: »The Sacred Axe«).

⁶⁷ C. Hentze, *Mythes et symboles lunaires*, Anvers, 1932, str. 57 i d.

⁶⁸ Dovoljno je kao ilustraciju spomenuti slučaj iz neolitičkog naselja u Obrama kod Kaknja u Bosni, gdje je A. Benac otkrio 16 kamenih sjekira položenih u blizini dviju kamenih ploča. S pravom A. Benac (GZM, n. s. 26, 1971, str. 16—17) misli da »čitav raspored predmeta upućuje na kultno mjesto« i da je u tom naselju bio razvijen kult sjekire kao posljedica značaja što ga je ta alatka imala

u životu tadašnjeg čovjeka. O kultu sjekire u mladem kamenu dobu u Bosni pisao je A. Benac i u svom radu »Studije o kamenom i bakrenom dobu u sjeverozapadnom Balkanu«, Sarajevo, 1964, str. 126.

⁶⁹ R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945, str. 98 i 107. T. 50. sl. 1, 2.

⁷⁰ Tu njegovu misao ponavlja i D. Srejšović, *Kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi*, *Živa antika*, 7, 1957, sv. 1, str. 123 i d.

⁷¹ Ulomke te posude donosi J. Korošec, *Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture*, *GZM*, n. s. 1, 1946, str. 37, T. I, e; T. XVIII, sl. 14.

⁷² A. Lissauer, *Die Doppeläxte der Kupferzeit im westlichen Europa*, *Ztschr. f. Ethnologie*, 37, 1905, str. 519 i d., posebno na str. 525.

⁷³ C. F. C. Hawkes, *The Double Axe in Praehistoric Europe*, *Annual of the British School at Athens*, 37, 1936—7, str. 141 i d. Posebno važni su noviji radovi H. G. Buchholza, »Die Doppelaxt — eine Leitform auswärtiger Beziehung des ägäischen Kulturkreises?« *Prähist. Ztschr.*, 38, 1960, H. 1—2, str. 39 i d.; »Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt«, München, 1959 (Disertacija).

⁷⁴ H. G. Buchholz, *Prähist. Ztschr.*, 38, 1960, str. 53, Abb. 7 (sa zemljop. crtežom s pravcima širenja dvosjekle sjekire).

⁷⁵ N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, Vol. I, Oxford, 1972, str. 335—336.

⁷⁶ Prvi je taj predmet objelodanio M. M. Vasić, *Preistorijski obredni predmeti*, *Starinar*, n. r. 3, 1908, str. 97—99, sl. 10 a; Isti, *Tenedos i Vinča*, *Glas SAN*, 214, 1954, str. 111—118. O njemu govori i D. Srejšović, *Kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi*, *Živa antika*, 7, 1957, sv. 1, str. 125. Privjesak pripada vremenu žutobrdске kulture iz kraja brončanog doba, a ne iz mnogo ranije badenske kulture kako se ranije mislilo. Vidi o tome V. Trbuhović, *Starinar*, n. s. 9—10, 1958—1959, str. 198, sl. 1, br. 9.

⁷⁷ Potječe iz ostave što se datira u Ha A. Cfr. V. Trbuhović, *Starinar*, n. s. 9—10, 1958—1959, str. 198, sl. 1, br. 1. Vidi crtež i u F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg/Lahn, 1951, T. 10, 18.

⁷⁸ Ne nedostaju ni drugi dokazi tog prodiranja, a među njima posebno treba spomenuti jednu minijaturnu bakarnu tzv. Keftiu-šipku iz XI st. pr. n. e., pronađenu u jednoj ostavi iz Kloštar-Ivanića. (K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjev. Hrvatskoj*, Zadar, 1973, str. 139—140, T. 96, br. 29). Osim toga, iz brončanog doba su i brojni prikazi labrysa iz Podunavlja. Vidi crteže što ih donosi F. Holste, *o. c.*, T. 18, 6 (iz Karánsebesa), T. 44, 1 (iz Uioara de Sus) itd.

⁷⁹ V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohrid, 1965, str. 61, 144, T. XXI, sl. 1, 2, 3; I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*, Skopje — Beograd, 1966, str. 16, T. IV, sl. 8 b; T. V, sl. 10 a; K. Kilian, *Prähist. Ztschr.*, 50, 1975, str. 82, T. 59, br. 14; T. 60, br. 4.

⁸⁰ L. Rey, *Albania*, No. 4, 1932, str. 59, Fig. 11; M. Andronikos, *Praktika*, 1952, str. 211. Slični privjesci prilično su česti i u srednjoevropskoj kulturi iz vremena oko 1200—850. god. i smatra se da su mogli poslužiti kao britve. Cfr. R. Pittioni, *Urgeschichte des Oesterreichischen Raumes*, Wien, 1954, str. 441. V. Miložić (*Einige »mitteleuropäische« Fremdlinge auf Kreta*, *Jahrbuch des Römischgerm. Zentralmuseum zu Mainz*, 2, 1955, str. 164) vjeruje zato da su i ovi privjesci iz Makedonije također služili za brljanje. Takvom tumačenju naginje i I. Mikulčić, *Pelagonija...*, str. 16. Nama se čini da ta teza, ukoliko bi se zaista pokazala točnom, ne bi isključila i simbolički sadržaj tih privjesaka. Ipak, malo je vjerojatno da su takvi predmeti uopće mogli služiti za brljanje, pogotovo oni koji su bili izrađeni od zlata ili srebra, a takvi su također pronađeni u Makedoniji. (V. Lahtov, *Problem...*, str. 61).

⁸¹ Radi se o dvobridnim sjekirama iz Rečice i okolice Valmeje, koje se datiraju od kraja VI st. do IV st. pr. n. e. Cfr. V. Lahtov, *Problem...*, str. 81—82, T. XXVI, sl. 9; K. Kilian, *Praehist. Ztschr.*, 50, 1975, T. 64, br. 6. Tri minijaturne dvobridne sjekire iz Vojnika kod Kumanova donosi K. Kilian, *l. c.*, str. 81, T. 53, br. 1—3.

⁸² N. Đurić — J. Glišić — J. Todorović, *Romaja parahistorike*, Prizren — Beograd, 1975, str. 36, T. I, sl. 1 = sl. 38; str. 64, T. XIV, sl. 2.

⁸³ Pronađene su u grobovima što su otkopani u dolini rijeke Mat u sjev. Albaniji, a datiraju se u vrijeme između IV i II st. pr. n. e. Vidi S. Islami — H. Ceka, *Stud. Alban.*, 1, 1964, nr. 1, str. 102, T. XI, sl. 1, 2. Sliku jedne takve sjekire nalazimo u Shqipëria arkeologjike, Tiranë, 1971, T. 53.

⁸⁴ A. Benac — B. Čović, *Glasiac, II*, Sarajevo, 1957, str. 16 i 47, T. XXXI, sl. 11, 12, 13.

⁸⁵ Za labrys kao samostalni privjesak v. M. Hoernes, *MAGW*, 19, 1889, str. 145, Fig. 201. O tom privjesku govori i u svojoj knjizi »Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa«, Wien, 1898, str. 471, T. XII, sl. 8 gdje ga uspoređuje sa sličnim primjercima iz Cipra. Jedan samostalni privjesak u obliku labrysa otkrio je F. Fiala, *GZM*, 5, 1893, str. 743, sl. 56 = *WMBH*, 3, 1895, str. 25, sl. 65. Fiala također spominje još tri takva privjeska što ih je otkopao u Rusanovicima i još jedan u lok. Sjevsko (WMBH, 6, 1899, str. 10 i 25). Ugravirani lik ovog motiva srećemo na fibulama, kopčama i dugmetima sa Glasiaca. Vidi Č. Truhelka, *GZM*, 2, 1890, str. 78, sl. 13; A. Benac — B. Čović, *Glasiac, II*, Sarajevo, 1957, T. XI sl. 3, 9; T. XII, sl. 7; T. XXIII, sl. 2, 16; T. XXIX, sl. 10.

⁸⁶ Č. Truhelka, *GZM*, 11, 1899, str. 368 = *WMBH*, 8, 1902, str. 26, Fig. 44 i 45.

⁸⁷ Fibula potječe iz jednog »predrimskog« groba. Donose je M. Abramić — A. Colnago, *Jahreshefte d. Oesterr. arch. Inst.*, 12, 1909, Beiblatt, str. 17—18, Fig. 3.

⁸⁸ Npr., sjekirica otkrivena u jednom ženskom grobu u Brezju u Sloveniji (M. Hoernes, *Wien. Präh. Ztschr.*, 2, 1915, str. 109). Minijaturne sjekirice (od 3—6 cm) otkrivene su u naselju u Rifniku (A. Bolta, *Celjski zbornik*, 1959, str. 275), u Šmarjeti (V. Starè, *Predzgodovina Šmarjete*, Ljubljana, 1973, str. 37, T. I, sl. 10), u Puščavi kod Slovenjgradca (W. Schmid, *Mitt. Präh. Komm.*, Bd. II, Nr. 4, 1924, str. 388, T. IV, sl. 16); jedna mala sjekira (duž. 3,7 cm), probušena na užem dijelu, pronađena je u gromili I, grobu 23 u Romaji kod Prizrena (N. Đurić — J. Glišić — J. Todorović, *Romaja parahistorike*, Prizren — Beograd, 1975, str. 75, T. XVII, sl. 1).

⁸⁹ Vidi o tome, posebno u vezi s brojnim nalazima minijturnih sjekira u Italiji, L. Pigorini, *Note per lo studio del culto dell'ascia e della dea nuda nella età preistoriche*, *Boll. Palet. Ital.*, 37, 1911, nr. 9—12, str. 134—156.

⁹⁰ Č. Truhelka, *GZM*, 2, 1890, str. 90, sl. 78 = *WMBH*, 1, 1893, str. 101, sl. 184 i 185.

⁹¹ Tako je, navodno u Beogradu, pronađen mali privjesak u obliku sjekire (J. Nađ — P. Nađ, *Katalog arheološke zbirke dr Imre Freya*, Sombor, 1964, str. 15, T. XII, sl. 6); u mjestu Rtanj (Vrmdža) blizu Sokobanje pronađen je lanac na čijim završecima vise dva privjeska u obliku sjekire (D. Garašanin, *Katalog metala, I*, Beograd, 1954, str. 36—37, T. XXIV, sl. 9); lijep amulet u obliku jednobridne sjekire otkriven je u Dobovi (F. Starè, *Dobova*, Brežice, 1975, str. 71, grob 254, sl. 9), itd.

⁹² Brojni amuleti u obliku sjekirica izrađenih od bronce ili jantara pronađeni su i u grobovima iz željeznog doba u Italiji (F. v. Duhn — F. Messerschmidt, *Italische Gräberfunde, II*, Heidelberg, 1939, str. 47, 69, 181—182, 194, 226, 229, 232, 248, 258, 318).

⁹³ Dovoljno je da uputimo na rad B. Gabričevića, *Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima*, Arh. rad. raspr., 1, 1959, str. 299 i d., gdje imamo dobar pregled te problematike i gdje je citirana starija literatura. Vidi također i noviji rad S. Panciera, *Deasciare — Exacişclare — Exasciare*, Latomus, 19, 1960, str. 701—707.

⁹⁴ Vidi o tome posebno u citiranom radu L. Pigorinija (bilj. 89), str. 139—141 i passim.

⁹⁵ E. O. James, *Antichi dei mediterranei*, Milano, 1963, str. 167.

⁹⁶ F. Sühling, *Die Taube als religiöses Symbol im christlichen Altertum*, Freiburg, 1930.

⁹⁷ R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945, str. 107, T. 50, Abb. 1 a, 1 b.

⁹⁸ Osim R. R. Schmidta, o prisustvu kretsko-mikenskih simbola u Vučedolu pisao je i D. Srejšović, *Kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi*, Živa antika, 7, 1957, sv. 1, str. 123 i d.

⁹⁹ Jedna je figurica golubice otkrivena u nekropoli kraj Momišića blizu Tigrada i potječe iz III st. pr. n. e. (O. Velimirović-Žižić, *Starinar*, 15—16, 1964—1965, str. 200, sl. 40c). U Novom Pazaru, među brojnim figuricama od jantara, nalazimo i neke za koje se s velikom vjerojatnošću može reći da predstavljaju golubice. Cfr. Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 53, T. XXXIV. Nalaz se datira pod kraj VI — početak V st. pr. n. e.

¹⁰⁰ U raznim antičkim pričama pčela je također i simbol duše, a ima i druga značenja, kao božanska životinja i dr. Cfr. općenito L. Koep, s. v. *Biene*, Reallexikon für Antike und Christentum, Bd. II, Stuttgart, 1954, str. 274—282 i posebno H. M. Ransome, *The Sacred Bee in Ancient Time and Folklor*, London, 1937. Tu su navedeni i tekstovi antičkih pisaca koji spominju pčelu kao kultnu životinju. O svećenicama »mèlissai« v. U. Pestalozza, *Sacerdoti e sacerdotesse impuberi nei culti di Athena, e di Artemide*, Studi e materiali di storia delle religioni, 9, 1933, str. 173 i d., posebno na str. 180.

¹⁰¹ To nam je posvjedočio pisac poznat pod imenom Pseudoaristoteles u spisu »De mirabilibus auscultationibus«, 22, 832 a, gdje se navodi da su Taulanti poznavali postupak za dobivanje medovine, što su ga kasnije od njih i sami Grci preuzeli.

¹⁰² Podatke o tome donosi U. Pestalozza, *Religione mediterranea*, Milano, 1951, str. 400 i passim.

¹⁰³ Kao što to misli A. Buda, *Shenjat simbolike mbi drahmet e argjenta të Dyrrakionit dhe të Apollonisë* (Les symboles sur les drachmes d'argent des villes-état Dyrrachion et Apollonie), Buletin i Univ. shtet. të Tiranës, Ser. shken. shoq., 12, 1958, nr. 2, str. 141, 142—143. O prikazima pčela na tom novcu govori i H. Čeka, *Probleme te numismatikës ilire*, Tiranë, 1965, str. 57—58.

¹⁰⁴ O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, I*, München, 1906, str. 359.

¹⁰⁵ M. Đuknić — B. Jovanović, *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, Arch. Jug., 6, 1965, str. 8, 9, Pl. XV, sl. 5—7; Pl. XI, sl. 4; Pl. XIX, sl. 6—7; *Isti, Objets importés de Grèce à Atenica*, Bulletin de l'Académie serbe des sciences et des arts, Tom XXVIII, 1961, str. 7—10.

¹⁰⁶ *Praistorijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije*, Niš, 1971, str. 56, sl. 505.

¹⁰⁷ Isto, str. 55.

¹⁰⁸ M. M. Vasić, *Nekropola u okolini Ohrida*, Srpski književni glasnik, 25, 1928, str. 226—227.

¹⁰⁹ E. Kornemann, *Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur*, Heidelberg, 1927, str. 58—59. Posebno o kultu goveda v. L. Malten, *Der Stier im Kult und mythischen Bild*. Jahrbuch d. Deutschen archäol. Inst., 43, 1928, str. 90—130.

¹¹⁰ C. Hentze, *Mythes et symboles lunaires*, Anvers, 1932, str. 95—96.

¹¹¹ U. Pestalozza, *La Potnia minoica, il toro e la bipenne*, u »Religione mediterranea«, Milano, 1951, str. 181—190.

¹¹² Č. Truhelka, GZM, 13, 1901, T. XIV, sl. 4; T. XVI, sl. 5, 6, 8, 9; T. XVIII, sl. 4; Č. Truhelka, WMBH, 9, 1904, T. XLVII, sl. 25; Z. Marić, GZM, n. s. 19, 1964, T. XII, sl. 8, 11.

¹¹³ Dva primjerka iz Sv. Lucije (C. Marchesetti, Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste, 15, 1893, str. 148—149, T. VI, sl. 16, Po Marchesettiju, »jedna glava predstavlja govedo, a druga možda svinju«), dvije iz Novoga Mesta (T. Knez, *Pražgodovina Novoga Mesta*, Novo Mesto, 1971, str. 72, sl. 56 i 57; T. Knez, Arh. vest., 24, 1973, T. 11; T. Knez, *Antike Welt*, 7, 1976, str. 36, Abb. 8), iz Podzemelja (M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 120, sl. VII, 7), iz Brusnica kod Novoga Mesta (B. Teržan, *Varia archaeologica*, Brežice, 1974, str. 32, T. 3, 1), iz Zgornje Hajdine blizu Ptuja (F. Starè, Arh. vest., 1, 1950, zv. 1—2, str. 61, T. IV, sl. 28); fragment drške sa volovskim glavama imamo iz Valične Vasi (B. Teržan, Arh. vest., 24, 1973, str. 686, T. 27, sl. 20).

¹¹⁴ Iz Sanskog Mosta (F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 69, sl. 23; str. 126, sl. 193), Donje Doline (M. Mandić, GZM, 41, 1929, sv. 2, str. 37, T. I, f; Z. Marić, GZM, n. s. 19, 1964, str. 39, T. XII, sl. 10), iz gradine Zecovi kod Prijedora (A. Benac, GZM, n. s. 14, 1959, T. XX, sl. 5), iz nekropole u Čarakovu (B. Čović, GZM, n. s. 11, 1956, str. 190, T. III, sl. 6 = T. IV, sl. 7), iz Ripča (V. Radimský, GZM, 7, 1895, T. XXXII, sl. 246).

Fusnote br. 115, 116 i 117 — ne postoje u rukopisu.

¹¹⁸ F. v. Duhn, s. v. *Ansa cornuta*, u M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. I, str. 178—182.

¹¹⁹ D. Garašanin, Zbornik Narodnog muzeja, 6, 1970, str. 125.

¹²⁰ D. Sergejevski, *Praeh. Ztschr.*, 27, 1936, H. 3—4, str. 211—226; Isti, GZM, n. s. 4—5, 1949—50; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, str. XXV.

¹²¹ U lok. Mlade vine blizu Šmarjete pronađene su dvije keramičke posude sa volovskim glavama na gornjem dijelu. Donosi ih K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 39, sl. 2, 3. Glava goveda, očigledno odlomljena s neke posude, otkrivena je u nekropoli u Brezju (K. Kromer, l. c., T. 45, 8). Još jednu glavu »krave« pronašao je J. Pečnik u Čatežu, »odnosno Malencima« (Argo, 1, 1892, str. 127). Iz Brežica potječe brončana ručka u obliku goveda iz starijeg željeznog doba (F. Starè, *Bronasti figuralni ročaj iz Brežic*, Arh. vest., 4, 1953, zv. 2, str. 197 i d., T. I). U lok. Skrile u Podzemlju, Tum. I, grob 9 otkriven je ulomak fibule, koja na luku ima glavu vola (F. E. Barth, *Die hallstattzeitliche Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel*, Bonn, 1969, str. 147, T. XXXII, sl. 4). U jednom grobu u Vinici pronađena je fibula iz mlađeg željeznog doba sa dvije volovske glave na završetku luka (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 86, Pl. XII, sl. 51). Iz Magdalenske gore potječe 14 ukrasnih predmeta od kositra u obliku volovskih glava. Spominje ih M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 101; detaljno o njima K. Kromer, *Situla*, 1, 1960, str. 111 i d., Abb. 1, Fig. 2. Tri ulomka keramike sa volovskim glavama potječu iz Valične Vasi (B. Teržan, Arh. vest., 24, 1973, str. 686, T. 27, sl. 13, 16, 17).

¹²² U Ribiću su pronađene dvije jantarne glave goveda, međusobno povezane žicom (V. Čurčić, WMBH, 7, 1900, str. 12, sl. 12 = GZM, 10, 1898, str. 636). Iz nekropole u Jezerinama potječe vrlo lijepa fibula koja na jednoj strani luka ima modeliranu glavu ovna, a na drugoj glavu bika (V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 98, sl. 190, a-c. Kasnije mnogo puta publicirana). U Donjoj Dolini, osim spomenutih šalica sa volovskim glavama, odnosno njihovim rogovima, na drškama, pronađene su i tri brončane fibule sa volovskim glavama na zavrćenim nogama

(Ć. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 102, T. LI, Fig. 18—20; str. 145, T. LXXXI, Fig. 15), dvije volovske glave od pečene gline, koje su očigledno pripadale nekim keramičkim posudama (Ć. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 47, T. XXXVI, Fig. 5, 6) i bronzane žvale ukraćene dvjema stiliziranim volovskim glavama (Z. Marić, *Eine Bronzetrense aus Donja Dolina bei Bosanska Gradiška*, Germania, 42, 1964, Hlbd. 1—2, str. 257—260. Vidi o njima i Z. Marić, GZM, n. s. 19, 1964, T. XVIII, 19). Kao figura goveda može se interpretirati i figurica životinje koju donosi Z. Marić, GZM, n. s. 19, 1964, T. XXIV, sl. 7, kao i rogate životinje aplicirane na rame jedne funerarne urne iz Kaptola blizu Slavonske Požene (V. Vejevoda — I. Mirnik, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 5, 1971, str. 191, T. VI, sl. 10; V. Vejevoda — I. Mirnik, Arh. vest., 24, 1973, str. 595, T. 3, sl. 11).

¹²³ Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*, Zagreb, 1941, str. 109.

¹²⁴ M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča, II*, Beograd, 1936, str. 50—52, T. XXXVI, sl. 85 a, b; T. XXXVII, sl. 85 c, 86 a, b; Isti, *Preistoriska Vinča, III*, Beograd, 1936, str. 141, T. CXXXIX, sl. 600, 601; T. CXXX, sl. 602; Lj. Zotović, *Ritualno klanje bika kao ostatak antičkog kulta plodnosti*, Starinar, n. s. 7—8, 1956—1957, str. 154—155, sl. 2, 3; J. Korošec, *Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji*, Arh. rad. raspr., 2, 1962, str. 173—174.

¹²⁵ Lj. Zotović, *l. c.*, passim.

¹²⁶ Posebno je dobro arheološki dokumentiran taj kult u danilskoj kulturi u Dalmaciji. Cfr. Š. Batović, *Problem kulta phallosa u danilskoj kulturi*, Diadora, 4, 1968, str. 5 i d.; J. Korošec, *Zanimivi kulni predmeti v neolitu jadranskega kulturnega kroga*, Zgodovinski časopis, 19—20, 1965—1966, str. 65—80; P. Korošec, *Interesantan nalaz iz danilsko-hvarskog kulturnog kruga*, Diadora, 6, 1973, str. 167—171. O nalazima phallusa od pečene zemlje u vinčanskoj kulturi v. M. M. Vasić, *Arheologija i lingvistika*, Starinar, n. s. 7—8, 1956—1957, str. 4—5 i A. Cermanović, *Zur Deutung der Funde von Etzelsdorf-Buch bei Nürnberg*, Živa antika, 8, 1958, str. 129—135. U tim radovima citirani su i podaci o sličnim nalazima u drugim neolitičkim kulturama u Evropi.

¹²⁷ U ovom lokalitetu otkrivena su četiri predmeta slična phallusu. Cfr. F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 126 i 128, Fig. 201, 202.

¹²⁸ Radi se, u stvari, o triphallusu, koji je bio obješen o lančić. Cfr. J. Klemenec, Vj. Hrv. arh. dr., n. s. 16, 1935, str. 109, 120, T. III, 18. Po autoru i »ulo-mak br. 19 vjerojatno je dio sličnog amuleta«.

¹²⁹ Kip Anzotike sa Prijapom otkriven je 1938. godine. Cfr. M. Abramčić, *Ninska Venera*, Glasnik Primorske banovine, 2, 1939, str. 200—202; E. Galli, *Aenona, odierna Nin — Illyricum: Santuario di Venere »Anzotica«*, Athenaeum, 17, 1939, str. 50—53; M. Suić, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 16—17, 1969, str. 73—76.

¹³⁰ M. L. Wagner, *Phallus, Horn und Fisch*, u: Donum natalicium C. Jaberg, Leipzig, 1937, str. 109 i d. i posebno F. J. Dölger, *Der heilige Fisch in den antiken Religionen und im Christentum*, Münster, 1922, passim. Mnogo podataka o faličkom značenju ribe donosi J. Engenmann, s. v. *Fisch u »Realexikon für Antike und Christentum«*, Bd. VII, Stuttgart, 1969, str. 994—995 i passim, kao i C. Hentze, *Mythes et symboles lunaires*, Anvers, 1932, str. 125—129 i passim.

¹³¹ Opširno o tome piše G. Wilke, *Kult Mjeseca u priči i umjetnosti indogermanskih naroda*, GZM, 25, 1913, str. 533—535 i 550.

¹³² R. Drechsler-Bižić, *Predslavenske kulture u Lici*. U: Lika u prošlosti i sadašnjosti, Karlovac, 1973, str. 149, sl. 8.

¹³³ J. Engemann, *l. c.*, str. 994.

¹³⁴ D. Sergejevski, *Japodske urne*, GZM, n. s. 4—5, 1949—50, str. 69—70, T. III, sl. 2.

¹³⁵ Mišljenje D. Sergejevskog (*l. c.*, str. 70) da ta slika ribe ima samo ukrasnu funkciju teško bi se moglo braniti. Protiv tog mišljenja govori u prvom redu činjenica da se ta slika nalazi na jednoj pepeonoj žari, dakle, na objektu na kojem ništa ne može biti slučajno ili samo ukrasa radi, a osim toga poznato je da riba ima lunarno značenje u mnogih naroda.

¹³⁶ B. Raunig, *Fragment japodske urne iz Golubića kod Bihaća*, GZM, n. s. 23, 1968, str. 102, T. II, sl. 2.

¹³⁷ S. Ferri, *Bollettino d'arte del Ministero della pubblica istruzione*, 1966, str. 127.

¹³⁸ S. Ferri, *Problemi e documenti archeologici, IV (XIII)*. Golubić-Bosnia: rilievo funerario illirico-daunio, *Atti d. Accad. nazion. dei Lincei, Rendiconti, Cl. sc. morali*, stor. fil., 29, 1974, nr. 5—6, str. 221—222.

¹³⁹ Opis i slika tog predmeta objelodanjena je u katalogu »Treasures of Carniola«, New York, 1934, str. 129—130, Pl. XXVII, sl. 159.

¹⁴⁰ Radi se o realističnom prikazu ribe izrađenom od tvrdog kamena, što su ga otkrili M. Korkuti i Zh. Andrea, *Stacioni i neolitik të mesëm në Cakran të Fierit*, Ilirija, 3, 1974, str. 61, T. III, sl. 22.

¹⁴¹ F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 51, Fig. 51 i 51a.

¹⁴² M. Đuknić — B. Jovanović, *The Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, Arch. Jug., 6, 1965, str. 9 i 18, Pl. XI, sl. 1; Pl. XIX, sl. 1.

¹⁴³ D. Sergejevski, *Neue Aschenkisten aus Ribić*, Präh. Ztschr., 27, 1936, H. 3—4, str. 214; Isti, *Japodske urne*, GZM, n. s. 4—5, 1949—59, str. 51, T. IV, sl. 2.

¹⁴⁴ V. Ćurčić, WMBH, 7, 1900, str. 17, T. III. Među domaće prikaze vepra (točnije veprove kljove, koja na širem kraju završava glavom te životinje), spadao bi, navodno, i primjerak što ga je T. P. Vukanović objelodanio i što potječe iz sela Istok u Metodiji (»La défense de la tête du sanglier de bronze provenant du bourg d'Istok et datant de l'époque hellénique-illyrienne«, *Vranjski glasnik*, 8, 1972, str. 51 i d., sl. 1 i T. I). Autor, međutim, nije iznio arheološku dokumentaciju iz koje bi bilo vidljivo da predmet zaista pripada vremenu kojemu se pripisuje.

¹⁴⁵ S. Pahič, *Keltske najdbe v Podravlju*, Arh. vest., 17, 1966, str. 305, T. 17, br. 6.

¹⁴⁶ Vidi primjere koje donosi J. Filip, *Ketlové ve středni Evropě*, Praha, 1956, str. 317, sl. 92.

¹⁴⁷ M. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci, 1970, str. 29, XVIII, sl. 1; J. Todorović, *Skordisci*, Novi Sad — Beograd, 1974, str. 86, sl. 64.

¹⁴⁸ J. Dechelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, 2. éd., Paris, 1927, vol. IV, str. 683—684. U starije vrijeme, kako nas izvješćuje Plinije (*Nat. hist.*, X, 5), i rimske legije, umjesto kasnijeg orla, nosile su kao signum vepra (uz lik konja, Minotaura i vuka). Podatke o vepu kao »signum« pojedinih rimskih legija donosi W. Kubitschek u *PWRE*, XII, 1374, 1408, 1671, 1769, 1774.

¹⁴⁹ O. Klindt-Jensen, *Gundestrupkedelen*, Kbenhavn, 1961, sl. 10 i 40.

¹⁵⁰ Tacitus, *Germania*, XLV: »Mater Deum venerantur. Insigne superstitionis formas aprorum gestant; id pro armis omnimque tutela securum deae cultorem etiam inter hostis praestat...«

¹⁵¹ G. Wilke, *Kult Mjeseca u priči i u umjetnosti indogermanskih naroda*, GZM, 25, 1913, str. 528—529. Općenito o vepu kao religioznoj životinji v. F.

Pfister, *Das Bild des Ebers als Amulett und Symbol*, Izvestija na B'lgar. arheol. inst., 16, 1950 (= Serta Kazaroviana), str. 249—255.

¹⁵² Za lunarni karakter četverokutnika u kombinaciji sa valovitom crtom v. C. Hentze, *Mythes et symboles lunaires*, Anvers, 1932, str. 59 i d.

¹⁵³ Potječu iz slijedećih lokaliteta: Vinkov vrh prvi Dvoru (M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 118, sl. VI, 6; A. Müllner, *Typische Formen...*, T. XXIII, 17), Kranj (W. Schmid, Jahrbuch f. Altertumskunde, 1, 1907, H. 1—3, str. 62, Fig. 12; J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana, 1939, str. 5, sl. 3), Laknice (V. Starè, Arh. vest., 15—16, 1964—1965, str. 221, bilj. 15), Magdalenska gora (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 84, Pl. I, sl. 11, 44), Podzemelj (F. E. Barth, *Die hallstattzeitliche Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel*, Bonn, 1969, str. 106); govoreći o nalazu fibule iz Kranja S. Gabrovec (»Mesto Kranja v prazgodovini slovenskega ozemlja«, u 900 let Kranja, Kranj, 1960, str. 19—20) donosi i zemljopisnu kartu sa nalazištima iz Slovenije i Hrvatske. Dopunjenu novim podacima tu kartu donosi S. Gabrovec i u Arh. vest., 17, 1966, str. 32, karta 3.

¹⁵⁴ Nađene su u Rovišču (M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 117; V. Starè, Arh. vest., 13—14, 1962—63, str. 450, T. VI, sl. 15), Vinkovom vrhu pri Dvoru (K. Deschmann, MAGW, 19, 1889, Sitzungsber., str. 25), Družinskoj vasi (V. Starè, *Prazgodovina Smarjete*, Ljubljana, 1973, str. 47, T. 61, 5).

¹⁵⁵ Iz lok. Vintarjevec potječe ogrlica sa staklenim perlama od raznobojnog stakla, od kojih je devet bilo u obliku ovnujskih glava (F. Starè, Arh. vest., 4, 1953, zv. 2, str. 265, T. IV, sl. 1). Datiraju se u IV st. pr. n. e. Iz istog ili nešto kasnijeg su vremena nalazi takvih ovnujskih glava iz Šentvida kod Stične (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 114), Magdalenske gore (M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 104), Slepšeka (M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 114), Volčijih njiva kod Trebnja (S. Gabrovec, Arh. vest., 7, 1956, str. 90, T. XXII, sl. 1).

¹⁵⁶ K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959, str. 23 i 61, T. 20, sl. 9.

¹⁵⁷ Brončana fibula sa realističkom glavom na nozi. Cfr. F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 124, Fig. 185.

¹⁵⁸ U ovom lokalitetu, u grobu 82, otkrivena je fibula sa glavom ovna na nozi (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, Pl. XIV, sl. 66), dok su u grobu 31 pronađeni dijelovi ogrlice od staklenih zrna u obliku ovnujske glave (o. c., str. 88). Pripadaju mlađem željeznom dobu.

¹⁵⁹ Iz ostave što je otkrivena u ovom lokalitetu potječe »privjesak od jan-tara u formi ovnove glave« Cfr. J. Klemenc, Vj. Hrv. arh. dr., n. s. 16, 1935, str. 113, T. II, sl. 42.

¹⁶⁰ U nekropoli iz mlađeg željeznog doba u Jezerinama otkrivena je lijepa fibula, koja na jednom kraju završava glavom ovna, a na drugom glavom bika. Cfr. V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 98, sl. 190a—c.

¹⁶¹ M. Đuknić — B. Jovanović, Arch. Iug., 6, 1965, str. 9, 10, Pl. X, sl. 2; Pl. XVI, sl. 2, 3; Pl. XIX, sl. 2—4; Pl. XXI, sl. 19.

¹⁶² U ovom lokalitetu otkriven je krončani privjesak u obliku ovna. Cfr. C. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 87, T. XL, sl. 15.

¹⁶³ Sa liburnskog područja, vjerojatno iz Asserije, potječu tri srebrne aplikе, koje prikazuju ovnujske glave. Cfr. I. Marović, *Adriatica praeistorica et antiqua*, Miscellanea G. Novak dicata, Zagreb, 1970, str. 271, sl. 2b, c, d; T. III, sl. 2, 3, 4.

¹⁶⁴ To je mišljenje izneseno u citiranom radu M. Đuknić i B. Jovanovića (bilj. 161), str. 16 i 19. Po tim autorima, ti se privjesci mogu datirati u kraj VI — početak V st. pr. n. e.

¹⁶⁵ Flavii Arriani, *Alexandri Anabasis, I*, 5. Hrvatski prijevod v. u Arijan, *Aleksandrova vojna*, Zagreb, 1952, str. 24 (knj. I, pogl. 5).

¹⁶⁶ Herold, s. v. *Widder*, u »Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens«, Bd. IX, Berlin—Leipzig, 1938, str. 554—559 donosi mnoštvo podataka o ovnu kao simbolu plodnosti u starim kulturama i kod suvremenih naroda, sa obiljem specijalne literature o tom predmetu.

¹⁶⁷ Herold, s. v. *Schaf, o. c.*, st. 974 i d.

¹⁶⁸ Prvi je tu etimologiju predložio J. G. Hahn, *Albanesische Studien*, Jena, Bd. I, 1854, str. 232. Vidi također W. Tomaschek, *Mitt. Geogr. Gesell.* Wien, 23, 1880, H. 11, str. 506; A. Mayer, *Die Sprache der Illyrier*, Wien, Bd. II, 1959, str. 36.

¹⁶⁹ Nisu Dalmati jedino ilirsko pleme koje je imalo svoj totem u obliku životinje ili neke biljke. Ista pojava, ali naravno kao ostatak iz starijih vremena, ponavlja se kod Dardanaca, Enhelejaca i dr. Cfr. A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1954, str. 190—191.

¹⁷⁰ G. Novak, *Arh. rad. raspr.*, 2, 1962, str. 71 i 98, T. XXVII, sl. 1, 2, 3.

¹⁷¹ Crvenom bojom su bojadisani i drugi kulturni objekti i u danilskoj kulturi u Dalmaciji, kao što su to, npr., gornji dijelovi phallusa od pečene gline (J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju*, Zagreb, 1958, str. 135—136; Š. Batović, *Problem kulta phallosa u danilskoj kulturi*, *Diadora*, 4, 1968, str. 39—40 i passim), pa kultne posude u toj kulturi (J. Korošec, *o. c.*, str. 135), i mnogi drugi objekti kulturnog značaja u drugim neoneolitičkim kulturama na Balkanu, Podunavlju itd.

¹⁷² U. Pestalozza, *Juno Caprotina*, *Studi e materiali di storia delle religioni*, 9, 1933, str. 38 i d.; G. Dumézil, *La religione romana arcaica*, Milano, 1977, str. 307—308.

¹⁷³ Na ilirskom tlu jarac, odnosno kozorog, prikazan je na brončanom poklopcu iz Griža blizu Stične (R. Ložar, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 18, 1937, str. 10, crt. 5; O. — H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, Berlin, 1969, str. 102, T. 54—55; *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana, 1962, str. 80, T. 6; F. Starè, *Zbornik Fil. fakul. Ljubljana*, 2, 1955, T. 5, priloga 6); na koricama mača iz Cveteža (F. Starè, *Arh. vest.*, 4, 1953, zv. 2, str. 204—205, T. I; F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 14, T. I; K. Deschmann, *MAGW*, 13, 1883, str. 177 i d., Abb. 60, 61), u donjem frizu situle iz Vača (K. Deschmann, *Mitt. Zentr. Komm.*, N. F. 9, 1883, str. 16 i d), sa situli iz Magdalenske gore (K. Kromer, *Veröffentlich. d. Arbeitsgemeinschaft in der Anthr. Gesell.* Wien, 1, 1952, str. 53 i d.; *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana, 1962, str. 99, T. 32, priloga F). Motiv jarca se susreće inače prilično često u prizvodima situlske umjetnosti i u drugim spomenicima u sjevernoj i srednjoj Italiji. Cfr. O. — H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, Berlin, 1969, passim.

¹⁷⁴ Vidi o tome O. — H. Frey, *o. c.*, str. 77—79, gdje opširno raspravlja o orijentalnom podrijetlu tog motiva u situlskoj umjetnosti.

¹⁷⁵ K. Patsch, *GZM*, 8, 1896, str. 115—116, sl. 3 = *WMBH*, 6, 1899, str. 157, Fig. 3.

¹⁷⁶ Jarac je prikazan na novcima grada Pharosa (J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien, 1898 (Abhandlungen des arch.-epigr. Seminars d. Univ. Wien, H. 13), str. 40 i d., T. I, sl. 1—18), pa Isse (*Ibidem*, str. 58 i d., T. IV, sl. 58, 66—69, 71; T. V, sl. 72—73), grada Dim... (*Ibidem*, str. 52—53 i d., T. III, sl. 45) i Lissosa (*Ibidem*, str. 73). Vidi također moj rad »Simboličko značenje zmije na iliro-grčkom novcu«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XIII, 1976, str. 246.

¹⁷⁷ Jedna vrlo lijepa figurica jarca otkrivena je u Prizrenu, no okolnosti nalaza nisu, na žalost, poznate. Objelodanio ju je T. P. Vukanović, *Bronze*

Figurine Representing the He-Goat from Teranda (Prizren) of Hellenic — Illyrian Epoch, Vranjski glasnik, 9, 1973, str. 1—43, Pl. O—III. Brončane figurice jarca pronađene su i u Trebeništu, a služile su kao ukras na brončanim posudama (B. Filow — K. Schkorpil, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See*, Berlin—Leipzig, 1927, str. 50), a slična figurica, koja se čuva u Arheološkom muzeju u Sofiji, potječe iz Đevdelije (*Ibidem*, str. 54). Spomenute figurice se datiraju u VI—V st. pr. n. e.

¹⁷⁸ Iz ovog nalazišta imamo brončanu pojasnu kopču iz VI st. pr. n. e. sa likovima zečeva. Cfr. F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 29—30, T. XLIV, sl. 1, 1a; *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana, 1962, str. 90—91, T. 22 (br. 28), O.-H. Frey, *Die Entstehung...*, T. 82, Nr. 45. Iz istog lokaliteta imamo i dvije naušnice sa likovima zečeva (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 123, Pl. XXIX, Nr. 147) i još jedan obruč od tanke brončane lamele na kojem vidimo također zeca u trku (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 40, T. LIX, sl. 27).

¹⁷⁹ U Römisch-Germanisches Zentralmuseumu u Mainzu čuva se naušnica od tanke brončane pločice sa prikazom dvaju zečeva. Sliku donosi O.-H. Frey, *Die Entstehung...*, str. 109, T. 81, Nr. 43.

¹⁸⁰ Nije uvijek lako identificirati životinje koje su predstavljene na završecima narukvica, no na nekima od njih zečja se glava vrlo lako može prepoznati. To se odnosi, npr., na narukvicu iz Rovišča (M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 117; V. Starè, *Arh. vest.*, 13—14, 1962—1963, str. 450, T. 6, sl. 15), i na one iz Vinčkovog vrha pri Dvoru (K. Deschmann, *MAGW*, 19, 1889, *Sitzungsberichte*, str. 25), Družinske vasi kod Šmarjete (V. Starè, *Predzgodovinske Šmarjete*, Ljubljana, 1973, T. 61, št. 5) i Novoga Mesta (T. Knez, *Prazgodovina Novoga Mesta*, Novo Mesto, 1971, str. 71, sl. 17—18).

¹⁸¹ A. Šonje, *Jadranski zbornik*, 6, 1966, str. 321, T. VI, 7. Spominjemo ovdje i neobjelodanjenu brončanu figuricu zeca u trku, otkrivenu 1890. godine u Novoj Vasi kod Buja, koja se čuva u Naturhist. Museumu u Beču, inv. br. 16.546.

¹⁸² Cesar, npr., navodi da stanovnici Britanije ne jedu zečevinu (Caesar, *De Bello Gallico*, V, 12). Pretpostavlja se da takav običaj nije bio ograničen u prapovijesno doba samo na Britaniju i da se odsustvo zečjih kostiju u neolitičkim sojeničkim naseljima u Švicarskoj i srednjoj Evropi može protumačiti upravo takvim običajima. Vidi o tome u »Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens«, Berlin—Leipzig, Bd. III, 1930—31, st. 1505—1506 i G. Wilke, *GZM*, 25, 1913, str. 529. Iz rijetkih osteoloških analiza s ilirskog terena ne bismo mogli stvoriti dokumentirani zaključak o tome jesu li Iliri isto tako imali zabranu jedenja zečevine. Iz analize životinjskih kostiju što su iskopane u Ripču, a koju je izradio J. N. Woldřich, *Fauna kičmenjaka ripačke sojenice*, *GZM*, 8, 1896, str. 3—43 proizlazi da su zeca stanovnici tog naselja ipak lovili, ali vrlo malo (svega 13 kostiju ove životinje je prikupljeno u tom naselju, prema 6.500 kom. koliko je ih ukupno tu iskopano). Među divljim životinjama čije su kosti pronađene u Debelom brdu F. Fiala ne spominje zeca (*GZM*, 6, 1894, str. 122); u Nesactiumu među 709 komada životinjskih kostiju nema nijedne zečje (A. Pusch, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 13), kao što nisu pronađene ni u Čungaru (V. Radimský, *GZM*, 6, 1894, str. 509—510) itd. Zanimljivo je da ni u naselju iz mlađeg kamenog doba u Lisičićima kod Konjica među stotinama pronađenih kostiju nema nijedne zečje, što bi moglo značiti da je već u to vrijeme postojala zabrana uživanja zečevine iz vjerskih razloga. Podatke o osteološkim ostacima iz ovog naselja v. u A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Sarajevo, 1958, str. 83—85.

Za antičko doba v. opširnu dokumentaciju u Gossen, s. v. Hase u *PWRE*, Bd. VII, Stuttgart, 1912, st. 2477 i d.

¹⁸³ Objelodanio ju je M. Nikolanci, *Arhajski import u Dalmaciji*, *Vj. arh. hist. dalm.*, 68, 1966, str. 99 i d., T. XV. Po ovom autoru, takve se narukvice najčešće susreću »u maloazijskoj Joniji s otocima, osobito Cipru i Rodosu«, pa vjerojatno »iz tog područja potječe i naša narukvica«.

¹⁸⁴ M. Đuknić — B. Jovanović, Arch. Iug., 6, 1965, str. 10—11 i 19, Pl. XXII, sl. 1; M. Đuknić-Nikodinović — B. Jovanović, *Atenica*, Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats, Beograd, 1971, str. 159 i d., T. XIII, sl. 5.

¹⁸⁵ M. Đuknić — B. Jovanović, Arch. Iug., 6, 1965, str. 9 i 16, Pl. XVI, sl. 7, 9.

¹⁸⁶ Ibidem, str. 11 i 19—20, Pl. XII, sl. 8 i Pl. XXII, sl. 3.

¹⁸⁷ R. Drechsler-Bižić, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 2, 1961, str. 95, T. XXXIV, sl. 3 i 3a. Autorica smatra da je to zrno moglo biti izrađeno u nekoj domaćoj, ilirskoj, radionici na Braču i da je »odatile kao trgovački artikal mogao biti prenet na teritoriju Japoda«, što je, međutim, malo vjerovatno, jer drugih takvih prikaza lava nije pronađeno ni na Braču ni igdje drugdje na ilirskom tlu.

¹⁸⁸ N. Vulić, *Spomenik SKA*, 77, 1934, str. 93, sl. 14a; LJ. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd, 1956, str. 55, T. XXVIII, sl. 45.

¹⁸⁹ M. Hoernes, GZM, 13, 1901, str. 533, sl. 14.

¹⁹⁰ K. Deschmann, MAGW, 13, 1883, str. 177 i d., Abb. 60 i 61; F. Starè, Arh. vest., 4, 1953, zv. 2, str. 203 i d.; *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana, 1962, str. 112—113, T. 47; F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 14, T. I.

¹⁹¹ A. J. Evans, *The Mycenaean Tree and Pillar Cult*, London, 1901, str. 59 i d.; M. P. Nilsson, *The Mynoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, 1927, str. 310—311.

¹⁹² Seligmann, II, str. 125.

¹⁹³ C. Hentze, *Mythes et symboles lunaires*, Anvers, 1932, str. 41 i d., sl. 27 i 28. Vidi također u U. Pestalozza, *Religione mediterranea*, Milano, 1951, str. 232—233.

¹⁹⁴ Opis i crtež te pločice v. u Đ. Basler, GZM, n. s. 24, 1969, str. 29, T. VII, 30/2.

¹⁹⁵ Š. Ljubić, *Popis*, I, str. 137, T. XXV, sl. 3.

¹⁹⁶ Š. Ljubić, *Popis*, I, str. 136—137, T. XXV, sl. 1 i 2.

¹⁹⁷ Z. Marić, GZM, n. s. 27—28, 1972—73, str. 257—260, T. I, II.

¹⁹⁸ Z. Marić, GZM, n. s. 29, 1974, str. 37, T. I i II.

¹⁹⁹ R. Drechsler-Bižić, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 1, 1958, T. XIV, sl. 102.

²⁰⁰ Č. Truhelka, WMBH, 1, 1893, str. 101, sl. 180.

²⁰¹ V. Radimský, WMBH, 1, 1893, str. 177, sl. 19.

²⁰² Tri takve kamene strelice pronađene su u tumulusima u Osovu (F. Fiala, GZM, 8, 1896, str. 446, sl. 27 = WMBH, 6, 1899, str. 20, sl. 20), Razdolju (F. Fiala, GZM, 9, 1897, str. 602, sl. 39 = WMBH, 6, 1899, str. 47, sl. 39) i Rudinama (F. Fiala, GZM, 6, 1894, str. 754 = WMBH, 4, 1896, str. 27) na Glasincu. O tim vrškovima strelica v. također A. Benac—B. Čović, *Glasinac*, I, Sarajevo, 1956, str. 8 i 44, T. I, sl. 9 (Osovo); str. 8 i 45, T. II, sl. 1 (Razdolje) i str. 9 i 45, T. II, sl. 7 (Rudine). Po ovim autorima, te bi strelice »mogle biti dio nabačenog materijala na grobove, i u tom slučaju one ne bi imale nikakve veze sa samim grobovima« (l. c. str. 25). Polazeći od tog stava, oni i datiraju te kamene strelice u najstariju, I fazu Glasinca, tj. u starije brončano doba; no kako su grobovi u spomenutim tumulusima znatno mlađi, mi smo skloni vjerovati da su i ti vrškovi strelica istovremeni s tim grobovima, tj. da su svakako

iz željeznog doba. Činjenica da su ti vrškovi napravljeni od kamena nije odlučujuća za njihovo datiranje. Znamo da su takvi predmeti u susjednoj Italiji također otkriveni u grobovima iz starijeg željeznog doba. O njima govori i B. Čović, GZM, 18, 1963, str. 43.

Možda su iz željeznog doba i kameni vrškovi strelica što su otkriveni u Bermu i Picugu u Istri, a koje donosi C. Marchesetti, Arch. triest., n. s. 10, 1884, str. 418, sl. 2—4; C. Marchesetti, Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste, 8, 1883, str. 273, T. V, f. 15; C. Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, Atti del Museo civico di storia nat. di Trieste, 10, 1903, str. 134. Okolnosti nalaza ovih strelica nisu poznate, no kako u spomenutim lokalitetima nisu pronađeni ostaci iz kamenog, nego samo iz metalnog doba, možemo i njih pripisati Ilirima ili nekim protoilirskim populacijama.

²⁰³ U mnogim nekropolama u Picenu, kao i na području estenske kulture, otkriveni su takvi kameni vrškovi strelica ili, pak, mali brončani privjesci u obliku strelice ili koplja. Cfr. F. Duhn — F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde, II*, Heidelberg, 1939, str. 65 (Lozzo Atestino), 222 (Belmonte), 229 (Potenza Picena), 258 (Ascoli Piceno); Vl. Dumitrescu, *L'Età del ferro nel Piceno*, 1929, str. 150 i passim. Ovi autori smatraju da se tu radi isključivo o amuletima s apotropejskim značenjem. Vidi o tome posebno Bellucci, *Il feticismo primivo in Italia*, 1907, str. 77 i d.

²⁰⁴ O tome vidi podatke u »Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens«, Bd. VI, st. 1597—1598, s. v. Pfeil.

²⁰⁵ Šljemovi sa urezanim prikazima strelica pronađeni su u slijedećim lokalitetima: jedan primjerak u Vičjoj Luci na otoku Braču (M. Nikolanci, *Nove kacige i knemide u Dalmaciji*, Vj. arh. hist. dalm., 61, 1959, str. 81, T. VII, sl. 1; I. Marović—M. Nikolanci, Vj. arh. hist. dalm., 70—71, 1968—1969, Split 1977, str. 30, sl. 16), dva primjerka u Zagvozdu blizu Makarske (*l. c.*, str. 82, T. VIII, sl. 1, 2), 1 iz Sućuraja na otoku Hvaru (M. Nikolanci, *Dodatak grčko-ilirskim kacigama u Dalmaciji*, Vj. arh. hist. dalm., 62, 1960, str. 33, sl. 1), jedan s područja oko rijeke Mat u Albaniji (Shqipëria arkeologjike, Tiranë, 1971, sl. 32) i jedan iz lok. Rodokali blizu Pogradeca u Albaniji (u Muzeju u Pogradecu. Neobjelodanjeno).

²⁰⁶ Donosi ih D. Srejšević, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, 4—5, 1959—1960, str. 88, 97, 121, T. VI, sl. 2a, b, c.

²⁰⁷ Pet primjeraka je pronađeno u jednom grobu iz kasnog brončanog doba. Cfr. J. Todorović — A. Simović, Starinar, n. s. 9—10, 1958—1959, str. 270, sl. 6.

²⁰⁸ Vidi o tome iscrpnu studiju sa starijom literaturom U. Pestalozza, *L'aratro e la donna nel mondo religioso mediterraneo*, Rendiconti dell'Istituto Lombardo di scienze e lettere, vol. 76, 1938. Posebno o identifikaciji plug-phallus u Grčkoj v. A. Dieterich, *Mutter Erde*, Leipzig, 1913, str. 107 i passim. Vidi također noviji rad J. C. Notebaart, *Der Pflug als Kultgerät*. U: Von fremden Völkern und Kulturen. H. Plischke zum 65. Geburtstag, Düsseldorf, 1955. Nemamo zasada dokaza da su i Iliri dovodili u vezu plug, odnosno oranje sa kultom pokojnika, ali su takvi dokazi vrlo brojni u sjevernoj Evropi (Danskoj, Njemačkoj i dr.). Vidi o tome J. Pätzold, *Rituelles Pflügen beim vorgeschichtlichen Totenkult — ein alter indogermanischer Bestattungsbrauch?* Praeh. Ztschr., 38, 1960, H. 3—4, str. 188—239.

²⁰⁹ U Dunaju pri Jereki otkriveno je osam minijturnih lemeša i 7 crtala. Cfr. S. Gabrovec, *Prazgodovinsko-arheološko gradivo za proučavanje rala na Slovenskem*, Slovenski etnograf, 8, 1955, T. II, sl. 7—10; S. Gabrovec, *Latensko obdobje na Gorenjskem*, Arh. vest., 17, 1966, str. 249 i 260, T. 1, br. 1—8 (lemeši) i T. 1, br. 9—12, 14—16 (crtala). Iz gradine Bubenberg-Novine blizu Maribora potječe jedan minijturni lemeš (W. Modrijan, *Zur Problematik der »Ostnorischen Kultur«*, Wartenstein-Symposium 1958, Horn, 1959, T. 5, sl. 8; S. Pahič, Arh. vest., 17, 1966, str. 297—298, sl. 1, br. 2.

²¹⁰ S. Gabrovec, Arh. vest., 17, 1966, str. 260.

6. FANTASTIČNE ŽIVOTINJE KAO SIMBOLI

Fantastične životinje čine posebnu i relativno malu skupinu, koja sa religijom i mitologijom Ilira ima vrlo malo zajedničkog. Mahom se tu radi o importiranim predmetima ili, pak, mnogo rjeđe o domaćim proizvodima — imitacijama za koje se ne može reći da su za Ilire značile nešto više od običnog i, s obzirom na njihovo podrijetlo, egzotičnog ukrasa, no koji su možda upravo zbog svog čudnog oblika i sadržine mogli služiti i kao apotropeion. Sve te životinje su orijentalnog podrijetla, a stigle su na ilirsko tlo bilo izravno iz Grčke i grčkih kolonija na Jadranu i Jonskom moru, ili neizravno preko Italije i istočnoevropskih stepskih oblasti.

6a. SFINGA

Kao ni druge fantastične životinje orijentalnog podrijetla, ni sfinga nije našla svoje mjesto u simboličkom sustavu Ilira. Svi dosada poznati prikazi sfinge sa ilirskog tla importirani su ili su, pak, rađeni pod izravnim stranim utjecajem.

Ovaj motiv stiže među Ilire istim putovima kojima stižu i drugi orijentalni motivi — najčešće preko Italije, napose preko etrurske kulture¹, a u južnim ilirskim krajevima izravno iz Grčke.

Put preko Italije bio je važniji, jer je njim sfinga doprla duboku u ilirsku zemlju. Taj put nam je najprije obilježen fibulom sa likom sfinge na luku, što je otkrivena u nekropoli Sv. Lucije kod Tolmina (T. XXXIII, 6)², a koja se može datirati u VII ili VI st. pr. n. e., dakle, u vrijeme kada iz etrurske i venetske Italije snažno struje kulturni utjecaji prema Ilirima koji su živjeli u današnjoj Sloveniji, u Istri i zapadnoj Hrvatskoj. U istočnoalpskom prostoru u obliku sfinge su zakovice za pričvršćivanje perjanice na tjemenu brončanih šljemova (T. XXXIII, 5)³. Najjužniji lokalitet gdje susrećemo lik sfinge — a to je ujedno i najjužnija granica prodora etrurskih utjecaja — jest Kompolje blizu Otočca u Lici, gdje su pronađena tri prilično shematizirana privjeska u obliku ove nemani⁴.

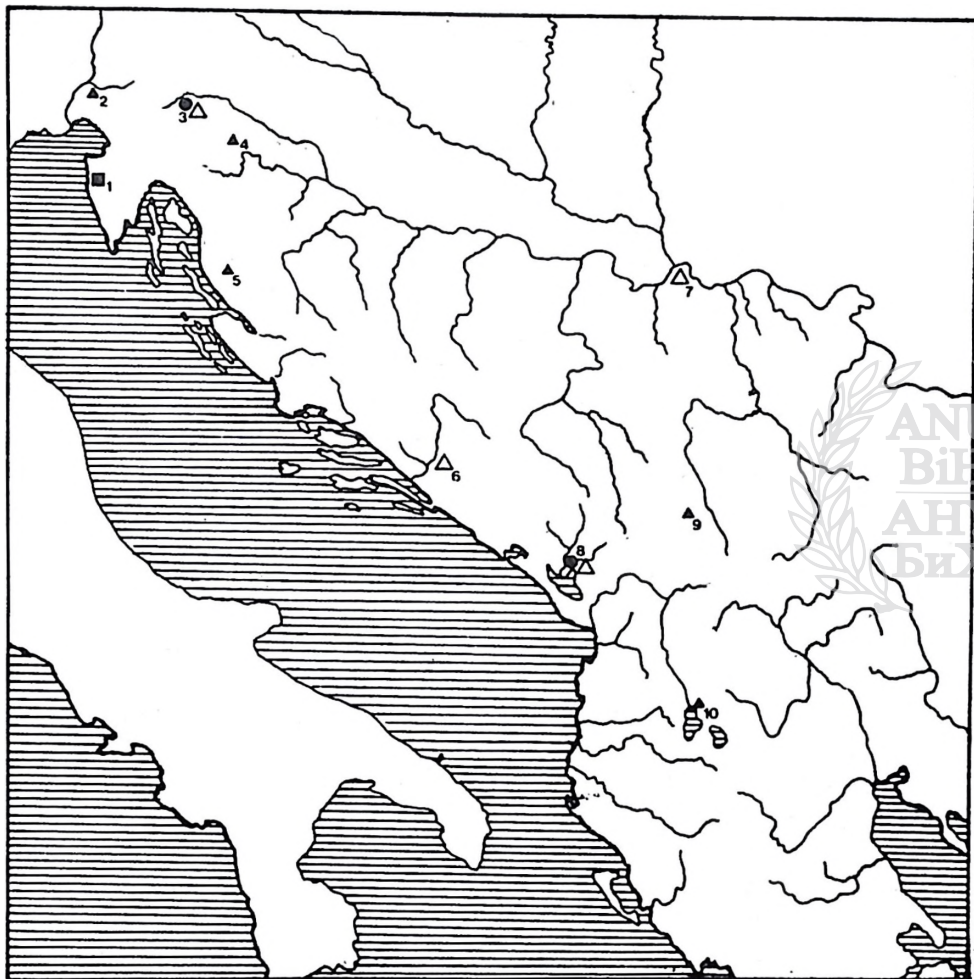
Vjerojatno je da su svi spomenuti primjerci izrađeni na ilirskom tlu, za razliku od onih primjeraka iz južnih ilirskih krajeva za koje se pouzdano može reći da su izravno importirani iz grčkih proizvodnih središta. Dosada ih poznajemo iz Trebeništa, gdje ih vidimo kao ukrase na ramenu kratera grčke izrade i na zlatnim sandalama⁵, pa iz velike ostave otkrivene u Novom Pazaru, gdje su likovi ove nemani urezani na jednoj jantarnoj pločici, koja je također rađena u nekoj grčkoj, jonskoj radionici⁶.

U grčkoj mitologiji sfinga je demon smrti, čuvarica grobova i hramova. Ništa ne upućuje na pomisao da je neko slično značenje imala i u Ilira. Moguće je, međutim, da su Iliri i toj nemani pridavali apotropejsku moć, pa bismo time mogli protumačiti i njenu pojavu na šljemovima u Sloveniji.

6b. GRIFON

Tipični proizvod orijentalne umjetnosti i simbolizma su grifoni — ta fantastična bića sastavljena od tijela lava, te krila orla ili neke druge ptice, koje se na ilirskom tlu susreću isključivo samo tamo gdje je utjecaj grčke i etrurske kulture bio jak. Tako nalazimo lik tog monstruma na pojasnoj kopči iz Magdalenske gore (iz V st. pr. n. e.)⁷, na kojoj se nalaze i

KARTA 7

Fantastične životinje. ■ Kentaur: 1. Picugi; △ Sfinga: 2. Sveta Lucija; 4. Brezje; 5. Kopolje; 9. Novi Pazar; 10. Trebenište; ● Pegaz: 3. Magdalenska Gora; 8. Gostilj; △ Grifon: 3. Magdalenska Gora; 6. Ošanići; 7. Karaburma;

drugi motivi orijentalnog podrijetla (pegaz, npr.), pa na pločici od srebrnog lima (III—II st. pr. n. e.) što je otkopana u nekropoli na Velim Ledinama u Gostilju u Crnoj Gori⁸, i na sličnim pločicama iz Ošanića kod Stoca, (II st. pr. n. e.)⁹. Neizravno preko nomadskih naroda sa istoka preuzeli su keltski Skordisci motiv grifona, koji nalazimo ugraviran na koricama jednog

mača iz početka II st. pr. n. e., a koji je pronađen u nekropoli na Karaburmi u Beogradu¹⁰.

Mali broj nalaza ove fantastične životinje u ilirskom materijalu uvjerljivo govori da ni ovaj simbol nije uhvatio čvršćeg korijena u Ilira. S druge strane, prisustvo grifona na indigenim proizvodima, kao što su spomenute ukrasne pločice iz Gostilja i Ošanića, sugerira zaključak da su te životinje u nekim ilirskim područjima imale, možda, neko simboličko značenje. Kakvo je to značenje bilo, možemo samo nagađati. Poznato je da je grifon na Bliskom istoku od IV tisućljeća i dalje, a kasnije i u Egiptu, na Kreti, u Grčkoj i Rimu, imao vrlo različita značenja¹¹. U klasičnoj Grčkoj ima najčešće profilaktično značenje, ali se pojavljuje također i kao atribut Apolona, po čemu se zaključuje da je grifon imao i karakter solarnog simbola¹². Nismo u stanju utvrditi kakvo su značenje imali grifoni u Ilira — ako su ga uopće imali.

6c. PEGAZ

I ova fantastična životinja orijentalnog je podrijetla i stiže u ilirske krajeve istim putovima preko Grčke i Italije. Njegov lik je također prilično rijedak među Ilirima, a susreće se na istim područjima, pa čak i na istim predmetima, kao i grifon¹³. U situlsku umjetnost istočnoalpskog kulturnog kruga stigao je taj motiv preko Italije¹⁴, dok se njegovo prisustvo u južnoj Iliriji može tumačiti izravnim vezama sa Grcima.

U grčkoj mitologiji pegaz je sin Posejdona i Meduze, a najčešće se pojavljuje u staroj korintskoj priči o Belerofontu kao njegov pratilac. Zbog svog podrijetla pegaz je povezan sa vodom i izvorima, dok u rimsko doba poprima karakter simbola besmrtnosti¹⁵. Iz oskudne ikonografije tog bića nije moguće dokučiti kakav je značaj ono imalo u Ilira.

6d. KENTAUR

Kentaur se na ilirskom tlu susreće samo jednom — na oštećenoj fibuli iz Picuga¹⁶. I njegovo podrijetlo treba potražiti u orijentalizirajućoj umjetnosti Etrurije¹⁷.

BILJEŠKE

¹ Za područje cvata situlske umjetnosti u sjev. Italiji utvrđeno je da od VII st. i dalje fibula sa sfigom na luku nastaje pod izravnim ikonografskim utjecajem orijentalizirajućeg stila u Etruriji. Cfr. O.-H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, Berlin, 1969, str. 87. Više o tim fibulama v. H. Müller-Karpe u »Aus Bayerns Frühzeit« (= Festschrift F. Wagner), München, 1962, str. 101 i d.

² C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, T. XX, sl. 11; F. v. Duhn — F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde*, II, Heidelberg, 1939, str. 117; M. Guštin, *Varia archaeologica*, Brežice, 1974, str. 96; S. Gabrovec, *Arh. vest.*, 17, 1966, str. 29.

³ Podatke o njima donosi S. Gabrovec, *Halštatske želade jugovzhodno-alpskega kroga*, Arh. vest., 13—14, 1962—63, str. 313 i passim, zemljop. karta 3. Među najljepše primjerke treba ubrojiti one iz groba br. 37, Tumulus I iz Brezja, koji se datiraju u mlađi horizont te nekropole (500—380. god. pr. n. e.). Cfr. K. Kromer, *Brezje*, Ljubljana, 1959. str. 15 i 54, T. 7, sl. 2.

⁴ Dva primjerka objelodanila je R. Drechsler-Bižić, *Vjesnik Arh. muz. Zagreb*, Ser. III, 2, 1961, str. 106, T. 6, 14. Treći primjerak spominje F. Starè, *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor*, Ljubljana, 1975, str. 70—71.

⁵ U grobu br. 6 ove nekropole otkrivena je jedna plastična sfinga, koja je publicirana u B. Filow — Schkorpil, *Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochrida-See*, Berlin—Leipzig, 1927, str. 51, 68, Fig. 49—51. Tijekom kasnijih iskopavanja u ovoj nekropoli otkrio je N. Vulić u grobu br. 10 još tri male sfinge za koje se može pretpostaviti da su bile »utvrđene na ivicu nekog suda« (N. Vulić, *Spomenik SKA*, 76, 1933, str. 19, sl. 41. Kataložni opis ovih sfingi daje Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd, 1956, str. 54, T. XXVIII, sl. 39, 40 i 41. Vidi također i V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*. Ohrid, 1965, str. 126. Dvije sfinge u hijeratskom stavu jedna prema drugoj nalaze se i na zlatnim sandalama iz ovog lokaliteta. Vidi N. Vulić, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 11, 1932, str. 9—10 i Lj. Popović, *l. c.*, str. 34, T. III.

⁶ Đ. Mano-Zisi — Lj. B. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 17, T. XXXII. Predmet je oštećen, pa nije jasno da li se tu zaista radi o sfingi ili možda o grifonu.

⁷ Objelodanjena je u J. Szombathy, *MAGW*, 24, 1894, str. 227 i d., T. III, sl. 2. Vidi i F. Starè, *Arh. vest.*, 3, 1952, zv. 2, str. 183 i passim, T. II, sl. 1; *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana, 1962, str. 90, T. 22, sl. 27.

⁸ Đ. Basler, *GZM*, n. s. 24, 1969, str. 29, T. VII, 30/2.

⁹ Z. Marić, *GZM*, n. s. 27—28, 1973, str. 258, T. I, A; *Isti*, *GZM*, n. s. 29, 1974, str. 37, T. I i II.

¹⁰ J. Todorović, *Praistorijska Karaburma, 1*. Beograd, 1972. str. 28, T. XXIV, sl. 9; J. Todorović, *Skordisci*, Novi Sad — Beograd, 1974, str. 83.

¹¹ M. G. Marunti — S. I. Rudenko — G. Manganaro, s. v. Grifo u »Enciclopedia dell'arte antica«, Roma, vol. III, 1960, str. 1056—1063; posebno je važna studija A. M. Bisi, *Il grifone. Storia di un motivo iconografico nell'antico Oriente mediterraneo*, Roma, 1965.

¹² A. M. Bisi, *Motivi siciliani nell'arte punica di età ellenistica*, *Archeologia classica*, 18, 1966, str. 51—52.

¹³ Lik pegaza nalazimo na spomenutoj pojasnoj kopči iz Magdalenske gore (bilj. 7) i na ukrasnoj pločici iz Gostilja (bilj. 8).

¹⁴ Krilati konji su prilično čest motiv u proizvodima te umjetnosti u Italiji. Cfr. O.-H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*, Berlin, 1969, str. 107, T. 74, sl. 31 (Este); str. 108, T. 77, sl. 36—37 (Este); str. 111, T. 85 (Bologna); str. 107—108, Beilage 2 (Este).

¹⁵ E. Paribeni, s. g. Pegaso, u »Enciclopedia dell'arte antica«, Roma, vol. VI, 1965, str. 2—4; W. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, III, str. 1727 i d.

¹⁶ C. Marchesetti, *Bol. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, str. 252, bilj. 3.

¹⁷ Zanimljivo je da je kentaur vrlo rijedak u situlskoj umjetnosti. Cfr. O.-H. Frey, *Die Entstehung...*, str. 101.

7. AMULETI

Od paleolitika i dalje, tokom cijele prapovijesti sve do današnjih dana, ljudi nose uza se (obično vješajući ih oko vrata) različite predmete za koje su vjerovali, i još uvijek vjeruju, da ih štite od nesreća, uroka, neprijatelja, bolesti i uopće od svih opasnosti — stvarnih ili suponiranih — koje ih okružuju. Neki se amuleti nose zato što donose sreću, laki porod, željenog muža i sl., a neki imaju magično značenje.

Slično drugim narodima, Iliri su također nizom amuleta stvorili cijeli sustav za odbranu od nepoznatih, tajanstvenih sila, i u tom pogledu se nisu razlikovali od drugih naroda. Ni amuleti koje su uza se nosili nisu se ni formalno ni sadržajno razlikovali od onih što su ih nosili drugi narodi tog vremena, pa nam to omogućuje da s lakoćom identificiramo te amulete i njihova značenja.

Iz tekstova antičkih pisaca nam je poznato da su Iliri bili vrlo praznovjerni, pa nas stoga neće začuditi velika količina raznih amuleta što su ih nosili da bi se zaštitili od zlog pogleda, bolesti itd. Plinije Stariji u svojoj »*Historia naturalis*« zapisao je da je među Ilirima bilo pojedinaca koji su »pogledom mogli ureknuti i ubijati one koje su duže vrijeme gledali...«, kao i da ti ljudi »imaju po dvije zjenice u svakom oku«¹. To isto ponavlja i Aul Gelije² dokazujući time da je on, kao i drugi Rimljani, smatrao da je to praznovjerje nešto što je posebno bilo razvijeno upravo u Ilira.

Od amuleta koji su se sačuvali u ilirskim grobovima i naseljima (za mnoge druge načinjene od trošnog materijala možda nikada nećemo saznati da su ih upotrebljavali) spomenut ćemo na ovom mjestu samo one za koje se može pretpostaviti da su služili kao amuleti i da nisu imali neka druga, dublja značenja. Ovi drugi su spomenuti u onim dijelovima radnje u koje, po svom karakteru, pripadaju.

7a. PRIVJESCI U OBLIKU RUKE

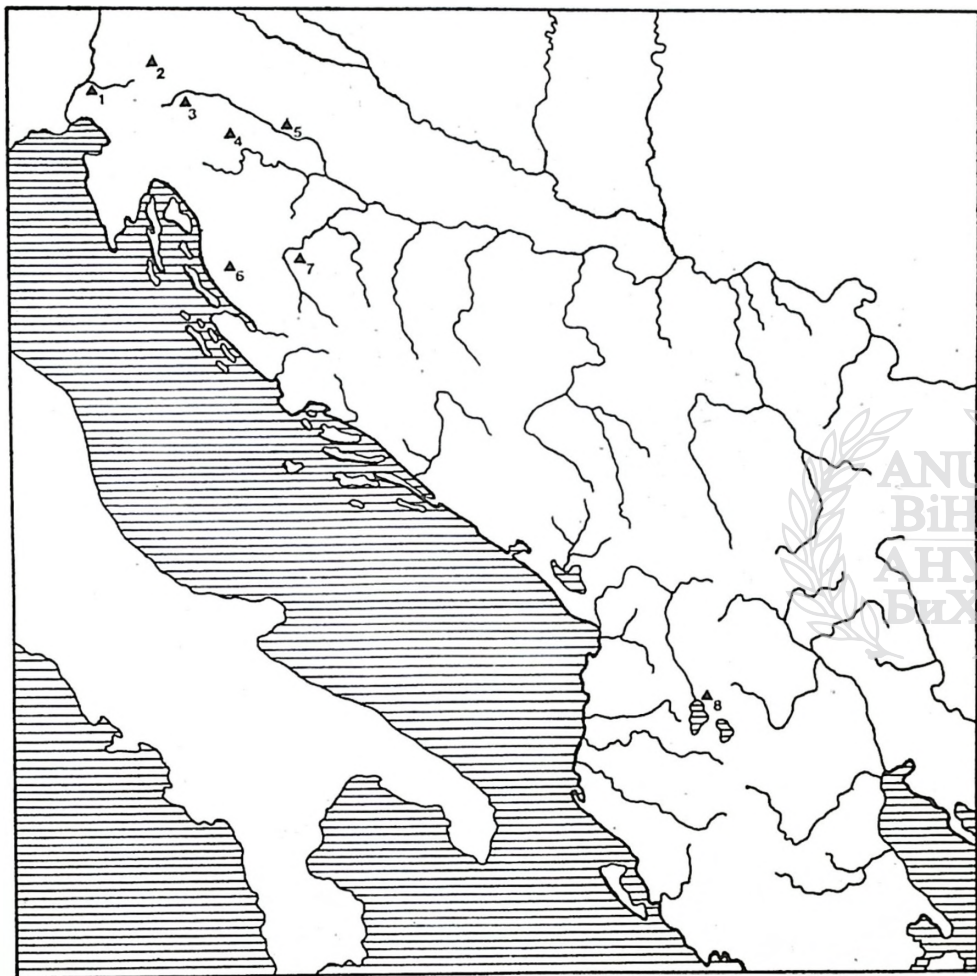
Od paleolitika do danas prikazi ruke imaju određena kulturna ili magična značenja. U željezno doba posebno su česti privjesci u obliku ruke ili, pak, prikazi ruku na keramičkim pepeonim žarama. Smatra se da imaju profilaktično i apotropejsko značenje, premda njihova funkcija u svim slučajevima i u svim krajevima u kojima se susreću (od Kavkaza do Italije) nije uvijek jasna, a vjerojatno ni jednaka³.

U Ilira taj je simbol relativno rijedak. U istočnoalpskom kulturnom krugu susrećemo ga u obliku brončana privjeska (T. XXXIV, 1, 2)⁴, dok je u Jezerinama kod Bihaća i u Sv. Luciji kod Tolmina motiv ruke sa tri, četiri ili pet prstiju prikazan u reljefu na pepeonim žarama⁵. U ostalim ilirskim krajevima potpuno nedostaju osim na krajnjem jugu, u Trebeništu, gdje su u dva groba otkrivene ruke izrađene od tanka lima od zlata⁶.

Privjesci iz istočnoalpskog područja datiraju se u kraj starijeg željeznog doba i bez sumnje su imali apotropejsko značenje. Takvi privjesci su mnogo češći u Italiji⁷, pa se zato općenito smatra da su i ovi s ilirskog tla rađeni pod italskim utjecajem⁸. Na tim privjescima ugravirana su dva znaka, koja treba posebno spomenuti, jer imaju veze sa simbolizmom samih

privjesaka. To je krug sa točkom u sredini na jednoj i tri, četiri ili pet paralelnih crta, odnosno znak X na drugoj strani ruke. Takve znakove imaju kako primjerci s ilirskog područja, tako i oni iz Italije. K. K r o m e r, raspravljajući o tim znakovima u povodu objavljivanja jedne votivne figure iz Tirola, koja je na rukama također imala ugraviran motiv kruga s

KARTA 8

Ruka: 1. Sveta Lucija; 2. Bitnje; 3. Magdalenska Gora; 4. Brezje; 5. Libna Gora; 6. Prozor; 7. Jezerine; 8. Trebenište.

točkom u sredini, iznio je misao da je i sam taj motiv imao apotropejsko značenje⁹. Mogli bismo nadodati da je jednako značenje imao i znak X, jer je i on, kako smo ranije vidjeli, kao i krug sa točkicom, bio simbol Sunca. Oba ova znaka bila su očigledno ugravirana na rukama zato da pojačaju apotropejsku moć amuleta.

Reljefni prikazi ruke na pepeonim žarama iz Sv. Lucije i Jezerina imali su, u biti, isto apotropejsko značenje: zadatak im je bio da štite po-

kojnikov pepeo od zlih demona¹⁰. Vjerojatno je da su isto takvo značenje imale i ruke otkrivene u grobovima u Trebeništu.

7b. AMULET U OBLIKU LJUDSKE NOGE

Kao i amuleti u obliku ruke, tako i ovi u obliku noge imali su moć da odvrate opasnosti i štite nosioca od bolesti, uroka ili drugih nedaća. Poznata je ljekovita i profilaktička moć noge u antičkoj Grčkoj, kao i kasnije u kršćanskoj religiji¹¹, a takvu su moć sigurno imali i privjesci u obliku nego što su otkriveni u grobovima iz brončanog doba u Hagia Triadi na Kreti¹², kao i modelirane noge od pečene gline i metala iz mlađeg kamenog doba i iz brončanog doba u Podunavlju i na Balkanu¹³.

Na ilirskom tlu otkriveni su dosada privjesci u obliku noge jedino u Jezerinama (T. XXXIV, 6)¹⁴, Donjoj Dolini (T. XXXIV, 3)¹⁵ i u Vinici u Sloveniji¹⁶.

Posebnu pažnju zaslužuju »sandale«, točnije samo njihove oplate, od tankog zlatnog lima, što su otkrivene u grobovima u Trebeništu blizu Ohrida¹⁷. Ovim »sandalama« posvetila je poseban rad A. Cermanović, u kojem im je pripisala jednako značenje kakvo su imale, a ponegdje i danas imaju, cipele što se pokojniku stavljaju u grob. Smisao tog čina je, naime, u tome da se pokojnik opremi za dug put u drugi svijet. No, te »sandale«, kako ispravno zaključuje autorica, imale su također i apotropejsko značenje. To u prvom redu proizilazi iz činjenice da »sandala« iz groba VIII ima izvedene figure gorgone i dvije sfinge, koje u Grčkoj imaju apotropejski karakter¹⁸.

I o ovom simbolu, kao i o mnogim drugima, nedostaju pisana svjedočanstva za Ilire. Prisiljeni smo zato nagađati kakvo je stvarno značenje imala noga, točnije privjesak u obliku noge, za onoga koji ga je nosio. Dovoljno je prisjetiti se kako su različita vjerovanja bila vezana za taj simbol u antičkim kulturama, u kršćanstvu itd.¹⁹, pa da se shvati kako su ograničene naše mogućnosti da na osnovu samo nekoliko privjesaka i nekoliko »sandala« otkrijemo pravo njihovo značenje u Ilira.

7c. STAKLENA ZRNA S LJUDSKIM LICEM

Apotropejska svojstva su imale također i polikromne staklene perle sa tri lica (Gesichtesperle) što su otkrivene u Prozoru (T. XXXIV, 4, 5)²⁰, Kompolju²¹ i Donjoj Dolini²², kao i slične staklene perle s jednim licem iz nekropole kod Sv. Lucije blizu Tolmina²³.

Problematika ovih zrna sa ljudskim licima bila je predmet mnogih rasprava, a danas je uglavnom poznato kakvo je njihovo podrijetlo i kakvo je njihovo simboličko značenje.

Stakleno zrno iz Sv. Lucije pripada tipu koji se datira u starije željezno doba, s licem bradatog muškarca s plavo-bijelim očima. Taj se tip susreće na širokim prostorima Sredozemlja, posebno u Kartagi, i općenito se smatra da je feničkog podrijetla i da pripada vremenu V i početku IV st. pr. n. e.²⁴.

Drugi tip kojemu pripadaju ostali spomenuti primjerci s ilirskog područja datira se u mlađe željezno doba i njegovo se podrijetlo traži također u Feniciji. Odatle se širi u južnu Rusiju i onda na Zapad posredstvom skitske kulture²⁵.

J. Dechelette pridaje ovim zrnima apotropejsko značenje, a dokaz za tu tvrdnju nalazi u poznatom nalazu ogrlice iz Kerča na Krimu sastavljene od niza različitih amuleta, a među kojima se nalaze također i staklena zrna sa ljudskim licima²⁶. P. Laviosa-Zambotti, međutim, vjeruje da te perle imaju dublje značenje. Princip tricefalnosti u perlama iz Prozora, na koje se ona u svom radu posebno osvrće, povezuje sa »božanstvom koji vlada dnevnim i noćnim svijetom i koji sve vidi«²⁷.

7d. AMULETI U OBLIKU ŽIVOTINJSKIH ZUBA

Ova vrst amuleta vrlo je česta na zapadnom dijelu Balkana već od mlađeg kamenog doba, a u ilirsko doba nalazimo takve amulete u velikim količinama u brojnim nekropolama i naseljima. Redovito se radi o zubima divljih životinja koje su Iliri lovili, odnosno kojih su se plašili: vepra (T. XXXV, 1, 5, 6)²⁸, medvjeda (T. XXXV, 2, 3)²⁹, vuka (T. XXXV, 4)³⁰, lisice³¹, jelena³². Rjeđe se amuleti prave i od zuba domaćih životinja kao što je pas³³, svinja³⁴ ili konj.³⁵

Privjesci od životinjskih zuba dobro su poznati i kod drugih naroda, kako iz prapovijesnih vremena, tako i suvremenih, a poznato je također i njihovo simboličko značenje: snaga i druga svojstva životinje koncentrirani su u zubima i zato oni imaju moć koja čovjeka štiti od nesreća, bolesti i drugih nevolja. Takvi amuleti imaju, osim toga, i magično značenje, jer onaj koji takav amulet nosi poprima snagu, lukavstvo i druga svojstva životinje kojoj zubi pripadaju. Na taj način je čovjek vezan za tu životinju, ona postaje njegov prijatelj i zaštitnik, a katkada i plemenski totem.

Iliri ne vješaju zube oko vrata samo za života, nego ih nose i u grob; najveći broj dosada otkrivenih ilirskih amuleta od životinjskih zuba potječe upravo iz grobova. U grobu je amulet imao, u biti, isto značenje kakvo je imao dok ga je pokojnik za života nosio oko vrata: čuvao ga je od neprijateljskih demona i drugih zlih sila podzemnog svijeta³⁶.

7e. AMULETI OD ŽIVOTINJSKIH KOSTIJU I ROGOVA

Magično značenje su imali također i privjesci od kostiju i rogova raznih životinja: pijetla³⁷, jelena³⁸, goveda³⁹ i dr. (T. XXXV, 8—10)⁴⁰. Ti privjesci, po vjerovanju onih koji su ih nosili, utjecali su na ishod lova, na plodnost zemlje ili stoke, pomagali su pri porodu i u nizu drugih prilika u životu čovjeka. Na zapadnom dijelu Balkana su takvi amuleti poznati već u mađem kamenom dobu⁴¹, a Iliri ih nose i mnogo iza dolaska Rimljana na istočnu obalu Jadrana, kako nam to pokazuje nalaz niza privjesaka od životinjskih kostiju iz jednog groba pod kamenim tumulusom što ga je I. Marović otkopao u blizini vrela Cetine u Dalmaciji, a koje se datira u drugu polovinu I st. n. e.⁴².

7f. CRVENI KORALJ

Mnogi antički pisci, među njima posebno Plinije Stariji, donose podatke iz kojih proizilazi da su crvenom koralju pripisivali nadnaravna svojstva. Plinije izričito spominje da su ga Gali stavljali na mačeve, šljemove i štitove i da su ga nosili kao amulet oko vrata, jer su vjerovali da će ih štititi od zlog pogleda, bolesti i od svakog drugog zla⁴³.

U Grčkoj se koralj vrlo rano upotrebljava kao amulet ili kao dio amuleta, a izvan grčko-rimskog svijeta, osim Kelta, upotrebljavaju ga Germani i drugi narodi⁴⁴.

Nemamo podataka ni u spisima antičkih pisaca, a niti u arheološkom materijalu, o upotrebi crvenog koralja u Ilira prije dolaska Kelta u njihove krajeve, a i nakon njihova dolaska nose ga samo u onim krajevima u kojima su se Kelti stalno nastanili ili, pak, gdje je dopirao njihov gospodarski i kulturni utjecaj. Nalazimo ga tako često na području između Save i Drave⁴⁵ i u japodskim nekropolama u dolini Une (T. XXXVI, 1)⁴⁶. Mnogo je rjeđi, ili ga uopće nema, dalje prema zapadu i jugu, ali i tada samo u lokalitetima iz mlađeg željeznog doba s materijalom latenskoga tipa⁴⁷.

Sav dosada otkriveni koralj na ilirskom tlu potječe iz grobova. Nema sumnje da su privjesci od koralja, koji su vlasnika za života štitili od bolesti i drugih nezgoda, imali sličnu ulogu i u grobu: štitili su pokojnika od demona na njegovom putu po podzemnom svijetu.

7g. CRVENI EMAJL

Crveni emajl ima isto apotropejsko i uopće simboličko značenje kakvo ima i crveni koralj. Crvena boja — boja krvi — odvraća nesreću i štiti ratnika od neprijatelja, druge, pak, ljude od bolesti, zlog pogleda i ostalog. Zato se crveni emajl stavlja kako na oružje, tako i na nakit što ga nose žene⁴⁸.

Apotropejsko i magično značenje crvene boje poznato je u ovim krajevima davno prije nego što su se tu formirala ilirska plemena⁴⁹, no sâm emajl, jednako kao i koralj, Iliri su upoznali tek nakon dolaska Kelta na Balkan. Kao i u drugim krajevima gdje su Kelti živjeli, ili gdje je bio jak njihov utjecaj, i u Ilira se emajl stavlja na oružje⁵⁰; mnogo češće ga susrećemo na nakitu — bilo na onom što su ga sami keltski doseljenici izrađivali i nosili ili, pak, da je pripadao Ilirima⁵¹.

7h. JANTAR

Ogromne količine jantara što su otkrivene u ilirskim grobovima služile su u prvom redu kao ukras ilirskim ženama. Jantarna zrna različitih oblika (među njima i neka zoomorfna i antropomorfna) nosila su se nanižana oko vrata i kao ukras na fibulama, pektoralima i sl. No, po svjedočanstvu Plinija Starijeg, u njegovo se vrijeme, a naravno i ranije, vjerovalo da jantar ima neka profilaktička i apotropejska svojstva, pa su ga zato žene i djeca nosili i kao amulet⁵². Razlog zašto su Iliri, jednako kao i mnogi drugi

narodi, vjerovali u nadnaravna svojstva jantara bio je ne samo rijetkost i ljepota tog materijala nego još više i njegovo svojstvo da se trenjem naelektrizira i da onda privlači manje predmete. Iliri, posebno oni koji su živjeli u blizini prastarog i vrlo frekventnog jantarskog puta što je počinjao na obalama Baltika i završavao u sjevernom Jadranu, odakle je brodovima prenošen u Grčku, spadaju među najveće ljubitelje jantarnog nakita u prapovijesno doba. Činjenicu, pak, da su nakit, pravljen od te smole stavljali u tako velikim količinama u grobove treba protumačiti vjervanjsima o njegovoj velikoj zaštitnoj moći.

7i. ZLATO I SREBRO

Zbog svog žutog sjaja što podsjeća na Sunčevu svjetlost i zbog svojih drugih svojstava (ne rđa, lako se obrađuje), kao i zbog svoje rijetkosti, zlato je oduvijek u očima ljudi imalo posebno mjesto među drugim metalima. Ne samo da je postalo svojevrsno mjerilo vrijednosti svih ostalih roba nego su se njemu vrlo rano počela pripisivati i nadnaravna svojstva, pa su zato od zlata pravili amulette, jer se vjerovalo da zlato ima profilaktičku i apotropejsku moć. Takva vjervanja bila su raširena od prapovijesnih vremena do danas u mnogih naroda⁵³, a pisane potvrde o tome imamo već u antičko doba. Iscrpno o tim vjervanjsima izvješćuje Plinije Stariji, koji je očigledno zapisao ono što su u njegovo vrijeme svi dobro znali o zlatu i njegovim posebnim svojstvima⁵⁴.

Iliri nisu u tome bili iznimka. To je vidljivo iz činjenice da od zlata izrađuju one predmete koji samim svojim oblikom imaju simbolički ili magični sadržaj. U skupinu takvih predmeta možemo svakako ubrojiti zlatne narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava, brojne privjeske od zlatnog lima, u obliku trokuta, svastike i romba iz ostava u Novom Pazaru i Atenici, pa dijademe sastavljene od zlatnih listića trokutasta oblika iz Novoga Mesta itd.

Slično kao i zlato, ali u manjoj mjeri, nadnaravna svojstva ima i srebro, pa se zato od njega prave razni amuleti sa profilaktičnom i apotropejskom moći. Takva svojstva imaju svi predmeti izrađeni od srebra, posebno pak oni koji su oblikovani kao životinja ili geometrijski lik, koji sam po sebi ima neko simboličko značenje. Takav je slučaj sa amuletima u obliku novca, odnosno imitacije novca, što su otkriveni na liburnskom tlu, pa sa brojnim srebrnim narukvicama sa završecima u obliku zmijskih glava, sa srebrnim fibulama koje imaju nogu u obliku zmijske glave i sl. Srebro je u tim predmetima imalo zadatak da pojača djelotvornost tih simbola.

7j. AMULETI OD KAMENA

U ilirskim naseljima i grobovima prilično često se susreću privjesci od raznih vrsta kamena, koje su Iliri nosili ili kao samostalne privjeske, ili su ih zajedno s drugim privjescima vješali u ogrlice T. XXXVI, 2, 3)⁵⁵.

Već je Č. Truhelka, objelodanjujući primjerke što ih je iskopao u Donjoj Dolini i na Glasincu, označio takve privjeske kao amulette⁵⁶, što je

bez sumnje točno, jer komparativna grada koju nalazimo u drugim religijama i narodnim vjerovanjima rječito govori da su neke vrste kamena, nošene oko vrata, imale, i još uvijek u raznih naroda imaju, veliku apotropejsku i magičnu moć. J. G. Frazer donosi niz primjera iz stare Grčke, današnje Albanije i iz drugih krajeva svijeta iz kojih proizlazi da su zbog njihova sjaja i ljepote pojedine vrste kamena imale, posebna, magična svojstva⁵⁷. Zbog vrlo različitih vjerovanja vezanih za pojedine vrste kamena u raznih naroda⁵⁸ ne bi bilo uputno pokušati rekonstruirati vjerovanja pojedinih ilirskih plemena na osnovu dosada pronađenih kamenih privjesaka. Vjerojatno nećemo nikada ni biti u stanju dati sigurna objašnjenja o tim privjescima, pa nam zato ne preostaje drugo nego da konstatiramo da su i Iliri, kao i toliki drugi narodi, nosili privjeske od kamena jer su vjerovali da će ih oni štititi od raznih nedaća u životu.

7k. PRAPORAC

Brojni primjeni iz grčke i rimske civilizacije nedvojbeno govore da su praporci imali često apotropejsko značenje. Zvuk što su ga proizvodili tjerao je demone, neutralizirao je djelovanje zlog pogleda, štitio je onoga koji je praporac nosio od raznih nesreća. Taj je zvuk imao takvo zaštitno djelovanje i onda kad se praporac vješao oko vrata domaćoj životinji, pa su ga zato nosile ovce, koze, magarci itd. Poznato je, osim toga, da je i sam zvuk bronce imao profilaktičku moć⁵⁹.

Najveći dio praporaca na ilirskom tlu potječe iz grobova⁶⁰. Njihovo prisustvo u grobovima ima očigledno samo jedno tumačenje: praporac, odnosno njegov zvuk trebalo je da osigura mir pokojniku u drugim svijetu od zlih demona.

Praporci su obično jajolika, loptasta ili bikonična oblika sa šupljim unutrašnjim dijelom u kojem se nalazi neki sitni predmet (zrno). Mahanjem praporca to je zrno, udaranjem o unutrašnje stijene praporca, stvaralo reski zvuk. Naravno, ne smijemo svakom praporcu pridavati simbolični karakter, jer to sigurno nisu ni Iliri činili, ali bar za neke od njih možemo biti sigurni da su takvo značenje imali. Mislimo na one primjerke iz južnih ilirskih krajeva (Albanije i Makedonije) koji u svom gornjem dijelu završavaju sa ptičjim protomama (T. XXXVI, 4)⁶¹.

7l. ZVONČICI

Po svojoj simboličkoj funkciji zvončići se nisu razlikovali od praporaca. Otkriveni su u japodskoj nekropoli u Prozoru kod Otočca i u jednom grobu u Vičjoj Luci na otoku Braču⁶².

7m. NOVAC KAO AMULET

Od najstarijih vremena sve do danas novac je imao različita nadnaravna svojstva, pa su ga zato nosili, a i danas ga nose (premda mu se više ne pridaje nikakvo nadnaravno svojstvo) kao privjesak oko vrata ili

obješen o fibule, narukvice, ogrlice itd. U antičko doba sam novac, a ne samo onaj u obliku privjeska, ima religiozno značenje⁶³. U to vrijeme novac, posebno onaj zlatni i srebrni, igra značajnu ulogu kao kulturni objekat, kao amulet, kao obol koji se pokojniku stavlja u grob da bi mogao Haronu platiti prijelaz preko podzemne rijeke Aheronta itd., pa je čak i samo kovanje novca usko povezano sa pojedinim božanstvima (sa Junonom Monetom u Rimu, uz čiji se hram na Kapitolinu kovao novac).

Dvije skupine podataka sa ilirskog tla upućuju na zaključak da su i Iliri novcu pridavali nadnaravna svojstva, odnosno da je i u njihovim vjervanijama novac igrao ulogu sličnu onoj kakvu poznajemo iz drugih starih kultura. Prvi podatak se odnosi na novac kao amulet: u nekoliko nalazišta liburnske kulture pronađen je probušeni novac, koji je kao privjesak visio na fibulama ili narukvicama. Radi se isključivo o srebrnom novcu, odnosno so imitacijama novca, što svakako nije beznačajno, jer je i samo srebro, kako smo već istakli, imalo apotropejsku i druge nadnaravne moći. Štaviše, često je upravo u plemenitom metalu (zlatu i srebru) od kojega je novac bio napravljen ležala i njegova nadnaravna moć⁶¹.

Dosada su takvi privjesci pronađeni u Asseriji⁶⁵, Krku⁶⁶, Ljupču kod Nina⁶⁷ i u samom Ninu⁶⁸. U svim tim nalazištima se radi o srebrnom novcu grčkoga grada Metaponta iz južne Italije, i to iz vremena od kraja VI i početka V st. pr. n. e., koji je bio probušen i upotrebljavan kao privjesak. Zašto su Liburni vješali samo novac tog grčkog grada, a ne i srebrni novac drugih grčkih gradova⁶⁹, teško je reći. Možda su Liburni tom novcu pripadavali neka posebna svojstva zbog prikaza klasa na njima, no ovo je samo nabačena hipoteza koju ne možemo poduprijeti dokazima⁷⁰. Sigurno je, međutim, da je postojao neki razlog zbog kojega su Liburni upravo novcu iz Metaponta pridavali nadnaravna ili simbolička svojstva, kad se upuštaju čak i u imitiranje tog novca u vrijeme kada više nije cirkulirao kao platežno sredstvo i kada ga više nisu mogli dobiti iz južne Italije. Takve imitacije, također od srebra, otkrivene su (6 primjeraka) u jednoj ostavi iz Jagodnje Gornje u sjev. Dalmaciji⁷¹. Nema sumnje da su te imitacije, jednako kao i privjesci od originalnih komada metapontskog novca, imale profilaktičko, apotropejsko ili neko slično značenje.

Drugi nalazi koji govore o simbolizmu novca u Ilira potječu iz grobova: kao i drugi stari narodi, Iliri stavljaју pokojnicima novac u grob. Naravno, novac u grobove stavljaју samo oni Iliri koji su živjeli u krajevima gdje je novac cirkulirao kao platežno sredstvo⁷², dok su oni koji novac nisu poznavali, umjesto njega stavljali pokojniku druge predmete kojima je plaćao prijelaz preko podzemne rijeke (vidi o tome opširnije u »Funerarna simbolika«).

7n. MAČKA

Kult mačke ostavio je vrlo malo tragova u materijalnoj kulturi Ilira, no teško je vjerovati da su oni, tj. Iliri, bili iznimka među ostalim narodima toga doba i da nisu toj životinji pridavali bar neka od onih čudnovatih i nadnaravnih svojstava po kojima je mačka jedna od najobljubljenijih kulturnih životinja uopće. U Egiptu, npr., mačka je podignuta

na stupanj božanstva, čiji je kult imao središte u gradu Bubastisu na delti Nila⁷³. Mnogi narodi, kao što su Kelti, Rimljani pa i mnogi drugi, sve do današnjeg dana smatraju mačku (posebno crnu) demonskom životinjom koju treba izbjegavati⁷⁴.

Ako su i Iliri priznavali mački svojstva demonske životinje čije oči imaju tajnovitu moć, tada su i brončane aplikacije u obliku mačje glave što su otkrivene u Šmarjetama (T. XXXVI, 5)⁷⁵ imale vjerojatno apotropejsko značenje.

Druge dvije predstave ove životinje vjerojatno nisu imale simboličko značenje. Scenu na brončanoj kopči iz Vača⁷⁶, u kojoj pas laje na mačke, možemo smatrati običnom žanr-scenom, a isto se može reći i za mačku koja trči za pticom na jednom fibuli iz Svete Lucije (T. XXXVI, 6)⁷⁷ i na onima iz Libne Gore kod Brežica⁷⁸.

7o. HERAKLOV ČVOR

Profilaktičku i apotropejsku moć imao je i tzv. Heraklov čvor (modus Herculeus). O tome je pisao još Plinije Stariji (Nat. his., XXVIII, 63) i drugi antički pisci, a u Grčkoj, Rimu i dr. nalazimo ga prikazanog na kipovima mladih djevojaka, vestalinki i na raznim upotrebnim predmetima. Smatra se da je taj čvor grčkoga podrijetla i da se odatle proširio u druge dijelove grčko-rimskoga svijeta⁷⁹.

Grčkog su podrijetla, ili pravljene pod izravnim grčkim utjecajem, i nalazi tog čvora s ilirskog teritorija. Susrećemo ih na ručkama posuda, i to kako onih importiranih iz južne Italije, tako i onih domaće izrade⁸⁰. U ostavi, pak, srebrnog nakita što je otkrivena u Gorici kod Ljubuškog pronađena su tri broša u obliku Heraklova čvora, koji se datiraju u mlađe željezno doba i koji su očigledno izrađeni, kao i ostali predmeti iz te ostave, pod utjecajem grčkog obrta (T. XXXVI, 7)⁸¹.

Ovaj će se motiv pojaviti i na jednom kamenom nadgrobnom spomeniku iz rimskog doba što je otkriven u mjestu Komino kod Pljevalja u Crnoj Gori (rimski Municipium S)⁸². I tu je, očigledno, taj čvor imao apotropejsko značenje.

7p. OSTALI AMULETI

Osim dosad spomenutih, moguće je da su simboličko značenje imali i neki od brojnih privjesaka što su ih Iliri o sebe vješali. Takvo su značenje, možda, imali *privjesci u obliku posudica*, što se u ogromnom broju susreću posebno na području glasničke kulture⁸³, ali i na području Japoda, Liburna, pa u trebeniškoj kulturi i drugdje. Na razmišljanje o simbolizmu tih privjesaka upućuje nas sadržaj dvaju diskova od pečene gline iz južne Italije na kojima su prikazani brojni amuleti među kojima i oni u obliku malih amfora⁸⁴. Ne smijemo k tomu zaboraviti da posve sigurno simboličko značenje imaju brojni privjesci u obliku posudice sa poklopcima na kojima se nalaze ptičje protome iz raznih lokaliteta trebeniške kulture.

Nejasno nam je također značenje *privjesaka u obliku malog nožića* (lancete), koji se na ilirskom tlu susreće već u doba kulture žarnih koplja u istočnim ilirskim krajevima⁸⁵, a kasnije, u raznim varijantama, i na području japodske i glasinacke kulture⁸⁶. Po G. Kossacku, ta vrsta privjesaka nejasnog je podrijetla i značenja, ali je bez sumnje služila kao amulet, i to najprije u ranoj fazi kulture polja sa žarama (Ha A₁) u srednjem Podunavlju, a onda i u drugim područjima rasprostranjenosti te kulture⁸⁷.

Privjesci u obliku pješčanog sata (Sanduhranhänger) također su svojina ranije kulture polja sa žarama, pa se u to vrijeme susreću i na istočnim ilirskim krajevima⁸⁸. Retencijom iz tog vremena mogu se smatrati slični privjesci iz Vukovara (iz Ha C)⁸⁹, a isto se može reći i za zlatne aplikacije iz Atenice kod Čačka (VI st. pr. n. e.), za koje se s velikom vjerojatnošću može reći da su ilirske izrade⁹⁰. U osnovi ovaj simbol ima jednako simboličko značenje kao i dvostruka sjekira. U kulturi polja sa žarama se ovaj motiv susreće prilično često, i to na području Mađarske, Austrije, Njemačke, Češke, sjeverne Jugoslavije i Italije. Vrlo je vjerojatno egejskog podrijetla kao i labrys.⁹¹ Sa gašenjem kulture polja sa žarama taj simbol postaje rjeđi, a na ilirskom tlu gotovo putpuno nestaje⁹².

U Ilira — istina vrlo rijetko — susrećemo i *privjesak u obliku sidra*. Takav privjesak iz Ha C otkriven je u jednom grobu u lok. Široko kod Suve Reke blizu Prizrena (T. XXXVI, 8)⁹³. Iz Glasinca, pak, potječe također jedan privjesak sroljika oblika, koji možemo uvrstiti u ovu skupinu⁹⁴. Spomenemo li još brončani privjesak iz Donje Doline o koji vise dva trokutasta privješčića⁹⁵ — iscrpili smo dosada poznati repertoar takvih privjesaka sa ilirskog teritorija.

Nismo sigurni smijemo li i ovim privjescima pripisati simboličku funkciju, jer ni u Grka, ni u Rimljana ili drugih naroda tog vremena sidro nije predmet sa izrazito simboličkim sadržajem. Na grčkom i rimskom novcu pomorskih gradova sidro će se često pojaviti, ali samo kao znak koji govori o važnosti sidra u životu pomoraca. Tek u kršćanstvu sidro postaje religiozni simbol, i to simbol nade i uskrsnuća⁹⁶. Skloni smo vjerovati, pošto je većina ilirskih primjeraka pronađena u grobovima, da su ti privjesci, ipak, i u ilirskim vjerovanjima imali neko simboličko značenje, možda u vezi s kultom pokojnika.

Apotropejsku moć su, na koncu, imale vjerojatno i *rozete* što ih nalazimo aplicirane na fibulama i drugom ukrasu iz posljednjih stoljeća prije dolaska Rimljana⁹⁷, kao i na spomenicima iz rimskog doba⁹⁸.

BILJEŠKE

¹ Plinius Secundus, *Historia naturalis*, VII, 16.

² Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, IX, 4, 8.

³ F. Adama v. Scheltema, s. v. Handdarstellung, u M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. V, str. 36—37 i Thurnwald, o. c., s. v. Handschlag, str. 91—96. Usporedbe s etnografskim materijalom upućuju na oprez kad se želi odrediti simbolički sadržaj ruke; o različitim značenjima ruke u narodnim vjerovanjima v. H. Bächtold-Stäubli, s. v. Hand, u »Handvör-

terbuch des deutschen Aberglaubens», Berlin—Leipzig, 1930, Bd. III, str. 1376—1398. Vidi općenito o simbolu ruke u pripovijesno doba A. R. Verbrugge, *Le symbole de la main dans la préhistoire*, Campiègne, 1969, a o simbolizmu ruke u antičkoj Grčkoj v. O. Weinreich, *Antike Heilungswunder*, Giessen, 1909, str. 48—49.

⁴ Potječu iz nekropola u Brezju (M. Hoernes, Wien. Präh. Ztschr., 2, 1915, str. 109; S. Rutar, Mitt. Zentr. Komm., N. F. 21, 1895, str. 41, Fig. 2; K. Kromer, Brezje, Ljubljana, 1959, str. 12 i 52, T. III, sl. 4; K. Kromer, Situla, 14—15, 1974, str. 57, Abb. 2, 5; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 121), Libnoj gori (W. Schmid, *Südsteiermark im Altertum*, u *Südsteiermark*, Graz, 1925, str. 7, T. I, sl. 2; M. Guštin, *Libna*, Brežice, 1976, T. 65), Magdalenskoj gori (P. Laviosa Zambotti, *Monum. ant.*, 1938, str. 337), Bitnju (S. Garbavec, *Arh. vest.*, 25, 1974, str. 289, T. II, sl. 3, 5) i Svetoj Luciji (C. Marchesetti, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, str. 172, T. XI, sl. 5). C. Marchesetti, *l. c.*, str. 288, spominje da je jedan privjesak u obliku ruke pronađen i u Prozoru u Lici i da se čuva u »Muzeju u Beču«.

⁵ Npr., iz Jezerina (V. Radimský, WMBH, 3, 1895, Abb. 234, 419, 598, 608 = GZM, 5, 1893, T. XXXV, sl. 6; T. XXXIX, sl. 2; T. XLIX, sl. 1, 2, 3; T. L, sl. 3). U Svetoj Luciji, grobu br. 965, ruke sa tri i četiri prsta su prikazane na pepeonj žari čiji crtež donose B. Teržan i N. Trampuž, *Arh. vest.*, 24, 1973, T. 3, sl. 6.

⁶ B. Filow — K. Schkorpil, *Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochrida-See*, Berlin-Leipzig, 1927, str. 13, T. II, sl. 1; N. Vulić, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 11, 1932, str. 10, sl. 6 i 7; V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohrid, 1965, str. 78 i 116, T. XXIV, sl. 2; Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd, 1956, str. 35, T. IV.

⁷ Privjesci u obliku ruke, kao i ruke napravljene od gline, otkriveni su u nizu lokaliteta u Picenu (Vl. Dumitrescu, *L'età del ferro nel Piceno*, Bucarest, 1929, str. 153; K. Kromer, *Zum Picenterproblem*, Mitt. Präh. Komm., Bd. V, Nr. 5, Wien, 1950, str. 137) i u sjev. Italiji, npr., u Este (F. v. Duhn — F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde*, II, Heidelberg, 1939, str. 47).

⁸ F. v. Duhn — F. Messerschmidt, *o. c.*, str. 47, navode da italski primjerci nisu stariji od VII st. pr. n. e. Spomenuti, pak, nalazi iz istočnoalpskog područja pripadaju kasnijem vremenu (oko V st.). Osim toga, u Italiji su oni mnogo češći negoli na ilirskom tlu, pa je zato vjerojatnije da su Iliri i taj element duhovne kulture preuzeli iz susjedne Italije. Drukčijeg je mišljenja G. Kossack, *Studien*, str. 75, koji prisutnost ovih amuleta u venetskom području tumači utjecajem iz istočnoalpskog područja.

⁹ K. Kromer, *Ein Votivfigürchen aus Südtirol*, Situla, 14—15, 1974, str. 56.

¹⁰ Tim reljefnim rukama pripisuje apotropejsko značenje i F. Adama v. Scheltema u citiranom članku u M. Ebertovom RE, str. 37, gdje spominje da se slični reljefi nalaze i na posudama željeznodobne Billendorf-kulture.

¹¹ Mnogo podataka, osobito za antičko doba, donosi O. Weinreich, *Antike Heilungswunder*, Giessen, 1909, str. 70—71 i passim.

¹² G. Karo, *Archiv für Religionswissenschaft*, 8, 1904, str. 521.

¹³ Primjera radi spominjemo nalaz iz Bujanja (A. Orsich de Slavetich, *Bubanj*, Mitt. Präh. Komm., IV. Bd., 1940, Nr. 1—2, str. 25), Vučedola (R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945, T. 52, sl. 1). Općenito o tim nalazima v. G. Kossack, *Studien*, str. 7, 31, 32.

¹⁴ V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 157, sl. 476 = GZM, 5, 1893, str. 308, T. XXV, sl. 12.

¹⁵ Č. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 47—48, T. XXVII, sl. 5 = GZM, 13, 1901, str. 267, T. XVIII, sl. 5. Po Truhelki, malu posudicu od pečene zemlje iz ovog naselja treba smatrati zavjetnim darom i imala je sakralnu namjenu.

¹⁶ Nekoliko brončanih privjesaka u obliku noge pronađeno je u grobovima br. 211 i 212 ove nekropole iz mlađeg željeznog doba. Cfr. *Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 91, Pl. XVI, 91.

¹⁷ Prvu takvu zlatnu oplatu, što je otkrivena u grobu VII trebeniške nekropole, publicirao je B. Filow (B. Filow — K. Schkorpil, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See*, Berlin-Leipzig, 1927, str. 24, Abb. 23 i T. IV sl 2). Tijekom kasnijih iskopavanja, N. Vulić je pronašao još dva primjerka u grobu VIII, dva u grobu X i jedan u grobu XII (N. Vulić, *Spomenik SKA*, 76, 1933, str. 9—10, sl. 3; str. 10, sl. 5; N. Vulić, *Jahreshefte d. Deutsch. arch. Inst.*, 45, 1930, *Arch. Anzeiger*, st. 279, Abb. 7; N. Vulić, *Glasnik Skop. nauč. dr.*, 11, 1932, str. 9—10; Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd, 1956, str. 34, T. III, sl. 3, 4).

¹⁸ A. Cermanović, *Zlatne »sandale« iz Trebeništa i njihovo simbolično značenje*, *Živa antika*, 6, 1956, str. 307—313.

¹⁹ Vidi opširan pregled tih vjerovanja u članku H. Bächtod-Stäubli, s.v. Fuss u »*Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*«, Bd. III, Berlin-Leipzig, 1930—31, str. 224—236, gdje je navedena obimna starija literatura.

²⁰ U ovom lokalitetu otkriveno je dva primjerka ovih perli. Cfr. Š. Ljubić, *Popis*, str. 146, T. XXVIII, sl. 207, 208. Crteže vidi u A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, str. XXXII.

²¹ U drugom sloju ove nekropole, na žalost, izvan grobova, nađene su dvije takve perle. Cfr. R. Drechsler-Bižić, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 2, 1961, str. 88, T. XIII, sl. 3.

²² Jedna takva perla otkrivena je tijekom naknadnih iskopavanja u ovom lokalitetu (Ć. Truhelka, *WMBH*, 11, 1909, str. 26). Sliku te perle donosi Z. Marić, *GZM*, n. s. 19, 1964, str. 47, T. XXIII, br. 45.

²³ C. Marchesetti, *Ztschr. f. Ethnologie*, 25, 1893, *Verhandlungen*, str., 37; *Isti*, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, str. 132, 276—277, T. XXIX, sl. 9.

²⁴ D. B. Harden, *Ancient Glass, I: Pre-Roman*. *The Archaeological Journal*, 125, 1969, str. 57. O širenju tih perli u srednjoj Evropi v. N. Venclová, *Sklěné maskovité korály a jejich deriváty ve střední Evropě*, *Archeologické rozhledy*, 26, 1974, seš. 6, str. 593—602 i A. Kisa, *Das Glas im Altertume*, Bd. I—III, Leipzig, 1908, str. 93 i d. Ovaj autor pogrešno traži podrijetlo tih perli u Egiptu.

²⁵ P. Laviosa-Zambotti (*I Balcani e l'Italia nella preistoria*, u *Origines*, *Raccolta di scritti in onore di Mons. G. Baserga*, Como, 1954, str. 323) insistira na orijentalnom podrijetlu ovih predmeta, koji su u ove krajeve došli posredstvom podunavskih Skita.

²⁶ J. Dechelette, *Manuel*, IV, str. 825.

²⁷ P. Laviosa-Zambotti, *o. c.*, str. 323.

²⁸ Npr. u Ninu (V. Brunelli, *Storia di Zara*, Venezia, 1913, str. 54), na Glasincu (F. Fiala, *WMBH*, 6, 1899, str. 20, 43, 47 = *GZM*, 8, 1896, str. 446, sl. 28), u Sanskom Mostu (F. Fiala, *WMBH*, 6, 1899, str. 74, 116), Ribiću (V. Čurčić, *WMBH*, 7, 1900, str. 27), Ripču (V. Čurčić, *ZGM*, 20, 1908, str. 176), Donjoj Dolini (Ć. Truhelka, *WMBH*, 9, 1904, str. 126, T. LXXIII, sl. 11), Osijeku (E. Spajić, *Osiječki zbornik*, 5, 1956, str. 49), Jezerinama (V. Radimský, *GZM*, 5, 1893, str. 252, 435), Valičnoj Vasi (B. Teržan, *Arh. vest.*, 24, 1973, str. 676), u Gradini iznad Linskog kanala (K. Mihovilić, *Histria archaeologica*, 3, 1972, sv. 2, str. 41, T. 38, sl. 1, 2) itd.

²⁹ Pronađeni su u Jezerinama (V. Radimský, *WMBH*, 3, 1895, str. 69), Ninu (V. Brunelli, *Storia di Zara*, Venezia, 1913, str. 54), Sanskom Mostu (F. Fiala, *WMBH*, 6, 1899, str. 116 = *GZM*, 8, 1896, str. 233, sl. 42), Donjoj Dolini (Ć. Truhelka, *WMBH*, 9, 1904, str. 65; 11, 1909, str. 25), Presedlu kod

Bosanskog Petrovca (V. Ćurčić, WMBH, 10, 1907, str. 374), Ripču (V. Ćurčić, GZM, 20, 1908, str. 176), Vačama (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 49, Glasinacu (F. Fiala, GZM, 4, 1892, str. 405, 406, 439).

³⁰ U lokalitetima Jezerine (V. Radimský, WMBH, 3, 1893, str. 144), Glasinac (F. Fiala, GZM, 4, 1892, str. 405, 411, 422) itd.

³¹ U lokalitetima Jezerine (V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 162 = GZM, 5, 1893, str. 395), Glasinac (F. Fiala, WMBiH, 6, 1899, str. 35, 44) itd.

³² Iz nekropole u Donjoj Dolini (Ć. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 122. T. LXVIII, sl. 5), sa Glasinca (B. Ćović, GZM, n. s. 14, 1959, str. 62 i 72) itd.

³³ Pronađeni su, npr., u grobovima na Glasincu: F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 14, 15, 30, 31, 46; F. Fiala, GZM, 8, 1896, str. 438, 440, 456, 458, 460).

³⁴ Iz lok. Međeđa glava kod Duklje (Š. Mlakar, Starinar, n. s. 11, 1960, str. 222), Jezerine (V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 96, 168, 211 = GZM, 5, 1893, str. 613), Sanski Most (F. Fiala, GZM, 8, 1896, str. 249), sa Glasinca (F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 27, 45, 50 = GZM, 8, 1896, str. 454) itd.

³⁵ Iz lok. Jezerine (V. Radimský, WMBH, 3, 1895, str. 211 = GZM, 5, 1893, str. 412 i 613, T. XXXII, 8), sa Glasinca (F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 8, 37 i B. Ćović, GZM, n. s. 14, 1959, str. 66) itd.

³⁶ G. Wilke, s. v. Amulett u M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. I, str. 158—160.

³⁷ Privjesak od pijetlove noge pronađen je u Donjoj Dolini (Ć. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 65, T. XXXII, Fig. 16).

³⁸ Česti su privjesci napravljeni od jelenjih kostiju iz Donje Doline (Ć. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 65), Ripča (V. Ćurčić, GZM, 20, 1908, str. 176), sa Glasinca (F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 40) itd.

³⁹ Npr., iz Donje Doline (Ć. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 65).

⁴⁰ Privjesci od neidentificiranih životinjskih kostiju pronađeni su u grobovima u Nesactiumu (A. Pusch, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 151, 155, 177, 190), u Bernu kod Pazina (A. Amoroso, *Atti e mem.*, 1, 1884, str. 66), Donjoj Dolini (Ć. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 94, T. XLIV, sl. 37; str. 77, sl. 58), Volčijim njivama kod Trebnja (S. Gabrovec, *Arh. vest.*, 7, 1956, zv. 1—2, str. 84, T. IX, sl. 3; T. XXXII, sl. 3), Golubiću kod Bihaća (B. Raunig, GZM, n. s. 23, 1968, str. 92, T. IV, sl. 28, Vačama (F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 49, T. XL, sl. 4). Vrijedan je spomena privjesak od slonove kosti što je pronađen u Ripču (V. Radimský, GZM, 7, 1895, str. 499, T. XXXVIII, sl. 324). Bez obzira na svoje izvanbalkansko podrijetlo, ili možda upravo zato, ovaj je privjesak bez dvojbe imao neko simboličko značenje.

⁴¹ Kao primjer spominjemo nalaz iz Smilčića kod Zadra, koji potječe iz starijeg neolitika (Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar, 1966, T. XXV, sl. 8) i one iz mlađeg neolitika iz Lisičića kod Konjica (A. Benac, *Neolitsko naselje Lisičići kod Konjica*, Sarajevo, 1958, str. 40).

⁴² I. Marović, *Vj. arh. hist. dalm.*, 61, 1959, str. 56, sl. 36, br. 5a-d.

⁴³ C. Plinii Secundi, *Hist. nat.*, XXXII, 11. Antičke izvore u kojima se govori o koralju navodi detaljno E. Pottier, s. v. *Coralium* u Ch. Daremberg — E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, T. I, 2, str 1503—1504.

⁴⁴ J. Dechelette, *Manuel*, vol. III, str. 363—365; vol. IV, str. 836—838.

⁴⁵ U lok. Bogdanovci kod Vukovara (J. Brunšmid, *Vj. Hrv. arh. dr.*, n. s. 10, 1908—9, str. 235, sl. 23, 8) i Srijemska Mitrovica, gdje je u jednom jedinom grobu pronađeno čak 61 zrno (J. Brunšmid, *Vj. Hrv. arh. dr.*, n. s. 6, 1902, str. 80, sl. 39, br. 14—18).

⁴⁶ U Ribićima se susreće u IV fazi razvitka japodske kulture, tj. u vremenu od 250—110. god. pr. n. e. (Z. Marić, GZM, n. s. 23, 1968, T. VII, sl. 48), ali postaje čest tek u vremenu od 110. god. i dalje (*l. c.*, str. 31 i passim, T. XV, sl. 2, 10, 46, 47, 59; T. XXIV, sl. 29, 42, 64, 67, 68; T. XXV, sl. 35). U isto vrijeme ga nalazimo i u nekropoli u Golubiću (B. Raunig, GZM, n. s. 23, 1968, str. 85, T. II, sl. 5).

⁴⁷ Np1., u Gorici kod Ljubuškog (C. Truhelka, GZM, 11, 1899, str. 390, sl. 104—108.

⁴⁸ Osnovne podatke v. u J. Dechelette, *Manuel*, vol. IV, str. 672, 1053—1063.

⁴⁹ Crvenom su bojom u mlađe kameno doba obojene kultne posude i phalusi u Smilčiću kod Zadra, Danilu kod Šibenika itd. Cfr. J. Korošec, *Neolitiska naseobina u Danilu Bitinju*, Zagreb, 1958, str. 135—136; Š. Batović, *Problem kulta phallosa u Danijskoj kulturi*, Diadora, 4, 1968, str. 11.

⁵⁰ Nalazimo ga na dijelu šljema iz Vinjeg vrha kod Šmarjete (A. Müller, *Gallische Funde aus Krain*, Argo, 6, 1898, str. 20—22; V. Starè, *Prazgodovina Šmarjete*, Ljubljana, 1973, T. 14, br. 3 i 4) i na šljemu iz Idrije pri Bači (J. Dechelette, *Manuel*, vol. IV, str. 672.

⁵¹ Crveni emajl nalazimo u slijedećim lokalitetima: Ulaka (W. Schmid, *Glasnik Muzejskega društva za Slov.*, 18, 1937, str. 26—27, 30, 31, sl. 12, 13, 14; F. Starè, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, III ser., 4, 1970, str. 13 i d., T. I); Vinica (*Treasures of Carniola*, New York, 1934, str. 108, Pl. XXI, 120); Ribić (Z. Marić, GZM, n. s. 23, 1968, str. 30 i 34, T. XIV, sl. 12, 19. 20); Novi Banovci (N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*, Vinkovci, 1970, str. 37, T. XXVII, sl. 6; T. XXVI, sl. 4); Boljevci (N. Majnarić-Pandžić, *o. c.*, str. 15, T. I, sl. 5); Malunje (N. Majnarić-Pandžić, *o. c.*, str. 34); Zemun (J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 1968, str. 153, T. LIII, sl. 10—16); Osijek (E. Spajić, *Osiječki zbornik*, 8, 1962, str. 42—43, T. XX, sl. 22, 23; J. Todorović, *Skordisci*, Beograd, 1974, str. 79, sl. 56); Jezerine (V. Radimský, GZM, 5, 1893, str. 597, T. VIII, sl. 17).

⁵² C. Plinii Secundi *Hist. nat.*, XXXVII, 44, 51: »...hodieque Transpadanorum agrestibus feminis monilum vice sucina gestantibus, maxime decoris gratia, sed et medicinae, creditur quippe tonsillis resistere et faucium vitiis... Usus tamen aliquis sucinorum invenitur in medicina, sed non ob hoc feminis placent. Infantibus adalligari amuleti ratione prodest...« Posebno o tome, sa navođenjem antičkih izvora, v. A. Jacob, s. v. *Electrum* u Ch. Daremberg-E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités...*, T. II, str. 535. Vjerovanje u posebna svojstva jantara sačuvalo se u nekim krajevima sve do danas. Tako u istočnoj Pruskoj žene vjeruju da im jantar pomaže pri porodu, da im daje mlijeko i dr. Vidi o tome F. v. Duhn-F. Messerschmidt, *Italische Gräberkunde*, II, Heidelber, 1939, str. 57, (bilj. 139) i str. 181.

⁵³ U staroj židovskoj, germanskoj itd. mitologiji i u vjerovanjima mnogih suvremenih naroda, zlato igra zapaženu ulogu. Vidi općenito o tome s. v. Gold u »*Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*«, Bd. III, Berlin—Leipzig, 1930—31, str. 918—926.

⁵⁴ C. Plinii Secundi, *Nat. hist.*, XXXIII, 84; »Aurum pluribus modis pollet in remediis, vulneratisque et infantibus adplicatur ut minus noceant quae inferantur veneficia...« Vidi također O. Weinreich, *Antike Heilungswunder*, Giessen, 1909, str. 165.

⁵⁵ Pronađeni su, npr., na Glasincu (C. Truhelka, GZM, 2, 1890, str. 91—92, sl. 82; str. 399, T. IV, sl. 6, 7, 8; F. Fiala, GZM, 8, 1896, str. 455, sl. 49; str. 432, 439, 444, 450, 460), u Donjoj Dolini (C. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 75, T. XXXVII, sl. 21—27; str. 107, T. LVI, sl. 21; WMBH, 11, 1909, str. 19, sl. 4), Sanskom Mostu (F. Fiala, GZM, 8, 1896, str. 258, sl. 120), Romaji kod Prizrena, gdje je otkrivena mala neolitička sjekira, naknadno probušena (N. Đurić — J. Glišić — J. Todorović, *Romaja parahistorike*, Prizren—Beograd, 1975, str. 75

T. XVII, sl. 2; str. 91, T. XXIV, sl. 27). U Romaji je, osim toga, otkrivena i duguljasta perla od prozirnog gorskog kristala vertikalno probušena (l. c., str. 72, T. XVIII, sl. 6 i sl. 63). Od gorskog kristala, dakle, od kamena za koji znamo da se u rimsko doba vjerovalo da ima neka posebna, nadnaravna svojstva, bila je i perla otkrivena u jednoj grobnici u Gomolavi kod Rume (N. Tasić, Rad vojvod. muz., 21—22, 1972—1973, str. 117, sl. 63).

⁵⁶ Č. Truhelka, WMBH, 11, 1909, str. 19; WMBH, 9, 1904, str. 75.

⁵⁷ J. G. Frazer, *The Golden Bough*, London, 1971, Abridged ed., chap. III, str. 42—44.

⁵⁸ O magičnim, profilaktičnim, apotropejskim i drugim svojstvima kamena u vjerovanjima raznih naroda opširno pišu Olbrich i Hünnerkopf, s. v. Stein, u »Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens«, Bd. VIII, Berlin—Leipzig, 1936—37, st. 380—401. Grci i Rimljani su o magičnim svojstvima pojedinih vrsta kamena (posebno jaspisa, pa lapis lazula, opala, smaragda i dr.) vrlo mnogo pisali. Podatke iz djela antičkih pisaca sakupio je F. De Mély, *Les lapidaires*, Paris, 1898.

⁵⁹ Vidi iscrpno o tome u članku E. Espérandieu, s. v. Tinnabulum, u Ch. Daremberg-E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités...*, Paris, 1912, str. 341—344. O profilaktičkoj moći bronce v. E. Labatut, s. v. Amuletum, u Ch. Daremberg-E. Saglio, o. c., T. I, str. 258.

⁶⁰ Njihov je broj vrlo velik, pa zato ne bi bilo uputno navoditi podatke o svim nalazima. Teško je, u stvari, spomenuti ijednu veću nekropolu u kojoj nisu otkriveni porporci.

⁶¹ Donosi ih V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohrid, 1965, str. 57. Jedan lijepi primjerak ovog tipa iz lok. Kući i Zi, blizu Korčë u Albaniji nalazimo u publikaciji »Shqipëria arkeologjike«, Tirana, 1971, sl. 48. Za kronologiju primjeraka iz Albanije v. rad F. Prendi, *Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie*, Iliria, Études et mat. archéol., 3, 1975, passim.

⁶² Za nalaze iz Prozora v. Š. Ljubić, Popis, T. XXII, br. 123; F. Lo Schiavo, *Il gruppo libornico-japodico*, Atti della Accademia nazionale dei Lincei, Memorie, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. 14, 1969—1970, T. XI, 14; R. Drechsler-Bižić, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 6—7, 1972—1973, str. 30, T. XIV, sl. 4; str. 31, T. XVIII, sl. 3, 4; str. 33, T. XXI, sl. 7. Za nalaze pet primjeraka takvih zvončića u Vičjoj Luci v. I. Marović — M. Nikolanci, Vj. arh. hist. dalm., 70—71, 1968—1969, Split 1977, str. 15 i 45, sl. 5, 5.

⁶³ Među prvima je o tome posebno pisao E. Curtius, *Ueber den religiösen Charakter der griechischen Münzen*, Monatsberichte der k. Preussischen Akad. d. Wissen. zu Berlin, 1869, str. 465—481.

⁶⁴ Cfr. Siebs, s. v. Geld, u »Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens«, Bd. III, Berlin—Leipzig, 1930—31, st. 595.

⁶⁵ U ovom lokalitetu pronađena je fibula o kojoj je visio novac Metaponta (Š. Batović, Radovi Inst. JAZU u Zadru, 4—5, 1958—59, str. 440 i I. Marović, *Nekoliko neobjavljenih srebrnih predmeta sa liburnskog područja u Arheološkom muzeju u Splitu*, Adriatica praehistorica et antiqua, Zagreb, 1970, str. 265—266.

⁶⁶ Nalaz spominje Š. Batović, *Diadora*, 7, 1974, str. 208.

⁶⁷ Iz ovog mjesta potječe jedan probušeni primjerak novčića Metaponta, koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru. Objelodanio ga je Š. Batović, *Diadora*, 7, 1974, T. XL.

⁶⁸ Jedan primjerak novca grada Metaponta visi kao privjesak na jednoj ranolatenskoj fibuli, koja je pronađena u grobu br. 76 u Ninu. (E. Galli, *Boll. Palet. Ital.*, n. s. 4, 1940, str. 186, T. II, sl. 1; Š. Batović, Radovi Instituta

JAZU u Zadru, 6—7, 1960, str. 415—416; slika je reproducirana u istom časopisu, sv. 4—5, 1959, T. VIII, sl. 24.

⁶⁹ Na području Liburna otkriveni su dosada novci niza grčkih gradova (Ithaka, Panormus itd.), ali nijedan od njih, osim metapontskih, nije služio kao privjesak. Kartu s nalazištima novca na liburnskom području donio je Š. Batović, *Diadora*, 7, 1974, str. 230.

⁷⁰ Klas je prastari atribut Velike Majke, Izide, Demetre i drugih božica plodnosti. Nemamo ni pisanih, ni arheoloških potvrda da su Liburni klasu iz metapontskog novca, odnosno klasu općenito, pridavali neko značenje u vezi sa inače vrlo razvijenim kultom božice plodnosti u njih, premda je to vrlo vjerovatno.

⁷¹ U toj ostavi je pronađena narukvica (ili ogrlica?) o kojoj vise četiri privjeska koji imitiraju novac Metaponta, kao i dva takva privjeska koji nisu visjeli o nekom drugom predmetu. Cfr. Š. Batović, *Diadora*, 7, 1974, str. 173—174, 207, T. XX, sl. 21; T. XXIX, XXX, XXXI. Preliminarni izvještaj o ovom nalazu i sliku narukvice sa privjescima dao je isti autor u radu »Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda«, *Radovi Inst. JAZU u Zadru*, 18, 1971, str. 45, T. XIII. Nalaz se datira u II—I st. pr. n. e., tj. u posljednju pred-rimsku fazu razvoja liburnske kulture.

⁷² Najizrazitiji primjer stavljanja novca u grobove na ilirskom tlu imamo dosada u velikoj nekropoli u Velim Ledinama blizu Gostilja, koja se pripisuje Labeatima, a koja se datira u III—II st. pr. n. e. Vidi Đ. Basler, *GZM*, n. s. 24, 1969, str. 8—9 i passim. U toj nekropoli novac je otkriven u 9 grobova.

⁷³ N. i B. Langton, *The Cat in Ancient Egypt*, Cambridge, 1940.

⁷⁴ O mnogobrojnim značenjima mačke u vjerovanjima ljudi od antičkih vremena do danas v. P. Dale-Green, *Cult of the Cat*, New York, 1963.

⁷⁵ V. Starè, *Prazgodovina Šmarjete*, Ljubljana, 1971, str. 26—27, T. 18, sl. 1—4 i T. 71, sl. 2, 3. Te je aplikе objelodanio i F. Starè, *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor*, Ljubljana, 1975, str. 66—68, sl. 5, br. 3—6, za koje tvrdi da se radi o aplikama »napol človeške, napol živalske maske«. Za dvije od tih aplika misli da su originalni ranokeltski radovi, dok bi druga dva primjerka bili domači proizvod »po vsej verjetnosti sočasni kopiji prvih dveh«. On nigdje ne govori da se tu radi o mačjim protomama, premda je to već na prvi pogled evidentno.

⁷⁶ F. Starè, *Vače*, Ljubljana, 1955, str. 30, T. XLV, sl. 1.

⁷⁷ C. Marchesetti, *Bol. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, str. 253—254, T. XX, sl. 12.

⁷⁸ M. Guštin, *Libna*, Brežice, 1976, T. 28, sl. 15; T. 68, sl. 23 i 27.

⁷⁹ U nas je o tom čvoru pisao V. Čurčić, *Heraklov čvor na srebrnom naitu iz Gorice*, *GZM*, 19, 1907, str. 395—400 = *WMBH*, 11, 1909, str. 75—81. O Heraklovom čvoru i o njegovoj simbolici općenito v. s. v. Knoten u »Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens«, Bd. V, Berlin—Leipzig, 1932—33, sl. 16—23. Posebno za grčko-rimski svijet, sa opširnom literaturom, v. E. Saglio, s. v. Nodus u Ch. Daremberg — E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités...*, T. IV, str. 87—88.

⁸⁰ Importirana iz južne Italije je vaza iz Donjeg Hrasna u Hercegovini (V. Čurčić, *Jahrbuch für Altertumskunde*, 2, 1908, H. 1, str. 14—17; V. Čurčić, *GZM*, 19, 1907, str. 396, sl. 3; P. Lisičar, *Arch. lug.*, 14, 1973, T. XIV, sl. 49), kao i one što su otkrivene u Puli, Picugu i drugim lok. u Istri (A. Gnirs, *Jahrbuch d. k. k. Zentr. Komm.*, N. F., 1, 1903, st. 75, sl. 69, R. Matejčić, *Liburnijske teme*, 1, 1974, str. 69, T. VII).

⁸¹ Č. Truhelka, *WMBH*, 8, 1902, str. 44, sl. 111, 112; V. Čurčić, *GZM*, 19, 1907, str. 395 i d.

⁸² D. i M. Garašanin, *Crna Gora u doba Rimskog Carstva*. U: *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1957, sl. 42.

⁸³ Na Glasincu takvi se privjesci susreću pri koncu IVc faze (625—500. god.) i dalje. Cfr. A. Benac — B. Čović, *Glasinac, II*, Sarajevo, 1957, str. 45. Vidi i tablu na kraju knjige.

⁸⁴ Donosi ih J. Dechelette, *Manuel*, vol. III, str. 374.

⁸⁵ Npr., u grobu br. 289 u Dobovi (K. Vinski-Gasparini, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 8, 1974, str. 12, T. VII, sl. 6), pa u ostavama iz Boljanića u istočnoj Bosni (R. Jovanović, Čl. građ. ist. Ist. Bosne, 2, 1958, str. 30, sl. 45), one iz Brodskog Varoša kod Slavenskog Broda (K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar, 1973, str. 95, T. 56, sl. 52 i 53), one iz Pričca, također kod Slavenskog Broda (ista, o. c., str. 98, T. 71, br. 3, 5, 7) i ostave iz lok. Bingula-Divoš kod Srijemske Mitrovice (o. c., T. 86, sl. 12).

⁸⁶ Potječu iz lok. Kompolje kod Otočca (R. Drechslér-Bižić, Arh. rad. raspr., 1, 1959, str. 264, sl. 35), u Prozoru (R. Drechslér-Bižić, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 6—7, 1972—73, str. 35, T. XXIII, sl. 2), Gorici kod Ljubuškog (Č. Truhelka, WMBH, 8, 1902, str. 35, sl. 70), na Glasincu (Č. Truhelka, WMBH, 1, 1893, str. 101, sl. 108, 183); vjerojatno ovoj vrsti amuleta možemo pribrojiti i neke druge privjeske što ih donose A. Benac — B. Čović, *Glasinac, II*, Sarajevo, 1957, str. 15, T. XXVII, sl. 3 i str. 23, T. XXXVII, sl. 11, 12, 31).

⁸⁷ G. Kossack, *Studien*, str. 18—20.

⁸⁸ Nalazimo ih u ostavi iz druge faze kulture polja sa žarama (1230—1100. god.) iz Brodskog Varoša (K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama iz sjeverne Hrvatske*, Zadar, 1973, str. 95, T. 53, sl. 12; T. 56, sl. 37 i 38), u jednom grobu iz istog vremena iz Dobove (K. Vinski-Gasparini, Vj. Arh. muz. Zagreb, ser. III, 8, 1974, str. 12, T. VII, sl. 3, 5; F. Starè, *Dobova, Brežice*, 1975, str. 76, grob 289, sl. 11, 12, 13), u ostavi iz Pričca (K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama...*, str. 98, T. 71, sl. 2; T. 72, sl. 23) i u onoj otkrivenoj između Bingule i Divoša kod Srijemske Mitrovice (o. c., T. 86, sl. 14). Nalaze iz Ruša, Maribora i dr. spominje G. Kossack, *Studien*, str. 95—96.

⁸⁹ Z. i K. Vinski, Arh. rad. raspr., 2, 1962, str. 271, T. III, sl. 51 i 52.

⁹⁰ M. Đuknić — B. Jovanović, Arch. Jug., 6, 1965, str. 9 i 14, Pl. XI, sl. 3; Pl. XIX, sl. 2—4.

⁹¹ Za egejsko podrijetlo ovog simbola pledira Z. Fiedler, *K významu závěsek s prohnutými stěny*, *Památky archeologické*, 44, 1953, str. 329—338.

⁹² Moguće je, međutim, da je taj simbol nastavio živjeti na brojnim fibulama iz željeznog doba sa nogom u obliku beotskog štita, koja vrlo vjerno reproduciraju oblik privjeska u obliku pješčanog sata.

⁹³ N. Slavković-Đurić, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, 9, 1964, T. II, sl. 6; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 119; K. Kilian, *Praeh. Ztschr.*, 50, 1975, T. 71, br. 9.

⁹⁴ F. Fiala, WMBH, 6, 1899, str. 24, Fig. 34.

⁹⁵ Č. Truhelka, WMBH, 9, 1904, str. 111, T. LVIII, Fig. 18.

⁹⁶ O. Doering — M. Hortig, *Christliche Symbole*, Freiburg, 1940, str. 41 i d.; P. Stumpf, s. v. Anker, u »*Reallexikon für Antike und Christentum*«, Bd. I, st. 440—443.

⁹⁷ Npr., na fibulama pločastog tipa iz liburnskog područja (Š. Batović, *Diadora*, 7, 1974, str. 194, sl. 4, br. 3 = T. XXXVIII, br. 1; sl. 4, br. 4; T. XXXIX), na pojasnjoj ploči iz Ošanića (Z. Marić, *GZM*, n. s. 27—28, 1973, str. 258, T. I, A) i sličnih pločica iz Prozora u Lici (Š. Ljubić, *Popis*, str. 136—137, T. XXV, sl.

1, 3), pa u trebeniškoj kulturi (V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohrid, 1965, str. 44) i dr.

⁹⁸ I. Čremošnik, *Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima*, GZM, n. s. 12, 1957, str. 222—223.

8. SIMBOLIKA BROJEVA

Pojedini brojevi su u mnogim narodima imali — i još uvijek imaju — mistično, religiozno ili simboličko značenje¹. To je dobro poznata činjenica, koju nije ovdje potrebno dokazivati. Nas zanima, međuvim, koji su brojevi imali simbolička ili druga nadnaravna značenja u Ilira.

Broj *tri* jedan je od onih za koje se sigurno može reći da je i u Ilira imao isto tako veliko značenje kakvo je imao i u nizu drugih naroda — starih i suvremenih. Podaci o ovom broju kao simboličkom broju u Ilira su nam, doduše, prilično oskudni, no ipak su dovoljni da nam potvrde prisutnost njegovu u narodnim vjerovanjima Ilira.

Najznačajniji je podatak što nam ga je ostavio Arijan u svojoj »Aleksandrovoj vojni«. Arijan pripovijeda da su stanovnici grada Peliona (negdje u srednjoj Albaniji), braneci svoj grad od Makedonaca, »zaklali kao žrtve tri dječaka, tri djevojčice i tri crna ovna«². Da se broj tri ne ponavlja slučajno u obrednoj žrtvi, pokazuju i brojni analogni slučajevi u Grka i Rimljana, kod kojih se taj broj također redovito pojavljuje u obredima žrtvovanja: tri su žrtve koje se prinose, triput se izgovaraju mistične riječi prilikom obreda, triput se pohodi mjesto žrtvovanja itd.

Jesu li Iliri u prapovijesno doba u svom panteonu imali i božanske trijade kakve susrećemo, npr., u Babilonaca, Etruščana, Rimljana itd., ne možemo sa sigurnošću reći, ali možemo nagađati da su ih i oni poznavali na osnovu prikaza epihorskih božanstava iz rimskog doba na kulturnim spomenicima (Diana sa 2 nimfe, Silvan sa tri nimfe i sl.). Prije rimskog osvajanja možemo arheološki dokumentirati na ilirskom tlu postojanje božanske trijade, ali ne ilirske, nego keltske, jer je najvjerojatnije keltskog podrijetla kip troglava božanstva koji je otkriven u Vačanima kod Bribira u Dalmaciji. Sami Iliri, naime, nisu izrađivali ništa slično, dok se taj kip s lakoćom može dovesti u vezu sa brojnim sličnim troglavim kipovima iz raznih krajeva Evrope u kojima su Kelti živjeli³.

Ovdje možemo spomenuti i perle sa tri ljudska lica što su otkrivene u nekim lokalitetima na ilirskom tlu. No ni te perle, o kojima smo govorili u prethodnom poglavlju, ne odražavaju domaća, ilirska religiozna shvaćanja.

U arheološkom materijalu nisu, inače, rijetki slučajevi da se pojedini ukrasni motivi ili, pak, dijelovi ukrasnog predmeta ponavljaju po tri puta; no da li se u takvim slučajevima zaista može govoriti o pojavi koja ima veze sa simboličkim značenjem broja tri, teško je reći⁴.

Kazivanje Arijanovo o žrtvi branilaca Peliona otkriva nam k tomu da je za njih ne samo broj tri nego i broj *devet* imao simboličko značenje, jer ukupan broj žrtvovanih mladića, djevojaka i crnih ovnova iznosi devet (3 x 3).

I drugi izvori također potvrđuju da je i ovaj broj u Ilira imao simboličko značenje.

Taj broj, odnosno devetodnevni vremenski rok, nastao je približnom djelidbom mjesječevog mjeseca (koji iznosi 27 1/3 dana, ako se računa tzv. siderički mjesec, tj. vrijeme kada se Mjesec stvarno vidi na nebu) u tri dijela. Zbog takve povezanosti sa Mjesecom broj devet je imao veliko značenje kod nekih starih naroda (npr., Germana, Perzijanaca, Indijaca itd.), a kod mnogih ga ima i danas.

Za nas je ovdje od posebnog interesa da je takvo značenje imao broj devet i u starih Grka i Rimljana, kod kojih se pojavljuje u velikom broju mitoloških priča i vjerovanja⁵. U Ilira taj broj nalazimo, osim u onoj Arijanovoj vijesti, također i u običaju koji nam je zabilježio Festus, po kojem su Iliri svake devete godine žrtvovali po četiri konja božanstvu mora⁶. Plinije, pak, govoreći o ilirskom podrijetlu Poedicula u južnoj Italiji, donosi priču po kojoj je dvanaest rodova («populus») tog plemena postalo od devet mladića i devet djevojaka⁷.

Koliko su sve te vijesti stvarno odražavale ilirske običaje i vjerovanja, a koliko je tu, možda, pripisivano Ilirima grčkih ili rimskih običaja, teško je reći⁸. Ipak, jedan važan arheološki nalaz potvrđuje da je broj devet i u Ilira imao isto simboličko značenje kakvo je imao u Grka i u drugih naroda. Mislimo na nalaz žrtvene konstrukcije pod jednim tumulusom u Atenici kod Čačka u obliku kvadrata unutar kojeg se nalazilo devet žrtvenih rupa raspoređenih po tri u pravilne razmake⁹. Moramo se ovdje podsjetiti da je brojka devet u starih Grka i Rimljana također imala veliko značenje u pogrebnim običajima i da je bila povezana sa htoničkim božanstvima¹⁰. Pošto se u Atenici očigledno radi o ostacima žrtvene konstrukcije, koja je povezana sa posmrtnim običajima, treba da se podsjetimo da i u Grka i Rimljana također brojka devet ima veze sa žrtvovanjima pokojnicima. Kao primjer ćemo navesti arheološki nalaz iz Rima, koji će nam tu vezu ilustrirati. Na prostoru između hramova Faustine i Romula na Forum Romanum otkrivena je velika pepeona žara u obliku kuće, koja je sadržavala devet manjih posudica sa hranom za pokojnika¹¹. Bez dvojbe taj arheološki podatak ima, u biti, isto simboličko značenje kao i one posudice iz groba u Rimu.

Htoničko značenje broja devet, koje nam je u Ilira posvjedočeno nalazom u Atenici, u skladu je sa lunarnom simbolikom te brojke¹².

Broj *dvanaest* spada također u one brojeve koji su imali, bar za neka ilirska plemena, simboličko značenje. Taj broj, kako je dobro poznato, odgovara broju mjesječevih mijena tijekom godišnjeg ciklusa¹³, pa je ne samo zbog svog astrološkog značenja nego i zbog mistične i za ljude toga doba nerazumljive, transcendentne zakonitosti u hodu nebeskih tijela, u prvom redu Sunca i Mjeseca, taj broj imao ogromno značenje u vjerovanjima mnogih naroda¹⁴.

Broj dvanaest se pojavljuje u Liburna, koji su, kako nam to potvrđuju antički izvori, bili organizirani u dvanaest bratstava (koji se u izvorima nazivaju sad populi, sad civitas). Istu su takvu društvenu organizaciju (dodekapolitiju) imala i neka južnoitalska plemena za koja se s pravom smatra da su balkanskog podrijetla¹⁵. Taj je broj sastavljen od tri dijela po četiri, a upravo toliko iznosi broj konja što su ih Iliri žrtvovali božanstvu mora.

Vjerojatno nije bez značenja i činjenica da ilirsko pleme Hythmita sadrži u svom imenu brojku četiri (huth = 4) iz čega se može pretpostaviti da taj broj ima veze sa društvenom organizacijom tog plemena (tetrapolitija = savez četiriju plemena)¹⁶.

Broj *osam* (odnosno 4 x 2) osnovna je mjerna jedinica još u Augustovo vrijeme u Dalmata po Strabonu, koji nas izvješćuje da pripadnici tog plemena dijele zemlju svake osme godine¹⁷.

Brojevi četiri, osam i dvanaest spadaju istom brojčanom sustavu, koji je na Balkanu stariji od kasnijeg decimalnog sustava. Upravo zbog svoje velike starosti taj je brojčani sustav morao imati u očima Ilira neko posebno, mistično značenje. Samo tako možemo protumačiti činjenicu da se u svim nabrojanim slučajevima, za koje se može pretpostaviti da su brojke imale simboličko značenje, pojavljuju samo brojevi tog brojčanog sustava, a ne decimalnog, koji je inače bio u svakodnevnoj upotrebi u Ilira¹⁸.

BILJEŠKE

¹ Za opću informaciju o tome dovoljno je konzultirati djelo F. C. Enders, *Die Zahl in Mystik und Glauben der Kulturvölker*, Zürich—Leipzig, 1935.

² Flavii Arriani, *Alexandri Anabasis*, I, 5.

³ A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 215—216 i M. Garašanin, *Skulptura troglava božanstva iz Vačana kod Bribira*, *Starinar*, n. s. 11, 1960, str. 65 i d.

⁴ Kao primjer takvog ukrasa možemo spomenuti brončani privjesak iz nepoznatog lokaliteta u Bosni »na čijem se stablu okruglog presjeka nalaze kao ukras po tri grane sa po tri kuglice« (D. Garašanin, *Tri priloga rasvetljavanju problematike metalnog doba naše zemlje*, Zbornik Narodnog muzeja (Beograd), 2, 1958—59, str. 19. Autorica datira privjesak u mlađe željezno doba i broj 3 x 3, koliko ima kuglica u tom ukrasu, tumači magijskim značenjem tog broja kod Kelta.

⁵ W. H. Roscher, *Die Sieben- und Neunzahl im Kultus und Mythos der Griechen*, Abhandlungen der k. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaft, Phil.-hist. Classe, Bd. 24, 1906, No. 1, str. 54 i d.; I S T I, *Enneadische Studien. Versuch einer Geschichte der Neunzahl bei der Griechen*, Abhandlungen der k. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaft, Phil.-hist. Classe, Bd. 26, 1907, No. 1, str. 3—170.

⁶ *Sexti Pompeii Festi, De verborum significatu*, ed. M. V. Lindsay Lipsiae, 1913, str. 90.

⁷ C. Plinii Secundi, *Nat. hist.*, III, 102.

⁸ Slična priča o žrtvovanju božanstvu mora Posejdonu 9 x 9 (=81) bikova na Pylosu, gdje je vladao Nestor, zabilježena je već u Homerovoj »Ilijadi«, III, 5—8.

⁹ M. Đuknić — B. Jovanović, *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, *Arch. Iug.*, 6., 1965, str. 21—22, T. XXXVI, sl. 3.

¹⁰ W. H. Roscher, *Die Sieben...*, str. 63—64.

¹¹ W. Roscher, *Die Sieben...*, str. 64.

¹² O lunarnoj simbolici broja devet vidi, osim spomenutih radova W. H. Roschera, također i G. Wilke, *Kult mjeseca u priči i u umjetnosti indogerman-
skih naroda*, GZM, 25, 1913, str. 515.

¹³ Sigurno su u vezi s tim brojem prikazi dvanaest znakova sa simboličkim značenjem na jednom koštanom kolutiću, koji je otkriven još prije I svjetskog rata u Kringi kod Pazina u Istri, a koji se sada čuva u Zavičajnom muzeju Poreštine u Poreču. Cfr. A. Šonje, *Jadranski zbornik*, 6, 1966, str. 320—321, sl. 10. Na žalost, okolnosti nalaza ovog predmeta nisu poznate, pa se zato ne može pouzdano datirati u vrijeme trajanja života prapovijesnog naselja u tom istarskom lokalitetu.

¹⁴ Jesu li i Iliri poznavali podjelu godine na dvanaest mjeseci, to ne znamo. Zanimljivo je, međutim, da su pastiri u Prokletijama sačuvali do današnjeg dana prastari kalendar za koji se može pretpostaviti da predstavlja ostatak iz prapovijesnih vremena, vjerojatno čak iz predilirskog, mediteranskog doba. Po tom kalendaru godina je podijeljena na osam vremenskih razdoblja od po 45 dana. Cijela godina je imala 365 dana, uključujući tu i 5 dana koji su se slavili na početku godine, koji je padao na Jurjevo (tj. 24. travnja), a to znači na početku obnove biološkog ciklusa, i u sredini godine, tj. na Mitrovdan (26. listopada). Ovaj kalendar prokletijskih gorštaka kao da potvrđuje postojanje jednog starijeg, mediteranskog brojnog sustava na ovom području Balkana. Ofr. R. Zojzi, *Gjurme të nje kalendari primitiv*, Buletin i Institutit të Shkencave, 3, 1949, nr. 1, str. 85—112; B. Gušić, *Kalendar prokletijskih pastira*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 40, 1962, str. 169—174.

¹⁵ Plinije, doduše, spominje »Liburnorum civitates XIII«, ali je to stanje u vrijeme kada Plinije piše, tj. u vrijeme ranog Rimskog Carstva; nema »nikakve sumnje da su Liburni u predrimsko doba poznavali društvenu strukturu od dvanaest plemena (tzv. dodekapolitiju).« Cfr. M. Suić, *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 4, 1962—1963, str. 46—52.

¹⁶ M. Suić, *l. c.*, str. 50.

¹⁷ Strabon, *Geographica*, VII, 5.

¹⁸ O značenju nekih brojeva u Ilira v. i M. Budimir, *Iliri i Prailiri*, Vj. arh. hist. dalm., 53, 1950—1951, str. 12.

II POGLAVLJE

PODRIJETLO I RAZVOJ ILIRSKOG SIMBOLIZMA

1. SIMBOLI PREDILIRSKOG (MEDITERANSKOG) PODRIJETLA

Prije nego što je u zapadnim i sjeverozapadnim dijelovima Balkanskog poluotoka započeo etnogenetski proces koji će u metalno doba dovesti do stvaranja različitih ilirskih plemena cvjetale su na tom području mnogobrojne neoeneolitičke kulture s vrlo izrazitim i bogatim religioznim simbolizmom. Istina, cijelo to područje nije se nalazilo u središtu tzv. »regije idola« (Hoernes) gdje su religiozne manifestacije, posebno one koje se tiču kulta Velike Majke, tako obilato dokumentirane tisućama antropomorfnih i teriomorfnih glinenih kipića i drugim kulturnim predmetima od pečene zemlje, no to relativno siromaštvo u idoloplastici u nekim neoeneolitičkim kulturama zapadnog Balkana ne smije se protumačiti kao odraz siromaštva u duhovnom životu njihovih tvoraca. Kao i u kasnijim prapovijesnim razdobljima, na prostoru zapadnog Balkana egzistiraju kulture što se međusobno razlikuju znatno više nego što je to slučaj u idolima bogatom Podunavlju, pa se zato, bez obzira na spomenuto relativno siromaštvo u idoloplastici, može ipak govoriti o bogatom duhovnom životu na prostorima što će ih kasnije nastaniti Iliri. To je bogatstvo bilo determinirano onim istim činiocima koji će u kasnijem razvoju odlučno utjecati na formiranje ilirske kulture, a to je izvanredno povoljan zemljopisni položaj u kojem su se križali trgovački i kulturni putovi između istočnog, srednjeg i zapadnog Sredozemlja, te sjeverne i istočne Evrope. Naravno, nije se tu radilo samo o kulturnoj raznolikosti nego, u prvom redu, o kulturama sa jasno definiranim duhovnim identitetima, koji će budućim etničkim grupacijama, što će se kasnije tu razviti, ostaviti u nasljeđe različite etničke supstrate i različita religiozna shvaćanja, i na taj način će — negdje više, a negdje manje, utjecati i na formiranje one bogate i raznolike ilirske kulture kakvu je poznajemo iz kraja brončanog i iz željeznog doba.

Kao i u kasnijim vremenima, u zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka razvijat će se najmanje dva velika kulturna kompleksa — jedan u vardarsko-moravsko-podunavskom području i drugi uz obale Jonskog i Jadranskog mora¹. Interakcijska dinamika između ovih kulturnih kompleksa rezultirat će nizom lokalnih kultura.

Sve kulture što će se na tom prostoru razviti imaju, ipak, jednu zajedničku duhovnu osnovu, jednako kao što imaju i isti ili vrlo sličan eko-

nomski život. Za zemljoradnike, čije je blagostanje zavisilo pretežno od plodova što ih je davala zemlja, sunčeva toplina, kiša i plodnost zemlje postaju ne samo bitnim uvjetima života nego i koordinate unutar kojih će se razviti religija u kojoj će dominirati Velika Majka — božica koja u sebi ujedinjuje praiskonski princip plodnosti svukupne prirode, uključujući tu i čovjeka. Mnogo ranije, već u starijem kamenom dobu, Velika Majka prima neke od svojih atributa, koji će se u neolitiku razviti u sveobuhvatni, svugdje prisutni princip života i smrti. Zemljoradnik, mnogo više od paleolitičkog lovca, zavisit će od njene milosti i volje da pošalje kišu, da oplodi zemlju i stoku, da ženi osigura potomstvo i da toj ženi osigura obilno mlijeko kojim će hraniti djecu. Sve što je ondašnjem matrijarhatskom društvu bilo potrebno za život i za produžetak vrste vezivalo se za to svemoćno i svugdje prisutno božanstvo, koje će se u bezbrojnim i raznolikim epifanijama (kao noseća žena, kao žena na prijestolju, kao krotiteljica divljih zvijeri, kao stup, drvo, kao žena koja doji dijete, kao roditeljica) prožimati cjelokupnu duhovnu nadgradnju tog društva².

U istočnim dijelovima kasnijeg ilirskog teritorija kult Velike Majke dokumentiran je poznatom idoloplastikom podunavskog neolitika, posebno vinčanske kulture, koja je u jednoj svojoj perifernoj manifestaciji — današnjem Kosovu — dostigla jedan od svojih najviših umjetničkih vrhunaca. U tom kulturnom kompleksu naći ćemo najstarije dokaze o postojanju mnogih religioznih simbola koji će tisućljećima živjeti i kasnije naći svoje mjesto u simbolizmu Ilira.

U zapadnom, jadransko-jonskom neolitičkom kompleksu, osim kulta Velika Majke, koji nam je posebno bogato ilustriran nalazima ženskih idola na području srednje Albanije, prisutni su i drugi religiozni motivi, kao što je to slučaj sa izrazito astralnim simbolima na keramičkim posudama iz Lisičića kod Konjica ili, pak, sa kultom phallusa u danilskoj kulturi³. Astralni kult, jednako kao i kult phallusa, ne izlaze iz okvira religioznog simbolizma vezanog za kult Velike Majke, pa se njihova pojava u neolitskim kulturama uz Jadran može protumačiti ne toliko razlikama u religioznim predodžbama, koliko razlikama u mitološkim podlogama između ova dva kulturna kompleksa.

Ne ulazeći ovdje u pojedinosti u razjašnjavanju kronoloških pitanja unutar neoeneolitičkih kultura, kao i podrijetla pojedinih simbola što se u njima pojavljuju, jer to nije cilj ove radnje, smatramo dovoljnim naglasiti da su mnoga religiozna shvaćanja i, naravno, mnogi simboli u vezi s tim shvaćanjima postojali u zapadnom dijelu Balkana mnogo ranije od pojave Ilira na ovom području, kao i da se, bar za neke od tih simbola, pouzdano može reći da su nadživjeli sve etničke i povijesne promjene i ušli u sustav ilirskog religioznog simbolizma.

U prethodnom poglavlju, raspravljajući o pojedinim simbolima, često smo navodili njihovu veliku starinu, koja je često sezala do mlađeg kamenog doba. Veliki broj tih simbola pripada kompleksu kulta Velike Majke, a sačuvani su također i vrlo živi ostaci kulta te božice u ilirskoj religiji.

Naravno, bilo bi pogrešno protumačiti sve manifestacije tog kulta i sve one brojne simbole plodnosti o kojima smo ranije govorili jedino kao ostatke iz predindoevropske, mediteranske religije, jer su razni oblici tog kulta bili prisutni i u svim drugim religijama indoevropskih naroda

s kojima su Iliri dolazili u dodir, a isto tako i u religiji svih drugih etničkih supstrata koji su sudjelovali u etnogenetskom procesu koji je doveo do stvaranja ilirskih populacija na zapadnom Balkanu, a ne samo mediteranskog. Ipak, vjerojatno nećemo biti daleko od istine ako tvrdimo da je duhovno nasljeđe iz neoeneolitičkih vremena odigralo važnu, možda i odlučujuću, ulogu u formiranju kulta plodnosti u Ilira. Svakako ne može biti obična slučajnost da su ostaci tog kulta sve do rimskog doba vrlo prisutni, čak i dominantni, u Liburna, dakle, upravo u onom plamenu za koje je poznato po svom konzervativizmu, a koji se očituje u brojnim ostacima iz predindoevropskih vremena u društvenoj strukturi, običajima i duhovnom životu.

Premda nam nedostaju mnogi elementi za detaljnije upoznavanje kulta Velike Majke na cijelom ilirskom području, čini nam se, ipak, da se može konstatirati da su postojale prilične razlike ne samo u imenima što ih je Velika Majka dobila u različitim krajevima nego i u svojim religioznim atributima i da su, bar, neke od tih razlika bile uvjetovane razlikama što su u kultu te božice postojale u predindoevropsko doba u raznim krajevima Balkana. Naravno, proces prilagođavanja i transformacije kulta Velike Majke u novim uvjetima patrijarhalnog društva nakon indoeuropeizacije zapadnog Balkana tijekom metalnog doba nije nikakva ilirska specifičnost; taj se proces u različitim oblicima i s različitim rezultatima ponavlja u Grčkoj, Maloj Aziji, Kreti i drugdje, gdje je Velika Majka sačuvala svoje osnovne atribute božice plodnosti i gdje će se pojaviti kao Hekata, Kybela, Artemida, Eileithya, Laphria itd.

Ostatke mediteranske religije možemo identificirati u nizu simbola što ih nalazimo na ilirskom tlu od kojih, naravno, najveći dio pripada izravno religioznom kompleksu Velike Majke, dok drugi pripadaju tom kompleksu samo u širem kontekstu simbolizma plodnosti. Među one koji su najuže povezani sa kultom Velike Majke spomenimo govedo, točnije bika. Kult ove životinje tipično je agrarni, pa se zato i pojavljuje u visokim kulturama Bliskog istoka i u neolitičkim kulturama južne Rusije i Podunavlja. Zbog svoje uloge u obnavljanju toliko važne životinjske vrste kao što je govedo, te zbog svoje primordijalne seksualne snage, postaje bik u tim kulturama personifikacija regenerativnih sila prirode uopće. Kao i mnogi drugi simboli, postao je i on višeznačan. U osnovi će on biti, kao i u ranijem patrijarhatskom društvu, životinja povezana sa brojnim manifestacijama kulta plodnosti, no zbog sličnosti njegovih rogova sa mladim Mjesecom poprimit će rano i karakter lunarnog simbola, ali i htonske životinje, apotropeiona i sl. Ta prastara mediteranska kulturna životinja, čiji se lik prilično često susreće već u neolitičkoj plastici na Balkanu⁴, ostavio je vidne tragove u ilirskoj religiji. Vjerujemo da je i u Ilira bik imao jednako značenje kakvo je imao i u nama bolje poznatim religijama i mitologijama Krete, Grčke, Egipta itd.

S kultom plodnošću i, prema tome, i s kultom Velike Majke u vezi je i jarac. Slično kao i govedo, i ova se životinja žrtvuje bogovima da bi se osigurala plodnost zemlje i stoke. Na Balkanu, i to upravo na prostoru na kojem će kasnije živjeti Iliri, pronađeno je značajno svjedočanstvo o jarcu kao kulturnoj životinji. Mislimo na ranije spomenutu statueta te životinje iz Markove spilje na otoku Hvaru, koja je otkrivena u sloju iz mlađeg neolitika. O njezinoj vezi s kultom plodnosti rječito govori i činjenica da

je bila obojena crvenom bojom. Glinene statuete ove životinje iz mlađeg kamenog doba pronađene su i u nekim drugim lokalitetima u Podunavlju, npr., u Vinčič⁵, što samo potvrđuje da nalaz iz Markove spilje nije slučajni i izolirani svjedok o jarcu kao kulturnoj životinji.

Ostacima iz mlađeg kamenog doba u ilirskom simbolizmu možemo smatrati i niz drugih simbola i apotropeiona, kao što je, npr., slučaj sa privjescima od veprova zuba, koji su u velikom broju pronađeni u lokalitetima iz najstarijih faza mlađeg kamenog doba i kasnije⁶, pa sjekira koja u mediteranskoj religiji igra istaknutu ulogu kao simbol Velike Majke, i na koncu zmija čiji će kult imati tako značajnu ulogu u religiji i mitologiji Ilira, a koja je već u neoeneolitičkim kulturama zapadnog Balkana našla svoje čvrsto mjesto u kompleksu kulta plodnosti, kao i u htoničkoj simbolici.

Najveći dio mediteranskog religioznog simbolizma vezan je, kako smo već istakli, za kult plodnosti, za ritualne radnje u vezi s tim kultom i njegovim mnogobrojnim manifestacijama, za vjerovanja koja su izrasla iz sjedilačkog života tadašnjih zemljoradničkih zajednica i njihove zavisnosti od godišnjeg ritma biološke regeneracije. Ta zavisnost neće prestati ni u kasnijim epohama, bez obzira na promjene u gospodarskom životu, na pojavu novih kozmologijskih sustava i novih mitologija, pa će se religiozni simboli, često u izmijenjenoj funkciji ili samo u izmijenjenoj formi, zbog novih korelacija u kojima nastavljaju svoj život, javljati i kasnije sve do ilirskih vremena i dalje.

Sa početkom metalnog doba mnogo se toga mijenja. Dolazi vrijeme kada se na Balkan naseljavaju razne etničke grupacije što dolaze najviše iz istočnih, evroazijskih stepskih prostora donoseći nemir u dotad mirni život neolitičkih zemljoradnika. Došljaci neće uništiti starosjedilačko stanovništvo, ali će promijeniti njihov način života, strukturu njihovog gospodarstva i njihova društva. Negdje više (npr., u području velikih panonskih rijeka) a negdje manje (npr., u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Istri, Albaniji itd.) došljaci su nametnuli svoju duhovnu i materijalnu kulturu, ali su ujedno asimilirali i kulturu starosjedilaca⁷.

Dolaskom tog dinamičkog nomadskog elementa počinje na Balkanu proces indoeuropeizacije kako na etničkom, tako i na duhovnom planu. U etničkom pogledu indoevropski će došljaci inicirati dugi etnogenetski proces koji će kasnije dovesti do formiranja ilirskih plemena u zapadnom dijelu Balkana, a na duhovnom planu njihov će dolazak izazvati promjene koje će bitno izmijeniti duhovni svijet domorodaca. Prouzrokovat će, najprije, mijenjanje starog matrijarhalnog društva prema patrijarhatu. U gospodarskom pogledu ojačat će uloga stočarstva i lova na račun zemljoradnje, a pojavit će se i prvi majstori (obrtnici) i ratnici, dakle, sloj ljudi — u početku vrlo tanak, a kasnije sve jači — koji neće biti prisiljeni neposredno proizvoditi hranu za život.

Posljedice svih tih promjena brzo se osjete u duhovnoj sferi. Glineni kipići, koji su u tisućama primjeraka i u brojnim ikonografskim varijantama svjedočili o kultu Velike Majke, nestaju gotovo potpuno, ostavljajući tek blijedi trag u malobrojnim kipićima iz brončanog doba. S druge strane, solarni kult, koji se u mlađem kamenom dobu rijetko javlja, u bakarnom i brončanom dobu postaje dominantan element. Posebno u eneolitskoj vučedolskoj kulturi Sunčevi simboli, kao što su koncentrične kružnice, križevi

i sl., govore o važnosti solarnog kulta u religijskom sustavu novih stanovnika Balkana.

U vučedolskoj kulturi nalazimo također i neke druge simbole čije prisustvo u toj kulturi navješćuje novo, dinamičnije razdoblje u razvoju duhovnog života u unutrašnjosti Balkana. Među tim simbolima posebno su zanimljivi oni koji dolaze s juga, s područja egejskog bazena.

2. EGEO-KRETSKI SIMBOLI

O tim simbolima smo već govorili u djelu ove radnje, gdje smo razmotrili kultno, odnosno simboličko značenje sjekire, pa ćemo ovdje samo podsjetiti na taj i na druge simbole koji su prodrli u središte Balkana iz egeo-kretskog područja. U samom Vučedolu, naime, osim dvostruke sjekire (labrysa), susrećemo i golubicu, kao i konsekrativne rogove, dakle, još dva bitna simbola eneo-kretske religije, koji zajedno sa labrysom pružaju zaista uvjerljivo svjedočanstvo o prodoru tih simbola na područje Podunavlja u eneolitiku. Put kojim ti religiozni simboli egeokretskog svijeta prodiru prema Panonskoj nizini i dalje prema srednjoj i sjevernoj Evropi dokumentiran je i nizom drugih nalaza⁸. Za nas je, međutim, važno istaknuti da put preko dolina Vardara, Morave i Dunava, o kojem se obično govori kad se raspravlja o pitanju prodiranja egeokretskih elemenata prema sjeveru, nije i jedini kojim su egeokretski utjecaji prodirali na ilirsko područje. Važan put, koji je u posljednjim godinama dokumentiran bogatom arheološkom građom iskopanom u srednjoj Albaniji, išao je trasom kasnije Via Egnatije iz Voloskog zaljeva i dolinom Aliakmona i Shkumbina izbijao na Jadransko more, pa onda liju⁹, a drugim uz istočnu obalu Jadrana prema sjeveru¹⁰. Tim su prastarim putem strujali stoljećima blagotvorni kulturni utjecaji od mlađeg kamenog doba i dalje, posebno u brončano i željezno doba. Posljedica tih egeo-kretskih veza sa krajevima u kojima će kasnije živjeti ilirska plemena bit će i prodor morskim putem nastavljao jednim krakom u južnu Italiju (posebno Apunskih religioznih simbola u te krajeve i, kasnije, njihovo uključivanje u ilirski simbolički sustav. To posebno vrijedi za najkarakterističniji egeo-kretski simbol — labrys, koji ćemo prilično često susretati u željezno doba u južnoj Makedoniji i u nekim drugim ilirskim područjima, što je samo posljedica ranije prisutnosti tog simbola u tim krajevima.

Osobito dragocjeno svjedočanstvo o prodoru tog simbola na istočnu obalu Jadrana iz kraja brončanog doba imamo na dvjema brončanim pločicama, koje su pripadale jednoj ostavi, što se danas čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. Na tim ukrasnim pločicama vidimo simbol labrysa ugra-
viranog u sredini¹¹.

Nema sumnje da je kretsko-mikenska religija tijekom bakarnog i brončanog doba značajno utjecala na duhovni život zapadnog Balkana, i to posebno u južnim ilirskim krajevima — današnjoj Makedoniji i Albaniji, gdje će retencije kretsko-mikenskog simbolizma biti vrlo jake i u željeznom dobu¹². Ne smijemo zaboraviti da se upravo duhovnim strujanjima iz kretsko-mikenskog, a preko njih i iz istočnosredozemnog kulturnog kruga, moraju pripisati i mitološke priče o Kadmu i Harmoniji i njihovom sinu Illyriosu.

Prisutnosti tih utjecaja treba da pripišemo i običaj oblaganja lica i nekih drugih dijelova pokojnika zlatnim predmetima, koji je konstatiran u nekropolama u Trebeništu i u Visoju II blizu Bitole. Dosadašnji naponi da se protumači prisutnost tog, Ilirima bez sumnje stranog, običaja, nisu pružili zadovoljavajuće rješenje¹³, no jedno je ipak sigurno, a to je da je upravo kretsko-mikenska kultura morala biti ona koja je Ilirima ostavila u nasljeđe taj običaj.

3. OSTALI SIMBOLI BAKARNOG I BRONČANOG DOBA

U bakarno i brončano doba čitav niz simbola prvi put se susreću na zapadnom i sjeverozapadnom dijelu Balkana, a neki koji su tu bili od ranije tek sada dolaze do punog izražaja. Osim onih mediteranskog podrijetla, te spomenutih simbola nastalih pod utjecajem egeo-kretske kulture, pojavljuju se i mnogi drugi, koji će postati sastavnim dijelom ilirskog simbolizma. To je najprije *konj* kao simbol htoničkih božanstava, koji je u ove krajeve, vrlo vjerojatno, došao sa Indoevropljanima. Drugi simbol — *svastika* — poznat je i od ranije, ali je njezina pojava na figurici što se nalazi na jednom kolicima iz Dupljaje, te drugi nalazi iz kraja brončanog doba (Lipci, Žlijeb kod Višegrada, Tren kod Korče u Albaniji) u izravnoj vezi sa indoevropskom mitologijom i solarnom simbolikom. Već u bakarno doba, a i kasnije u brončano, imamo i *jelena* kao solarni simbol, a i drugi solarni simboli (spirala i dr.) dolaze upravo sada do punog izražaja.

Analiza simbolizma u bakarnom i brončanom dobu u zapadnom dijelu Balkana otkriva dvije osnovne činjenice. Prva je da su u to vrijeme prisutni gotovo svi najvažniji simboli koji će sačinjavati ilirski simbolički sustav u željeznom dobu. Bez obzira na kasnije intruzije, koje će umnogome obogatiti repertoar starih simbola, neće se ništa bitno promijeniti na tom polju duhovnog života u vrijeme kada će se na području zapadnog Balkana moći identificirati ilirski etnos.

Druga je činjenica, također vrlo značajna, da je upravo u bakarnom i u brončanom dobu došlo do još jače diferencijacije u duhovnoj i materijalnoj kulturi između pojedinih regija nego što je to bilo ranije u mlađem kamenom dobu, i da je taj proces diferencijacije i stvaranja posebnih, međusobno različitih, kulturnih kompleksa nastavljen i u kasnijim vremenima, u željeznom dobu.

Duhovni život zapadnog Balkana posebno se obogaćuje novim sadržajima krajem brončanog doba. U vrijeme velikih nemira što su zahvatili srednju i istočnu Evropu u posljednjim stoljećima II tisućljeća stižu na Balkan novi narodi — ovaj put iz srednjeg Podunavlja, odakle se šire u nekoliko valova prema sjevernom Balkanu, a onda i dalje prema zapadu i jugu prouzrokujući pomicanje raznih plemena prema jugu sve do Grčke i Male Azije. Bila je to druga velika seoba naroda od početka metalnog doba, koja će bitno utjecati na formiranje etničke slike nekih dijelova Balkana, posebno sjevernih i sjeverozapadnih, a koja će i u duhovnom pogledu donijeti niz novih elemenata. Ta će seoba, osim toga, prouzrokovati još veću šarolikost, kako

u duhovnoj kulturi zapadnog Balkana, tako i u samom etničkom sastavu kasnijih plemena koja će u tim krajevima nastati.

Za daljnji razvoj simbolizma u ovim krajevima te su etničke promjene bile od velikog značaja, jer će se upravo u to doba — krajem brončanog i početkom željeznog doba — formirati areali sa koherentnim simboličkim sustavima, koje ćemo kasnije, u razvijenom željeznom dobu, moći identificirati na ilirskom teritoriju.

Sudionici u velikoj seobi iz kraja brončanog doba donose jedan važan solarni simbol — *pticu selicu*. Već smo ranije govorili o mjestu što ga ptica selica ima u simbolici solarnih božanstava u prapovijesno doba na Balkanu i u Grčkoj, pa nije potrebno ponovno se na to pitanje ovdje vratiti, ali je potrebno, ipak, spomenuti da je taj simbol najčešći u sjevernim dijelovima Balkana, u jugoistočnom alpskom području i u Istri, i da će raznim ikonografskim kombinacijama ilustrirati jednu tipično indoevropsku mitološku priču o putovanju sunčeva diska po nebeskom svodu. Povezan sa sunčevim diskom — drugim karakterističnim solarnim simbolom — taj će simbol dugo dominirati u sjevernim dijelovima Balkana, a postat će i vrlo značajnom komponentom u repertoaru motiva u situlskoj umjetnosti¹⁴.

Srednje Podunavlje od kasnog brončanog doba pa sve do VIII st., u vrijeme, dakle, kada bezimena narodi, tzv. nosioci kulture žarnih polja, igraju tako važnu ulogu u političkim događajima u tadašnjoj srednjoj i jugoistočnoj Evropi, postalo je mjesto gdje se stari neoneolitički simboli miješaju sa indoevropskim i stvaraju vrlo vitalno i ekspanzivno središte novih religioznih shvaćanja.

Osim dosada spomenutih simbola, tu na tom prostoru će se kao nikada ranije nametnuti kolut kao solarni simbol, a pojavit će se i drugi — privjesci u obliku nožića (lanceta), privjesci u obliku pješčanog sata, sunčeva lađa i dr.¹⁵ To će područje i u kasnijim stoljećima biti mjesto gdje će se susretati podunavske kulture i kulture nomadskih naroda sa istoka.

Pojava konjaničkih nomada sa istoka tijekom željeznog doba zaslužuje našu posebnu pažnju, jer će oni donositi u istočne ilirske krajeve ne samo svoj životinjski stil u umjetnosti nego i svoje religiozne simbole, od kojih će neki naći svoje trajno mjesto u ilirskom simbolizmu.

4. SIMBOLI STEPSKOG PODRIJETLA

Dva vala konjaničkih naroda tijekom željeznog doba posebno su bila značajna. Prvi se pripisuje etničkom elementu za koji se u arheološkoj terminologiji udomaćio naziv »trako-kimerijski«. Utjecaj tog etničkog elementa osjetit će se u drugoj polovici VIII st., tj. tijekom mlađe faze kulture žarnih polja i dalje, i to uglavnom u istočnim ilirskim krajevima, posebno u jugoistočnom alpskom području, pa na području između Save i Drave i u panonskom dijelu Srbije, dok će se taj utjecaj vrlo teško moći identificirati duboko u srcu ilirskog područja, npr., u glasinačkoj kulturi ili, pak, na jugu, u Makedoniji ili Albaniji¹⁶. Prodor tih stepskih konjanika dokumentiran je velikim brojem ostava, ali i grobovima u kojima su pronađeni predmeti tipični za nomadski način života kakav su vodili nosioci tih predmeta. Tu pre-

ovlađuju ostaci konjske opreme (žvale, ukrasne kopče, zvonasti privjesci, praporci, razne kopče i sl.), te okovi za korice mačeva, krstolika dugmad itd Raspored nalaza »trako-kimerijskog« tipa na ilirskom tlu, posebno onog koji dokumentira duhovni život, pokazuje da je prodor tih konjanika imao vrlo slabih reperkusija na simbolizam — i religiju općenito — Ilira. Relativno mali broj predmeta sa simboličkim značenjem koji se može povezati za njihovu pojavu na ovim prostorima pokazuje da oni nisu donijeli Ilirima ništa bitno novog što ne bi u ovim krajevima postajlo i prije njihova dolaska.

Među onim predmetima »tračko-kimerijskog« podrijetla koji su imali simboličko značenje moramo spomenuti privjeske u obliku protoma barskih ptica¹⁷, no taj je motiv dobro poznat u Podunavlju i u zapadnom Balkanu i prije, posebno u onim krajevima gdje je bila raširena kultura žarnih polja, odnosno tamo gdje je utjecaj te kulture dopirao¹⁸.

Ipak, najznačajniji je utjecaj što su ga nomadi izvršili u širenju kulta konja među Ilire. Ni kult ove životinje nije Ilirima bio ranije nepoznat, ali tek sa dolaskom tih naroda konj dobiva jedno od prvih mjesta u simboličkom sustavu ilirskih plemena na sjevernim i istočnim ilirskim krajevima¹⁹. Tijekom cijelog željeznog doba konjanički nomadi, sad s većim, a sad s manjim intenzitetom utječu na duhovni život istočnilirskih krajeva, no najveći će intenzitet dostići u vrijeme tzv. skitskog prodora u VI—V st. pr. n. e., kada u ilirskim krajevima predmeti nomadskog podrijetla postaju prilično česti²⁰. Iz tog su vremena, uz ostalo, i aplike u obliku svastike sa krakovima što završavaju konjskim glavama, iz Magdalenske gore, Toplica i Stične, kao i brojni prikazi konja, odnosno konjanika, na figuralnim situ-lama, fibulama i sl.

Pitanje koje se ovdje nameće odnosi se na uzroke koji su doveli do jačanja uloge kulta konja na ilirskom tlu u onim krajevima gdje je dopirao utjecaj konjaničkih nomada, ali isto tako i u nekim drugim područjima gdje tog utjecaja nije bilo. Uzrok tomu treba potražiti u činjenici da sa »trako-kimerijskim« prodorom dolazi na ilirsko tlo i opća upotreba željeza, a to je dovelo i do jačanja patrijarhalnog na račun ostataka matrijarhalnog društva u Ilira, a upravo su te promjene u društvu dovele do jačanja kulta konja kao izrazito patrijarhalnog kulta, koji zamjenjuje, negdje više, a negdje manje, raniji kult goveda vezan za matrijarhat²¹. Ta povezanost kulta konja za patrijarhalne društvene odnose najbolje je vidljiva na samom ilirskom području u slučaju Liburna. Ovo je pleme, kao što je već nekoliko puta rečeno, vrlo dugo sačuvalo neke od značajki matrijarhalnog društva, pa stoga nije čudno da je njima kult konja bio gotovo potpuno nepoznat.

Ipak, ne možemo reći da su konjanički narodi izvršili veći utjecaj na ilirsku simboliku. Do većine ilirskih plemena ti narodi nisu nikada ni stigli, a i tamo gdje su njihove konjaničke horde dospjele Iliri su uspijevali zadržati ne samo svoj etnički nego i svoj duhovni integritet.

5. SIMBOLI GRČKOGA PODRIJETLA

Mnogo je snažniji i blagotvorniji bio utjecaj grčke kulture — duhovne i materijalne — na Ilire. Taj utjecaj prodire među Ilire raznim pravcima

— izravnim kontaktom Grka i Ilira u današnjoj Makedoniji i Albaniji i uz istočnu obalu Jadrana nakon osnutka grčkih kolonija, ali i u drugim krajevima gdje su zalazili grčki trgovci (npr., u Istri) i neizravno preko etruske i drugih italskih kultura. Vidjeli smo da su kulturni utjecaji iz Grčke, odnosno iz šireg egejskog područja, prodirali u zapadni Balkan već u brončano doba. S većim ili manjim intenzitetom iz razvijenih grčkih središta strujat će ti utjecati i tijekom cijelog željeznog doba, a napose od kraja VI st. pr. n. e. Ekspanzija grčke kulture prema sjeveru bila je olakšana društvenim promjenama u samim ilirskim krajevima, koje su dovele do pojačane potražnje grčke robe od strane sve bogatije plemenske aristokracije. Te su se potrebe podmirivale bilo trgovinom sa grčkim kolonijama na samoj ilirskoj obali, ili sa grčkim gradovima i emporijama u Italiji i u samoj Grčkoj, bilo pak gusarskom pljačkom. Nalazi grčkog novca, grčke keramike i druge robe grčkog podrijetla u ilirskim grobovima i naseljima rječito govori o sve većoj ulozi trgovine sa Grcima za razvitak materijalne, ali isto tako i duhovne kulture Ilira.

Činjenica da su ilirska i grčka religija imale, bar djelomice, zajedničku duhovnu osnovu u neoeneolitičkom mediteranskom svijetu rezultirala je nesumnjivom sličnošću u nizu pojedinosti između tih dviju religija i mitologija, a svakako i odgovarajućih simbola. To je bilo razlog što Ilirima nije bilo teško usvojiti i razumjeti sadržajnu poruku grčkih simbola. Što su Iliri prihvatili od Grka, a što je od ranije postojalo u njihovu religioznom simbolizmu, teško da ćemo ikada saznati. Kao primjer možemo spomenuti slučaj borbe zmiје kao htoničke životinje i ptice kao solarnog simbola. Taj je motiv široko rasprostranjen u mnogih starih naroda i vrlo je vjerojatno da su i Iliri poznavali priču o borbi tih dvaju elemenata, no činjenica je, s druge strane, da jedini prikaz borbe zmiје i ptice na ilirskom tlu imamo na pojasnjoj kopči iz Magdalenske gore i da je taj prikaz nastao pod očiglednim utjecajem helenske ikonografije.

Sa većom sigurnošću smijemo govoriti kao o grčkom elementu u slučajevima kad se radi o simbolima koji su strani kako Ilirima, tako i samim Grcima. Ovoj grupi, npr., pripada sfinga, koja se na ilirskom tlu pojavljuje ili kao import iz grčkih središta ili, pak, kao rad koji je napravljen pod izravnim grčkim utjecajem. Slično je i sa grifonom, kentaurom, pegazom i dr., koji su orijentalnog podrijetla, a koji na ilirsko tlo dolaze posredstvom Grka.

Za neke, pak, simbole možemo samo nagađati jesu li ih Iliri od Grka preuzeli sačuvavši im značenje što su ga imali i u Grčkoj. Ovdje spada delfin za kojega zasada nemamo arheoloških indicija da je u ilirskoj simbolici imao neko značenje prije nego što su primorski Iliri došli u neposredan kontakt sa grčkom duhovnom kulturom. Vjerojatno u ovu grupu spada i golubica, koju, istina, nalazimo već u vučedolskoj kulturi, ali je i tamo stigla iz područja kretske-mikenskog kulturnog kruga. Ilirima se mogu pripisati samo prikazi golubice iz Momišića kod Titograda i iz Novog Pazara, a upravo je u tim lokalitetima pronađeno mnogo predmeta izravno importiranih iz Grčke, odnosno grčkih proizvodnih središta.

Pojava pčele kao simbola koji je povezan sa Velikom Majkom mora se također dovesti u vezu sa Grcima, premda se ne može isključiti mogućnost da su neka ilirska plemena, za koja znamo iz starih izvora da su bila pravi

majstori u pripravljanju medovine, pridavala medu i pčelama neka nadnaravna svojstva. Ostaje, međutim, činjenica da su svi nama poznati prikazi pčele što su otkriveni na ilirskom tlu u prapovijesno doba u izravnoj vezi sa Grcima i njihovom kulturom.

Uvozom iz područja helenskoga svijeta mogu se smatrati i malobrojni prikazi meduze. Nemamo, naime, nikakvih indicija koji bi upućivali na postojanje sličnih fantastičnih bića u ilirskoj mitologiji²². Slično se može reći i za likove lavova sa ilirskog teritorija. Za niz drugih simbola teško je, međutim, upustiti se u nagađanja u kojoj su mjeri oni nastali pod utjecajem grčke kulture, a u kojoj su oni samo u ikonografskom pogledu zavisili od grčkih uzora.

No bez obzira na te nedoumice, nema nikakve dvojbe da je udio grčke duhovne kulture u formiranju ilirskog simbolizma od najveće važnosti. Iliri, napose oni što su živjeli u blizini grčkih gradova i kolonija ili, pak, koji su dolazili u neposredan doticaj sa grčkim trgovcima, bili su zadivljeni dostignućima Grka na polju tehnologije, umjetnosti itd., pa je zbog toga moralo doći do prihvaćanja svega onoga što je za Ilire bilo prihvatljivo, tj. onoga što su Iliri mogli prihvatiti i asimilirati s obzirom na svoje potrebe i mogućnosti.

6. SIMBOLI ORIJENTALNOG PODRIJETLA

Spomenuli smo da posredstvom Grka stižu na ilirsko tlo i neki simboli orijentalnog podrijetla. Osim kentaura, grifona, pegaza, sfinge, lava i pantere, treba ovdje spomenuti i staklene polihromne perle s ljudskim licima što su otkrivene u Svetoj Luciji kod Tolmina, Prozoru, Kompolju i Donjoj Dolini. Primjerak iz Sv. Lucije, koji je iz starijeg željeznog doba, dospio je na ilirsko tlo trgovinom iz središta proizvodnje takvih perli što su se nalazila u Feniciji ili, pak, u feničkoj koloniji Kartagi, gdje ih je najveći broj dosada pronađen. Ostali primjerci, koji se datiraju u mlađe željezno doba, mogli su nastati na ilirskom tlu, ali pod ikonografskim utjecajem feničkih uzora, pri čemu je posredničku ulogu mogla odigrati skitska kultura iz istočne Evrope.

Simboli orijentalnog podrijetla nisu na ilirskom tlu bili česti, a niti su se uspjeli integrirati u ilirski simbolički sustav. Jedino gdje se orijentalni motivi češće susreću i gdje se može govoriti čak o stanovitoj udomaćenosti tih motiva jest situlska umjetnost u sjevernim ilirskim krajevima²³. Smijemo, međutim, posumnjati jesu li ti motivi, bez obzira na njihovu brojnost, zaista na tim područjima imali za Ilire ona ista značenja kakva su imala na Orijentu, odnosno u Grčkoj ili, pak, u Etruriji. Mnogo je vjerojatnije da su oni za Ilire imali više dekorativnu funkciju, a u mnogo manjoj mjeri — ili čak nikakvoj — i simboličko značenje.

Orijentalnog su podrijetla, ili ih takvima smatraju pojedini autori, i neki drugi simboli što su neizravno preko drugih kultura došli u ilirske krajeve. Tako A. Roes smatra da je orijentalnog podrijetla motiv svastike sa krakovima u obliku konjskih glava²⁴. Ista autorica smatra da je orijentalnog, i to upravo iranskog, podrijetla i pijetao²⁵, itd.

7. SIMBOLI ITALSKOG PODRIJETLA

Važan put kojim su grčki i orijentalni utjecaji prodirali na ilirsko tlo prolazio je Italijom. Grčke kolonije i emporiji od Apulije na jugu do ušća Pada na sjeveru postale su središta iz kojih je, zajedno sa trgovačkom robom, dolazio i poticaj koji će ubrzati promjene u starom patrijarhalnom društvu i u duhovnom životu tog društva. No, taj poticaj neće dolaziti samo iz grčkih i heleniziranih središta nego i od kultura što su se tijekom željeznog doba razvile na italskom tlu. Veze Ilira sa italskim kulturama željeznog doba bile su vrlo intenzivne, a one su, u stvari, samo nastavak isto tako tijesnih veza između istočne i zapadne obale Jadrana iz ranijih vremena — iz mlađeg kamenog doba i eneolitika. Prisustvo Ilira u Italiji obilno je dokumentirano arheološkim, lingvističkim i drugim materijalom, kao i pisanim izvorima. Isto su tako dobro dokumentirani kulturni utjecaji što su s italskih obala, napose od sredine I stoljeća pr. n. e., strujali prema ilirskim krajevima. Italski je utjecaj ostavio najizrazitije tragove u sjevernim ilirskim krajevima — na istočnoalpsko područje i Istri, a u nešto manjem obimu i na područje Liburna i Japoda. Mnogi religiozni simboli stižu Ilirima tim putem. Na ilirskom tlu se ti simboli udomaćuju i miješaju sa drugim ilirskim simbolima, poprimajući katkada drukčija, ilirska obilježja.

Takav je, npr., slučaj sa životinjskom fibulom (Tierfibel), tj. sa fibulom sa nekom životinjom na luku. Takve se fibule najprije pojavljuju u srednjoj i sjevernoj Italiji, da bi se krajem VII st. pr. n. e. pojavile i u sjevernim ilirskim krajevima. Po riječima S. Gabrovca, imamo u toj fibuli, točnije u ilirskoj varijanti te fibule, tipični italo-ilirski sinkretistički proizvod, gdje se na italskoj shemi nalaze domaći, ilirski simboli: ptica (ili patka), koja je preuzeta iz duhovne baštine kulture polja sa žarama, i pas zamjenjuju na tim fibulama životinje koje se pojavljuju na fibulama iz Italije (sfinga, konj i neke druge životinje)²⁶.

Od svojih susjeda na zapadu preuzeli su vjerojatno istočnoalpski Iliri privjeske u obliku ruke, kao i niz drugih simbola (npr., sfingu i druge fantastične životinje, vjerojatno motiv mačke i dr.), od kojih neki nisu italskog, nego orijentalnog ili grčkog podrijetla, ali koji sjevernim Ilirima stižu upravo preko raznih kultura u Italiji. Dovoljno je spomenuti brojne motive što se susreću na proizvodima situlske umjetnosti, ali i ne samo situlske, pa da se shvati koliko je velika uloga bila etrurske, venetske i drugih kultura u Italiji za razvoj duhovnog života sjevernih Ilira²⁷.

Izravnim dodirima sa stanovnicima istočne obale srednje Italije, napose sa Picenima, Liburni obogaćuju repertoar svojih religioznih simbola novim sadržajima i novim ikonografskim rješenjima. Podsjećamo da je motiv sunčane lađe sa barskim pticama od jantara, koji je pripadnicima ovog plemena vrlo dobro poznat, ikonografski zavisao od sličnih privjesaka sa suprotne obale Jadrana, a isto se može reći i za pločaste dijelove brončanih pektorala iz liburnskog i japodskog područja, koji također donose siluetu sunčane lađe. Italske inspiracije su i barske ptice na brončanim britvama s liburnskog i dalmatinskog područja.

U drugim ilirskim krajevima, osim dosada spomenutih, nisu rijetki nalazi importirane robe iz Italije, no nemamo razloga zaključiti na osnovu

tih nalaza da su i u tim krajevima utjecaji iz Italije izvršili primjetnije promjene u duhovnoj kulturi Ilira²⁸.

8. SIMBOLI KELTSKOG PODRIJETLA

Dolazak Kelta na Balkan i Podunavlje i njihovo stalno naseljavanje u nekim dijelovima Slovenije i u porječjima Save, Drave i Dunava označio je za te krajeve novo razdoblje u razvoju materijalne i duhovne kulture. Kelti donose svoju religiju i svoje religiozne simbole i Iliri, posebno oni koji su potpali pod njihovu vlast ili pod njihovu neposrednu gospodarsku i kulturnu zavisnost, prihvaćaju neka od keltskih vjerovanja.

U prvom redu, dolaskom Kelta obogaćen je inventar apotropejskih amuleta. Ovdje moramo spomenuti crveni emajl i crveni koralj, čije je keltsko podrijetlo neosporno. Kao apotropeion služili su prikazi vepra, svete životinje u Kelta, koju su i Iliri poznavali, i to mnogo ranije nego što su se Kelti pojavili u ovim krajevima. Slično se može reći i za prijeklad, koji, međutim, postaje uobičajeniji u istočnoalpskom području tek nakon dolaska Kelta.

Kelti donose na ilirsko tlo i kult božice konja Epone²⁹, pa kult jednog po imenu nam nepoznatog troglava božanstva, čiji je kip otkriven daleko od područja u kojem su se Kelti nastanili — u Vačanima u sjev. Dalmaciji³⁰.

Dolaskom u Podunavlje Kelti stupaju u kontakt sa Skitima i od njih preuzimaju ne samo neke od elemenata skitskog umjetničkog stila nego i neke od njihovih simbola, kao što su grifon i druge fantastične životinje, pa razni florealni motivi itd. Ti će se motivi pojaviti i na keltskim predmetima s ilirskog područja (npr., u Karaburmi u Beogradu)³¹.

Iliri, koji su s Keltima dolazili u neposredan dodir, prihvaćaju simbole što ih Kelti donose; međutim, ni u onim krajevima gdje su se Kelti stalno nastanili, a pogotovo ne tamo gdje nije dopirala njihova politička moć, nije došlo do bitne promjene u strukturi ilirske simbolike. Iliri uporno čuvaju svoja stara vjerovanja i u kasnijoj fazi zajedničkog života, čak, utječu na religiozni simbolizam samih Kelta. Rezultat prožimanja ilirskog i keltskog simbolizma su, npr., brojne fibule sa zavrćenom nogom, na kojima se umjesto stiliziranih barskih ptica, uobičajenih u pojedinim keltskim područjima³², susreće zmija, dakle, ilirski autohtoni simbol.

Keltski prodor na sjever i sjeveroistok ilirskih zemalja i posljedice što su iz tog prodora proizašle, pa pojačani utjecaj grčke kulture, posebno nakon osnutka grčkih kolonija na jonskoj i jadranskoj obali, posljednji su činiooci koji su jače utjecali na formiranje mozaika ilirskog religioznog simbolizma u predrimsko vrijeme. Kao rezultat ne samo tih utjecaja, o kojima smo ovdje ukratko govorili, nego i različitog etničkog i duhovnog supstrata iz predilirskih, mediteranskih vremena, ilirski religiozni simbolizam u vrijeme koje prethodi rimskom osvajanju vjerna je slika razjedinjenosti — kulturne i političke — Ilira u to doba. Istina, relativno skromni arheološki ostaci, i još skromniji pisani izvori, koji govore o vjerovanjima Ilira, ne mogu poslužiti za detaljnu rekonstrukciju svih religioznih i magijskih vjerovanja i rituala, te mitoloških priča u svim ilirskim krajevima, no i ono što nam

o tome govore sačuvani spomenici i o čemu govore pisani izvori ne ostavlja nikakve sumnje u to da o jedinstvenoj duhovnoj kulturi, a prema tome i o jedinstvenom sustavu religioznog simbolizma, ne može biti ni govora.

9. ILIRSKI SIMBOLIZAM U RIMSKO DOBA

Takvu su situaciju zatekli Rimljani kad su svojim legijama zakoraknuli na tlo Balkana. Njihova je okupacija ne samo u političkom, tehnološkom i gospodarskom pogledu nego još više u duhovnom označila svršetak višestoljetnog samostalnog razvoja i početak novog razdoblja u kojem će Ilir mnogo više primati negoli davati i u kojem će samo u rijetkim povijesnim trenucima doći do riječi, a i onda, kada do te riječi dođe, bit će to češće u ulozi braniča imperijalne veličine Rima negoli kao tumač interesa naroda i kulture kojemu je po svom podrijetlu pripadao.

Tijekom cijelog trajanja rimske vladavine egzistiraju jedna do druge stara ilirska religija i religija došljaka, odnosno i onih koji su prihvatili novi način života i nove bogove. Ta dvojnost duhovnog života trajat će tijekom svih dugih stoljeća rimske okupacije, u mnogo većoj mjeri u početku te okupacije kada će Iliri ljubomorno čuvati svoje bogove i svoja vjerovanja kao zalag svog nacionalnog identiteta i svog prkosa prema strancima koji su im oduzimali najbolja polja i rudnike i tjerali ih da rade za njih. Kasnije, kada su i sami Iliri, ili bar neki od njih, postali ravnopravnim građanima Carstva, nestalo je prkosa, a i želje da budu drugo no lojalni građani. Nastaje tada dugotrajni i vrlo zamršeni proces prilagođavanja i uklapanja ilirskog panteona i ilirske religiozne simbolike u rimski panteon i rimski simbolički sustav. Taj proces, međutim, nikada nije dovršen, što zbog tolerantne politike Rima prema duhovnim vrijednostima domorodačkog stanovništva, što zbog konzervativizma Ilira, posebno onih koji su nastavili živjeti svojim životom daleko od urbanih rimskih središta. U tim krajevima u unutrašnjosti, gdje rimska civilizacija nije uspjela ni nakon nekoliko stoljeća rimske vladavine bitno utjecati na duhovni život autohtonog stanovništva, ilirski simboli, bilo sami ili zajedno s onima što su ih preuzeli od došljaka, susreću se prilično često na nadgrobnim spomenicima i pepenim žarama, dakle, upravo u onoj kategoriji spomenika u kojoj se najjasnije očituje konzervativizam domaćeg življa, njegova privrženost starim običajima i vjerovanjima. Na tim i drugim spomenicima iz rimskog doba ilirske simbole ćemo manje susretati u prvim stoljećima rimske okupacije, a mnogo više u kasnom Carstvu, kada ilirska duhovna kultura nakon duge letargije doživljuje pravo uskrsnuće i afirmaciju. U tom kasnom razdoblju na spomenicima, na kojima će svi natpisi biti napisani samo na latinskom, a u južnim krajevima i grčkim jezikom, bez obzira koliko je daleko od urbanih središta bio podignut taj spomenik, sve češće ćemo susretati imena ilirskih bogova i religiozne simbole. Uostalom, tek iz tih spomenika i saznajemo za mnoge ilirske bogove, njihova imena i njihove atribute. No, iako je broj božanstava za koje smo na taj način saznali prilično velik, vjerovatno nikada nećemo saznati imena svih božanstava u svim ilirskim krajevima, a niti ćemo ikada biti potpuno sigurni da nam identifikacija domaćih

božanstava sa božanstvima iz rimskog panteona na natpisima zaista otkriva sve bitne njihove atribute. Što se, pak, tiče predrimskih religioznih simbola što se susreću na spomenicima iz rimskog doba, smijemo se također pitati jesu li ti simboli zaista sačuvali isto značenje koje su ranije imali, ili su i oni pod utjecajem rimske simbolike i u promijenjenim prilikama i sami promijenili svoj sadržaj.

Od starih, predrimskih simbola samo se za neke sa sigurnošću može reći da su nadživjeli dugi proces romanizacije i da su sačuvali svoj identitet u mjeri potrebnoj da se vežu za autohtona vjerovanja. Među ove možemo spomenuti koncentrične kružnice — prastari motiv i možda najčešći simbol u prapovijesnom simboličkom sustavu svih Ilira. Kao izravni ostatak iz prapovijesnih vremena, ovaj će simbol sačuvati svoju vitalnost i svoju značenje tijekom cijelog trajanja rimske vladavine³³, sve do kasne antike. Tom vremenu, a kronološki već ranom srednjem vijeku, pripada i kameni spomenik (plutej?) iz Gale kod Sinja, na kojem je uklesan križ, a sa strane i ispod njega se nalazi sedam koncentričnih kružnica u sredini kojih se opet pojavljuje motiv križa³⁴. Ovaj spomenik na nedvosmislen način govori o žilavosti kojom je autohtoni živalj sačuvarao ovaj stari simbol kroz dugi period rimske vladavine.

Na tom spomeniku, naime, sastala su se dva, u biti istovjetna simbola — poganski simbol Sunca i kršćanski križ, koji je također simbol svjetla i Sunca. Križ kao simbol nove, tada već službene, religije postavljen je u sredinu, na počasno mjesto u polju, na mjesto, dakle, koje je u to vrijeme i moralo biti rezervirano za najvažniji i najtipičniji kršćanski simbol. Cijelom plohom, međutim, vizuelno dominiraju koncentrične kružnice, simbol što je i majstoru koji ga je izradio i onima kojima je taj spomenik bio namijenjen značio više od simbola nove religije.

Zanimljiva pojedinost, na koju je upozorio B. Gabričević obrađujući ovaj spomenik³⁵, važna za razumijevanje simbolike koncentričnih kružnica u rimsko doba, jest zamjenjivanje tog motiva sa prikazom Mjeseca na nekim kamenim spomenicima (sarkofazima). Na njima se, uz dva antitetički postavljena delfina, nalaze i koncentrične kružnice, koje na drugim sarkofazima bivaju zamijenjene polumjesecima³⁶. Takvo zamjenjivanje pokazuje da su koncentrične kružnice i lunule imale identično značenje ili, pak, vrlo slično, pa se takva identifikacija svakako mora dovesti u vezu sa autohtonim vjervanjima.

Prastari simboli podzemlja — spirala i dvojna spirala, također su sačuvali svoje izvorno značenje i u rimsko doba. Njih nalazimo vrlo često, napose na nadgrobnim spomenicima³⁷.

Za neke simbole, međutim, ne može se utvrditi jesu li oni ostaci simbolike starosjedilaca ili su, pak, došli sa Rimljanima i svim pripadnicima onih naroda diljem Rimskoga Carstva koji su u vrijeme rimske okupacije dospjeli u ove krajeve. Takav je, npr., slučaj sa svastikom, koja se prilično često susreće u urbanim rimskim središtima³⁸ i koja je i inače vrlo česta u rimskoj religioznoj simbolici. Možda se sa starosjedilačkom simbolikom mogu dovesti u vezu jedino prikazi svastike na nadgrobnom reljefu iz Zenice, jer su na njemu bez sumnje prikazani domoroci, a i sâm spomenik je svakako djelo domaćih majstora³⁹. No taj spomenik, koji se datira u IV st. n. e., pripada vremenu kada kršćanstvo već snažno utječe na duhovni život u svim

dijelovima Carstva, pa tako i u Illyricumu, pa je zato moguće — kako je to još Č. Truhelka pretpostavio — da pojavu svastike na tom spomeniku treba povezati sa pojavom te nove religije⁴⁰.

Posebnu pažnju treba da posvetimo brojnim arheološkim ostacima i epigrafskim svjedočanstvima o reliktima prastarog mediteranskog božanstva Velike Majke u ilirskoj religiji u rimsko doba. Ostaci tog božanstva najčešći su na području Liburna i Histra, što nas ne iznenađuje kad znamo da su upravo ova ilirska plemena ostavila i iz prapovijesnih vremena najbrojnija i najeksplicitnija svjedočanstva o kultu Velike Majke na ilirskom tlu.

Govoreći o nalazu jedinstvenog reljefa žene s djetetom iz V st. pr. n. e. iz Nesactiuma kod Pule, spomenuli smo da su tragovi kulta Velike Majke vrlo jasno prepoznatljivi u ženskim epihorskim božanstvima, koja se susreću na natpisima iz rimskog doba u Istri. Ovdje ćemo spomenuti ta božanstva.

Tu je najprije božica Eia (Heia), kojoj su posvećena tri natpisa u samoj Istri — jedan iz Pule i dva iz Nesactiuma⁴¹ — i još jedan što je otkriven u Cascoj na otoku Pagu, dakle, na teritoriju koji je pripadao Liburnima⁴². Za rekonstrukciju profila ove božice posebno je važan zavjetni natpis iz Caske, jer je na njemu ova epihorska božica identificirana sa staroitalskom božicom Bona Dea. Božica Bona Dea susreće se u staroj italskoj religiji u nizu priča, sad kao žena Fauna, sad kao njegova kći, ali uvijek kao zaštitnica žene i ženske seksualnosti, te plodnosti polja i životinja, pa je približno takvo značenje morala imati i ova histarsko-liburnska Eia.

Slične attribute imala je vjerojatno i božica koja se na zavjetnim natpisima iz Istre susreće kao Histria Terra, Terra Histria ili jednostavno kao Histria⁴³. Romanizirani ili poluromanizirani Histri podigli su mnoštvo votivnih natpisa božanstvima Terra Mater⁴⁴ i Magna Mater Deorum⁴⁵, što na neizravan način dokumentira predilekciju domorodaca prema onim rimskim božanstvima koja su bila bliska onim njihovim božanstvima koja su u prapovijesno doba štovali⁴⁶.

Još jače tragove mediteranskog kulta Velike Majke nalazimo kod Liburna. Za ovo pleme već je odavno poznato da je više od svih drugih na istočnoj obali Jadrana sačuvalo vrlo brojne i vrlo jasne tragove iz predindoevropskih vremena u društvenoj strukturi, pogrebnim običajima i religiji⁴⁷. Privilegirani položaj žene u liburnskom društvu⁴⁸, o čemu nas izvještavaju antički pisci, od osobite je važnosti za objašnjenje pojave isključivo ženskih božanstava kojima domoroci u rimsko doba podižu spomenike. Neka od tih božanstava poznajemo samo po imenu (Latra, Iutossica, Sentona, Ica), dok za druga, na osnovu njihove identifikacije sa rimskim božanstvima (interpretatio romana), znamo da su imala upravo one attribute koji su karakteristični za božice plodnosti. Takva je božica Iria, koja se na jednom natpisu iz Karlovića blizu Labina identificira sa rimskom Venerom⁴⁹, pa Anzotica, čiji je pandan u rimskoj religiji također božica Venera.

Kult Anzotike dokumentiran nam je sa dva natpisa iz Nina, a njena identifikacija sa Venerom potvrđena nam je najprije u jednom od tih natpisa, a onda i u kipu te božice, koji je otkriven u neposrednoj blizini Nina⁵⁰. Tu je ta božica prikazana polunaga na način kako su Rimljani prikazivali svoju božicu Veneru, a do njenih nogu, za svega trećinu njene veličine, nalazi se itifalički Prijap — komplementarni princip plodnosti, čiji je inferiorni

položaj u odnosu na ženski princip jasno ikonografski fiksiran u ovom jedinstvenom kipu⁵¹.

Nismo u stanju utvrditi da li se i pod imenima drugih liburnskih božica kriju lokalne varijante predrimске božice plodnosti i da li je među njima bilo nekih razlika. Jedno je, ipak, bez sumnje točno, a to je da se u svima njima kriju ostaci mediteranske Velike Božice (Božice Majke)⁵².

U vezi s tim kultom je i vrlo stari predrimski simbol — sjekira. U rimsko doba najznačajnija je uloga sjekire u pogrebnom kultu, uloga na koju su dosada mnogi arheolozi ukazali. Poznato je, naime, da se lik sjekire, kao i formula »sub ascia dedicare« vrlo često susreću na nadgrobnim spomenicima iz rimskog doba što su otkriveni u provinciji Dalmaciji, posebno u Solinu, a kako upravo ti spomenici spadaju među najstarije te vrste u Rimskom Carstvu, vjeruje se da je običaj prikazivanja sjekire i ispisivanja spomenute formule nastao najprije u ovim, ilirskim krajevima i da se odatle onda širio u druge krajeve Carstva. Nema nikakve dvojbe da se ova pojava na nadgrobnim spomenicima iz rimskog doba mora dovesti u vezu sa vrlo razvijenim kultom sjekire u Ilira u predrimsko doba i da su ti prikazi imali u biti isti simbolički smisao kao i u prapovijesti. Zanimljivo je da je F. Bulić, koji je o tim prikazima iz Solina posebno i među prvima pisao, vjerovao da su kult sjekire na ilirsko tlo donijeli Kelti, točnije keltsko pleme Scordisci⁵³, što je, naravno, pogrešno, jer smo već ranije vidjeli da je sjekira u Ilira imala kultno značenje mnogo ranije nego što su se Kelti pojavili na Balkanu, a osim toga nemamo nikakvih indicija koji bi upućivali na zaključak da su Kelti doprinijeli širenju kulta sjekire na ilirsko tlo. Ipak, ovo Bulićevo nagađanje zaslužuje da se ovdje spomene ne zato što bi ono bilo točno, nego zato što pokazuje da je Bulić nastojao pronaći objašnjenje za asciju na rimskim spomenicima u autohtonoj predrimskoj religiji, a ne u rimskom funerarnom simbolizmu i funerarnim običajima.

Kult konja, odnosno konjanika, koji je u predrimsko doba bio jako raširen u nekim ilirskim krajevima, ostavio je također jasne tragove i u rimsko doba. O tome govore ona ilirska božanstva koja su na neki način povezana s konjem, a koja se susreću na spomenicima iz rimskog doba. Jedan od takvih je Medaurus, poznat nam iz dva zavjetna natpisa iz dalekog Lambezija u Numidiji. Iz njih saznajemo da je Medaurus bio zaštitnik grada Risiniuma (Risna u Boki kotorskoj), da je jahao na konju i da je u ruci držao koplje⁵⁴. Ovdje, dakle, imamo konjaničko božanstvo, koje je u Risiniumu, starom ilirskom gradu, bio gradskim zaštitnikom i očito imao istaknuto — ako ne i najvažnije — mjesto u lokalnoj hijerarhiji bogova. Činjenica da se opis Medaurusa što ga nalazimo na jednom od tih spomenika iz Lambezija podudara sa ikonografskim likom tzv. tračkog konjanika navela je, s pravom, na zaključak da je Medaurus samo lokalna varijanta jednog konjaničkog božanstva rasprostranjenog na širem balkanskom arealu⁵⁵.

Povezivanju Medaurusa sa tračkim konjanikom ide u prilog i natpis na jednom reljefu s prikazom takva konjanika što je pronađen u Buljesovicima kod Vranja, a u kojem se spominje epihorsko božanstvo Tato za koje je M. Suić ustvrdio da je ilirski »deus patrius«⁵⁶. Premda nije sigurno da konjanik na tom reljefu prikazuje upravo takvo ilirsko božanstvo, vrlo je vjerojatno da postoji veza između konjanika i spomenutog božanstva. Za tračkog, pak, konjanika se pretpostavlja da je predstavljao diviniziranog po-

kojnika, dakle, i čuvara kuće i kućnog ognjišta, a prema tome i plemena⁵⁷. Upravo je takvu funkciju, kakvu smo upravo spomenuli, imao i Medaurus u Risiniumu, pa se iz toga može naslutiti da su Iliri, odnosno ona ilirska plemena na čijim su područjima otkriveni reljefi tračkog konjanika, poznavali konjaničko božanstvo sa izrazito htoničkim značajkama. Brojni podaci o kultu konja u predrimsko doba što smo ih ranije spomenuli daju dovoljno materijala za pretpostavku da je konj u Ilira imao i u predrimsko, kao i u rimsko doba, također i takav karakter.

Zanimljivu pojedinost iz povijesti starosjedilačkog simbolizma u rimsko doba imamo u jugoistočnom alpskom području. Na tom prostoru, točnije na prostoru što su ga u protopovijesno doba nastavali Latobici, pronađen je velik broj pepeonih žara sa završecima na vrhu u obliku pijetla⁵⁸. P. Petru, koji je tim urnama posvetio posebnu pažnju, traži podrijetlo motiva pijetla »s predstavnim svetom antike na naših tleh ali s keltskim izročilom«, dok je po tom autoru utjecaj domorodačke simbolike »mogel biti šele drugotnega pomena«⁵⁹. Ovaj autor vjeruje da je pojava pijetla na urnama iz rimskog doba posljedica prodora novih religija — mitraizma i kršćanstva — u ove krajeve, a u vezi s tim i pojave novih vjerovanja, posebno vjerovanja u uskrsnuće. P. Petru, naime, tumači prisustvo pijetla na tim urnama kao »verjetno simbol vstajanja«⁶⁰.

Naše je mišljenje da podrijetlo pijetla na tim funerarnim urnama treba, ipak, potražiti najprije u ilirskoj simbolici predrimskog perioda. U prilog ovakvom tumačenju govori u prvom redu zemljopisna rasprostranjenost figuralnih prikaza pijetlova na ilirskom tlu u prapovijesno doba. Kad ta dva fenomena ne bi bila ni u kakvoj vezi, bilo bi nejasno zašto upravo u jugoistočnom alpskom području u rimsko doba imamo figure pijetla, a ne i u drugim područjima u kojima je također postojao utjecaj novih religija.

Ne zadovoljava nas ni Petruovo tumačenje simboličkog značenja pijetla na funerarnim urnama. Umjesto pretpostavke da je njihova pojava u vezi s vjerovanjima u uskrsnuće, čini nam se mnogo logičnijim dovesti figurice pijetla na urnama u vezu sa značenjem što ga pijetlovi i dan-danas imaju na vrhu krova — čuvanje kuće i domaćina od nesreće, uroka, zlih demona. U oba slučaja pijetao ima jednako, apotropejsko značenje, samo što na krovovima kuća pijetao čuva njegove žive žitelje, a na grobnim žarama čuva mir pokojnika.

Iz rimskog doba imamo dokumentirane neke običaje čije podrijetlo treba također potražiti u običajima i simbolizmu Ilira iz prapovijesnog doba. Takav je, npr., bio običaj žrtvovanja goveda — prastari obred povezan sa kultom plodnosti, koji je arheološki fiksiran na svetištu ilirskog boga Bindusa na izvoru Privilice blizu Bihaća. U tom su svetištu, kako je ustanovio K. Patsch, prinošene krvne žrtve Bindusu, i to najčešće jarac, ali također i goveda⁶¹. Svetište boga Bindusa je, istina, iz rimskog doba, no sve što je u njenu pronađeno ukazuje na stari domaći kult — ime samog božanstva, ime dedikanata na arama, ime plemena kojemu su ti dedikanti pripadali, pa je zato posve sigurno da običaj žrtvovanja goveda i jarca nisu Japodi prihvatili od Rimljana, nego da se tu radi o autohtonim običajima koji su se održali nakon dolaska Rimljana u ove krajeve.

Svrćamo pažnju na ovu važnu pojedinost iz tog svetišta, jer ona upotpunjuje naše poznavanje ilirskog božanstva Bindusa mimo onoga što o

njemu znamo na osnovu njegove identifikacija sa rimskim Neptunom na natpisima iz Privilice i na osnovu etimološke analize njegova imena⁶². Povođeci se za tom identifikacijom i tom etimologijom, došlo se do zaključka da je Bindus božanstvo izvora i voda, no žrtvovanje spomenutih životinja tom božanstvu daje nam pravo da zaključimo da se rimskom identifikacijom Bindusa ne dobiva njegova potpuna slika. Vrlo je vjerovatno da je Bindus također i božanstvo plodnosti, i to upravo zato što je i božanstvo vóda.

Za drugi utvrđeni slučaj taurobolije iz rimskog doba, onaj što je identificiran u gradini Zecovi kod Prijedora⁶³, ne možemo reći da li se radi o obredu što su ga u ove krajeve donijeli orijentalni narodi, koji su kao rimski vojnici, trgovci ili činovnici živjeli u toj gradini, ili se i u tom slučaju može računati sa ostatkom starog autohtonog obreda. Po novcu otkrivenom u konstrukciji što ju je A. Benac identificirao kao kulturni objekt namijenjen taurobolijskom obredu, na tom su se mjestu prinosele žrtve goveda tijekom IV st. n. e., a to je vrijeme kada su mnogi orijentalni kultovi bili već dobro poznati u ovim krajevima. Ipak, s obzirom na to da su u toj gradini živjeli Iliri u predrimsko doba i da su nastavili živjeti i u rimsko vrijeme, kao i s obzirom na činjenicu da konstrukcija tog objekta nije takva da bi sama po sebi nametala zaključak da se radi o kulturnom mjestu rimskoga tipa možemo nagađati, da se tu, ipak, radi o autohtonom, ilirskom kulturnom objektu⁶⁴.

Vidjeli smo da su se na izvoru Privilice prinosele žrtve i jarca, a likovi te životinje se nalaze urezani na ari otkrivenoj u tom svetištu. To nije, međutim, i jedini dokaz da je jarac bio kulturna ili žrtvena životinja na ilirskom tlu u rimsko doba. Neizravno smo o kultu jarca u to vrijeme obaviješteni iz vrlo obimne dokumentacije o ilirskom božanstvu šuma i pašnjaka, koje se u ikonografskom pogledu, vjerovatno, nije bitno razlikovalo od grčkog Pana ili rimskog Silvana. Iz nekoliko ara što su otkrivene u Topuskom znamo da je to ilirsko božanstvo nosilo ime Vidasus. Očigledno je, međutim, da to ilirsko božanstvo nije i u drugim ilirskim krajevima nosilo isto ime, no zasada nismo u mogućnosti saznati ni ostala njegova imena u različitim ilirskim krajevima, a niti sve njegove božanske atribute. Imamo, međutim, velik broj likovnih prikaza ovog božanstva i analiza tih prikaza navodi na zaključak da je ono moralo imati vrlo istaknuto mjesto u domaćem panteonu, svakako istaknutije negoli što ga je Pan imao u grčkom ili Silvan (odnosno stariji Faunus) u rimskom. Nismo u potpunosti sigurni, bez obzira na njegovu identifikaciju sa Silvanom, da je i u predrimsko doba to ilirsko božanstvo bilo organski povezano sa jarcem kao što je to bio slučaj sa Panom, odnosno Silvanom, ali je teško pretpostaviti da je među njima bilo bitnih razlika⁶⁵.

Iz rimskog doba imamo još jedno svjedočanstvo o ulozi — ovaj put koze — u vjerovanjima autohtonog stanovništva u rimsko doba. Mislimo na male brončane figurice ove životinje otkrivene u Istri, koje su, po uvjerljivoj hipotezi P. Kandlera iz 1852. godine, predstavljale zemlju Histra⁶⁶. U drugom arheološkom materijalu ne nalazimo izravnu potvrdu ovoj tezi, ali su i Kandler i mnogi drugi poslije njega uvjereni da je koza prikazana na tim figuricama simbolizirala zemlju Histra. Ako prihvatimo to mišljenje kao tačno, tada moramo pomišljati i na eventualni totemski karakter koze (odnosno jarca) u pripadnika ovog plemena.

Iznesenim slučajem nismo iscrpili sav repertoar religioznih simbola što su ih Iliri sačuvali u rimsko doba, ali spomenute slučajeve možemo sa velikom vjerojatnošću smatrati svjedocima duhovnog kontinuiteta iz pred-rimskih vremena. Posebno ističemo činjenicu da je ilirski religiozni simboliizam, jednako kao i autohtona likovna umjetnost i druge manifestacije duhovne kulture, postao prisutniji tek u kasnom Carstvu, kada se autohtoni element afirmira u okviru rimske kulture i uopće javnog života kao jedan od najzanimljivijih fenomena u tadašnjem rimskom Carstvu. Proces iliro-rimskog sinkretizma tekao je, međutim, od vremena kada su Rimljani okupirali ilirske krajeve⁶⁷, i to je rezultiralo brojnim simbiozama u kojima tek treba identificirati sve ono što je u njima autohtono.

BILJEŠKE

¹ U svojoj novoj knjizi »The Gods and Goddesses of Old Europe«, London, 1974, Marija Gimbutas je neolitik južne i jugoistočne Evrope podijelila u pet skupina od kojih tri djelomice ili u potpunosti pokrivaju kasniji ilirski teritorij — jadranski i srednjodunavski kompleks, te kompleks Egeje i središnjeg Balkana. S obzirom na postojanje niza lokalnih kultura kronološki superponiranih ili istovremenih, ne bi bilo teško izvršiti i detaljniju podjelu neolitičkih kompleksa na tom području, no ipak mislim da se grosso modo smije govoriti samo o dva osnovna kompleksa od starijeg neolitika do eneolitika. Vidi o tome i rad »Néolithique« A. Benca i M. Garašanina, u »Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie«, Beograd, 1971, str. 2659279.

² Problematika kulta Velike Majke u stariim bliskoistočnim i mediteranskim kulturama jedna je od najviše obrađivanih u literaturi o prapovijesnim religijama. Značajne studije su o tome pisali A. Dieterich, *Mutter Erde*, Berlin—Leipzig, 1925; E. O. James, *Cult of the Mother—Goddess*, 1959; U. Pestalozza, *Religione mediterranea*, Milano, 1951; J. Przymuski, *La grande déesse*, Paris, 1950; E. Neumann, *The Great Mother*, New York, 1955.

³ O astralnom kultu u Lisičićima v. A. Benac, GZM, 10, 1955, str. 64—65; Isti, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Sarajevo, 1958, str. 92—93; Isti, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Sarajevo, 1964, str. 121—122. O kultu phallusa u danilskoj kulturi v. A. Benac, *Studije...*, str. 120—121 i posebno Š. Batović, *Problem kulta phallusa u danilskoj kulturi*, Diadora, 4, 1968, str. 5—54, gdje je autor zauzeo negativan stav u pogledu faličkog kulta u danilskoj kulturi. Većina drugih autora, međutim, vidi u keramičkim tvorevinama valjkasta oblika predstave phallusa. Cfr. M. Gimbutas, o. c., str. 216—220 i drugi.

⁴ Podatke o tome skupila je M. Gimbutas, o. c., str. 89—93, 181—183.

⁵ M. M. Vasić, *Praistorijska Vinča*, Beograd, III, 1936, str. 141—144, T. CXXX, 605; J. Korošec, *Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji*, Arh. rad. raspr., 2, 1962, str. 171, T. XLI, sl. 1.

⁶ Nalaze se već u Lepenskom viru. Cfr. D. Srejšević, *Lepenski vir*, Beograd, 1969, str. 179, sl. 54. Nalazi iz mlađih faza neolitika su vrlo brojni: Lisičići kod Konjica (A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Sarajevo, 1958, str. 40), Istra i Slovensko primorje (spominje ih R. Battaglia, *Paleontologia e paleinologia delle grotte del Carso*, u L. V. Bertarelli — E. Boegan, *Due-milla grotte*, Milano, 1926, str. 95), itd.

⁷ O prodoru stepsko-pontskih elemenata posebno je raspravljeno u M. V. Garašanin, *Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na*

prijelazu iz neolitskog u metalno doba, GZM, n. s. 15—16, 1960—1961, str. 5—26; I sti, *Praistorija na tlu SR Srbije*, I, Beograd, 1973, str. 281—285 i passim. Posebno za situaciju u Bosni v. A. Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo, 1964, str. 131 i d., posebno na str. 160—168.

⁸ Veze egeo-kretskog svijeta sa srednjom i sjevernom Evropom predmet su brojnih radova od kojih je dovoljno ovdje spomenuti slijedeće: R. H a c h m a n n, *Die frühe Bronzezeit in westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäische Beziehungen*, Hamburg, 1957; N. T a s i ć, *The Problem of »Mycenaean Influences« in the Middle Bronze Age Cultures in the Southeastern Part of the Carpathian Basin*, Balcanica, 4, 1973, str. 19 i d.

⁹ Pitanjem kulturnog strujanja iz Balkana u Apuliju posebno se pozabavio F. B i a n c o f i o r e. Vidi njegove radove »Dati linguistici e documentazione archeologica sui rapporti apulo-balcanici durante il neolitico«, Oblatio, Raccolta di studi in onore di A. Calderini, Como, 1971, str. 167 i d.; »Civiltà micenea nell'Italia meridionale«, Roma, 1967; »Sui rapporti tra la regione italica sudorientale e la regione illirica in età preclassica, Studia Albanica, 12, 1975, nr. 1, str. 127 i d. Vidi također W. T a y l o u r, *Mycenaean Pottery in Italy and adjacent Areas*, Cambridge, 1958. Mikensko-jadranske veze dokumentirane su brojnim nalazima iz novijeg vremena u Albaniji. Cfr. M. K o r k u t i, *Rapports de civilisation illyro-égéens à l'âge du bronze et survivances de certains objets de type mycénien à l'âge du fer*, Studia Albanica, 7, 1970, nr. 2, str. 43 i d.; A. F. H a r d i n g, *Illyrians, Italians and Mycenaean Trans-Adriatic Contracts during the Late Bronze Age*, Studia Albanica, 9, 1972, nr. 2, str. 215 i d.

¹⁰ Među materijalnim ostacima koji govore o prodoru egeo-kretskih pomoraca duboko u Jadransko more spada i minijaturna votivna šipka iz Makarske, koja se datira u XII st. pr. n. e. O njoj je najprije pisao A. J. E v a n s, *Minoan Weights*, Corolla Numismatica, Oxford, 1906, str. 360, sl. 13. Posebno su o toj šipki pisali A. S t i p ĉ e v i ć, *O minijaturnoj brončanodobnoj šipki iz Makarske*, Naše more, 6, 1959, br. 4—5, str. 234—235; L. V a g n e t t i, *Il pane di bronzo di Makarska*, Studi micenei e egeo-anatolici, 3, 1967, str. 28—30; L. V a g n e t t i, *Osservazioni sul cosiddetto ripostiglio di Makarska*, Studi ciprioti e rapporti di scavo, 1971, str. 203—216. U ovom posljednjem radu autorica iznosi mišljenje da ta šipka nije pronađena u Makarskoj, kako to tvrdi sir John Evans, koji ju je 1879. godine kupio zajedno s osam drugih predmeta, nego da potječe iz Cipra. Teško je, međutim, vjerovati da bi jedan ozbiljan arheolog, kakav je bio John Evans, mogao tako grubo pogriješiti kako to pretpostavlja autorica.

¹¹ Podatke o provenijenciji te ostave dugujem kolegici N. Anzulović iz Arheološkog muzeja u Splitu. Po podacima što mi ih je dostavila, ta je ostava iz srednje Dalmacije, možda iz Studenaca, ali točno mjesto nalaza nije poznato.

¹² Na značaju kretsko-mikenskog utjecaja na religiju i mitologiju zapadno-balkanskih krajeva insistirala je — možda i previše — P. L a v i o s a Z a m b o t t i, *I Balcani e l'Italia nelle preistoria*, Origines, Raccolta di scritti in onore di Mons. G. Basergi, Como, 1954, str. 176—177, 202 i passim.

¹³ Raspravljajući o podrijetlu zlatnih maski iz Trebeništa, V. Popović je iznio mišljenje da Mikenu ne možemo smatrati ishodištem običaja oblaganja pokojnikova tijela zlatnim predmetima konstatiranog u južnim ilirskim krajevima, jer da je taj običaj bio stran i samoj mikenskoj kulturi. Po mišljenju ovog autora, podrijetlo tog običaja je »istočnomediterransko, ako ne i kritsko ili kritsko-kiparsko, odnosno posrednim putem egipatsko«. Cfr. V. P o p o v i ć, *O poreklu grčkih arhajskih predmeta iz nekropole kod Trebeništa sa posebnim osvrtom na problem zlatnih maski*, Starinar, n. s. 15—16, 1964—65, str. 15 i d. Vidi i rad istog autora »Les mascues funéraires de la nécropole archaïque de Trebenište, Arch. Jug., 5, 1964, str. 33 i d. Autor je tu iznio vrlo smionu, ali i vrlo nategnutu i nimalo uvjerljivu teoriju o putovima kojima je taj običaj navodno stigao u Trebenište: Kreta—Sicilija—Japygia—južna Makedonija. Dok eventualni budući nalazi ne bace više svjetla na ovo zamršeno pitanje, a polazeći od neobično velike sličnosti mikenskih i trebeniških zlatnih maski, mislimo da i dalje treba smatrati da postoji izravna genetska veza između njih, bez obzira na ogromni vremenski hijatus koji ih dijeli.

¹⁴ Vidi rad S. Gabrovca, *Žarnogrobišna komponenta v situlski umetnosti*, u »Umetnost alpskih Ilirov in Venetov«, Ljubljana, 1962, str. 3—7.

¹⁵ Opširno o tome v. G. Kossack, *Studien*, passim.

¹⁶ O ostacima »trako-kimerijske« kulture na zapadnom dijelu Balkana v. M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd, 1973, II, str. 456—464. Vidi također S. Gallus-T. Horváth, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, Budapest, 1939; J. Harmatta, *Zum Kimmerierproblem*, Archaeologiai értesítő, n. s. 7—8, 1946—48, str. 92 i d.; Z. Vinski, »Tračko-kimerijski« nalaz Adaševci u Srijemu, Rad vojvodanskih muzeja, 4, 1955, str. 27—42. Za »trako-kimerijske« ostatke na području trebeniške kulture v. V. Lahtov, *Problem trebeniške kulture*, Ohrid, 1965, str. 118—120.

¹⁷ Najveći broj takvih protoma potječe iz Panonske nizine i podunavsko-karpatske oblasti. Podatke o tim nalazima sakupio je G. Kossack, *Studien*, str. 126 (s. v. Vogelkopf, gestielt). Sa ilirskog tla možemo spomenuti privjesak otkriven negdje kod Loznice u sjeverozapadnoj Srbiji (D. Garašanin, *Miscellanea Illyrica. VI. Privjesci u obliku ptice u trako-kimerijskoj grupi u Srbiji*, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, 7, 1973, str. 5 i d., sl. 2), torques iz Sinoševića kod Šapca, koji se čuva u Naturhistorisches Museum u Beču (Z. Vinski, Rad vojvod. muz., 4, 1955, str. 32, sl. 14; R. Vasić, *Starinar*, n. s. 22, 1971, str. 41, sl. 1, br. 9), privjesak iz Adaševaca (S. Ljubić, *Popis*, I, T. XI, 41; Z. Vinski, l. c.).

¹⁸ Dovoljno je podsjetiti se na poznata kolica iz Dupljaje. Pošto konjanički narodi (»Trako-Kimerijci«) nisu poznavali taj religiozni motiv u pontsko-kavkaskim prostorima odakle su oni krenuli prema zapadu, s pravom se pretpostavlja da su ga upoznali u panonsko-podunavskom području, likovno ga adaptirali svojim umjetničkim koncepcijama i inkorporirali u svoj sustav religiozne simbolike ne mijenjajući, vjerojatno, njegovo izvorno simboličko značenje. Vidi o tome Z. Vinski, l. c., str. 33; D. Garašanin, *Miscellanea Illyrica. VI.* str. 9).

¹⁹ O tome posebno v. G. Kossack, *Studien*, str. 53—56.

²⁰ Skitski prodor, posebno u jugoistočni alpski prostor, obradili su. T. Sulimirski, *Die Skythen in Mittel-und Westeuropa*, u »Bericht über den V. Inter. Kongr. für Vor- und Frühgesch«, Berlin, 1961, str. 796—797 i passim; S. Foltiny, *Zur Frage des »skytischen« Einflusses im Oesterreich und in Slowenien*, Archaeologia Austriaca, 33, 1963, str. 23—36. Za utjecaj nomadske umjetnosti i religije na podunavski dio ilirskog područja v. Z. Vinski, *Zoomorphe Kleinstplastik aus dem südpannonischen Donaauraum*, u »Symbolae Hrozný«, Praha, 1950, str. 331—342.

²¹ »Das Weib und das Stier, der Mann und das Pferd« — u toj formuli je E. Kornemann sazeo odnos između ta dva društvena i religiozna kompleksa. Vidi njegov rad »Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur«, Heidelberg, 1927, str. 58—59.

²² Njen lik vidimo na hidriji iz Novog Pazara (Đ. Mano-Zisi — Lj. B. Popović, *Novi Pazar*, Beograd, 1969, str. 14, T. IIIa-h), na jednom krateru iz Trebeništa (N. Vulić, Glasnik Skopskog nauč. društva, 11, 1932, sl. 31—38; Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, Beograd, 1956, str. 50, T. XXIIIa-c), na zlatnim sandalama iz istog lokaliteta (Lj. Popović, o. c., str. 34, T. III). Po mišljenju I. Marovića, lik Meduze se nalazi i na pojasu iz Asserije, koji se datira u konac »posljednjeg stoljeća stare i prvih desetljeća nove ere« (I. Marović, u *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb, 1970, str. 267—269, sl. 1, T. I—II. Pojas je već ranije bio objelodanjen: P. Reinicke, *Praehist. Ztschr.*, 34—35, 1949—50, str. 365, T. 20, 1; A. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, T. 58. To tumačenje, međutim, nije sigurno.

²³ G. de' Fogolari, *Orientalna komponenta v situlski umetnosti*, u »Umetnost alpskih Ilirov in Venetov«, Ljubljana, 1962, str. 9—21. Vidi također opširnu studiju o orijentalnoj likovnoj motivici u situlskoj umjetnosti Elene di Filippo,

Rapporti iconografici di alcuni monumenti dell'arte delle situle, u »Venetia«, Vol. I, Padova, 1967, str. 97—200.

²⁴ A. Roes, *Tierwirbel*, IPEK, 1936—1937, str. 85 i d.

²⁵ A. Roes, *Der Hallstattvogel*, IPEK, 13—14, 1939—40, str. 81.

²⁶ S. Gabrovec, *Zagorje v prazgodovini*, Arh. vest., 17, 1966, str. 29. O pojavi tih fibula na ilirskom tlu pisao je i M. Guštin, u »Varia archaeologica«, Brežice, 1974, str. 95—98.

²⁷ Problematiku etrurskog importa u jugoistočno alpsko područje i etrurskog utjecaja na duhovnu kulturu Ilira na tom području obradio je u najnovije vrijeme F. Starè, *Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor*, Ljubljana, 1975 (Razprave SAZU, IX—3), str. 1—86.

²⁸ S druge strane, postoje dokazi o prodoru religioznih koncepcija i mitoloških priča sa ilirske na italsku obalu, i to posebno u prvoj polovici I tisućljeća pr. n. e., ali i u kasnija vremena sve do rimske okupacije Balkana. Vidi o tome opširno, sa starijom literaturom, F. Biancifiore, *Sui rapporti tra la regione italica sudorientale e la regione illirica in età preclassica*, *Studia Albanica*, 12, 1975, nr. 1. sh. 127 i d. O ulozi što ju je južna Ilirija igrala u formiranju mitologije i religije u južnoj Italiji v. F. Ribezzo, *Miti, culti e leggende di derivazione sud-illirica in Italia*, *Rivista d'Albania*, 4, 1943, str. 1 i d., i str. 65 i d.

²⁹ Reljefi posvećeni ovoj božici otkriveni su u Sloveniji (V. Skrabar, *Ein verschollenes Eponarelief aus Poetovio*, Sertta Hoffilleriana, Zagreb, 1940, str. 379—380), ali i u Dalmaciji (A. Ratković, *Reljef Epone iz Koprna u Dalmaciji*, *Dia-dora*, 1, 1959, str. 133—139). Općenito o tragovima tog kulta na ilirskom tlu v. R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933, str. 27—28.

³⁰ M. Garašanin, *Skulptura troglava božanstva iz Vačana kod Bribira*, *Starinar*, n. s. 11, 1960, str. 65—74; A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 215—216.

³¹ J. Todorović, *Skordisci*, Novi Sad — Beograd, 1974, str. 83, 102—103.

³² Takve su fibule česte u panonskoj ravnici. Na keltskim fibulama se susreću i druge životinje (npr., ovan), ali i ljudsko lice. Cfr. P. Jacobsthal, *Early Celtic Art*, Oxford, 1944, Pl. 153—162.

³³ Motiv koncentričnih kružnica nalazimo na ari T. Loantija iz Privilice kod Bihaća (K. Patsch, *WMBH*, 6, 1899, str. 156—157, sl. 3), na fragmentu jedne are iz Bosanskog Grahova (K. Patsch, *WMBH*, 7, 1900, str. 165, sl. 150), na poklopcu sarkofaga iz Županjca (K. Patsch, *WMBH*, 6, 1899, str. 229, sl. 48), na ulomku kamene urne iz Golubića kod Bihaća (I. Čremošnik, *GZM*, n. s. 1957, str. 163 i d., T. III, sl. 1), na ulomku zabata nekog spomenika iz Založja (I. Čremošnik, *l. c.*, str. 170, T. II, sl. 4), itd.

³⁴ B. Gabričević, *Detalj autohtone komponente u našoj antici* Mogućnosti, 3, 1956, br. 4, str. 291 i d.; *Isti*, *Vj. arh. hist. dalm.*, 55, 1953, str. 188—193. Slika i opis spomenika nalazi se i u A. Stipčević, *Gli Illiri*, Milano, 1966, str. 248, sl. 45.

³⁵ B. Gabričević, *Detalj...*, str. 298, bilj. 8.

³⁶ Opise i crteže takvih sarkofaga donosi K. Patsch, *WMBH*, 6, 1899, str. 228, sl. 47; str. 229, sl. 48 i 49.

³⁷ O spirali na kasnoantičkim ilirskim nadgrobnim spomenicima v. posebno D. Sergejevski, *Rimska groblja na Drini*, *GZM*, 46, 1934, sv. 2, str. 33—34. Motiv spirale i dvojne spirale nalazimo često na nadgrobnim spomenicima podignutim domaćem življu: vidi primjere iz Rogatice (D. Sergejevski, *Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice*, *GZM*, 48, 1936, sv. 1, str. 10, sl. 7; I. Bojanovski, *Naše starine*, 11, 1967, str. 153—154, sl. 13, 14, 15), Pljevlje (M. i D. Garašanin, *Crna Gora u doba Rimskog Carstva*, u *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1967, sl. 45), Kolovrata kod Prijepolja (*Isti*, sl. 44), itd.

³⁸ Npr., na jednom mozaiku u Zadru (B. Ilakovač, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 9, 1962, str. 225, sl. 16), pa na mozaiku u Ilidži kod Sarajeva (E. Pašalić, GZM, n. s. 14, 1959, str. 123, T. III, 2), na fragmentu dekorativne plastike iz Duklje (M. i D. Garašanin, *Crna Gora u doba Rimskog Carstva*, u Istorija Crne Gore, I, Titograd, 1967, sl. 28) itd.

³⁹ Č. Truhelka, WMBH, 1, 1893, str. 279, T. I, Fig. 4; D. Sergejevski, GZM, 44, 1932, sv. 2, str. 50, T. XXIII, sl. 15.

⁴⁰ Č. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb, 1931, str. 25—26.

⁴¹ B. Forlati Tamaro, *Inscriptiones Italiae*, X, fasc. 1, nr. 2, 3, 659, 660; A. Degrassi, *Culti dell'Istria preromana e romana*, Adriatica praehistorica et antiqua, Zagreb, 1970, str. 616—617.

⁴² A. i J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia... repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1963, str. 90, nr. 260.

⁴³ A. Degrassi, *Culti...*, str. 618—619, gdje je navedena starija literatura.

⁴⁴ B. Forlati Tamaro, *Inscriptiones Italiae*, X, fasc. 1, nr. 23, 653.

⁴⁵ *Ibidem*, nr. 155.

⁴⁶ O kultu Magnae Matris u Istri podatke je sakupila V. Jukić-Girardi, *Rasprostranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba*, *Historia archaeologica*, 3, 1972, sv. 1, str. 43—68; Ista, *The Cult of Magna Mater in the Region of Istria*, *Živa antika*, 25, 1975, str. 285—298.

⁴⁷ Vidi o tome M. Suić, *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira*, Radovi Filoz. fakul. u Zadru, 4, 1962—1963, str. 44—58.

⁴⁸ Od modernih pisaca o ostacima matrijarhata u Liburna pisali su M. Suić, *Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca*, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo, 1967, str. 101—102 i G. Alföldy, *Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner*, *Acta antiqua Acad. scient. Hung.*, 9, 1961, str. 307—319.

⁴⁹ A. Degrassi, *Inscrip. Italiae*, X, fasc. 3, nr. 197.

⁵⁰ A. Degrassi, *I »Magistri mercuriales« di Lucca e la dea »Anzotica« di »Aenona«*, *Athenaeum*, n. s. 15, 1937, str. 286—288; M. Abramić, *Ninska Venera*, *Glasnik Primorske banovine*, 2, 1939, br. 11—12, str. 200—202; M. Abramić, *Archäologische Forschung in Jugoslawien*, Bericht über den VI. Intern. Kongr. für Archäologie, Berlin, 1940, str. 174—176; E. Galli, *Aenona, moderna Nin — Illyricum: Santuario di Venere »Anzotica«*, *Athenaeum*, 17, 1939, str. 50—53.

⁵¹ Opširnije o tome v. M. Suić, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*, Radovi Inst. JAZU u Zadru, 16—17, 1969, str. 73—76.

⁵² Drukčije misli D. Rendić-Miočević, koji u svom radu »Problemi romanizacija Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku«. Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo, 1967, str. 145 kategorički tvrdi da se u imenima ženskih božanstava s područja Histra i Liburna kriju »nesumnjivo domaće nimfe«. Međutim, upravo slučaj liburnske božice Anzotike, koja se identificira sa Venerom, ali i slučaj Eiae, jasno govori da se ne može pretpostaviti da su baš sve božice s tog područja bile »domaće nimfe«.

⁵³ F. Bulić, *Ascia sulle lapidi sepolcrali romane in Dalmazia*, *Bull. arch. st. dalm.*, 14, 1891, str. 166—168.

⁵⁴ W. Kubitschek, *Gott Medaurus*, *Mitt. Zentr. Komm.*, III. F., 2, 1903, Nr. 5, str. 170—173; R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933, str. 10—13; R. Marić, *Arch. Jug.*, 3, 1959, str. 75—77.

⁵⁵ Vidi o tome M. i D. Garašanin, *Crna Gora u doba Rimskog Carstva*, u Istorija Crne Gore, I, Titograd, 1967, str. 185—187.

- ⁵⁶ M. Suić, *Tato — ilirski deus patrius*, *Starinar*, n. s. 11, 1960, str. 93 i d.
- ⁵⁷ O zamršenom i do danas u potpunosti još nerazjašnjenom problemu značenja tzv. tračkog konjanika, čiji su brojni spomenici pronađeni i na ilirskom tlu, vidi posebno sintetički rad D. Tudora, *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum*, I, Leiden, 1969.
- ⁵⁸ P. Petru, *Okras antičnih žar v obliki hiš*, *Arh. vest.*, 13—14, 1962—1963, str. 497 i d. Opširnu analizu tih žara dao je isti autor u radu »Hišaste žare Latobikov«, *Ljubljana*, 1971 (= *Situla*, 11).
- ⁵⁹ P. Petru, *Hišaste hiže...*, str. 94.
- ⁶⁰ P. Petru, *Ibidem*, str. 95.
- ⁶¹ K. Patsch, *GZM*, 8, 1896, str. 114.
- ⁶² O etimologiji imena ovog božanstva v. A. Mayer, *O fons Bandusiae...*, *Glotta*, 25, 1936, str. 173—182; A. Mayer, *Nochmals illyr. Bindus, Bandusia*, *Glotta*, 29, 1941, str. 69—73; R. Katičić, *Drei illyrische nomina sacra*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 7, 1972, str. 126—127.
- ⁶³ A. Benac, *Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni*, *GZM*, n. s., 24, 1969, str. 115 i d.
- ⁶⁴ Ukoliko su se goveda žrtvovala i na forumu u antičkom Jaderu (Zadru), kako to misli M. Suić (*Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, *Diadora*, 3, 1965, str. 109—114), uklapao bi se taj obred u oficijelne rimske kultove uobičajene u mnogim rimskim gradovima. Ipak, vidi kritičke primjedbe na Suićevu argumentaciju u R. Duthoy, *Traces archéologiques de tauroboles à Zadar?* *Latomus*, 27, 1968, fasc. 3, str. 622—629.
- ⁶⁵ Posebno u Panu i njegovoj animaleknoj komponenti v. R. Herbig, *Pan, der griechische Bocksgott*, Frankfurt a. M., 1949. Vrlo pregledno o mnogobrojnim značenjima jarca u grčkoj religiji i mitologiji v. u W. Richter, s. v. Ziege u *PWRE*, II. Reihe, Hldb. 90, 1972, str. 420—429. Od obimne literature o Silvanu u ilirskim krajevima dovoljno je spomenuti rad D. Rendić-Miočevića, *Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata*, *GZM*, n. s. 10, 1955, str. 5—40. O Vidasusu v. A. Mayer, *Vidasus, der illyrische Vidasus*, *Vj. Hrv. arh. dr.*, n. s. 22—23, 1941—42, str. 175—185; Isti, *Die illyrische Götter Vidasus und Thana*, *Glotta*, 31, 1951, str. 235—243.
- ⁶⁶ P. Kandler, *Di una capretta in bronzo, simbolo dell'Istria*, *L'Istria*, 7, 1852, Nr. 4, str. 14—15.
- ⁶⁷ Jednom karakterističnom epizodom u povijesti ilirskog simbolizma u rimsko doba možemo smatrati pojavu fibule tzv. emonskog tipa sa životinjskom glavom na luku. O tom tipu fibule, koja se u Emoni pojavljuje u I st. n. e. kao prežitak starijih ilirskih fibula, dokumentirano je pisao V. Šribar, *K apsolutni kronologiji najdb iz zgornje Emone*, *Arh. vest.*, 19, 1968, str. 445—453.

III POGLAVLJE

OSTACI ILIRSKOG SIMBOLIZMA U KASNIJIM KULTURAMA NA BALKANU

Sve dotle dok je u Rimskom Carstvu dominirao poganski politeizam, u kojem su nalazila mjesta sva moguća lokalna božanstva pokorenih naroda, ilirska religija i ilirski religiozni simbolizam imaju važnu ulogu u oblikovanju duhovnog profila stanovnika koji su živjeli u ilirskim krajevima. Jačanjem kršćanstva cijeli taj duhovni svijet, taj amalgam najrazličitijih religija i filozofija, u kojem je tolerancija bila jedan od bitnih elemenata, doživljuje duboku krizu. Bila je to kriza iz koje će izrasti kršćanski pogled na život, kršćanski svijet, svijet puritanske intransigentnosti nove vojujuće religije u kojem su teško mogli naći mjesta tuđi bogovi i tuđi simboli.

Iliri su, međutim, i tada, u novim prilikama što ih je donijelo kršćanstvo, znali naći načina da sačuvaju neka svoja stara vjerovanja, i to čak i onda kada formalno prihvataju kršćanstvo. Istina, vrlo malo znamo dosada o tom iliro-kršćanskom sinkretizmu, no pojava ilirskih simbola u kasnija vremena, čak i do današnjeg dana, potvrđuje da su Iliri uspjeli sačuvati neka svoja vjerovanja i čak ih inkorporirati u novu religiju.

U tami ranog srednjeg vijeka jedva da naziremo tračke svjetlosti koji osvjetljavaju duhovni život domorodačkog stanovništva nakon što su ih barbarski narodi mačem i ognjem satjerali u brdovite i nepristupačne predjele. Nakon stoljetne rimske okupacije u kojoj je duhovna kultura Ilira bila izložena snažnom utjecaju vrlo različitih — po sadržaju i podrijetlu — religija, od kojih su, negdje više, a negdje manje, preuzeli pojedine elemente uključujući ih u svoju duhovnu kulturu, domoroci su suočeni sa novim narodima i drukčijim duhovnim kulturama od one koju su upoznali u vrijeme trajanja rimske države. U dugotrajnom procesu miješanja i sažimanja domorodačke kulture sa kulturom došljaka, Iliri će polako izgubiti mnoge elemente svojeg nacionalnog identiteta, uključujući tu i jezik, ali će došljaci, s druge strane, inkorporirati u svoj etnički ostatak Ilira (neromaniziranih, poluromaniziranih i romaniziranih), ugraditi u svoju materijalnu i duhovnu kulturu i ono što je još ostalo od ilirske baštine. U Albaniji je taj proces imao drugi tok, jer tamo seoba naroda u ranom srednjem vijeku nije dovela do bitnog poremećaja u etničkoj strukturi domorodaca, pa su oni mogli kontinuirano razviti svoju kulturu, sve dok nisu, tijekom stoljeća, pod raznim utjecajima, posebno turskim, ali i lo-

gikom svog unutrašnjeg društvenoga razvitka, izgubili mnogo od stare kulture iz predrimskih i rimskih vremena.

Taj proces sažimanja stare ilirske kulture sa slavenskom i drugim kulturama na Balkanu od pada Rimskog Carstva vrlo je teško rekonstruirati. Posebno je, pak, teško taj proces rekonstruirati na polju religiozne simbolike iako je upravo tu simboliku najlakše identificirati i vezati je uz određene etničke grupacije, odnosno njihove religije.

Ovdje moramo spomenuti jednu važnu činjenicu da bismo mogli shvatiti sve poteškoće koje iskrsavaju kada se pokušava rekonstruirati iliro-slavenski i iliro-albanski kontinuitet u duhovnoj sferi. Propadanje rimske civilizacije, naime, i promjena u životu Ilira nakon dolaska Slavena na većem dijelu Balkana imali su za posljedicu i nestanak onih oblika materijalne kulture u kojima su ilirska religija i ilirski simbolizam nalazili mogućnost da budu registrirani, pa makar katkada to bilo i u nepotpunoj, i čak u potpuno krivoj rimskoj interpretaciji. S druge strane, poteškoće da se u suvremenim narodnim vjerovanjima u današnjih balkanskih naroda prepoznaju i identificiraju staroilirski elementi proističu u prvom redu iz univerzalnosti pojedinih elemenata tih vjerovanja u svih indoevropskih naroda. Mnogi arheolozi i etnolozi, ne vodeći računa, ili bar ne dovoljno, o toj činjenici, olako povezuju slavenske i albanske simbole sa odgovarajućim simbolima što su dokumentirani u ilirskoj kulturi, iako su neki od tih simbola (koncentrične kružnice, kolut i sl.) mogli na Balkan doći i u kasnija vremena i egzistirati u kasnijem simbolizmu bez ikakve veze sa prethistorijskom ilirskom simbolikom. Metodološki ispravno možemo zato smatrati genetsko povezivanje samo onih kulturnih simbola, vjerovanja ili kulturnih radnji za koje se može utvrditi da su karakteristični za ilirsku religiju, s jedne, i za religije današnjih stanovnika zapadnog Balkana, s druge strane¹.

Slijedeći ovaj metodološki postupak, na ovom ćemo mjestu ograničiti naše izlaganje samo na one pojedinosti u slavenskoj i albanskoj simbolici i religiji za koje se s velikom vjerojatnošću može tvrditi da vuku svoje podrijetlo izravno iz ilirske duhovne kulture.

Osvnut ćemo se najprije na kult zmije, za koji se može reći da bez sumnje vuče svoje podrijetlo iz davnih ilirskih vremena².

Da se u tom kultu radi zaista o ostatku ilirske religije, govori u prvom redu činjenica da je taj kult mnogo jači i razvijeniji upravo u onim dijelovima zapadnog Balkana gdje je i u prapovijesno doba imao najčvršće korijene, tj. u južnim ilirskim krajevima. A baš u tim su krajevima elementi slavenskog folklora (likovna umjetnost, ples, religija, odjeća, glazba) rjeđi i manje izraziti negoli u ravničarskim dijelovima sjevernog Balkana.

Među one narodne običaje i vjerovanja o zmiji za koja se može reći da potječu iz prapovijesnih vremena treba ubrojiti i ranije spomenuti slučaj iz sela Orman u Skopskoj dolini. Stanovnici ovoga sela, kao i onih okolnih, skupljaju se na sam početak proljeća blizu sela, na brijegu koji nosi ime Zmijarnik. Tu jedni igraju kolo (oro), a drugi love zmije i, kad ih ulove, stavljaju ih usred kola. Nakon što je oko zmije igrano kolo, stavljaju žene i muškarci koji žele dobiti potomstvo pred njih razne odjevne pred-

mete, a zmijske se onda tjeraju da preko njih pređu. Narod vjeruje da će imati djecu oni preko čije je odjeće zmijska prešla³.

Ovaj običaj na vrlo jasan način podsjeća na povezanost zmijske sa plodnošću bračnih drugova. M. S. Filipović, u radu u kojem je taj običaj opisao, ističe činjenicu da se on pojavljuje samo u tom selu, pa iz toga, sasvim ispravno, zaključuje da se radi o vrlo starom običaju i da su »noviji stanovnici nasljeđivali kult od ranijih. Vrlo je verovatno da se na tom mestu taj kult vrši neizmenjen još od praistorijskih vremena«⁴.

Kod samih Ilira nije nam zabilježeno ništa slično ovom običaju, ali je povijest sačuvala jednu priču o Aleksandru Velikom, koju je potrebno ovdje spomenuti. Po legendi koju su zabilježili antički pisci iz Augustova doba, a koju donosi i Plutarh, Aleksandar Veliki se rodio iz veze njegove majke Olimpije sa zmijskom, u stvari, sa tračkim bogom Sabaziosom, koji je u obliku zmijske noću zalazio k njoj u krevet. Poznato je da je Olimpija bila velika poklonica tračkog Sabaziosa i da je sama uzimala učešća u orgijama ovog tračkog Dioniza. Poklonici ovog božanstva su noću priređivali ritualne ženidbe se božanstvom. Zmijska, personifikacija tog tračkog božanstva, plazila je po odjeći vjernika čime se ostvarivalo mistično seksualno jedinstvo sa zmijskom⁵.

U ovom detalju nije zaista teško prepoznati dio rituala iz sela Ormana, pa je stoga pretpostavka M. S. Filipovića da se u tom običaju radi o ostatku iz prastarih vremena vrlo plauzibilna.

Za nas nije bez važnosti činjenica da je Olimpija svoju veliku ljubav prema dionizijskom kultu donijela na makedonski dvor iz rodnog Epira, a Epir nije, kako se s pravom ističe, nikada bio potpuno heleniziran, pa se zato može pomisliti da je Aleksandrova majka donijela u Makedoniju bar nešto od običaja i vjerovanja južnih Ilira⁶.

Priča o vezi Olimpije i zmijske ima bez sumnje isto značenje kakvo imaju bezbrojne priče u Albanaca i Slavena o seksualnim vezama između zmijske, koja poprima oblik krasna mladića, i djevojke⁷. Kao i u priči o Aleksandru Velikom, tako i u slavenskim i albanskim pričama iz veze zmijske i djevojke rađaju se junaci.

S tim pričama možemo povezati i naprijed spomenuti običaj koji je zabilježio Elijan. Ovaj pisac, naime, priča da se u Epiru na jednom prostoru omeđenom ogradom u kojem se nalazio sveti gaj posvećen Apolonu nalaze zmijske za koje se vjerovalo da potječu od Pythona. U taj prostor ulazila je gola djevojka i hranila zmijske. Ako bi se zmijske prijateljski odnosile prema djevojci i uzimale ponuđenu hranu, bio bi to znak da će godina biti rodna, a ako bi hranu odbile, značilo je da će godina biti neplodna⁸.

Ostaci kulta zmijske mogu se naći — kako neki stručnjaci vjeruju — i u materijalnoj kulturi. M. Garašanin tako misli da narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava, otkrivene u ranosrednjovjekovnim nekropolama u Keszthelyju kod Blatnog jezera u Mađarskoj, a koje se »odlikuju karakteristično suženim delom iza zmijskih glava«, »predstavljaju jedan od oblika materijalne kulture autohtonog stanovništva naših krajeva«⁹. U ranosrednjovjekovnim slavenskim kulturama narukvice sa završecima u obliku zmijskih glava inače su prilično česte¹⁰, no otkrivene su na širokom prostoru od Balkana do Poljske i Rusije, pa je teško njihovu pojavu u slavenskoj

materijalnoj kulturi dovesti u vezu sa sličnim narukvicama u prapovijesnih Ilira. Stoga ćemo dijeliti skepticizam što ga je izrazila M. Ljubinković raspravljajući o tim narukvicama¹¹. Manje skeptični možemo biti kad govorimo o kontinuitetu na području što su ga u prapovijesno doba zauzimali južni Iliri, gdje su dokazi o kontinuitetu mnogobrojniji¹².

Vrlo je vjerojatno da je kult još jedne htoničke životinje — konja, koji je tako snažno prisutan u narodnim vjerovanjima Južnih Slavena i Albanaca, također podrijetlom iz prapovijesnih vremena na Balkanu. S pravom se, naime, pretpostavlja da je vrlo razvijeni ilirski kult ove životinje ostavio traga sve do današnjeg dana¹³, a što nam potvrđuje i analiza ostataka tzv. tračkog konjanika u vjerovanjima Južnih Slavena. M. S. Filipović, analizirajući običaje i vjerovanja koja se odnose na konja i konjanika, a koji su povezani sa praznikom Sv. Todora i uspoređujući bitne elemente u tim vjerovanjima sa onim što nam je poznato o tračkom konjaniku, zaključio je da se tu radi o tako očiglednim podudarnostima da one nikako ne mogu biti slučajne. Posebno Filipović ističe zajedničke elemente, kao što je pojava psa i zmije u kompleksu vjerovanja o sv. Todoru, pa konja kao bića iz svijeta mrtvih i dr., koji se nalaze također dokumentirani na antičkim reljefima tračkog konjanika¹⁴.

Ovaj autor posebno ističe trački karakter antičkih reljefa s prikazima konjanika, pa stoga on u tračkoj religiji i traži izvor običajima i vjerovanjima o todorovskim konjima u današnjih Bugara, Srba, Makedonaca i Rumunja. S obzirom na zaista velik broj reljefa tračkog konjanika na području na kojem su u antičko doba, a i ranije, živjeli Tračani, takav se zaključak čini prihvatljivim, no potrebno je podsjetiti se da kult konja, odnosno diviniziranog konjanika, nije u prapovijesno doba na Balkanu bio poznat samo Tračanima. Spomenuli smo ranije da je takav kult bio dobro poznat i Ilirima, pa je stoga ispravnije potražiti podrijetlo todorovskim konjima, kao i uopće kulta konja u današnjim narodnim vjerovanjima i običajima, u predrimskom kultu konja na Balkanu općenito, a ne samo u religiji Tračana¹⁵. To posebno vrijedi za brojne ostatke kulta konja u zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, gdje se mora isključiti utjecaj Tračana. Ipak, i u ovom slučaju moramo biti oprezni kada govorimo o mogućem izravnom kontinuitetu iz prapovijesnih vremena do današnjih dana, jer je kult konja vrlo raširen u svih indoevropskih naroda, pa je stoga zasada teško sa sigurnošću ustanoviti u kolikoj se mjeri radi o kontinuitetu, a u kolikoj su sličnosti između prapovijesnog kulta i onoga u današnjih zapadnobalkanskih naroda posljedica zajedničke indoevropske duhovne baštine.

Ostatkom iz ilirskih vremena smatra se, s pravom, i običaj zabilježen u Crnoj Gori, žrtvovanje jarca živom izvoru i uopće dovođenja jarca u vezu sa izvorom vode. R. Marić je u jednom svom radu opisao običaj što ga je već ranije bio zabilježio. P. Rovinskij — žrtvovanje jarca prilikom kopanja bunara. Marić donosi također priču po kojoj je Crnojevića rijeka potekla u trenutku kada su lovci Ivana Crnojevića ustrijelili divljeg jarca. Slične priče iz Crne Gore nedvojbeno govore o povezanosti jarca, kao i njegovog žrtvovanja, sa izvorom vode, pa je to navelo Marića da te priče i običaje dovede u vezu sa ilirskim božanstvom voda i izvora Bindusom — bogom izvora, kojemu su se također žrtvovali jarci¹⁶.

Vrlo česta pojava svastike u narodnoj umjetnosti Južnih Slavena i Albanaca¹⁷ vjerojatno se također može objasniti istom takvom popularnošću tog simbola u prapovijesnih Ilira, premda je zasada teško dokumentirati kontinuitet od predrimskih do današnjih dana i još teže je pronaći one karakteristične pojedinosti u ilirskom, s jedne, te slavenskom i albanskom simbolizmu, s druge strane, koje bi ih nedvojbeno povezivale¹⁸.

Bolje arheološki dokumentiran je kontinuitet drugog simbola Sunca — ptice selice. Taj je ilirski simbol ostavio jasne tragove u ranosrednjovjekovnoj kulturi iz VII—VIII st. u Albaniji, gdje nalazimo brojne brončane kopče okrugla oblika s aplikama u obliku ptica selica, koje ikonografski u potpunosti odgovaraju analognim prikazima tih ptica iz prapovijesnog doba¹⁹. To isto vrijedi i za slične ptičje protome na fibulama iz istih nekropola²⁰. S pravom se smatra da su u tim nekropolama bili sahranjeni ostaci ilirskih populacija koji su sačuvali bitne karakteristike ilirskog etnosa, a prema tome i osnovne elemente ilirske duhovne kulture, odnosno ilirskog religioznog simbolizma²¹. Sa priličnom sigurnošću se također može tvrditi da su te protome, jednako kao i one iz prapovijesnog doba, bile povezane sa solarnim kultom i da su na predmetima na kojima se nalaze aplicirane imale apotropejsko značenje.

Ostatak iz ilirskih vremena su i neki običaji u vezi s kultom mrtvih. Vjeruje se da se običaj pravljenja okruga vijenca od kamena, što ga tako često susrećemo u Ilira, sačuvao sve do naših dana u sjevernoj Albaniji, Bosni i Hercegovini i drugdje na Balkanu²². Ilirskog bi podrijetla bilo i ritualno razbijanje posuda na grobovima, pošto takav običaj nije slavenski, pa su ga, prema tome, oni prihvatili od starosjedilaca nakon što su se doselili na Balkan. Slično je vjerojatno i sa karakterističnom arhitekturom grobne rake od niza kamenih ploča postavljenih okomito oko pokojnika, koju su Slaveni također upoznali nakon dolaska u ove krajeve²³.

Mnogim drugim simbolima i obredima što se nalaze u današnjih Južnih Slavena i Albanaca traži se podrijetlo u autohtonoj, ilirskoj duhovnoj kulturi²⁴, ali je sama njihova sadržajna ili formalna sličnost sa odgovarajućom građom iz ilirskih vremena nedovoljna da bi se moglo govoriti o tim simbolima ili kulturnim obredima kao ostacima dalekih prapovijesnih vremena. Ipak, neosporna činjenica da su Iliri, ili bar dio njih, sačuvali svoj nacionalni identitet tijekom duge rimske okupacije i da su sudjelovali u etnogenezi današnjih naroda na zapadnom dijelu Balkana, implicira zaključak da starosjedilačko stanovništvo, koje je znalo tako dugo i tako uporno čuvati svoje običaje i svoju religiju u predrimsko i rimsko doba, nije zaboravilo svoje običaje, svoje bogove i svoje simbole ni onda kada je došlo u doticaj sa novim stanovnicima Balkana u ranom srednjem vijeku. Izmiješavši se sa Slavenima — tamo gdje su se Slaveni nastanili — znatno su utjecali na formiranje materijalne i posebno duhovne kulture današnjih naroda na Balkanu. Moguće je zato da su i mnogi drugi religiozni ilirski simboli, osim ovdje spomenutih, našli svoje mjesto u simbolizmu i u vjerovanjima današnjih slavenskih naroda na zapadnom Balkanu²⁵.

BILJEŠKE

¹ Na opreznost koja je potrebna kada se govori o kontinuitetu ilirskog i albanskog simbolizma i o zamkama što prijete stručnjacima koji mehanički uspo-ređuju simbolizam Ilira i kasnijih naroda na Balkanu upozorio sam u diskusiji na I ilirološkom sastanku u Tirani. Cfr. »Kuvendi i I studimeve ilire«, Tiranë, 1974, II, str. 355.

² Općenito o zmiji u narodnim vjerovanjima Slavena na zapadnom Balkanu v. M. Hitz, *Zmije kućarice*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 27, 1930, str. 243—254; S. Zečević, *Elementi naše mitologije u narodnim obredima za igru*, Zenica, 1974, str. 85—87 i passim; S. Knežević, *Lik zmije u narodnoj umetnosti i tradiciji Jugoslovena*, Glasnik Etnografskog muzeja, T. 22—23, 1960, str. 57—98; S. Zečević, *Zmija kao faktor prizrenskih lazarica*, Glasnik Muzeja Kosova, 10, 1965—1970, str. 121—139; O. Hovorka, *Aus dem Volksglauben von Sabionceilo. I. Schlangenglauben*, Ztschr. für österr. Volkskunde, 3, 1897, str. 55—60. Za kult zmije u Arbanasa v. M. E. Durham, *Some Tribal Origins Laws and Costums of the Balkans*, London, 1928, str. 123, 127, 228.

³ Detaljno je opisao taj običaj M. S. Filipović, *Kult zmije u okolini Skoplja*, Miscellanea, 1, 1937, str. 136—149; O tome v. također Š. Kulišić, *Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije*, II, Godišnjak XI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9, 1973, str. 111—114.

⁴ M. S. Filipović, *l. c.*, str. 149.

⁵ G. Radet, *Alexandre le Grande*, Paris, 1931, str. 11 i 114—116.

⁶ Dovoditi kult zmije na makedonskom dvoru u vezu sa kretsko-mikenskom religijom, kako to čini S. Marinatos, čini nam se pretjeranim. Vidi njegov rad »Myconaeen Elements within the Royal Houses of Macedonia«, u: *Αρχαία Μακεδονία Thessalonike*, 1970, str. 4.

⁷ U albanskoj narodnoj književnosti takve su priče vrlo česte. Cfr. H. Krasniqi, *Martesa e gjarpnit*, Përparimi, 11, 1969, nr. 5, str. 477—481; D. Shala, *Martesa e gjarpërit në letërsinë popullore shqipe*, Dituria, 1, 1971, str. 93—106. Za takve priče kod slavenskih naroda v. J. Krmpotić, *Zmija mladoženja*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 27, 1930, str. 179—180; N. Nodilo, *Religija Srba i Hrvata*, Rad JAZU, knj. 89, 1889, str. 46 i d.

⁸ Aelianus, *De natura animalium*, XI, 2.

⁹ M. V. Garašanin, *Nalaz prvog gvozdenog doba u Mramorcu i problem Ilira u Srbiji*, Muzeji, 2, 1949, str. 135—136. U tom smislu pisala je i N. Miletić, *Ranoslavensko doba*, u »Kulturna istorija Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, 1966, str. 396.

¹⁰ Podatke donosi P. Korošec-Vračko, *Ranosrednjeviekovni nalaz u Junozovcima*, GZM, 54, 1942, str. 272—273.

¹¹ M. Ljubinković, *Ka problemu kontinuiteta Iliri—Sloveni*, u »Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena«, Sarajevo, 1969, str. 213.

¹² O tom pitanju raspravio sam opširnije u radu »Simbolizem ilir e simbolizem shqiptar«, *Studime historike*, 27, 1973, nr. 2, str. 132—133.

¹³ D. Nikolić, *Konj u verovanjima našeg naroda*, Živa antika, 9, 1959, sv. 1—2, str. 271—283, gdje se govori posebno o paleobalkanskom podrijetlu kulta ove životinje.

¹⁴ M. S. Filipović, *Trački konjanik u običajima i verovanjima savremenih balkanskih naroda*, Novi Sad, 1950. Buday, *Zur Frage des sg. Reitergottes und des Königs Rhesos*, Budapest, 1929,

¹⁵ Takav je stav u pogledu podrijetla tzv. tračkog konjanika zauzeo i A.

str. 26 i passim. Opširno o teorijama o podrijetlu i značenju tog božanstva v. u A. Cermanović-Kuzmanović, *Nekoliko spomenika tračkog konjanika iz naše zemlje*, Starinar, n. s. 13—14, 1962—63, str. 113 i d.

¹⁶ R. Marić, *Bind, ilirski bog izvora*, Godišnjica N. Čupića, 48, 1939, str. 146—149.

¹⁷ O svastici u slavenskoj narodnoj umjetnosti najviše je pisao M. Gavazzi, *Svastika i njezin ornamentalni razvoj na uskršnim jajima na Balkanu*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 27, 1929, str. 1—24 (p.o.); Isti, *Oko problema krsta s kukama (svastike)*, Zbornik radova na III kongresu slavenskih geografa i etnologa Jugoslavije 1930, Beograd, 1932, str. 306—312. O pojavi svastike na srednjovjekovnim stećcima v. G. Wilke, *Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilendenkmälern*, GZM, 36, 1924, str. 35—36 i M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965, str. 122, 124.

¹⁸ Vidi o tome moj rad »Kukasti križ« (svastika, crux gammata) kod starih Ilira, *Gjurmime albanologjike*, 1970, br. 1—2, str. 127.

¹⁹ Nalaze tih kopći donose A. Anamali — H. Spahiu, *Varreza e herëshme mesjetare e Krujës* (Une nécropole du haut moyen âge à Kruje), Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, ser. shkenc. shoq., 17, 1963, nr. 2, str. 53, sl. 17; H. Spahiu, *Studime historike*, 18, 1964, nr. 3, str. 91, T. V, sl. 17 (iz Kalaja Dalmaçes); H. Spahiu, *Y a-t-il des vestiges de civilisations avare dans l'inventaire des nécropoles hautes-médiévales albanaises?* u »Les Illyriens et la genèse des Albanais«, Tirana 1971, str. 201 i d., T. II, sl. 5, 6; T. III, sl. 1, 6 (iz lok. Bukël), sl. 3, 4 (iz Kalaja Dalmaçes) i sl. 5 (iz Kruje); S. Anamali, *Iliria*, 1, 1971, str. 222, T. XIV, sl. 1—7 (iz lok. Bukël).

²⁰ S. Anamali, *Iliria*, 1, 1971, str. 220, T. V, sl. 1—4 i T. VI, sl. 1—3 (iz lok. Bukël); H. Spahiu, *Iliria*, 1, 1971, str. 233, sl. 1 i 2; str. 240, T. III (iz Kalaja Dalmaçes).

²¹ O ostacima ilirskog simbolizma u ranosrednjovjekovnoj albanskoj duhovnoj kulturi v. moj rad »Simbolizëm ilir e simbolizëm shqiptar«, *Studime historike*, 27, 1973, nr. 2, str. 129—134. O protomama ptica selica v. posebno na str. 130—131.

²² Običaj opasavanja grobova kamenim vijencem u Albaniji izravni je ostatak ilirskog funerarnog simbolizma po albanskom etnologu M. Tirtiji, *Elemente të kulteve ilire të shqiptarët (Kulti i Diellit)* (Éléments illyriens de culte qui se retrouvent chez les Albanais. Le culte du Soleil), *Etnografia shqiptare*, 5, 1974, str. 36. Ne smijemo, međutim, izgubiti iz vida činjenicu da se grobovi s vijencem od kamena susreću ne samo na Balkanu nego i na širokim prostorima od Evrope do Azije. Vidi o tome, a u vezi s takvim običajima iz recentnog doba u Bosni i Hercegovini, M. Gavazzi, *Stone-Encircled Graves in Bosnia and Herzegovina*, *Godišnjak Naučnog društva BiH*, knj. 3 (Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1), 1965, str. 187—193. Mnoštvo podataka o ovom običaju donosi D. Antonijević, *Contribution à l'étude de la symbolique du cercle magique et de la marche en rond autour du défunt*, *Balkanica*, 3, 1972, str. 461—476. Ovaj se autor posebno osvrće na ilirske pogrebne običaje i uspoređuje ih sa suvremenim običajima u Slavena.

²³ Ukratko, sa osnovnom literaturom, o ovim pitanjima v. M. Ljubinković, *Ka problemu kontinuiteta Iliri—Sloveni*, u »Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena«, Sarajevo, 1969, str. 209—210.

²⁴ O nizu elemenata duhovne i materijalne kulture što su je Slaveni naslijedili od Ilira v. opširno Š. Batović — O. Oštrić, *Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja*, »Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena«, Sarajevo, 1969, str. 245—282. O tome se i ranije mnogo pisalo (jedan od pionirskih radova o toj problematici napisao je Č. Truhelka, *Les restes illyriens en Bosnie*, Paris, 1900), ali su od najveće važnosti za rasvjetljavanje iliro-slavenskih i iliro-albanskih odnosa znanstveni skupovi održani u Tirani 1969. godine (radovi su tiskani i na fran-

cuskom jeziku u ediciji »Les Illyriens et la g n se des Albanais«, Tirana, 1972) i u Mostaru 1968 (radove v. u »Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Juţnih Slavena«, Sarajevo, 1969).

²⁵ Po mišljenju N. Miletić (*Ranoslavensko doba*, u »Kulturna istorija Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, 1966, str. 396), ilirskog je podrijetla vjerojatno i privjesak u obliku lunule u srednjovjekovnoj bjelobrdsnoj kulturi. O tome v. i A. Škobalj, *Obredne gomile, Sveti Kriţ na  iovu*, 1970, str. 231. Lj. Zotović, pak, u svom radu »Ritualno klanje bika kao nastavak antičkog kulta plodnosti«, *Starinar*, n. s. 7—8, 1955—57, str. 151 i d. iznosi zanimljivi slučaj iz sela Kosturino u Makedoniji, ali koji je zabiljeţen i u Srbiji, Kosovu, Bugarskoj, klanja bika, koji u mnogim pojedinostima ponavlja slične obrede u antičkoj Grčkoj, a vjerojatno i u Ilira u prapovijesno doba. Sličnih slučajeva ima više, ali zasada nismo u mogućnosti da sa sigurnošću takve običaje i manifestacije u materijalnoj kulturi i u religiji Slavena i Albanaca povežemo sa Ilirima.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Religiozni simbolizam jedan je od glavnih izvora za upoznavanje duhovnog života Ilira. Premda arheološka građa, na kojoj se uglavnom temelji naše poznavanje ilirskog simbolizma, nije ni izdaleka dovoljna da nam omogući detaljniju analizu zastupljenosti pojedinih simbola na određenim područjima koja su bila nastanjena pojedinim ilirskim plemenima ili grupom plemena, dosada poznata građa je, ipak, dovoljna da se izvedu neki preliminarni zaključci u pogledu značenja i geografske rasprostranjenosti tih simbola, a moguće je također i njihovo vezivanje za određena plemena ili plemenske grupacije. Svakako, najvažniji je zaključak, koji se nameće nakon izvršene analize dostupnog materijala, da ne postoji jedinstveni ilirski religiozni simbolički sustav, kao što ne postoji ni jedinstvena ilirska religija, a prema tome ni jedinstvena ilirska duhovna kultura. Ovo se, doduše, znalo i prije, jer se do istog zaključka došlo i proučavanjem materijalne i duhovne kulture Ilira, kako one iz prapovijesnog doba, tako i iz rimskog. Materijalna kultura nam je zasada najbolje poznata i na temelju nje moguće je razlikovati čitav niz ilirskih kultura, od kojih se neke mogu s lakoćom povezati i pripisati pojedinim po imenu poznatim ilirskim plemenima. I ta kultura, jednako kao i ona duhovna, govori o nejedinstvenosti ilirske kulture, a ono što smo saznali analizirajući pojavu pojedinih simbola na prostranom ilirskom području uvjerava nas da su između pojedinih ilirskih regija postojale prilične razlike, i da svakako moramo računati na nekoliko, zasada još nedovoljno definiranih, regija duhovne kulture. Budući nalazi, koji će svakako kompletirati naše poznavanje religije i religioznog simbolizma, imat će veliku važnost za jasnije omeđivanje duhovnih cjelina unutar ilirskog područja, koje zasada možemo samo grubo nazrijeti. Tada će vjerojatno biti moguće i kasnije identificiranje etničkih supstrata i povezivanje tih supstrata sa religioznom nadgradnjom.

Poznato je, naime, da je religiozni simbolizam jedan od najstabilnijih elemenata u duhovnoj kulturi jednog naroda ili plemena ili, pak, grupe plemena sa istom religijom. Za razliku od materijalne kulture, koja ne mora biti bitnim formantom kulture jednog naroda ili plemena, religiozni simboli

su mnogo čvršće vezani za one duhovne vrijednosti po kojima se jedan narod ili jedno pleme razlikuje od drugog.

Uvid u rasprostranjenost simbola na području koje je bilo nastanje-
no Ilirima otkriva nam već sada neke karakteristične razlike između poje-
dinih dijelova ilirskog teritorija. U sjevernim krajevima, posebno u onima u
kojima se krajem brončanog doba prostirala kultura pepeonih žara, domini-
ra simbol ptice selice. Taj solarni simbol, tako čest u brončanom dobu srednje
Evrope i Podunavlja, živi u sjevernim ilirskim zemljama tijekom cijelog že-
ljeznog doba. Likove te ptice nalazimo također i u drugim ilirskim krajevi-
ma u željeznom dobu, ali taj simbol u tim drugim krajevima nema tako pri-
vilegirani položaj kao što ga ima na sjeveru.

Položaj što ga u strukturi ilirske simbolike na sjeveru ima ptica selica
na jugu zauzima zmija. I lik ove životinje se susreće na gotovo cijelom
ilirskom području, no samo u južnim ilirskim krajevima zmijski je pripalo
mjesto središnje životinje u mitologiji i religioznom simbolizmu. Samo tu
se ona identificira sa podrijetlom i sudbinom samoga plemena.

Grubo uzevši, možemo računati, dakle, bar sa dva religiozno-mitološka
kompleksa na ilirskom tlu — sjevernim sa pticom selicom i južnim sa zmi-
jom kao najreprezentativnijim životinjama.

Daljnja analiza rasprostranjenosti pojedinih simbola otkriva neke za-
nimljive pojave čije objašnjenje svakako treba potražiti u različitom podri-
jetlu pojedinih ilirskih plemena. Takvo tumačenje možemo dati činjenica-
ma da se na području Liburna vrlo rijetko, a Histra nikako ne susreće sim-
bol zmijski, kao i da se na području Liburna vrlo rijetko pojavljuje simbol
konja. S druge strane, u susjednih Japoda konj je jedan od najčešće prika-
zanih simbola. Moguće je to zato što su Japodi bili pod mnogo snažnijim
utjecajem nomadskih naroda, koji su sa istoka dolazili na sjeverozapadni Bal-
kan, a najvjerojatnije i zbog različitog etničkog sastava i podrijetla Japoda,
s jedne, i Liburna, s druge strane.

I pojavu jače izraženog heliolatričkog kulta sa pticama selicama kao
glavnim religioznim simbolom u sjevernim ilirskim krajevima, te zmijski na
jugu, treba također dovesti u vezu sa različitim etničkim supstratom na ko-
jem se odvijao proces ilirizacije tih područja. Dok se na jugu etnogenetski
proces odvijao najviše na osnovu starosjedilačkog stanovništva, koji je već
u mlađem kamenom dobu štovao zmijski kao htoničku životinju, a u manjoj
mjeri miješanjem sa indoevropskim došljacima tijekom brončanog doba, do-
tla je na sjevernim područjima miješanje starosjedilačkog stanovništva sa
raznim narodima što su se sa istoka i sa sjevera tamo doselili, donoseći svo-
je simbole i religiozna shvaćanja, bilo mnogo intenzivnije, a kao rezultat
toga dobili smo prilično različitu simboličku strukturu u kojoj je dominirao
heliolatrički kult.

Može se reći da su razna plemena, a prema tome i njihove duhovne
kulture na zapadnom dijelu Balkana, rezultat različitih etničkih elemenata,
starosjedilačkih i onih koji su tijekom stoljeća naseljavali ovaj dio Evrope,
i da su, prema tome, razlike između kulture pojedinih ilirskih plemena, u
stvari, rezultat zamršenog procesa tih miješanja. U prethodnim smo poglav-
ljima ukratko naznačili koje su sve etničke grupacije učestvovali u stva-
ranju ilirskog religioznog simbolizma i kakvi su sve utjecaji tijekom bron-
čanog i željeznog doba, pa i nakon što su Iliri potpali pod rimsku vlast,

obogaćivali fundus simbola na ilirskom tlu. Velika raznolikost i bogatstvo tih simbola, kako u pojedinim područjima, tako i na cijelom ilirskom području, dopušta nam da naslutimo, a u mnogim slučajevima i da jasno vidimo, kakva su bila religiozna shvaćanja u pojedinim ilirskim krajevima, kakve su sve amulete nosili da se odbrane od bolesti i neprijatelja i u čemu su njihova vjerovanja bila slična ili, pak, različita od vjerovanja okolnih naroda.

Poznavanje ilirskog religioznog simbolizma važno je, kako smo naglasili, i za identifikaciju ilirskog supstrata u etnogenezi suvremenih slavenskih i albanskog naroda. Istraživanja u tom pravcu nisu ni izdaleka završena; dapače, moglo bi se reći da su tek na početku i da glavni posao oko ustanovljavanja udjela što ga je taj supstrat imao u toj etnogenezi tek predstoji. Bez sumnje će upravo religiozni simbolizam, zbog svoje postojanosti i čvrste povezanosti za narod, odnosno pleme, biti jednim od najpouzdanijih pokazatelja za identifikaciju ilirskog udjela u postrimskoj etničkoj povijesti zapadnog Balkana.

RIASSUNTO

SIMBOLI RELIGIOSI DEGLI ILLIRI

Con la venuta degli Indoeuropei ai principi dell'età dei metalli nelle parti occidentali della penisola Balcanica cominciò un lungo e intricato processo etnico che portò alla formazione delle varie genti illiriche. La complicata storia di quelle genti nei lunghi secoli bui della preistoria siamo in grado di ricostruire assai sommariamente, e un pò più dettagliatamente solo per l'età protostorica quando alcune di quelle genti abitanti nelle parti meridionali delle loro terre entrarono nell'orbita dell'interesse economico e politico degli Elleni, e quando abbiamo le prime notizie scritte su quello che succedeva nel paese degli Illiri. Per il periodo pre- e protostorico, dunque, siamo in grado di fissare solamente le principali vicende storiche, per noi però molto interessanti poichè ci aiutano a comprendere i mutamenti che si susseguivano nella storia spirituale delle genti ivi abitanti.

Per i periodi pre- e protoistorici la fonte più importante in base alla quali siamo in grado di ricostruire la vita religiosa, la magia e le credenze popolari è appunto il simbolismo religioso, documentato da innumerevoli pendagli, incisioni, sculture e altri oggetti che gli archeologi scavano nelle tombe e negli abitati degli Illiri.

In questo studio si passa in esame questo materiale. Nel primo capitolo si discute il valore e il significato simbolico delle singole rappresentazioni, mentre nel secondo si stende una sintesi sull'origine e sullo sviluppo del simbolismo illirico dai tempi più remoti (incluso anche il periodo pre-illirico) fino alla loro scomparsa, e poi alla loro rinascita nel tardo Impero romano e anche nelle religioni e nelle credenze delle genti abitanti tutt'ora la penisola Balcanica.

I simboli analizzati nel primo capitolo sono divisi, secondo il loro carattere e valore intrinseco, in otto gruppi.

Nel primo si trovano le figure ed i motivi geometrici e si discute il loro valore simbolico. Fra questi il posto più importante occupa la *spirale*, motivo simbolico antichissimo in questa parte dell' Europa. Nell' età dei metalli è frequentatissimo in tutte le regioni illiriche. Certamente, non in tutti i casi la spirale doveva avere un significato simbolico, ma in molti casi questo motivo geometrico aveva di certo proprio questo significato, per es. nelle urne funerarie, nei frammenti architettonici appartenenti al santuario preistorico di Nesazio in Istria, e così via. In questi casi la spirale ha avuto lo stesso significato che aveva il labirinto nelle civiltà antiche poiché, infatti, la spirale non è altro che la rappresentazione semplificata di questo motivo geometrico. Presumibilmente anche presso gli Illiri la spirale doveva avere il significato di simbolo solare come lo aveva in molte altre antiche civiltà.

Il motivo della *doppia spirale*, pure molto frequente nella terra degli Illiri, si riscontra nelle urne cinerarie e viene interpretato come una stilizzazione dell'antichissimo simbolo religioso — l'albero della vita.

Un valore simbolico simile a quello della spirale aveva anche il motivo del *meandro*. Lo troviamo rappresentato in oggetti sacrali e di culto, per es. nei frammenti architettonici di Nesazio e in altri oggetti provenienti prevalentemente dall'Istra e in generale dalle parti settentrionali illiriche.

Infine a questo gruppo appartiene il motivo della linea *zig-zig*, e poi anche di quella *ondeggiante*. La presenza di questi motivi nelle urne cinerarie ci fa pensare che anch'esse dovevano avere un valore simbolico connesso con il mondo degli inferi.

Al secondo gruppo appartengono i simboli solari e lunari, come pure anche quelli del focolare domestico. A questo fanno parte inanzitutto le rappresentazioni del *cerchio*, i numerosissimi pendagli a forma del *disco semplice o concentrico*. Queste rappresentazioni e questi pendagli non tutti avevano valore simbolico, ma originariamente questo motivo è, com'è noto, il più frequente e il più semplice modo di rappresentare il disco solare. Alcuni pendagli avevano senz'alcun dubbio un significato simbolico, per es. il pendaglio proveniente dalla necropoli di Vrebac presso Gospić, nel quale vediamo incise tre doppie spirali e due doppie frecce. Questi motivi sono connessi con il simbolismo d'oltretomba e quello della fertilità, con il complesso simbolico dunque che è strettamente legato a quello solare. Si può supporre però che gran parte di quei pendagli aveva una funzione profilattica e apotropaica.

La *croce gammata* appartiene pure al gruppo dei simboli religiosi che nei Balcani esisteva molto prima della formazione delle genti illiriche. Infatti non sono rare le rappresentazioni di questo simbolo solare nei tempi neo-eneolitici nei Balcani occidentali, come pure non sono rari nell'età del bronzo, ma la maggior parte delle rappresentazioni datano nel periodo dal V secolo A. C. in avanti, quando nel territorio illirico l'influsso della civiltà ellenica si fece sentire sempre più.

Meno importanza hanno i simboli, pure solari, in forma di »S« e della *croce*, mentre importantissimo è invece il *cervo* come simbolo solare. Le rappresentazioni grafiche e plastiche di questo animale con significato simbolico le troviamo già nel eneolitico, nella civiltà di Vučedol presso Vu-

kovar, e poi nell'età del bronzo, per es. nella stazione di Tren in Albania ecc. Pendagli a forma di cervo, rappresentazioni negli oggetti d'arte toreutica illirica e nelle urne cinerarie, poi vari toponimi illirici che tradiscono la loro etimologia dalla parola *bhrento che indica questo animale, tutto insomma quello che sappiamo sulla presenza del cervo nella mitologia e nel simbolismo illirico induce alla conclusione che questo animale, per eccellenza solare, ha avuto presso gli Illiri la stessa funzione simbolica quale lo aveva nella religione indoeuropea in generale.

Fra i simboli solari che si riscontrano nel territorio illirico nei tempi preistorici il più importante è senz'altro *l'uccello acquatico*. Conosciutissimo anche nelle religioni degli altri popoli antichi, fu pure fra gli Illiri il simbolo solare prediletto. Anch'esso è di origine preillirica (ricordiamo il notissimo caretto votivo trainato dall'uccello acquatico proveniente dalla località di Dupljaja in Serbia con a bordo una statuafigura che certamente rappresentava una divinità molto affine a quella greca di Apollo), ma diventa comune, specialmente nelle regioni settentrionali, sotto l'influsso dei portatori della civiltà dei campi delle urne. Il grandissimo numero di pendagli, di rappresentazioni grafiche dell'uccello acquatico nei prodotti dell'arte toreutica e negli altri oggetti a forma di questo animale, documentano la grande popolarità di questo simbolo solare nella terra illirica. Fra le moltissime rappresentazioni di questo animale ricordiamo due che ci sembrano degne di speciale rilievo. Il primo è una figurina mezzo uccello mezzo pesce. Qui abbiamo, dunque, contaminati due simboli religiosi — l'uccello che simbolizza il dio solare settentrionale, che corrisponde ad Apollo iperboreo dei Greci, e il pesce, o più verosimilmente il delfino, che in questo nostro caso dovrebbe simbolizzare Apollo delfico. Questa figurina proviene da San Canziano (Škocjan presso Divače) che si trova a metà strada tra il paese mitico degli Iperborei e il mondo ellenico, e con ciò si potrebbe spiegare la strana contaminazione che rappresenta questa figurina.

La seconda rappresentazione proviene da Magdalenska Gora, pure in Slovenia. Nella nota necropoli scavata in questa località illirica fu trovato un cinturone di bronzo nel quale è eseguita la figura di un uccello che nel becco tiene il serpente. Si tratta evidentemente del noto motivo della lotta tra l'elemento del bene contro quello del male rappresentato qui rispettivamente dal simbolo solare (uccello) e quello degli inferi (serpente).

Dalla parte centrale illirica proviene il più noto reperto archeologico connesso con il culto solare — il carretto bronzeo votivo di Glasinac, sormontato da quattro uccelli acquatici.

Fra i motivi simbolici solari viene rammentato anche *l'alare* che rappresenta, secondo alcune interpretazioni, la luna, o più precisamente la mezzaluna, e che certamente ha avuto una funzione ben definita nel simbolismo del focolare domestico, poi le isolate rappresentazioni della *mezzaluna* (da Glasinac), poi i »*pesi piramidali*« o »*pesi da telaio*« che certamente avevano un ruolo anche nel simbolismo del fuoco e del Sole, il simbolo delle *corni di consacrazione* che si riscontra nei Balcani già nell'eneolitico e che si fa nuovamente vivo presso i Liburni dal VII sec. a. C. in avanti, e poi in Macedonia e nelle altre regioni illiriche. C'è infine il segno »X« che lo riscontriamo pure inciso in molti oggetti di ceramica e di metallo, a che simbolizza anch'esso il Sole.

Nel terzo gruppo troviamo i simboli ctonici. Qui il simbolo principale è il *serpente*. Nessun animale non ha avuto un ruolo così importante nel sistema simbolico degli Illiri quale lo ha avuto questo rettile. Tutta la mitologia illirica, tale quale la conosciamo dalle fonti storiche greche e romane, è strettamente connessa con questo animale. Anzi, anche l'etimologia del nome stesso degli Illiri si deduce dal nome del serpente, e ciò ci porta alla conclusione che il serpente verosimilmente era anche il totem della stirpe illirica.

Grandissimo è il numero delle rappresentazioni del serpente nell'arte illirica. L'analisi di quel materiale archeologico ci conferma il significato molteplice del simbolismo del serpente nel simbolismo religioso illirico e nelle credenze popolari. Molte di queste rappresentazioni avevano valore apotropaico e profilattico, ma altre avevano altri valori simbolici e altri significativi. Per es. la rappresentazione del serpente nelle lamine provenienti da Selce e Poshtme in Albania e da Gostilj nel Montenegro nelle quali un enorme serpente combatte contro il nemico degli Illiri, stando a difesa del guerriero illirico come difensore e garante dell'incolumità del guerriero protetto. Queste scene ci ricordano la funzione che il serpente doveva avere in una stirpe che vantava le propria origine da quel animale. Simile funzione protettrice dovevano avere anche le figure del serpente nelle prore e nelle poppe delle navi illiriche ecc. Fra i molti significati simbolici bisogna rammentare quello di protettore del focolare domestico e della casa in generale, significato che lo troviamo vivo anche oggi nei Balcani e in special modo in quelle regioni illiriche meridionali (Albania, Montenegro, Erzegovina ecc.) dove i relitti civiltà spirituale illirica sono ancor oggi molto vivi.

Ma inanzitutto il serpente è l'essere ctonico per eccellenza, e a documentare questa sua funzione ci sta a disposizione sia il materiale archeologico che quello etnografico.

Un altro animale ctonico è il *cavallo*. I pendagli e gli altri oggetti a forma di questo animale domestico furono trovati prevalentemente nelle regioni settentrionali, dunque in quelle parti del territorio illirico che è stato, più delle altri, influenzato dalla civiltà dei popoli nomadi e cavalieri provenienti dall'Europa orientale che nel corso dell'età del ferro si infiltravano in questa parte dell'Europa. Il cavallo nella mitologia indoeuropea personifica la morte e il mondo degli inferi in generale. Tutto quello che si può dedurre dal materiale archeologico e dalle rare, ma preziose notizie nelle fonti storiche greche e romane induce alla conclusione che il cavallo aveva nel sistema religioso e simbolico illirico lo stesso significato che lo aveva presso le altre genti europee. L'esempio più significativo è stato scavato nella città di Nesazio in Istria. In questo importante centro politico e religioso illirico fu rinvenuto un gruppo di statue lapidee tra le quali anche una di un cavaliere che faceva parte di un grande blocco calcareo nella cui testata si trova scolpita la figura di una donna allattante un bambino. In questo complesso sculturale troviamo dunque il nesso tra il cavallo e la Dea Madre, nesso moltissime volte documentato nella mitologia indoeuropea.

Fra gli altri animali che appartengono al gruppo simbolico ctonico c'è anche il *cane*, poi il *gallo*, e infine il *delfino*. Per ultime ricordiamo anche le *figure itifalliche*, le quali pure fanno parte al simbolismo ctonico.

Nel quarto gruppo si enumerano i simboli connessi con i riti funerari, con la tomba e col significato simbolico degli oggetti che si ponevano nelle tombe.

Un grande numero di simboli appartiene al complesso religioso e magico della fecondità, che fanno il quinto gruppo. Gran parte di questi simboli è di origine neo-eneolitica, sebbene si può supporre che non tutti i simboli di quel tempo hanno conservato lo stesso significato simbolico e religioso durante tanti secoli e tanti cambiamenti etnici e culturali.

La Dea Madre, documentata nell'età neo-eneolitica nei Balcani e nella pianura danubiana da innumerevoli figurine, ha avuto anche presso gli Illiri un posto di primaria importanza. La presenza di questo culto è documentato dai moltissimi pendagli rappresentanti questa dea, dalle statue calcaree scavate a Nesazio, da quelle dell'epoca romana, ma di origine autoctona, dai nomi di questa dea attestati nelle iscrizioni dell'epoca romana e così via.

Molte altre rappresentazioni e oggetti parlano pure del culto della fecondità presso gli Illiri. Per primi si possono rammentare i pendagli a forma del *triangolo* che almeno in alcuni casi dovevano rappresentare l'organo genitale della donna e che si portavano per agevolare il parto o per regioni profilattiche. Le *chioccioline* e le *conchiglie* che si portavano come pendagli dovevano pure avere lo stesso significato per la loro somiglianza con la vulva. Infatti, tale significato ci è documentato in molte altre civiltà antiche. Lo stesso si può dire per i pendagli a forma di *rombo*. Il *pettine*, rappresentato su alcuni pesi piramidali, ma che si rincontrano anche a forma di pendagli bronzei, è stato pure, come lo attestano anche le fonti storiche greche (per es. Clemente Alessandrino) simbolo della fecondità femminile e dei campi. Antichissimo simbolo della fecondità nei Balcani è *l'accetta*, in special modo la *bipenne*. Moltissimi sono i reperti che documentano la presenza del culto dell'accetta dai tempi neolitici in avanti, fino ai tempi romani, e anche dopo la romanizzazione del paese illirico, e non c'è alcun dubbio che anche presso gli Illiri questo oggetto aveva sostanzialmente lo stesso significato che lo aveva nelle altre civiltà circummediterranee, in special modo in quella egeo-cretese.

La *colomba* è l'attributo di Afrodite nella mitologia greca e una simile funzione doveva avere anche nella mitologia illirica. Solo due sono, però, le figurine bronzee di questo animale e tutt'e due sono state eseguite sotto la diretta influenza dell'iconografia ellenica.

Le rappresentazioni delle *api* ci attestano la presenza di questo simbolo della fecondità presso gli Illiri almeno dal VI secolo a. C. in avanti.

Un altro gruppo di simboli documenta il complesso religioso e magico della fecondità virile. Fra questi si ricorda per il primo il *toro*, poi le rappresentazioni grafiche e i pendagli a forma del *fallo*, quelli a forma del *pesce*, del *cinghiale*, del *montone*, del *capro*, della *capra*, del *camoscio*, del *coniglio*, e perfino del *leone*. Al gruppo di simboli della fecondità appartengono pure le *freccie* e le *lancie* che simbolizzano il fallo, e infine anche *l'aratro*, pure simbolo dell'organo genitale maschile.

Al sesto gruppo appartengono gli animali fantastici — la *Sfinge*, il *Grifone*, il *Pegaso*, il *Centauro* — tutti di ispirazione ellenica e orientale. Questi esseri hanno poco a che fare col simbolismo autoctono illirico ed è lecito supporre che le loro rappresentazioni potevano tra gli Illiri avere per lo più un significato apotropaico.

Un gruppo a se (il settimo) formano gli amuleti. Gli Illiri crearono tutto un sistema di amuleti per difendersi dalle forze maligne che minacciavano la loro salute, la loro felicità familiare, il raccolto ecc. Nei loro abitati e nelle loro tombe sono stati scavati numerosissimi oggetti che gli Illiri portavano per proteggersi da ogni male o che portavano fortuna a quello che lo portava. Oltre agli altri oggetti, alcuni dei quali sono stati già rammentati prima, e che avevano pure le funzioni di allontanare il male dal loro proprietario, in questo capitolo si passano in esame i pendagli a forma della *mano*, poi quelli in forma del *piede umano*. Seguono le perle di pasta vitrea policroma col *triplice volto umano*, gli amuleti fatti da *denti* di vari animali selvaggi e domestici, poi quelli fatti di *ossa* e di *corna*. Contro il malocchio e le altre forze malefiche serviva anche lo *smalto rosso*, l'*ambra* e i metalli preziosi — l'*oro* e l'*argento*. Qualità apotropaiche avevano anche alcune specie di *pietra* che servivano pure per fare degli amuleti. Se si voleva poi evitare che qualcuno turbasse la pace dei defunti si mettevano nelle loro tombe *sonaglioni*, oppure *campanellini* di bronzo. Gli Illiri facevano anche amuleti bucando le *monete* e portandole appese. Più raramente usavano da amuleti anche pendagli a forma della testina del *gatto*, del cosiddetto *nodo di Eracle* (Nodus Herculeus) e così via.

Significato simbolico avevano infine anche i *numeri*.

Il secondo capitolo è dedicato all'origine e allo sviluppo storico del simbolismo illirico.

Secondo la loro origine e il momento storico nel quale fanno la loro comparsa, i simboli religiosi illirici si possono dividere in alcuni gruppi. Al primo appartengono quelli di origine *preillirica*, o più precisamente mediterranea, e fra essi primeggia il complesso simbolico della fecondità. La figura centrale è la *Dea Madre*, dea che certamente subì moltissimi cambiamenti nel corso del tempo, ma che conservò anche presso gli Illiri i suoi attributi essenziali. Il toro, il capro, l'accetta, ecc. fanno il gruppo di simboli strettamente connessi con il culto della fertilità, con il culto dunque che dominava nella società neo-eneolitica.

Un secondo gruppo di simboli che si infiltrò nell'interno della penisola Balcanica è di origine *egeo-cretese*. Questo influsso si fece sentire già nell'epoca eneolitica, e poi anche in quella del bronzo, lasciando come testimone alcuni simboli facilmente identificabili, per es. la bipenne, la colomba, le corna di consacrazione.

Con la venuta degli Indoeuropei e con l'inizio del processo dell'indoeuropeizzazione, che nel nostro caso coincide col processo etnogenetico dell'illirizzazione, nella parte occidentale della penisola balcanica comparisce quasi l'intero repertorio dei simboli religiosi che faranno parte integrale del sistema simbolico degli Illiri pre- e protostorici.

Il cavallo come simbolo ctonico, la croce gammata, il cervo e molti altri simboli solari o appaiono qui per la prima volta, oppure gli antichi simboli preillirici prendono forme e significati definitivi in quest'epoca.

Sempre nell'età del bronzo, ma sotto l'influsso delle genti migratorie che fecero la loro apparizione verso la fine di questo periodo, comparve in queste regioni l'importante simbolo solare — l'uccello acquatico, e con lui anche la barca solare.

All'elemento etnico guerriero »traco-cimerico«, la cui presenza si fece sentire nelle parti settentrionali e orientali delle terre illiriche nella seconda metà del VIII sec. a. C. si attribuiscono alcune varianti di alcuni simboli (per es. il cavallo, l'uccello acquatico ecc.) che per le loro caratteristiche iconografiche si possono facilmente identificare.

Già verso il principio dell'età del ferro, ma in special modo dal VI sec. a. C. si fa sentire l'influsso della civiltà *ellenica* nelle terre degli Illiri. Questo influsso però non è facilmente identificabile nella sfera del simbolismo religioso data la base spirituale e l'origine comune del simbolismo greco e illirico. Pure, basando le nostre conclusioni più sull'iconografia che sul loro significato simbolico o religioso, siamo in grado di identificare alcuni simboli religiosi di origine ellenica presso gli Illiri. Possiamo così constatare che dai Greci gli Illiri conobbero il delfino come simbolo religioso, che fecero conoscenza della Medusa, forse anche dell'ape e del leone, certamente poi degli animali fantastici (Grifone, Centauro, Pegaso, Sfinge). Ma questi ultimi già appartengono al gruppo di simboli di origine orientale, come pure il gallo, di origine forse iranica.

Di *origine italica* è un gruppo di simboli che si riscontrano nelle regioni settentrionali e occidentali della terra degli Illiri — nella Slovenia e nella Croazia occidentale odierna. Si tratta per lo più di simboli già esistenti presso gli Illiri, ma con significati diversi. Per es. il motivo dell'uccello lacustre nei rasoi di bronzo, i pendagli a forma di mano, gli animali fantastici applicati nelle fibule ecc.

L'invasione dei *Celti* condusse nella terra illirica un altro gruppo di simboli religiosi. Inanzitutto lo smalto e il corallo rosso che servivano da apotropaion e che gli Illiri non conoscevano prima della venuta dei Celti. Il cinghiale, antico simbolo balcanico, è uno fra i più importanti simboli della religione celtica. Questi Celti introdussero nelle regioni illiriche anche il culto delle deità tricipiti ecc. I Celti però installarono le loro sedi solo in una piccola parte della terra illirica e non causarono grandi mutamenti nella vita spirituale degli Illiri abitanti fuori della zona del loro influsso.

Con la venuta dei *Romani* le cose cambiarono profondamente. Nessun evento storico ebbe tali ripercussioni nella vita degli Illiri come l'occupazione romana. Il fortissimo influsso della religione ufficiale romana su quella delle genti autoctone causò un sincretismo religioso che per gli studiosi moderni rappresenta un serio ostacolo per la ricostruzione della religione illirica. D'altra parte il grande numero di dati che si ricavano dalle fonti epigrafiche ha facilitato lo studio del panteon illirico, specialmente nel periodo del tardo Impero quando riappariscono molti simboli autoctoni che per molto tempo non si facevano vivi. La croce gammata, la spirale, il cerchio concentrico e molti altri antichi simboli illirici si riscontrano nuovamente nelle stele funerarie indigene e negli altri monumenti di quell'epoca. Moltissimi sono i nomi delle divinità femminili che svelano l'esistenza del culto dell'antichissima Dea Madre. Il culto del cavallo poi tradisce le vecchie credenze preromane ecc.

Infine, nel terzo capitolo, si discutono le sopravvivenze del simbolismo illirico nelle società balcaniche posteriori alla caduta dell'impero romano. Molti animali e rappresentazioni che presso gli Illiri avevano significati simbolici si riscontrano anche dopo la scomparsa degli Illiri dalla scena della storia. Il serpente, il cavallo, la croce gammata, l'uccello lacustre e così via per secoli resistettero a tutti mutamenti storici e cambiamenti etnici e anche religiosi conservando fino ai giorni d'oggi in molti particolari intatto il patrimonio spirituale degli antichi Illiri.

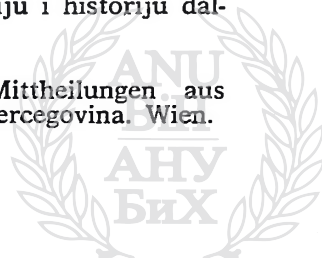
La distribuzione geografica dei singoli simboli rivela che nel territorio illirico si devono distinguere almeno due complessi principali religiosi e simbolici, uno meridionale nel quale domina il serpente, l'altro settentrionale nel quale il ruolo principale era riservato all'uccello acquatico. La presenza di un simbolo in una, e la mancanza dell'altro in un'altra regione tradisce le differenze non solo religiose, ma anche culturali, e forse anche etniche tra le varie tribù illiriche pre- e protostoriche.

SKRACENICE

<i>Acta arch. Acad. scient. Hung.</i>	Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae. Budapest.
<i>Arch. Iug.</i>	Archaeologia Iugoslavica. Beograd.
<i>Arch. triest.</i>	Archeografo triestino. Trieste.
<i>Arh. vest.</i>	Arheološki vestnik. Ljubljana.
<i>Atti e mem.</i>	Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria. Parenzo-Pola.
<i>Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste</i>	Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste. Trieste.
<i>Bull. arch. st. dalm.,</i>	Bullettino di archeologia e storia dalmata. Spalato.
<i>Časop. zgod. narodop.</i>	Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor.
Dechelette, Manuel.	J. Dechelette, Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. 2. éd. Paris, 1927.
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo.
IPEK	Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst. Berlin.
<i>Jadr. zbor.</i>	Jadranski zbornik. Rijeka-Pula.
Kossack, Studien.	G. Kossack, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. Berlin, 1954.

Küster, Schlange.	E. Küster, Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion, Giessen, 1913. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XIII, 2).
Ljubić, Popis.	Š. Ljubić, Popis arkeologičkoga odjela Nar. Zem. muzeja u Zagrebu. Odsjek I, sv. 1. Zagreb, 1889.
MAGW	Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien.
<i>Mitt. Präh. Komm.</i>	Mittheilungen der Prähistorischen Kommission der k. Akademie der Wissenschaften. Wien.
<i>Mitt. Zentr. Komm.</i>	Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
<i>Vj. Arh. muz. Zagreb.</i>	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Zagreb.
<i>Vj. arh. hist. dalm.</i>	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split.
WMBH	Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Wien.

KAZALO GEOGRAFSKIH IMENA

- Adaševci 175
Amanthia (Ploča) 52, 57
Apollonia 52, 100
Asseria 107, 124, 140, 175
Atenica 37, 84, 86, 95, 100, 107, 110, 115, 138, 142, 151
- Banaćani 71, 100
Bapska 35
Batrovci 44
Belotić 51
Beograd 119
Beram 15, 16, 35, 36, 41, 78, 117, 128, 145
Bilišane 21, 98
Bingula-Divoš 149
Bitnje 66, 81, 143
Bled 30, 114
Bogdanovci 51, 145
Boljanić 25, 149
Boljevci 146
Bosansko Grahovo 176
Brač 23, 127
Brezje 15, 30, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 46, 76, 80, 81, 90, 107, 115, 119, 121, 132, 143
Brežice 121
Brinjeva gora 105—106
Brodski Varoš 25, 27, 149
Brstje 77
Brtonigla 61
Brušnice 121
Bubanj 143
Bubenberg (Novine) 112, 128
Bučni vrh pri Velikih Orlah 36
Bukel 185
Buljesovce 170
Burnum (Ivoševci) 75
- Butrint 59
Butua (Budva) 71
Byllis 75
- Čakran 105
Časka 169
Činamak 72, 86
Crkvište kod Beranaca 70
Crvenica 34, 88, 94
Cvetež 61, 110, 125
- Čarakovo 121
Čungar 126
Čurug 71
- Čuh kod Sali 94
- Dalj 15, 42
Damastion 33, 37
Danilo Bitinj 116, 146
Debelo brdo 34, 72, 97, 115, 126
Demir Kapija 70
Dim... 125
Dobova 34, 90, 113, 119, 149
Doclea (Duklja) 177
Domavia (Gradina kod Srebrenice) 74
Donja Branjevina 48
Donja Brnjica 86, 111
Donja Dolina 12, 15, 20, 32, 36, 37, 41, 42, 45, 46, 51, 72, 79, 81, 101, 103, 107, 115, 121, 135, 138, 142, 144, 145, 146, 164
Donje Hrasno 72, 148
Dragatuš 14, 16, 61
Drenov Klanac 113
Drnovo 74
Družinska vas 124, 126
Dunaj pri Jereki 112, 128
Dupljaja 18, 24, 25, 160, 175
Dyrrhachion 100

Emona (Ljubljana) 178
Epidaurum (Cavtat) 56
Fafos (Kosovska Mitrovica) 67

Gala 35, 168
Gjevgjelija (Đevđelija) 81, 126
Glasinac 14, 25, 27, 28, 30, 34, 37, 67,
72, 79, 84, 86, 98, 115, 119, 127, 138,
142, 145, 146, 149
Gloždar 102
Golubić 78, 104, 105, 145, 146, 176
Gomolava 147
Gorenji Leskovec 36
Gorica 72, 78, 98, 141, 146, 149
Gornje Psarjevo 71
Gostilj 37, 50, 56, 68, 111, 130, 131, 132,
148
Gradina iznad Limskog kanala 14, 144
Gradina kod Peći 115
Gradac kod Posušja 72, 78
Gradina Sv. Andrej mali 66
Grahovo 35
Grapčeva spilja 69
Grobnik 76, 77
Gubavica 72

Heraclea Lyncestis 75
Herakleia 82
Hisar 35
Hrustovača 93

Idrija pri Bači 146
Ika (izvor) 64, 65, 80
Ilidža 177
Ilijak (Glasinac) 18, 22, 35
Istok 123

Jader (Zadar) 177, 178
Jagodin-Mala 100
Jagodnja Gornja 140
Japra 82
Jezerine 34, 57, 68, 69, 72, 74, 76, 77,
85, 107, 115, 121, 124, 133, 134, 143
—146

Kačanj 37, 51
Kalaja Dalmaçes 185
Kalaja e Hollmit 50
Kalaja e Irmajt 31, 45, 46, 96

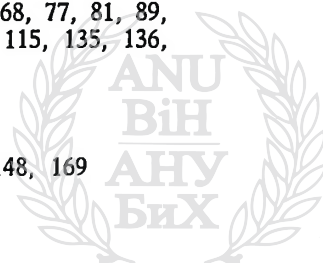
Kaldrma 70
Kaptol kod Slavonske Požege 122
Karaburma (Beograd) 71, 131
Karagač 86
Karlović 169
Kaštel kod Buja 13, 15
Kekića glavica 31, 45
Kloštar-Ivanić 118
Kolan 113
Kolovrat 176
Komino 141
Kopolje 18, 27, 36, 71, 77, 110, 113,
115, 129, 135, 149, 164
Koritnica 35
Kranj 76, 80, 124
Krehin Gradac 18, 22
Kringa 41, 78, 81, 109, 153
Krivače 48
Krk 140
Krotině 50
Kruja 185
Kuçi i Zi 39, 40, 147
Kupinovo 42, 105—106
Kutjevo 15

Laknice 124
Lepenski vir 48
Libna gora 15, 36, 41, 141, 143
Lički Ribnik 88, 94, 103, 107
Lipci 18, 22, 160
Lisičići 44, 48, 69, 126, 145, 156, 173
Lissos 125
Loznica 175
Lukavac 25
Ljubač 140

Magdalenska Gora 20, 26, 36, 39, 51,
58, 61, 76, 80, 87, 115, 121, 124, 125,
130, 132, 143, 162, 163
Mahrevići 71, 78
Makarska 174
Malence 15, 121
Malenškova gomila (Novo Mesto) 80
Mali Lukovec 77
Maliq 35
Malunje 146
Maribor 33, 113, 149

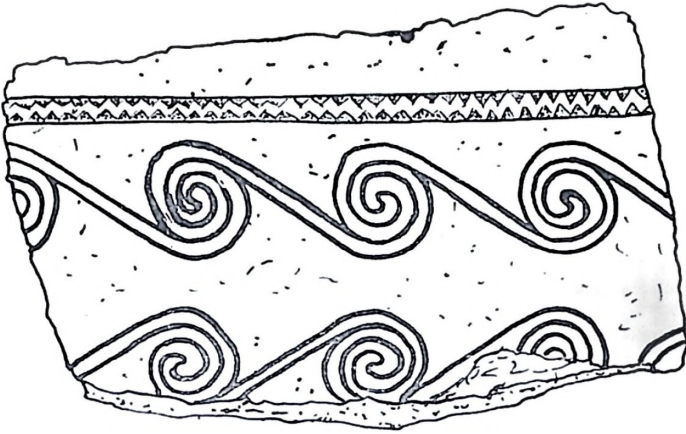
- Markova spilja 108, 157, 158
 Martijanec 15
 Mazin 77
 Međeđa glava 145
 Mesić 97
 Mihovo 64
 Mijeje 34
 Mlade vine 121
 Mokronog 114
 Momišići 71, 120, 163
 Mišinac u Kastvu 78
 Mramorac 37, 51
- Narona (Vid) 55
 Nedinum (Nadin) 72
 Nesactium (Vizače) 10, 11, 13, 14, 15,
 16, 21, 35, 36, 39, 41, 61, 64, 65, 68,
 78, 82, 88, 90, 91, 93, 116, 117, 126,
 145, 169
 Nin 28, 32, 34, 35, 36, 41, 43, 46, 72, 88,
 92, 104, 113, 115, 117, 140, 144, 147,
 169
 Novalja 21
 Nova Vas 13, 15, 36, 94, 115, 126
 Novi Banovci 146
 Novi Pazar 15, 37, 67, 71, 86, 95, 115,
 120, 129, 138, 163, 175
 Novo Mesto 13, 22, 33, 35, 36, 41, 72,
 76, 121, 126, 138
- Obre 117
 Olympae 52
 Orešani 32
 Orman 54, 58, 180—181
 Ormož 38
 Osijek 18, 20, 77, 144, 146
 Osor 21
 Osovo (Glasinac) 127
 Ošanići 72, 111, 130, 149
 Otišić 34, 71
- Pazhok 86
 Peć (okolica) 51
 Pelion 107, 150
 Pharos (Starigrad na Hvaru) 52, 56,
 72, 109, 125
- Picug 12, 13, 14, 15, 16, 20, 27, 34, 35,
 39, 41, 66, 115, 117, 128, 131, 148
 Plana 71
 Plomin 64
 Pljevlja 176
 Pobrežje pri Mariboru 34
 Pod kod Bugojna 115, 117
 Podgora pri Skofji Loki 76, 80
 Podlaze (Glasinac) 111
 Podzemelj 14, 36, 41, 61, 76, 80, 113,
 121, 124
 Popinci 42
 Poštela 29, 36, 95
 Predionica (Priština) 48, 57
 Presedlo kod Bosanskog Petrovca
 144—145
 Pričac 149
 Privilica 35, 109, 171, 172, 176
 Prizren 125
 Prozor (kod Otočca) 66, 68, 77, 81, 89,
 92, 104, 111, 112, 113, 115, 135, 136,
 139, 143, 147, 149, 164
 Prozor (kod Stoca) 76
 Ptuj 31
 Pula 15, 34, 35, 37, 38, 148, 169
 Pušcava 119
- Qesarati 55
- Radanja 32, 81
 Radolišta 70
 Radovac 41, 81
 Razdolje (Glasinac) 127
 Rečica 119
 Ribići 35, 51, 57, 77, 78, 79, 83, 88, 102,
 104, 105, 106, 112, 115, 121, 144, 146
 Rifnik 33, 35, 44, 45, 87, 119
 Ripač 31, 45, 57, 96, 121, 144, 145
 Risinium (Risan) 170, 171
 Rodokali 128
 Rogatica 176
 Romaja 119, 146, 147
 Rovišće 20, 36, 40, 43, 87, 124, 126
 Rtanj (Vrmdža) 119
 Rudine (Glasinac) 127
 Ruše 34, 113, 149
 Rutevac 111

- Sanski Most 34, 36, 61, 76, 103, 107, 115,
121, 144, 145, 146
Scodra (Shkodër) 20, 35, 37, 82
Selcë e Poshtme 35, 50, 56
Sinaja 73
Sinošević 175
Slepšek 124
Slovenj Gradec 36
Smilčić 115, 145, 146
Smiljan 113
Socerb 34
Solín (Salona) 71, 110, 170
Sopot 55
Sotin 39, 74
Soukbunar (Sarajevo) 117
Split 28
Srijemska Mitrovica 145
Stična 14, 15, 20, 29, 36, 61, 76, 109,
125, 162
Sućuraj 128
Surduk 39
Suvodol kod Bitole 79
Sveta Lucija (Santa Lucia) 10, 13, 22,
33, 36, 40, 41, 66, 71, 76, 80, 114,
121, 129, 133, 134, 135, 141, 143, 164
- Šengojska gradina 71
Šent Vid pri Stični 41, 87, 124
Široka Kula 115
Široko 142
Škocjan 26, 27, 34, 41, 105
Šmarjeta 34, 35, 40, 41, 43, 115, 119,
141, 146
Štrpci 110
- Taline (Glasinac) 30
Tasovčići 34
Toplice 20, 36, 61, 162
Topusko 172
Trebenište 15, 70, 86, 100, 110, 126, 129,
133, 160, 174, 175
Tren 22, 160
Trojaci 55
Trošmarija 77
- Ulaka kod Starog Trga 92, 146
Umčari 37
- Unec pri Rakeku 115
Ušće kod Vinče 97
- Vačani 150, 166
Vače 15, 35, 41, 76, 80, 90, 109, 115,
125, 141, 145
Valična Vas 39, 76, 121, 144
Valmeja (okolica) 119
Varvara 34
Vatina 69
Veliki Mošunj 41, 43, 90
Veliki Nerajec 113
Vičja Luka 115, 128, 139, 147
Vinča 102, 103, 158
Vinica 22, 34, 46, 68, 72, 77, 88, 107,
115, 117, 121, 146
Vinkov Vrh pri Dvoru 33, 40, 66, 72,
76, 90, 115, 124, 126
Vinkovci 74
Vintarjevec 80, 124
Vir kod Posušja 71
Visoi 21, 70, 97, 98, 160
Vojnik 119
Volčje Njive 124, 145
Vranovo 39
Vranje 34
Vrebac 17, 34, 76, 77, 111, 115
Vručica 41, 51, 72
Vučedol 22, 97, 99, 120, 143, 159
Vukovar 142
- Zagorje ob Savi 35, 39, 76, 80
Zagradina 111
Zagrađe (Glasinac) 105
Zagvozd 128
Založje 64, 68, 78, 79, 84, 176
Zaton 34, 41, 43, 113, 115, 117
Zecovi 45, 121, 172
Zemun 71, 146
Zenica 168
Zgornja Hajdina 121
Zlatište (Sarajevo) 78
- Žlijeb 18, 160
Županjac 176

Т. I

1

2

3

4

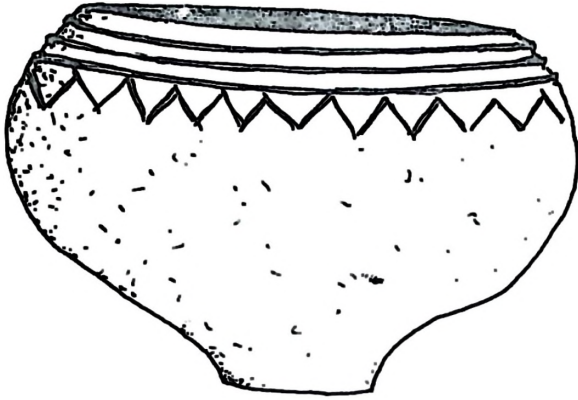

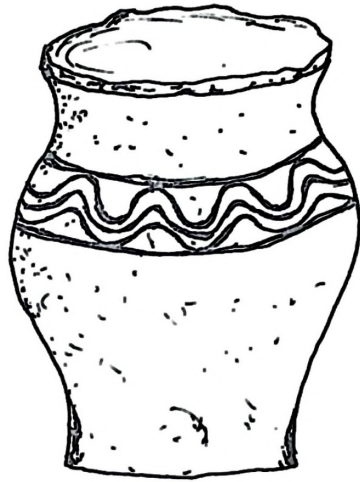
TABLA I.

1. Nesactium (A. PUSCHI, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 39, sl. 7).
2. Picug (J. MLADIN, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula, 1964, str. 56, sl. 13).
3. Picug (J. MLADIN, o. c., str. 58, sl. 14).
4. Nesactium (J. MLADIN, o. c., T. VII, sl. 3).

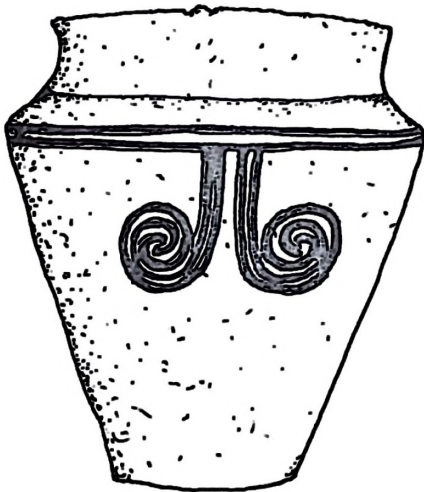
Т. II

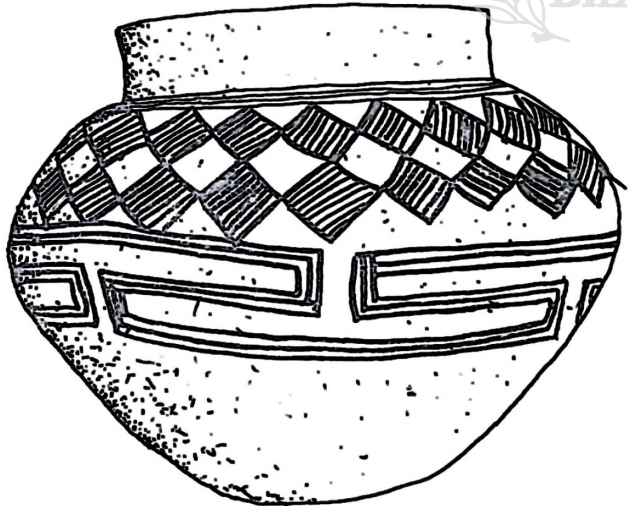
1

2

3

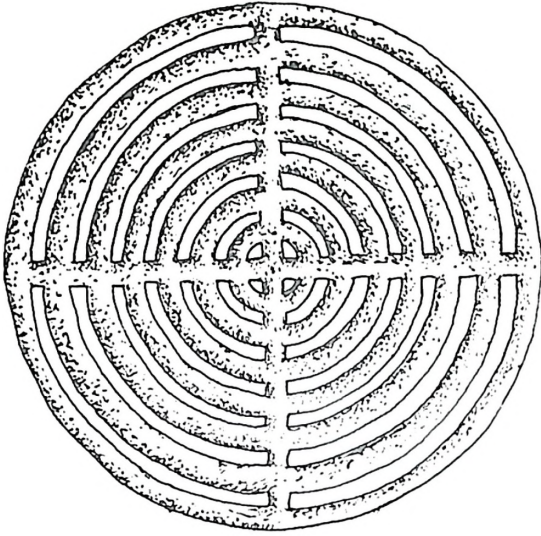
4

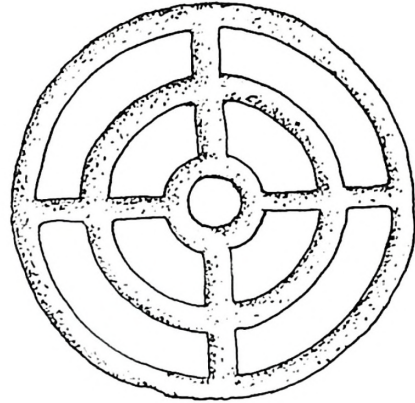
TABLA II

1. Nesactium (A. PUSCHI, *Acti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 79, sl. 50).
2. Nesactium (A. PUSCHI, l. c., str. 82, sl. 54).
3. Stična (R. LOŽAR, *Gl. Muz. dr. za Slovenija*, 18, 1937, T. II, d).
4. Gradina iznad Limskog kanala (J. MLADIN, *Jadr. zbornik*, 7, 1966—69, str. 312, sl. 21).

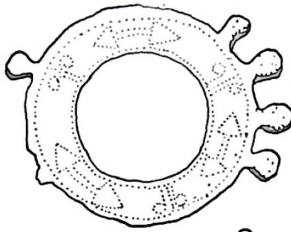
Т. III

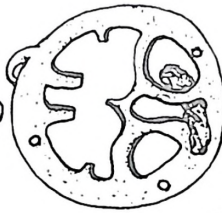
1

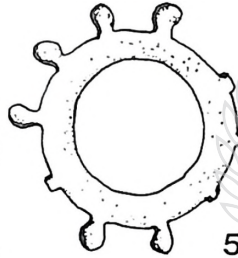
2

3

4

5

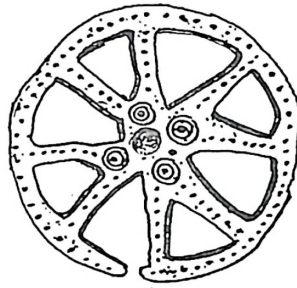
7

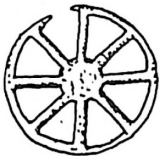
6

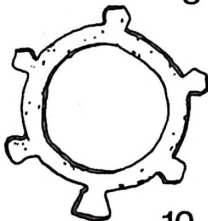
8

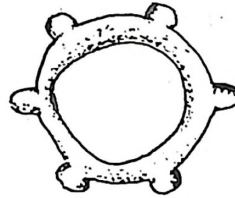
11

9

10

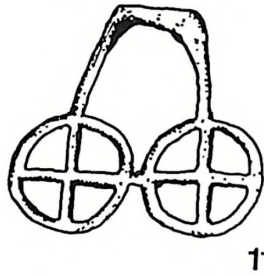
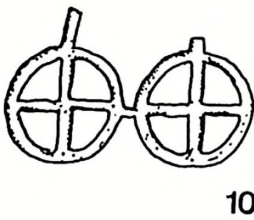
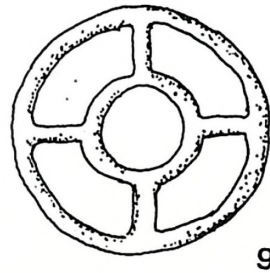
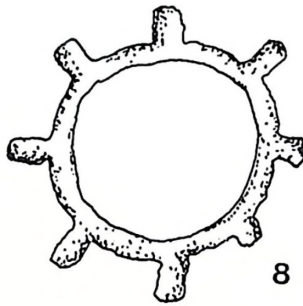
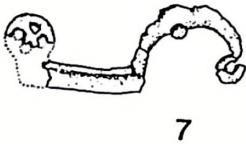
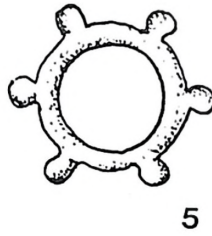
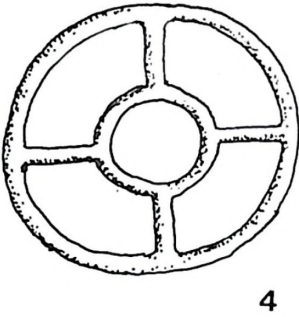
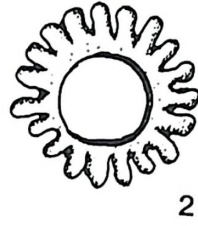
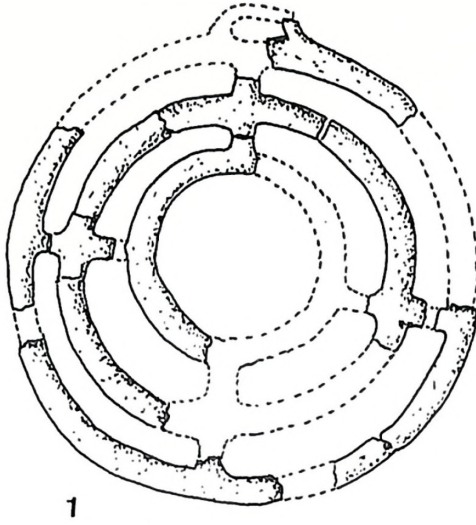
12

TABLA III

1. Tasovčići kod Mostara (V. ĆURČIĆ, WMBH, 11, 1909, str. 97, T. XVIII, sl. 9).
2. Crvljevica planina kod Mostara (V. ĆURČIĆ, WMBH, 11, 1909, str. 97, T. XVIII, sl. 7).
- 3—5. Vrebac kod Gospića (R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 1, 1958, T. XIV, sl. 102, 114).
- 6—10. Donja Dolina (Ć. TRUHELKA, WMBH, 9, 1904, str. 73, sl. 51; str. 150, sl. 98; T. LXVIII, sl. 20; T. LXXII, sl. 20 i 21).
- 11—12. Glasinac (Gosinja planina) (F. FIALA, WMBH, 5, 1897, str. 19 i 20).

T. IV

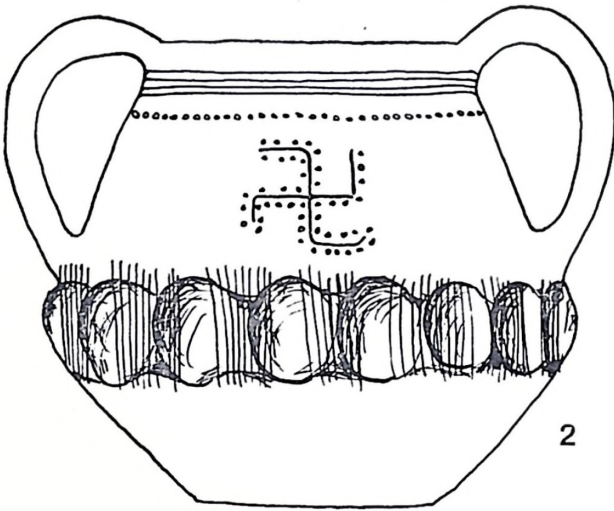
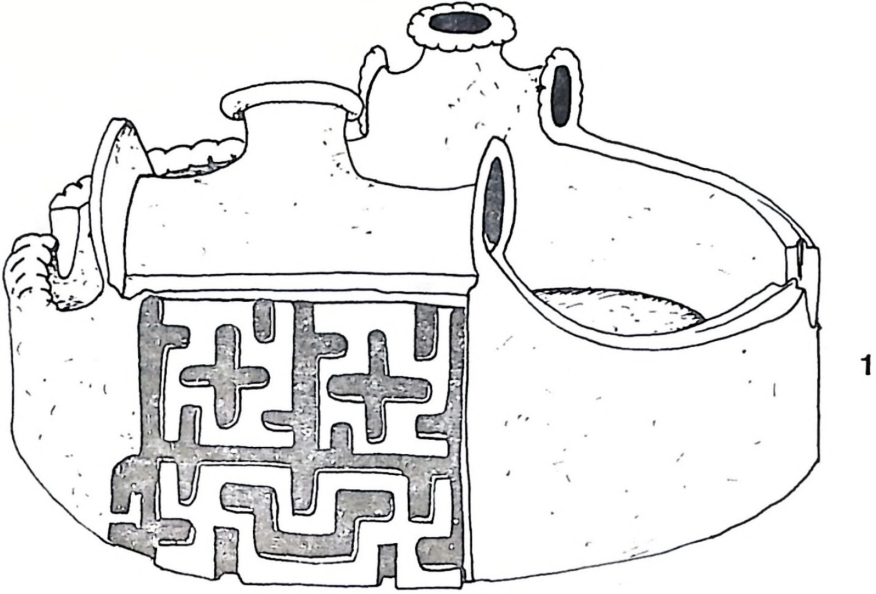

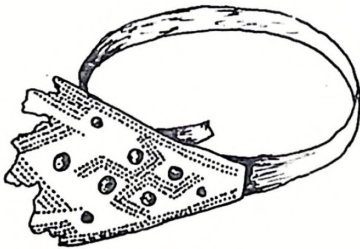
TABLA IV

1. Dobova (F. STARÈ, *Razprave SAZU*, 3, 1953, T. XIV, sl. 4).
2. Magdalenska Gora (Treasures of Carniola, New York, 1934, str. 82, Pl. I, sl. 34).
3. Št. Vid pri Stični (Treasures of Carniola, New York, 1934, str. 116, Pl. XXIII, sl. 133).
4. Picug kod Poreča (A. AMOROSO, *Atti e mem.*, 5, 1889, T. IX, sl. 10).
- 5—6. Brezje kod Trebelna (K. KROMER, *Brezje*, Ljubljana, 1959, T. 26, sl. 3; T. 43, sl. 3).
7. Dabovi stanovi kod Novalje na otoku Pagu (Š. BATOVIĆ, *Diadora*, 6, 1973, str. 117, T. CIII, sl. 3).
8. Socerb (San Servolo) kod Trsta (K. MOSER, *Jahrbuch d. k. k. Zentr. Komm.*, N. F. 1, 1903, str. 120, Fig. 131).
9. Pula (A. GNIRS, *Jahrbuch d. k. k. Zentr. Komm.*, N. F. 1, 1903, str. 82, Fig. 80).
- 10—11. Nin (lok. Ždrijac) (Š. BATOVIĆ, *Diadora*, 5, 1970, str. 43, sl. 55, br. 1).

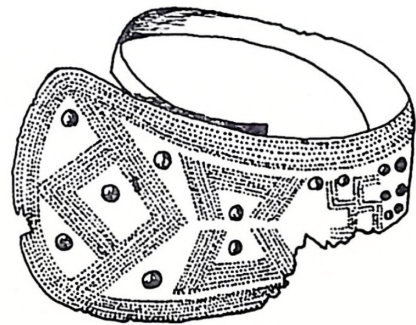
T. V

3

4

5

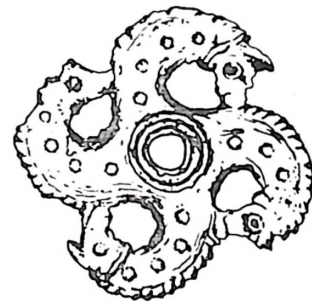
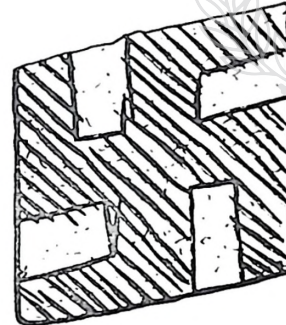
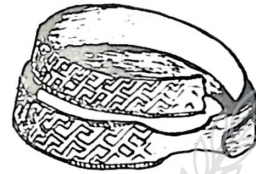
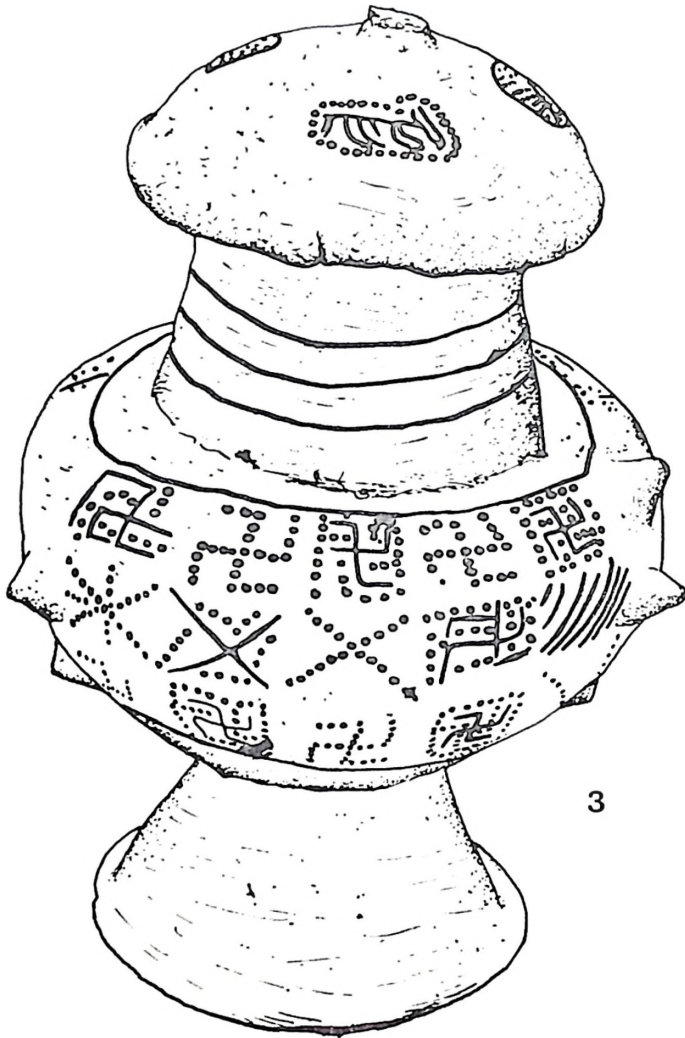
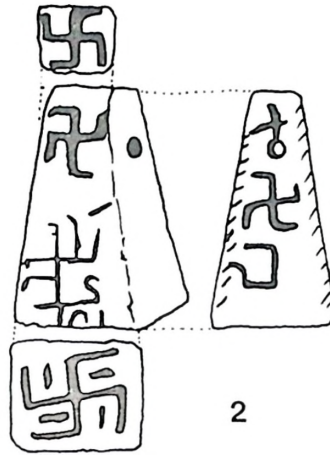
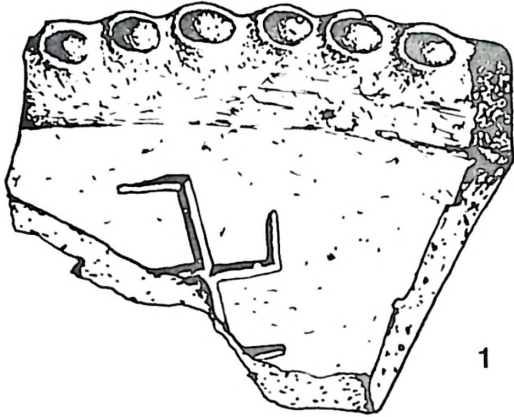

TABLA V

1. Ognjište od pečene zemlje iz Donje Doline (Ć. TRUHELKA, GZM, 14, 1902, T. VII.).
2. Osijek (E. SPAJIC, *Osiječki zbornik*, 1962, T. XXVI, sl. 44).
3. Ulomak kalema iz Pošte na Pohorju (W. SCHMID, *Mitt. Präh. Komm.*, Bd. II, Nr. 3, 1915, str. 251, sl. 26a).
- 4—5. Glasinac (F. FIALA, GZM, 5, 1893, str. 739 i 756, sl. 49 i 69).

T. VI

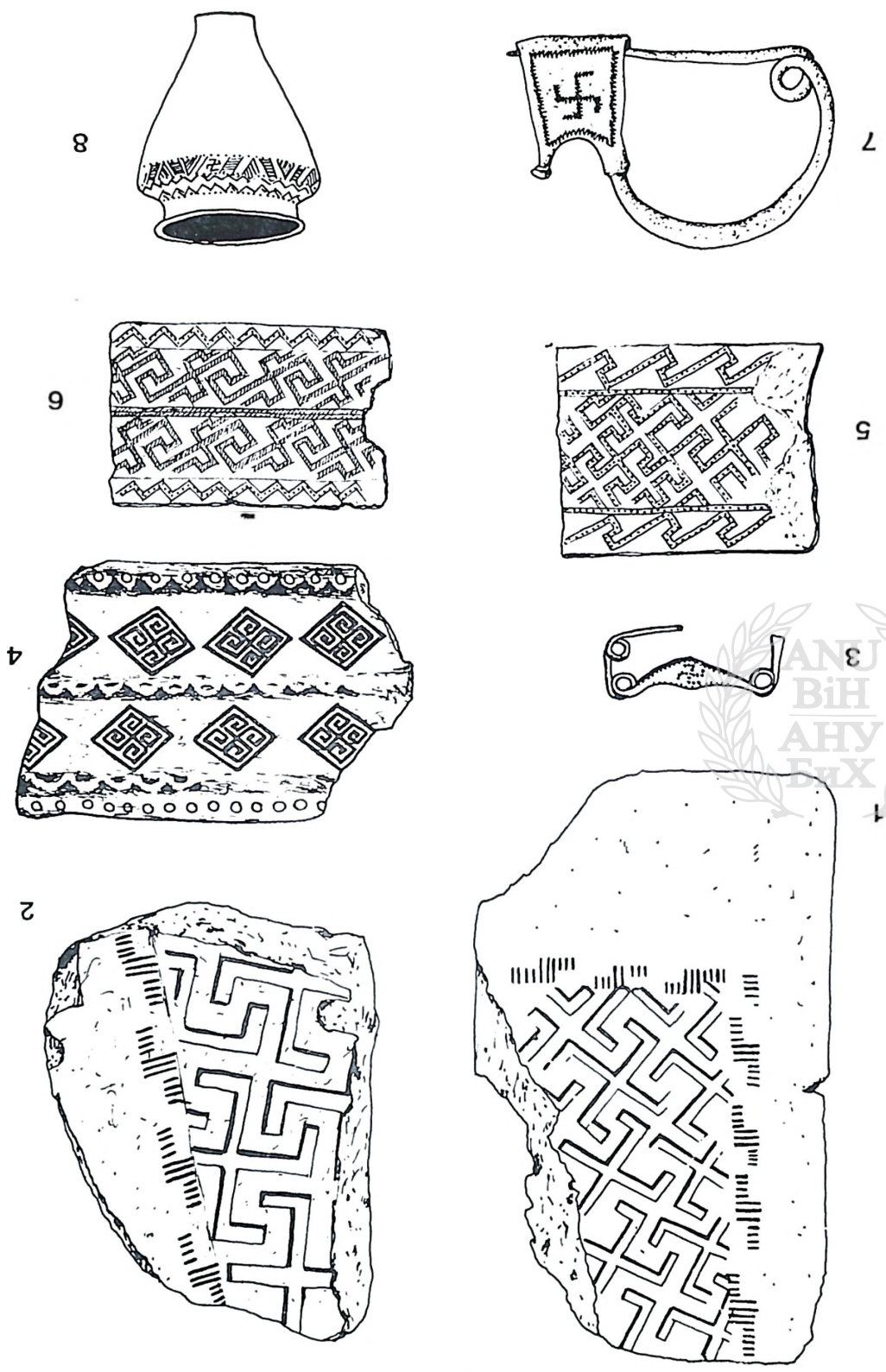

АНУ
ВіН
АНУ
БіХ

TABLA VI

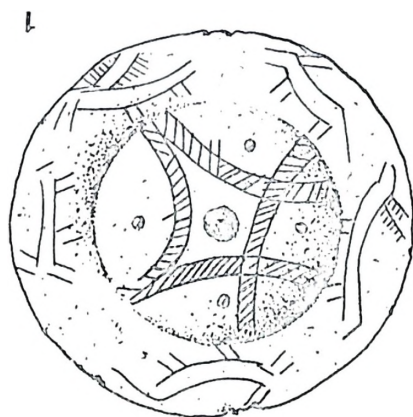
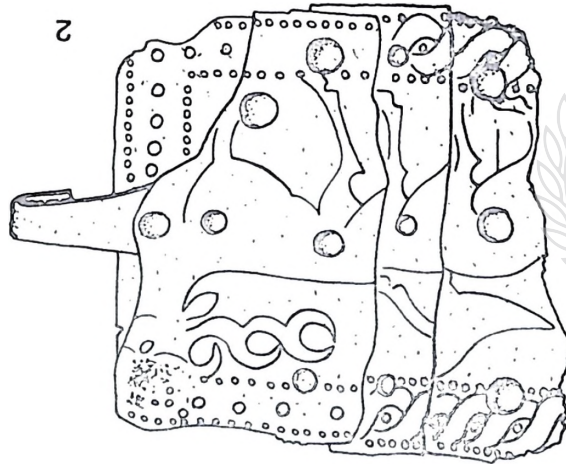
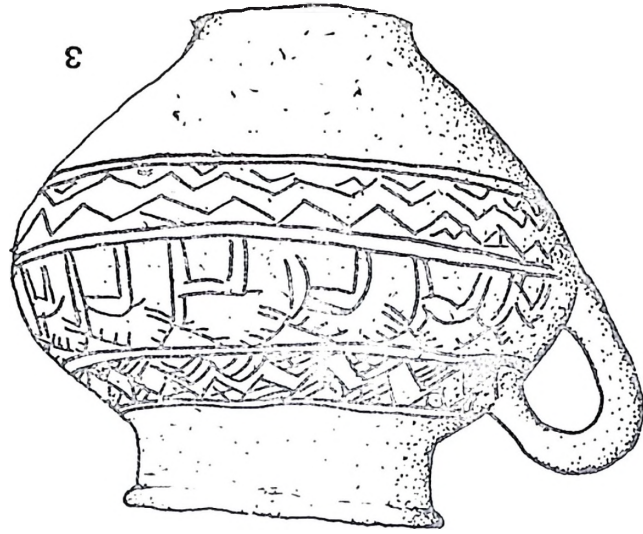
1. Nova vas, Istra (M. HOERNES, *MAGW*, 24, 1894, sl. 143).
2. Donja Dolina (Ć. TRUHELKA, *GZM*, 14, 1904, T. LV).
3. Novo Mesto (T. KNEZ, *Novo mesto v davnini*, Maribor, 1972, str. 69).
4. Picug kod Poreča (A. AMOROSO, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, T. VIII, 4).
5. Atenica kod Čačka (M. ĐUKNIĆ-B. JOVANOVIĆ, *Arhc. Jugosl.*, 6, 1965, T. IX, sl. 2).
6. Toplice, Slovenija (K. KROMER, *Situla*, 1, 1960, str. 114, Abb. 1, Fig. 5).

TABLA VII

- 1—2. Nesactium (J. MLADIN, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula, 1966, T. I, sl. 3; T. I, sl. 2).
3. Kompolje kod Otočca (R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 2, 1961, str. 100, T. III, sl. 1).
4. Poštela na Pohorju (W. SCHMID, *Mitt. Präh. Komm.*, Bd. II, 1915, str. 292, sl. 81).
- 5—6. Picug kod Poreča (A. AMOROSO, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, T. X, sl. 4 i 6).
7. Kačanj kod Bileća (Z. MARIĆ, *GZM*, n. s. 14, 1959, str. 92—93, T. II, 4).
8. Sveta Lucija (C. MARCHESETTI, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, T. III, sl. 8).

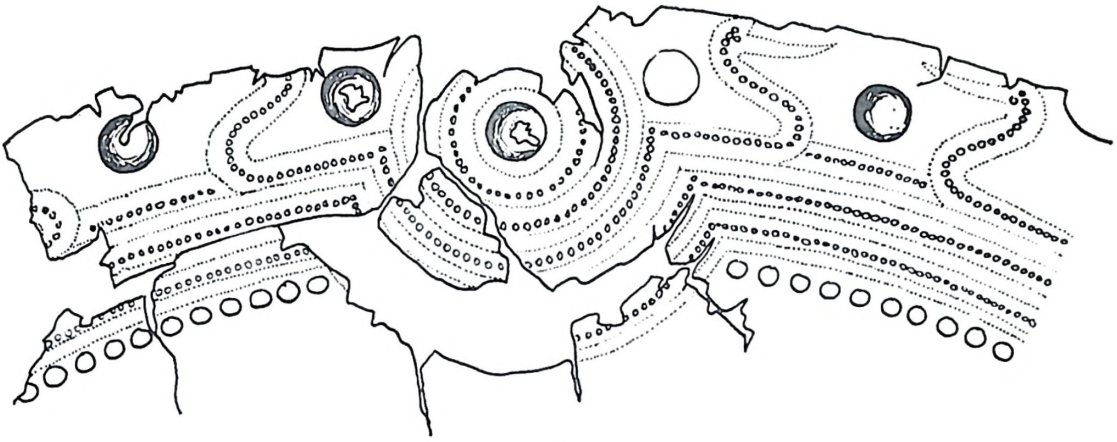
Т. VIII

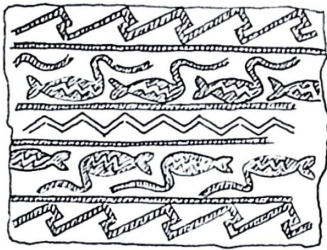
TABLA VIII

1. Krehin Gradac (B. ČOVIĆ, GZM, n. s. 26, 1971, str. 306, T. V, sl. 2).
2. Brezje kod Trebelna (K. KROMER, Brezje, Ljubljana, 1959, str. 30, T. 36, sl. 5).
3. Sveta Lucija kod Tolmina (»Umetnost alpskih Ilirov in Venetov«, Ljubljana, 1962, str. 111, T. 48).

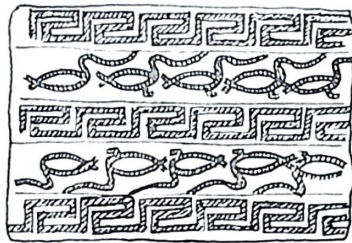
T. IX

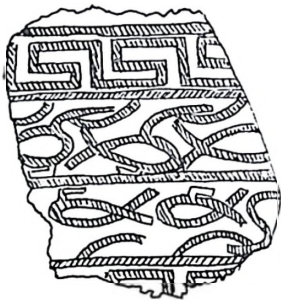
1

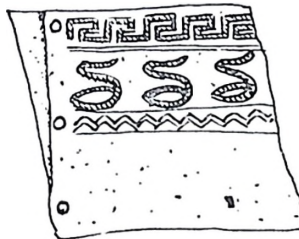
2

3

4

5

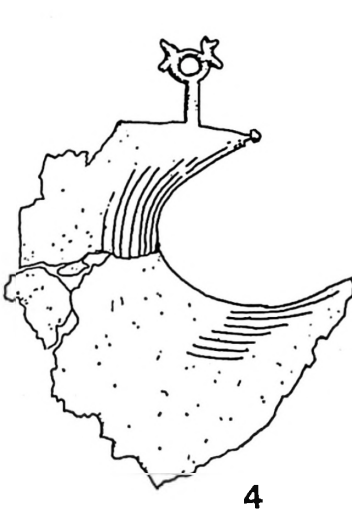
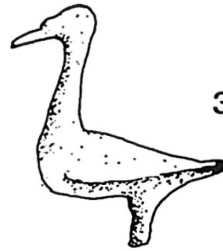
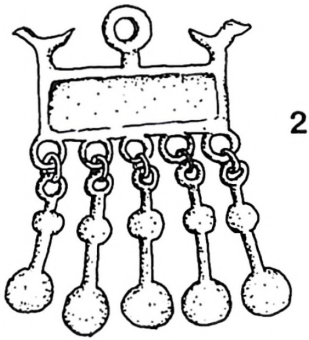
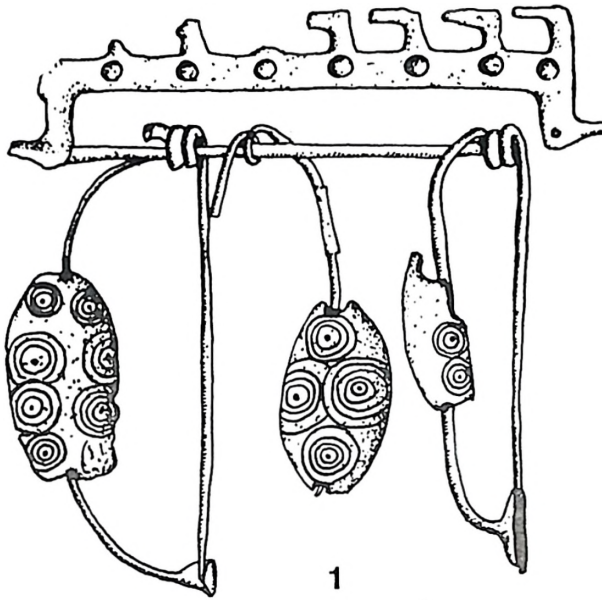

TABLA IX

1. Brončano vjedro iz Picuga (J. MLADIN, *Diadora*, 7, 1974, T. XXV, 1a).
- 2—3. Picug (A. AMOROSO, *Atti e mem.*, vol. 5, 1889, T. X, sl. 8 i 9).
4. Beram kod Pazina (C. MARCHESETTI, *Arch. triest.*, n. s. 10, 1884).
5. Nesactium (A. PUSCHI, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 119, sl. 96).

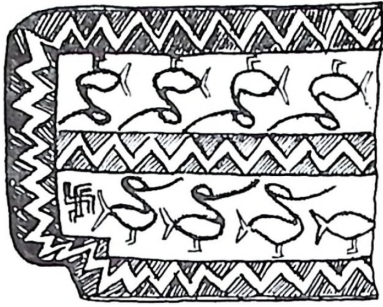
T. X

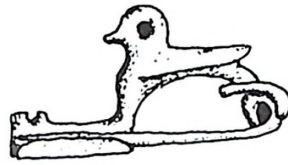

TABLA X

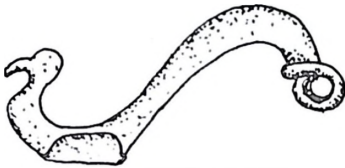
- 1—2. Kompolje kod Otočca (R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 2, 1961, str. 99, T. XXIII, sl. 4; T. XI, sl. 7).
3. Nesactium (A. PUSCHI, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 110, sl. 91).
- 4—5. Nin kod Zadra (F. STARÈ, *Arh. vest.*, 8, 1957, Z. VI, sl. 1 i 3).

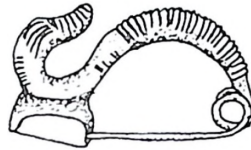
1

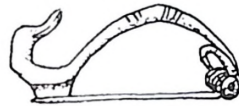
2

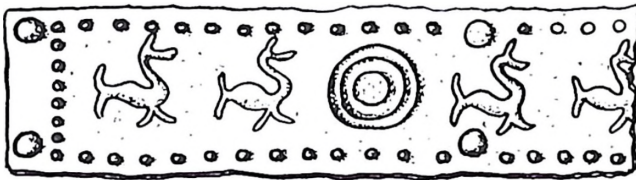
3

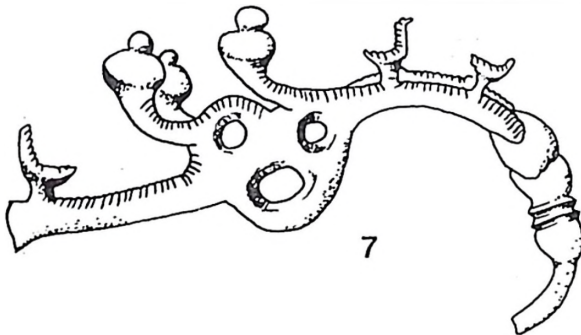
4

5

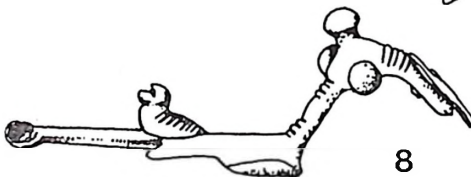
6

7

9

8

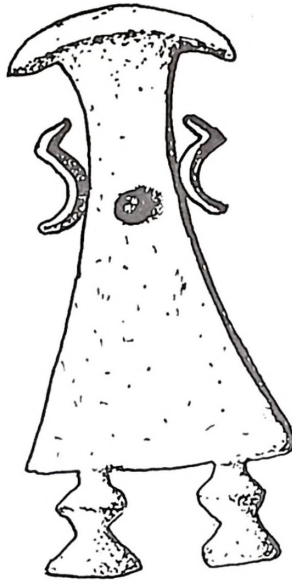
TABLA XI

1. Beram kod Pazina (C. MARCHESETTI, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 8, 1883, str. 269, T. V, sl. 1).
- 2—3. Brezje (K. KROMER, Brezje, Ljubljana, 1959, str. 27, T. 6, sl. 5; str. 27, T. 6, sl. 5).
- 4—6. Sveta Lucija kod Tolmina (C. MARCHESETTI, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, T. XX, sl. 6 i 7; T. XXVI, sl. 1).
- 7—8. Vače (F. STARE, Vače, Ljubljana, 1955, str. 21, T. XXVI, sl. 2; str. 25, T. XXXII, sl. 2).
9. Škocjan kod Divača (Treasures of Carniola, New York, 1934, Pl. XXVII, sl. 159).

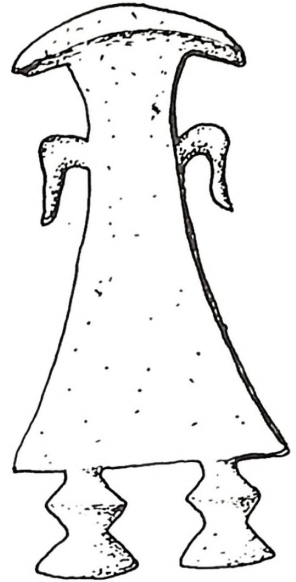
T. XII

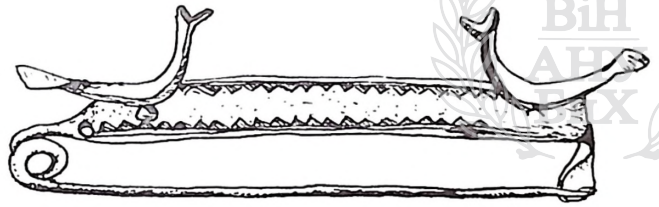
1

2

3

4

5

6

7

8

9

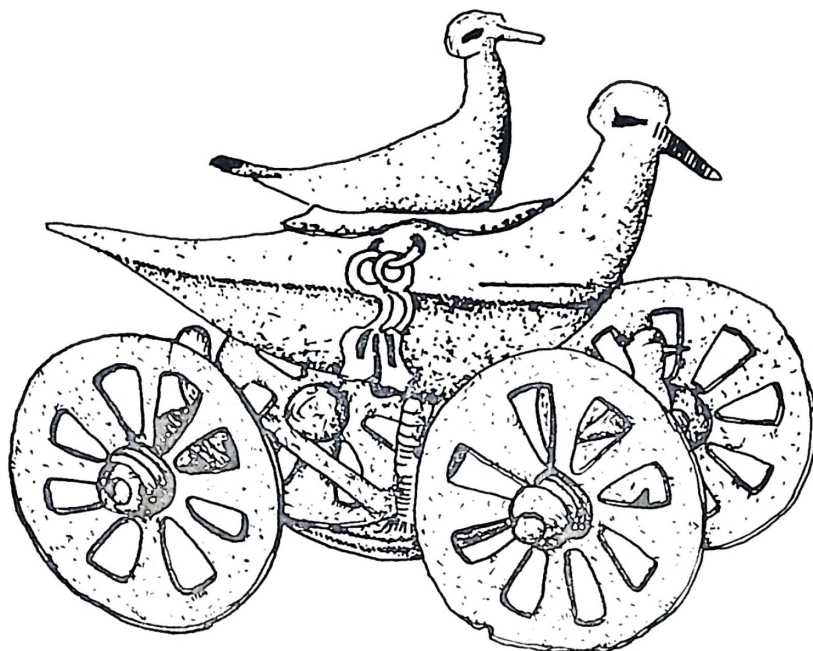
10

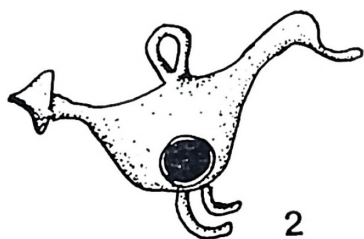
TABLA XII

1. Zaton kod Nina (M. SUIĆ, *Vj. arh. hist. dalm.*, 55, 1953, str. 88, sl. 3a).
2. Smiljan kod Gospića (V. HOFFILLER, *Vj. Hrv. arh. dr.*, n. s. 8, 1905, str. 195, sl. 25, br. 9).
3. Prozor kod Otočca (A. STIPČEVIĆ, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. 5 na tabli 51).
4. Veliki Mošunj (Ć. TRUHELKA, *GZM*, 25, 1913, str. 333, sl. 13).
5. Nin kod Zadra (F. STARE, *Arh. vest.*, 8, 1957, str. 213, sl. 4 i 8).
- 6—10. Glasinac (Ć. TRUHELKA, *WMBH*, 1, 1893, str. 101, sl. 181, 182, 187, 188; Đ. STRATIMIROVIĆ, *WMBH*, 1, 1893, str. 124, sl. 30).

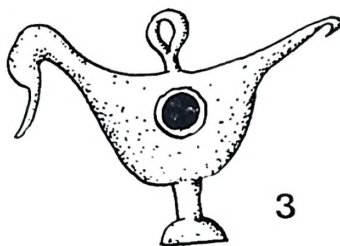
T. XIII

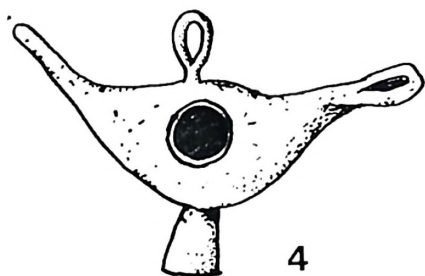
1

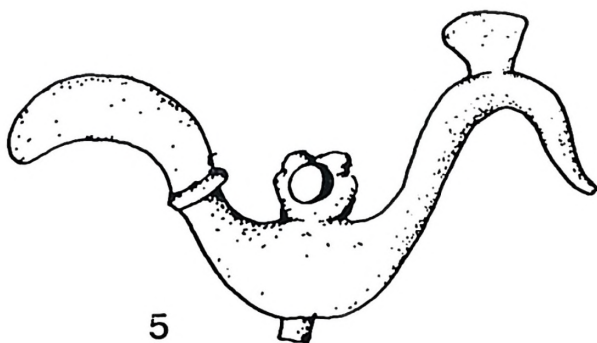
2

3

4

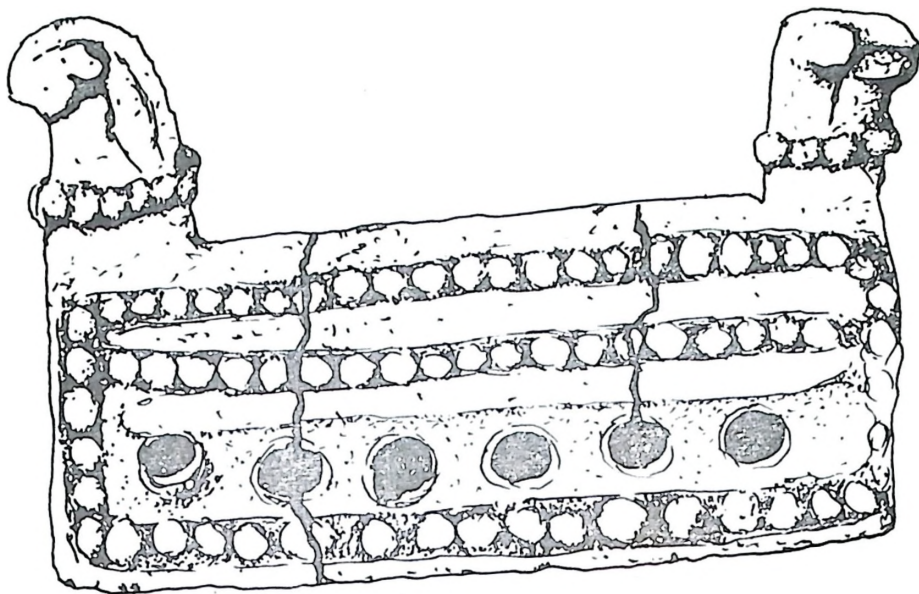

5

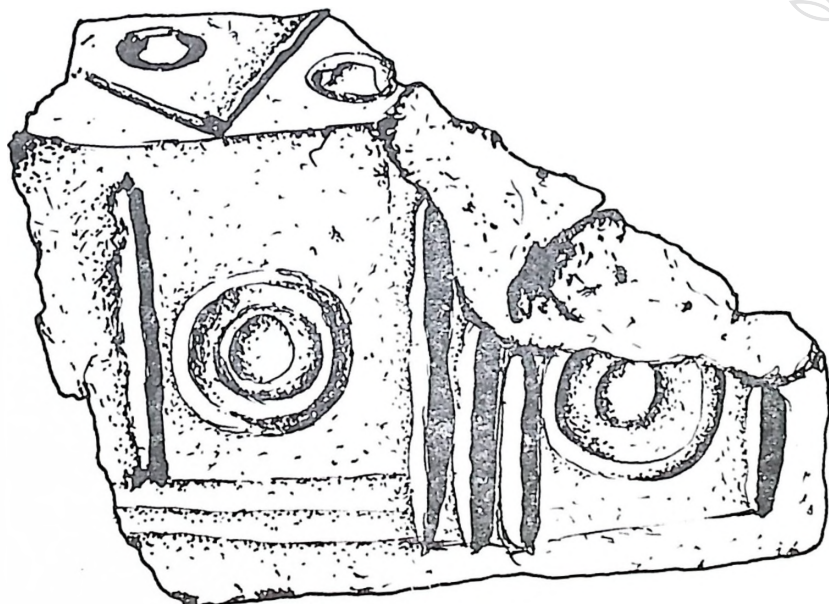

TABLA XIII

1. Glasinac (F. HOCHSTETTER, MAGW, 10, 1880—81, Nr. 10—11, str. 289 i d).
- 2—5. Iz raznih lok. u Makedoniji (V. LAHTOV, Problem trebeniške kulture, Ohrid, 1965, T. XVII, sl. 1, 2, 3, 5).

1

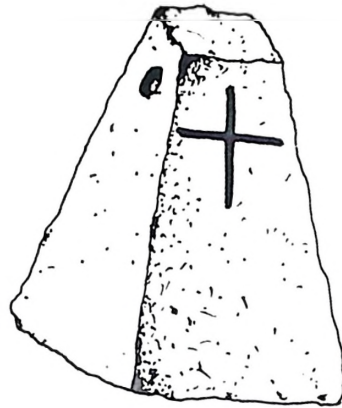
2

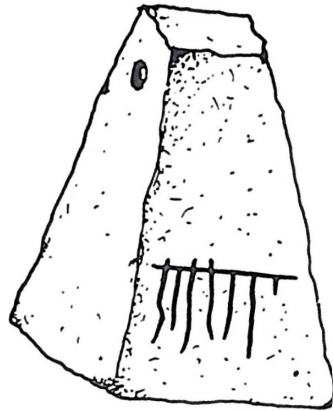
TABLA XIV

1. Stična (S. FOLTINY, MAGW, 100, 1970, str. 158 i d., T. I, 1a).
2. Rifnik kod Celja (A. STIPČEVIĆ, Iliri, Zagreb, 1974, str. 182).

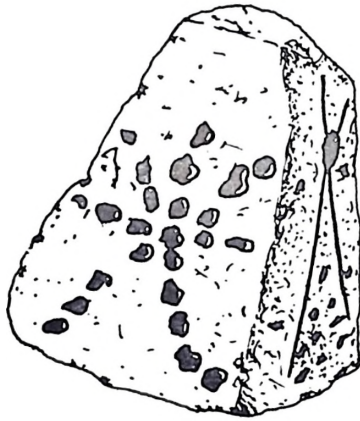
T. XV

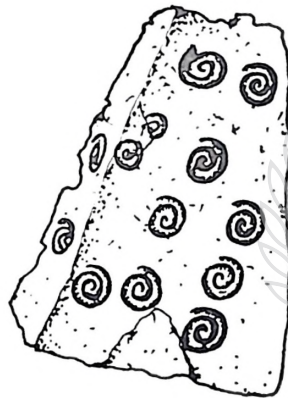
1

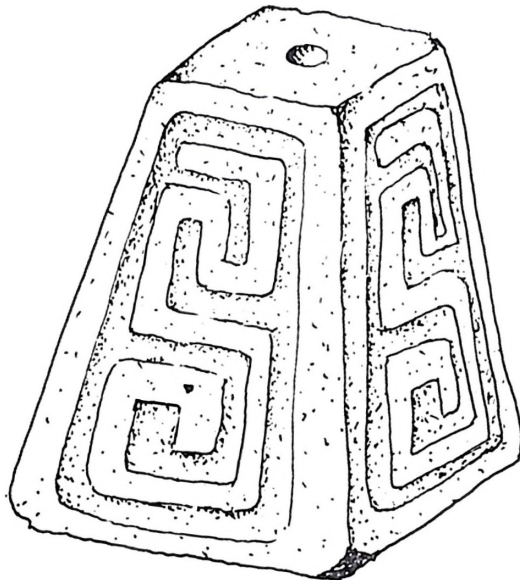
2

3

4

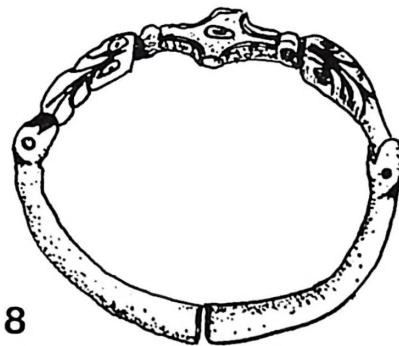
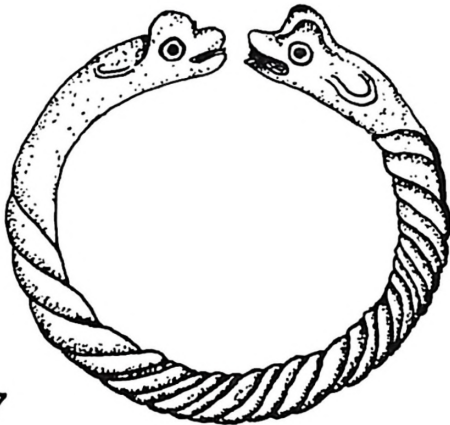
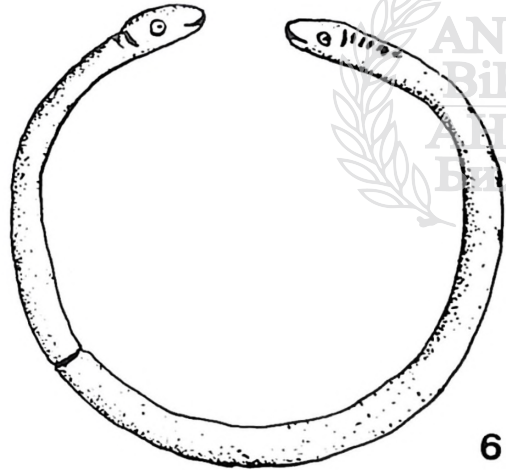
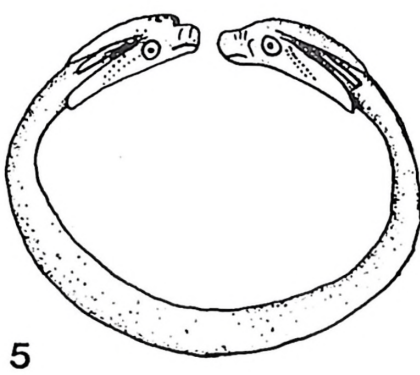
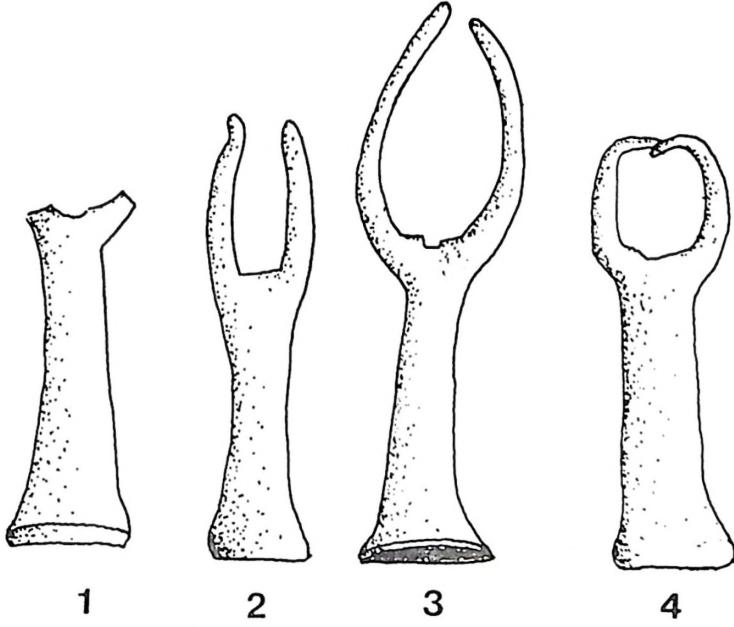

TABLA XV

- 1—2. Ripač (V. RADIMSKÝ, WMBH, 5, 1897, str. 60, T. XXX, sl. 209, 210).
3. Rifnik kod Celja (A. BOLTA, *Celjski zbornik*, 1959, str. 270, T. II, sl. 11).
4. Nova Vas, Istra (M. HOERNES, MAGW, 24, 1894, str. 167, Fig. 136).
5. Kutjevo kod Slav. Požege (K. VINSKI-GASPARINI, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 2, 1961, str. 48, sl. 1).

T. XVI

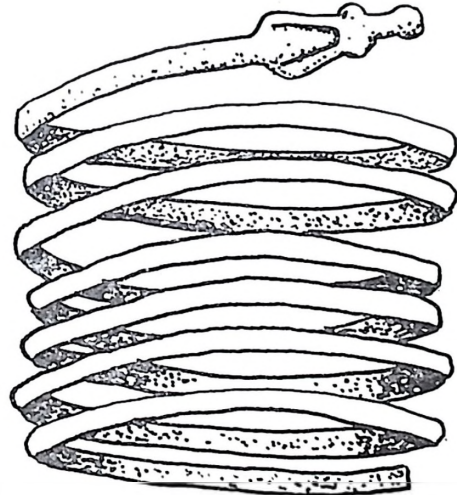
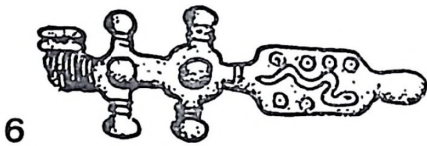
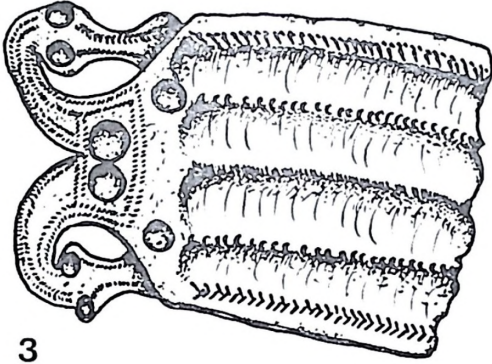
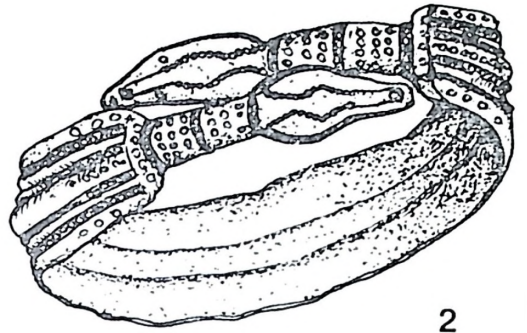
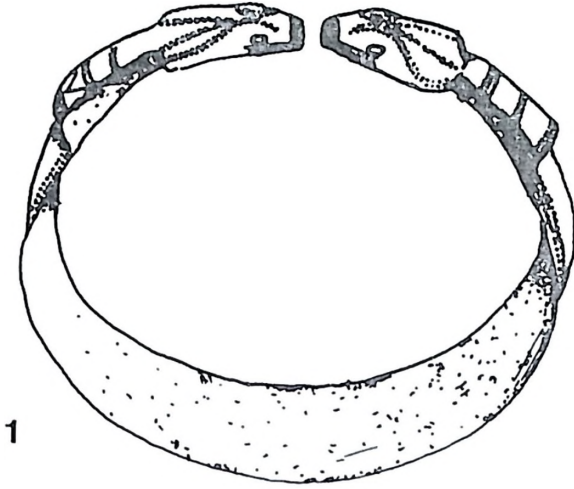

TABLA XVI

- 1—4. Radanja (1—3) i Orešani (4), Makedonija (K. KILIAN, *Praeh. Ztschr.*, 50, 1975, T. 49, sl. 10, 11, 12; T. 57, sl. 14).
5. Kaldrma kod Prilepa (B. KITANOSKI, *Arh. pregl.*, 11, 1969, str. 70, T. XXII).
- 6—8. Demir Kapija, Makedonija (I. MIKULČIĆ, *Starinar*, n. s. 21, 1970, str. 135, T. I, i—424, i—429; T. II, i—427).

T. XVII

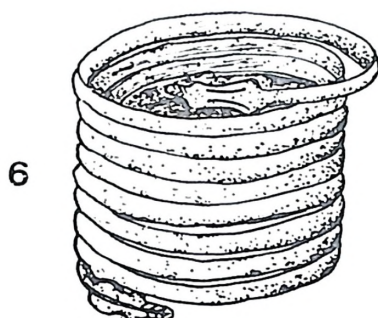
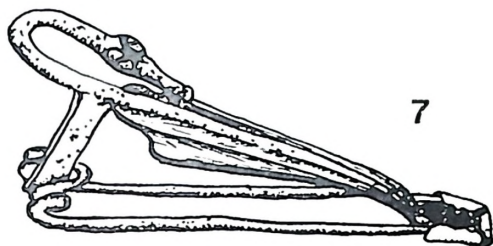

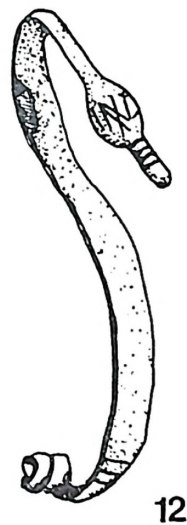
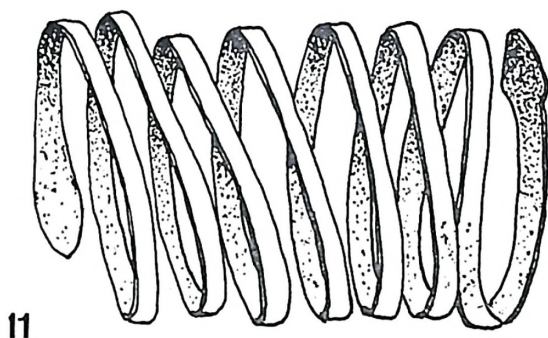
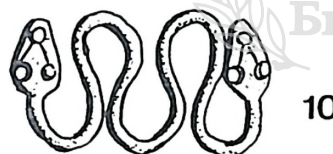
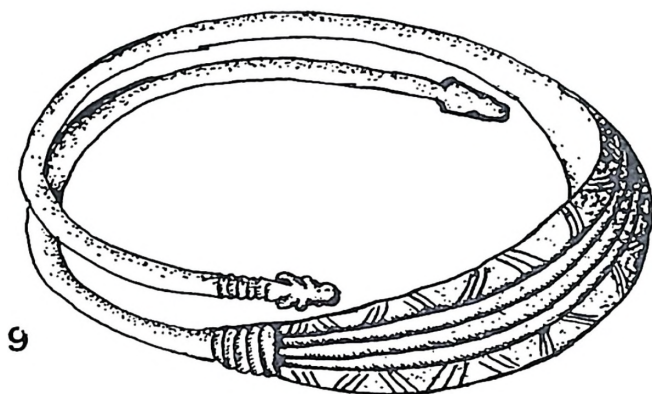
TABLA XVII

1. Mramorac (M. V. GARASANIN, Praistorija na tlu SR Srbije, II, Beograd, 1973, T. 110, sl. 1).
2. Kačanj kod Bileća (Z. MARIĆ, GZM, n. s. 14, 1959, str. 92, T. II, sl. 1).
3. Bogdanovci kod Vukovara (J. BRUNŠMID, *Vj. Hrv. arh. dr.*, n. s. 10, 1908—9, str. 234, sl. 23, 4).
4. Okolica Peći (M. V. GARASANIN, Praistorija na tlu SR Srbije, II, Beograd, 1973, T. 110, sl. 2).
5. Sveta Lucija kod Tolmina (C. MARCHESETTI, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, str. 79, T. XXIV, sl. 8).
6. Vinica kod Novoga Mesta (Treasures of Carniola, New York, 1934, str. 90, Pl. XIII, 62).
7. Ptica sa zmijom na pojasnoj kopči iz Magdalenske Gore (J. SZOMBATHY, *MAGW*, 24, 1894, str. 227, T. III, sl. 1).
8. Vir kod Posušja (Z. MARIĆ, GZM, n. s. 17, 1962, str. 70, T. III, sl. 19).

T. XVIII

АНУ
ВІН
АНУ
БІХ

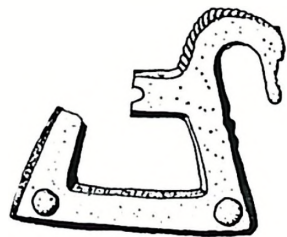
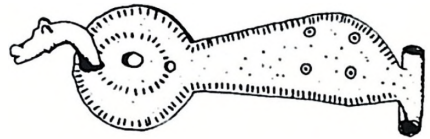
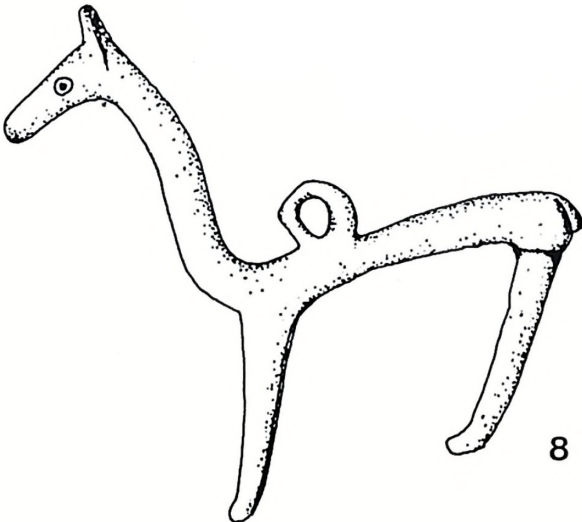
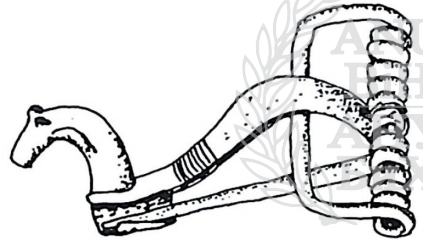
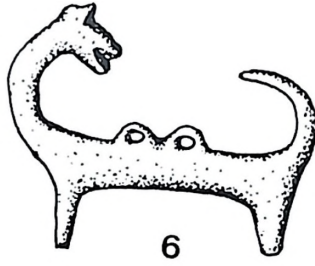
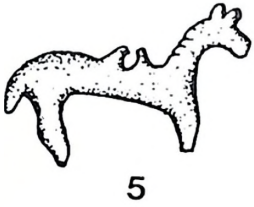
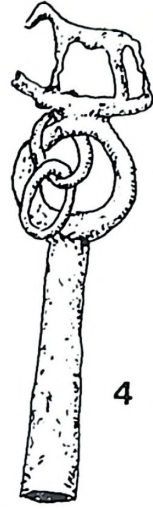
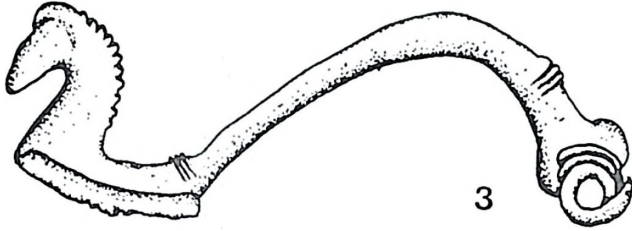
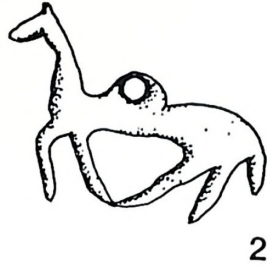
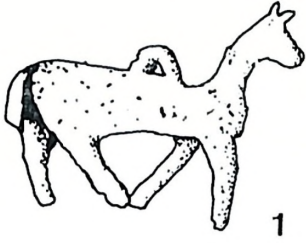

TABLA XVIII

- 1—3. Vručica kod Tešnja (Ć. TRUHELKA, GZM, 13, 1901, str. 14, T. I).
- 4—5. Gorica kod Ljubuškog (Ć. TRUHELKA, WMBH, 8, 1902, str. 19, sl. 22 i 23).
6. Mahrevići kod Goražda (Ć. TRUHELKA, WMBH, 12, 1912, str. 20, sl. 9).
7. Donje Hrasno (Ć. TRUHELKA, WMBH, 8, 1902, str. 24, sl. 38).
8. Gradac kod Posušja (F. FIALA, WMBH, 3, 1895, str. 264, sl. 22).
9. Vir kod Posušja (Z. MARIĆ, GZM, n. s. 17, 1962, str. 70, T. III, sl. 20).
10. Plana kod Bileće (Ć. TRUHELKA, GZM, 13, 1901, str. 9, sl. 9).
11. Momišići kod Titograda (O. VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, *Starinar*, n. s. 15—16, 1964—5, str. 204, sl. 39a).
12. Solin kod Splita (I. MAROVIĆ, *Vj. arh. hist. dalm.*, 62, 1960, str. 21, sl. 9, br. 4).

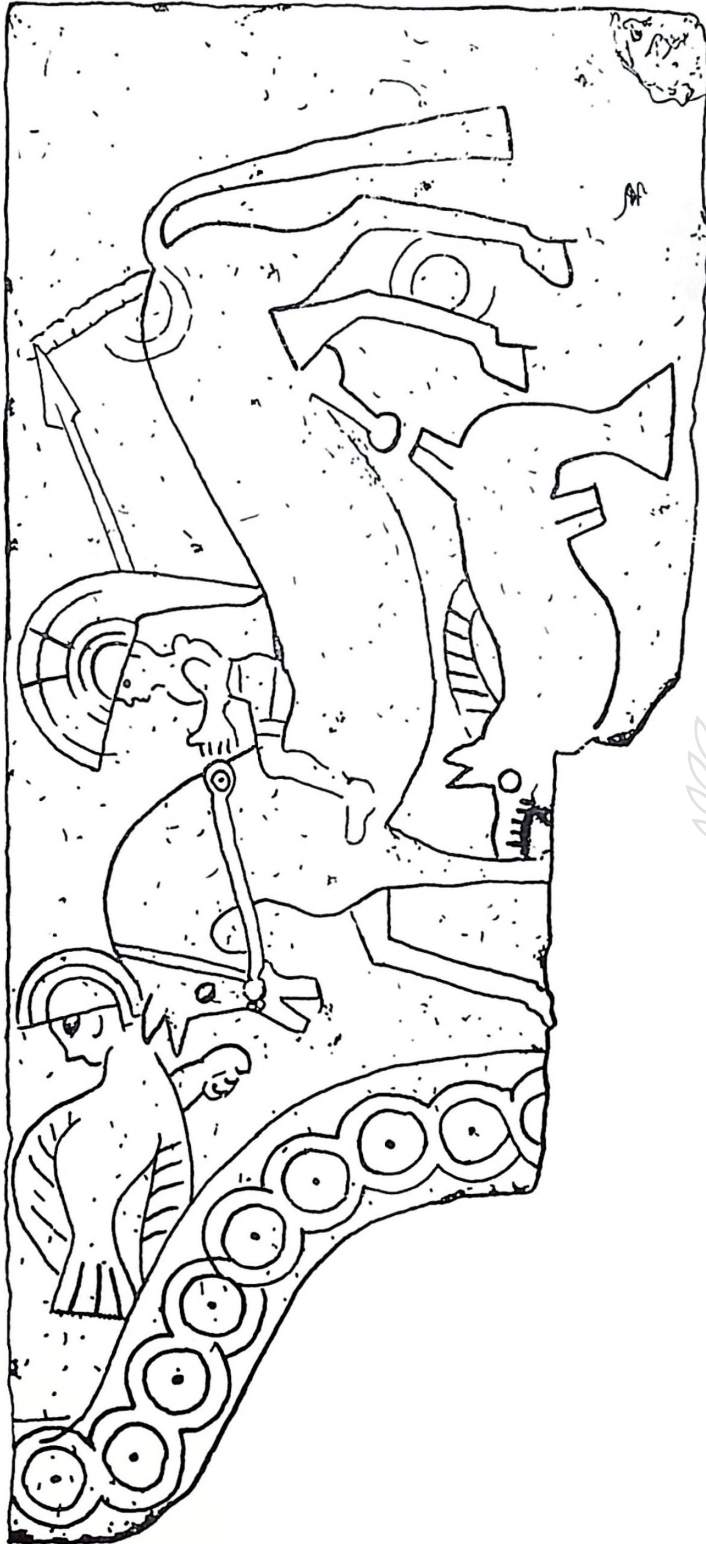
T. XIX

TABLA XIX

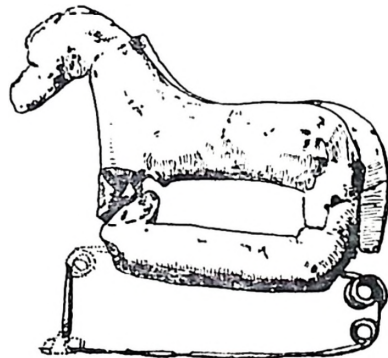
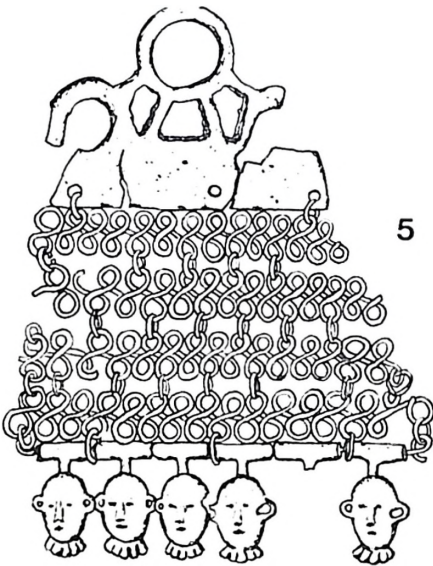
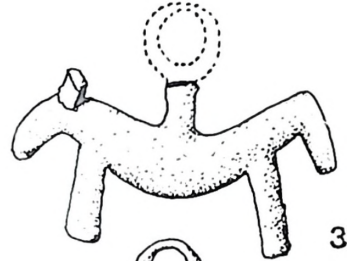
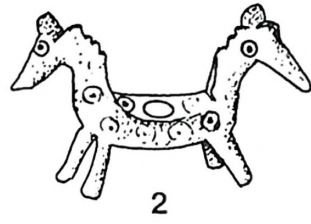
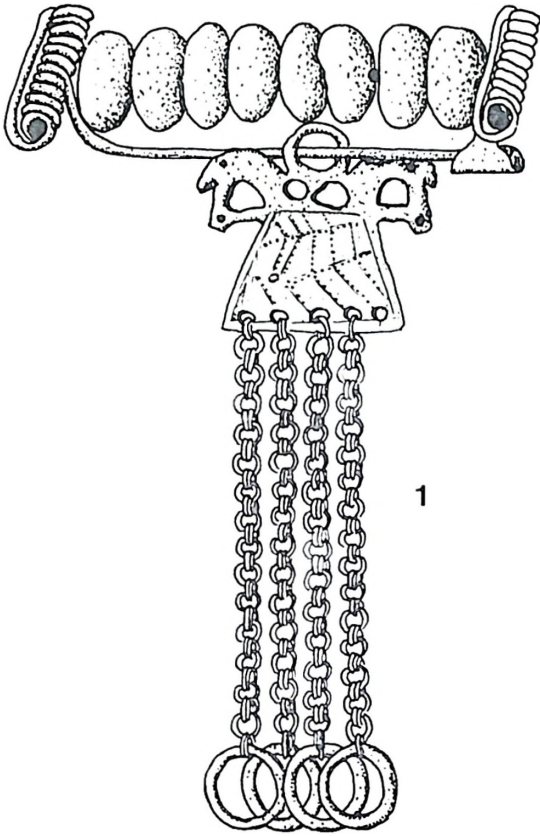
1. Nesactium (A. PUSCHI, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 122, sl. 102).
2. Beram kod Pazina (C. MARCHESETTI, *Arch. triest.*, n. s. 10, 1884, str. 420, sl. 10).
3. Novo Mesto (T. KNEZ, *Arh. pregl.*, 11, 1969, str. 74—75, T. XXIII, sl. 2).
4. Nesactium (A. PUSCHI, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 123, sl. 104).
- 5—6. Prozor kod Otočca (R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 6—7, 1972—73, T. XXIX, sl. 2; T. VIII, sl. 6).
7. Sanski Most (F. FIALA, *GZM*, 8, 1896, str. 240, sl. 67).
8. Prozor kod Otočca (R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Arheološka problematika Like*, Split, 1975, str. 30, sl. 5, br. 7).
- 9—11. Jezerine kod Bihaća (V. RADIMSKÝ, *WMBH*, 3, 1895, str. 115, sl. 265; str. 154, sl. 459; str. 175, sl. 561).

TABLA XX

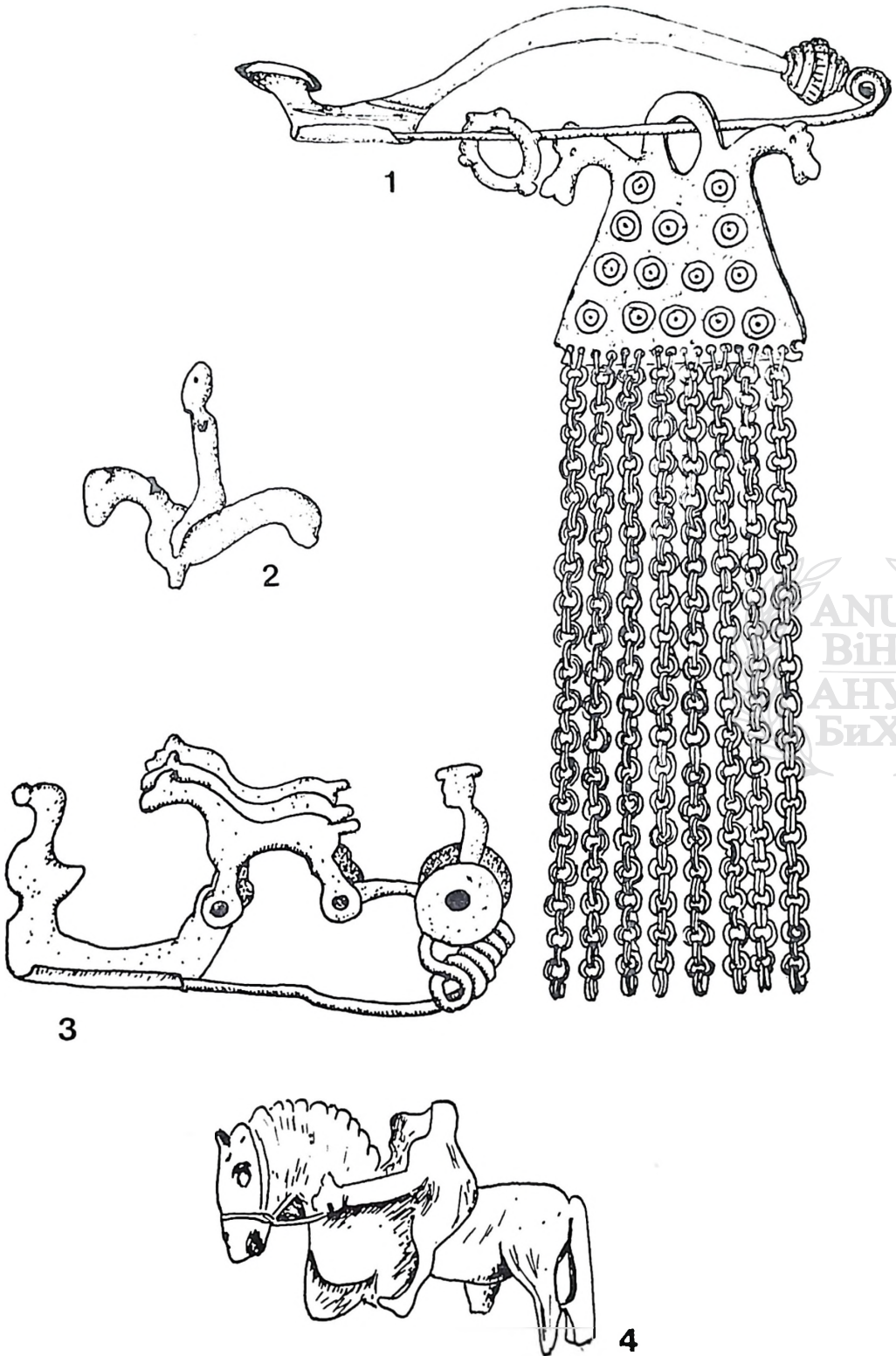
Ulomak kamene urne iz Golubića kod Bihaća (B. RAUNIG, GZM, n. s. 23, 1968, str. 99 i d., T. II, sl. 2).

TABLA XXI

1. Jezerine kod Bihaća (V. RADIMSKÝ, WMBH, 3, 1895, str. 143, sl. 399).
2. Mahrevići kod Goražda (Ć. TRUHELKA, 12, 1912, str. 21, sl. 13).
- 3—4. Gorica kod Ljubuškog (Ć. TRUHELKA, WMBH, 8, 1902, str. 36, sl. 80—81).
5. Jezerine kod Bihaća (V. RADIMSKÝ, WMBH, 3, 1893, str. 122, sl. 305).
6. Rudna kosa kod Posušja (F. FIALA-K. PATSCH, WMBH, 3, 1893, str. 271, sl. 77).
7. Vrebac kod Gospića (R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 1, 1958, T. VI, sl. 38).

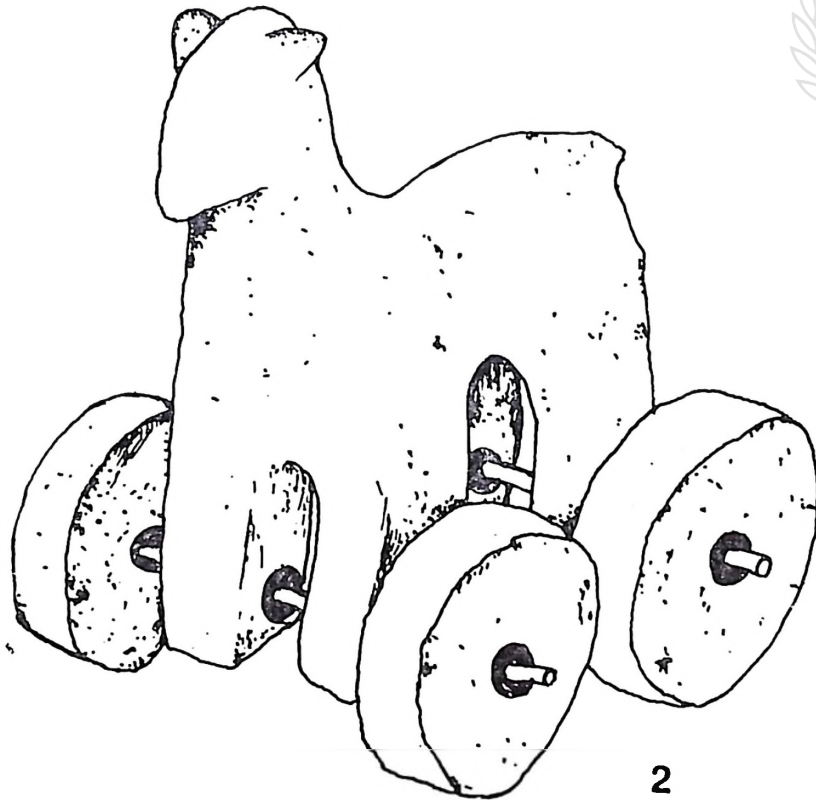
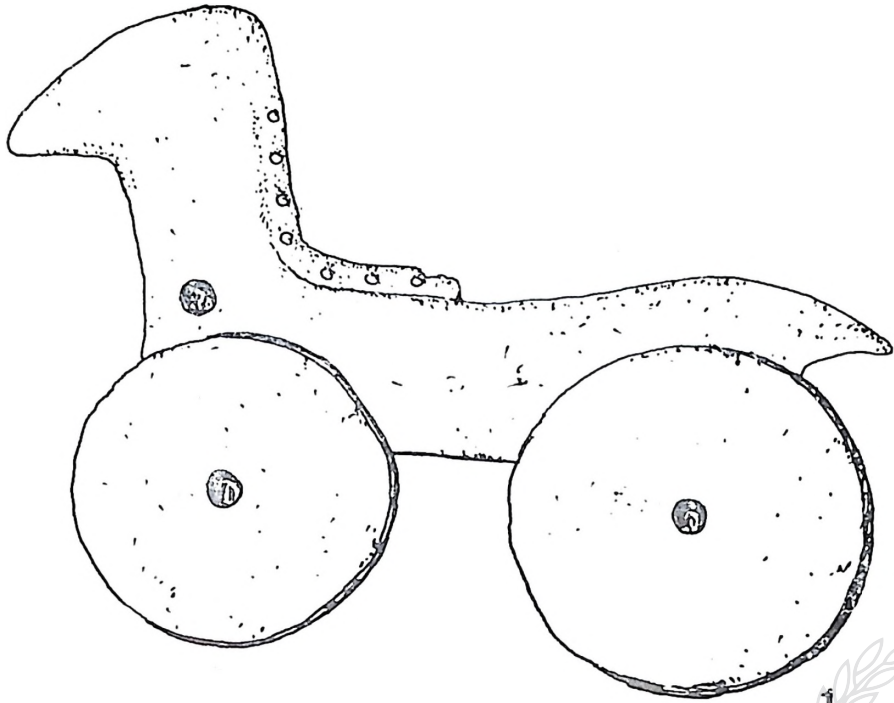

АНУ
ВіН
АНУ
БіХ

TABLA XXII

1. Mašincac u Kastavu (R. MATEJČIĆ, *Liburnijske teme*, 1, 1974, str. 63, T. IV).
2. Mihovo kod Novoga Mesta (H. J. WINDL, *Mitt. Anthr. Ges. Wien*, 106, 1976, str. 43—44, Abb. 1, 6).
3. Brončana fibula iz Vača (Treasures of Carniola, New York, 1934, str. 120, Pl. XXIX, 140).
4. Nesactium (A. PUSCHI, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, Fig. 93).

TABLA XXIII

1. Glinena figura konja iz Dragatuša (G. SPITZER, *Arh. vest.*, 24, 1973, T. 1).
2. Glinena figura konja iz Podzemelja (A. STIPČEVIĆ, *Arte degli Illiri*, Milano, 1963, sl. na str. 29).

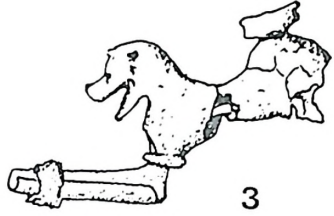
T. XXIV

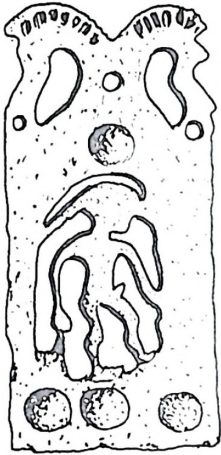
1

2

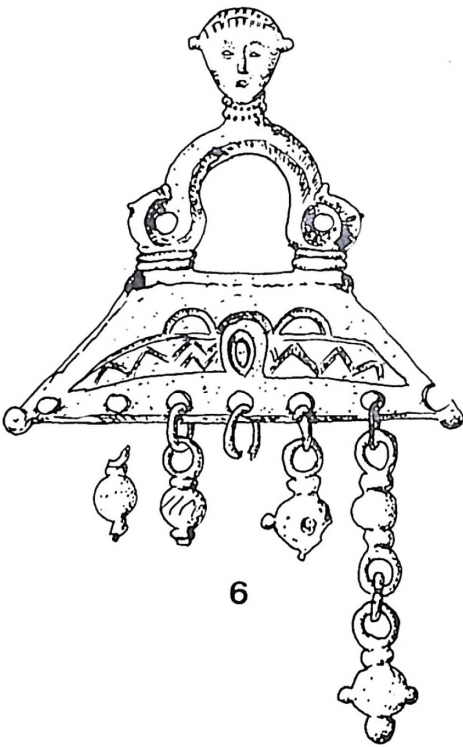
3

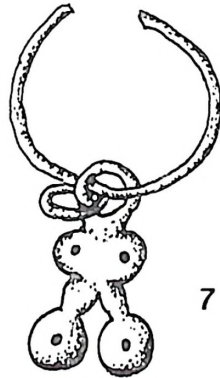
4

5

6

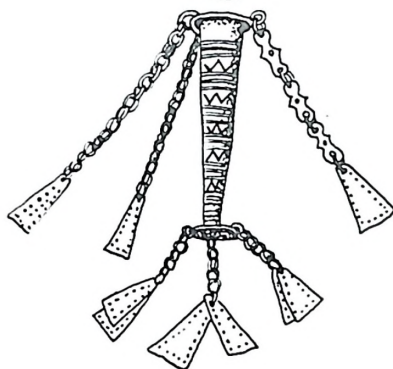
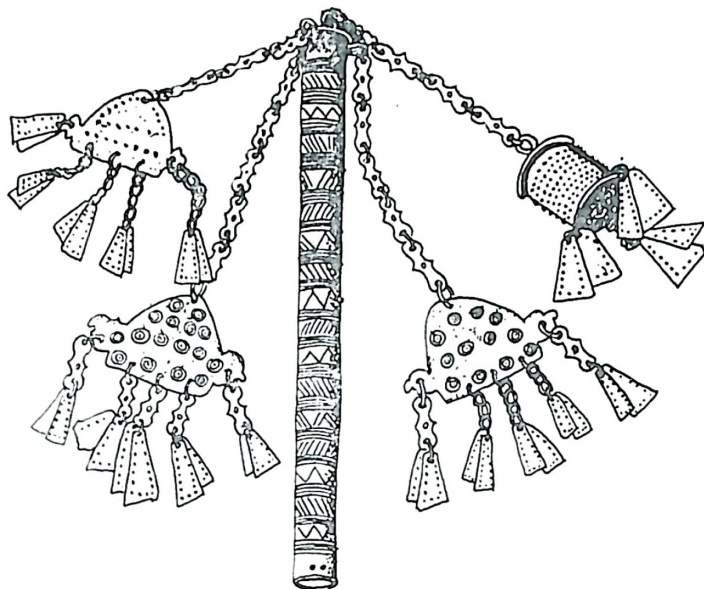

7

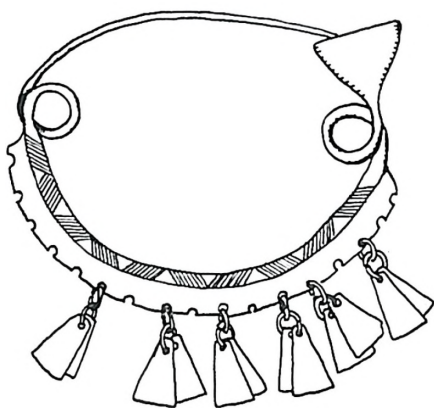

TABLA XXIV

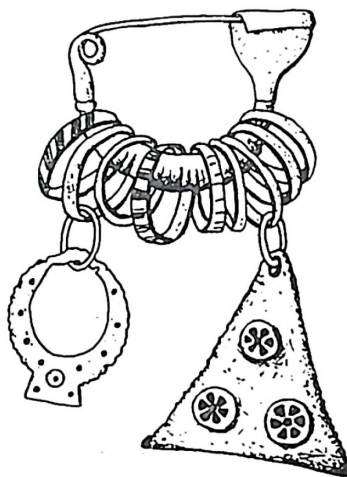
- 1—2. Zagorje, Slovenija (S. GABROVEC, *Arh. vest.*, 17, 1966, T. 7, sl. 1, 2).
3. Vintarjevec kod Litije (F. STARE, *Arh. vest.*, 4, 1953, zv. 2, str. 265, T. I, sl. 5).
4. Jezerine kod Bihaća (V. RADIMSKÝ, WMBH, 3, 1895, str. 73—74, sl. 87).
5. Ulaka (F. STARE, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 6, 1970, str. 17, sl. 2).
6. Nesactium (A. PUSCHI, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 51, sl. 15).
7. Crvenica kod Duvna (B. ČOVIĆ, *Vj. arh. hist. dalm.*, 63—64, 1961—1962, str. 35, sl. 11, 3).

1

2

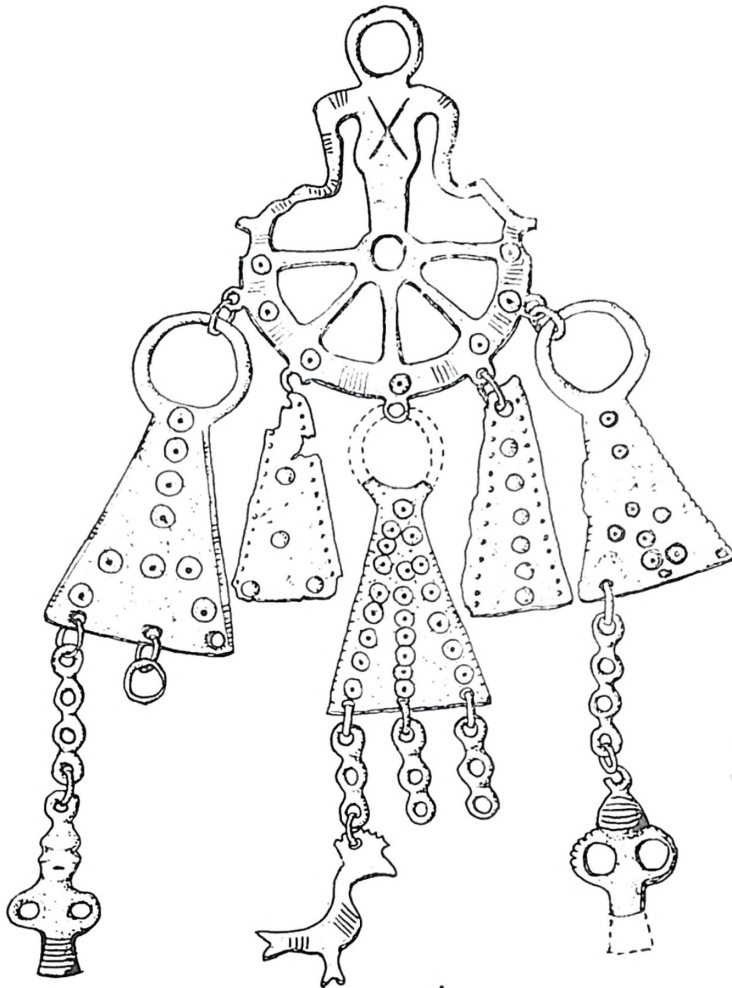

3

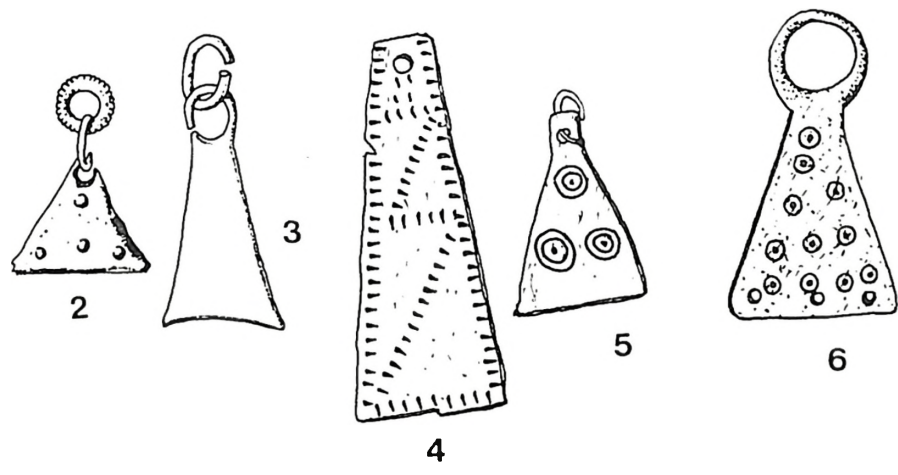

TABLA XXV

1. Šmarjeta (I. SPÖTTLE, *MAGW*, 14, 1884, *Verhandlungen*, str. 94, T. VII, Nr. VI).
2. Mokronog (F. STARE, *Arh. vest.*, 5, 1954, zv. 1, T. II, sl. 2).
3. Sveta Lucija kod Tolmina (C. MARCHESETTI, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, T. XII, sl. 1).

1

2

3

4

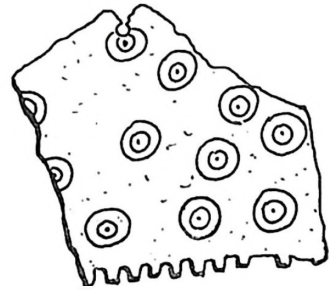
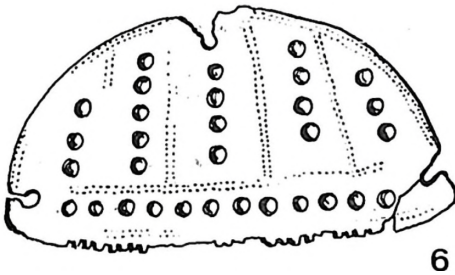
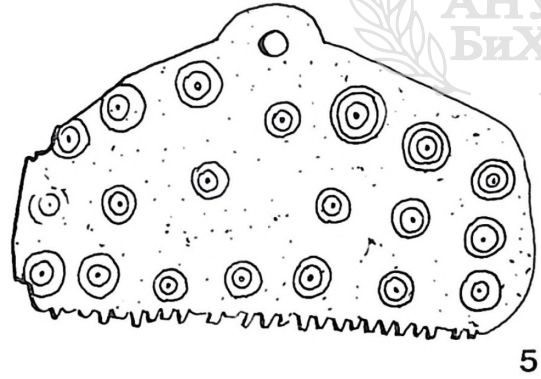
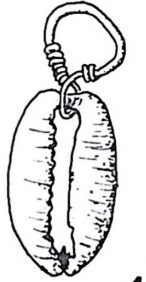
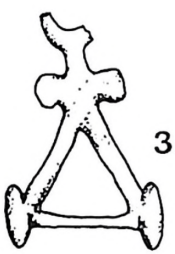
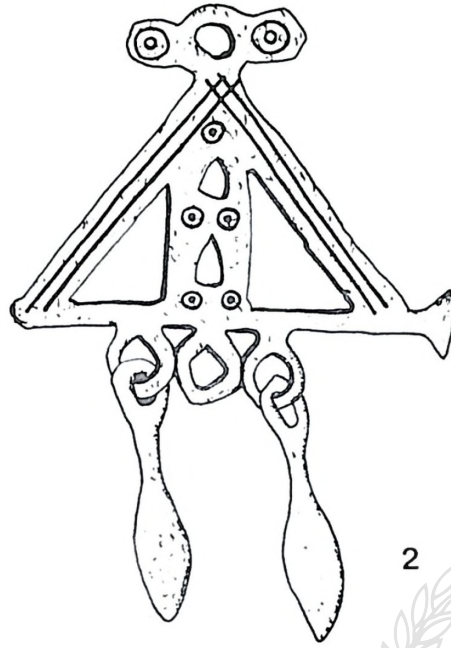
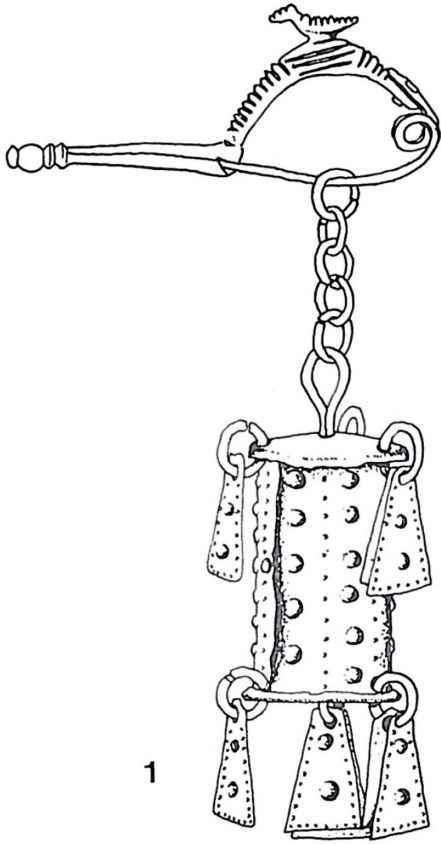
5

6

TABLA XXVI

1. Vinkov vrh pri Dvoru (F. STARE, *Vj. Ark. muz. Zagreb*, ser. III, 4, 1970, T. IV).
- 2—3. Vače (F. STARE, *Vače*, Ljubljana, 1955, T. LVII, sl. 4 i 6).
- 4—5. Debelo Brdo kod Sarajeva (F. FIALA, *GZM*, 8, 1896, str. 102, sl. 26 i 29).
6. Nova Vas, Istra (M. HOERNES, *MAGW*, 24, 1894, str. 177, sl. 213).

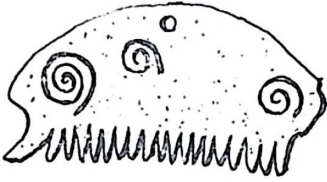

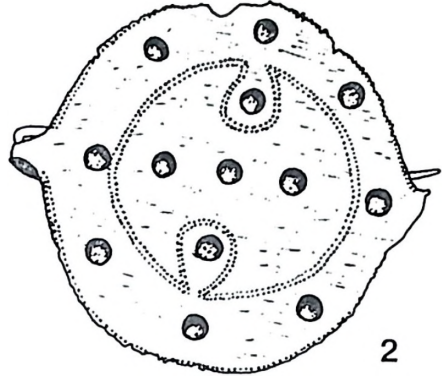
TABLA XXVII

1. Vače (F. STARÈ, Vače, Ljubljana, 1955, T. XXXI, sl. 1).
2. Bohemica, sjev. Grčka (L. REY, *Albania*, 4, 1932, str. 50, sl. 7, 1).
3. Crvenica kod Duvna (B. ČOVIĆ, *Vj. arh. hist. dalm.*, 63—64, 1961—62, sl. 11, 4).
4. Gorica kod Ljubuškog (Ć. TRUHELKA, *WMBH*, 8, 1902, str. 44, sl. 113).
5. Beram kod Pazina (K. MOSER, *Sitzungsber. Akad. Wiss., Mathem. naturwiss. Kl.*, 89, 1884, T. V, sl. 6).
6. Nin kod Zadra (Š. BATOVIĆ, *Arch. Jugosl.*, 6, 1965, T. X, sl. 6).
7. Picug kod Poreča (P. ORSI, *Bull. Palet. Ital.*, 11, 1885, str. 81, T. II, sl. 19).

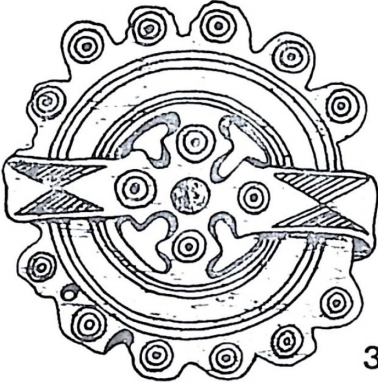
Т. XXVIII

1

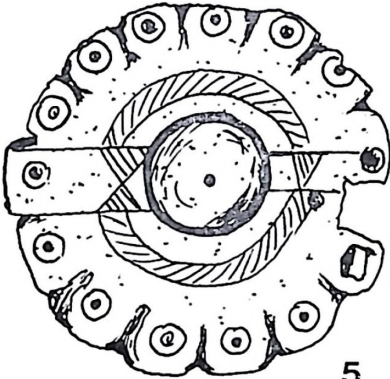
2

3

4

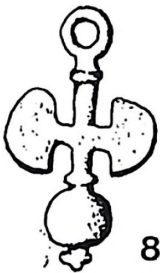
5

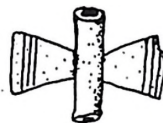
6

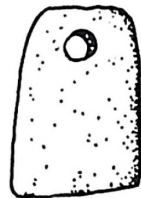
7

8

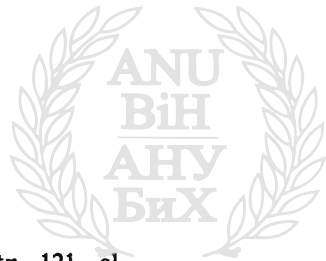

9

10

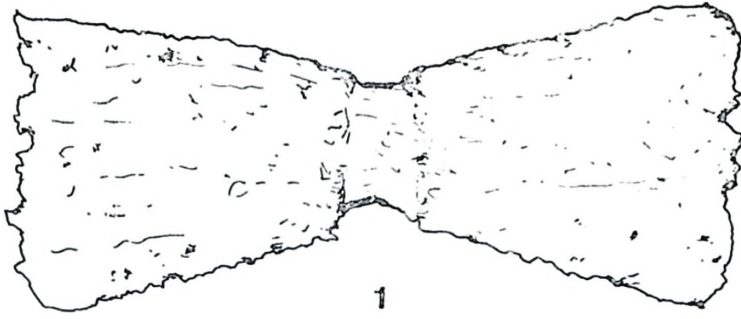

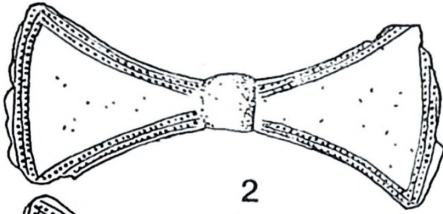
TABLA XXVIII

1. Nesactium (A. PUSCHI, *Atti e mem.*, vol. 21, 1905, str. 121, sl. 100).
2. Bilišane, sjev. Dalmacija (M. ABRAMIĆ-A. COLNAGO, *Jahresh. österr. archäol. Inst.*, 12, 1909, str. 18, sl. 3).
3. Glasinac (lok. Čitluci). (A. BENAC - B. ČOVIĆ, Glasinac, II Sarajevo, 1957, T. XXIX, sl. 10).
4. Gorica kod Ljubuškog (Ć. TRUHELKA, WMBH, 8, 1902, str. 26, Fig. 44).
5. Drinovci kod Mostara (Ć. TRUHELKA, WMBH, 8, 1902, str. 30, Fig. 52).
- 6—7. Glasinac (lok. Podlaze) (Ć. TRUHELKA, WMBH, 1, 1893, str. 101, sl. 184, 185).
8. Glasinac (M. HOERNES, MAGW, 19, 1889, str. 145, Fig. 201).
9. Glasinac (Lok. Sokolačko polje) (F. FIALA, WMBH, 3, 1895, str. 25, sl. 65).
10. Romaja kod Prizrena (N. ĐURIĆ-J. GLIŠIĆ-J. TODORVIĆ, Romaja parahistorike, Prizren-Beograd, 1975, T. XVII, sl. 1).

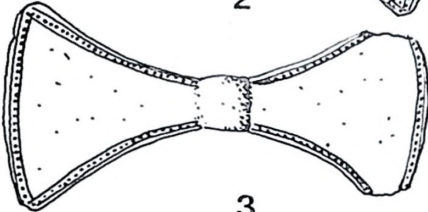
T. XXIX

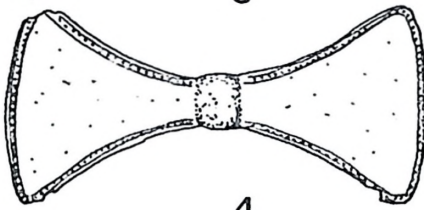
1

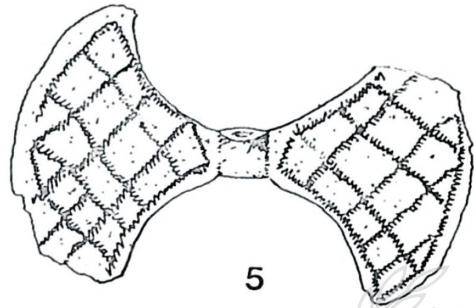
2

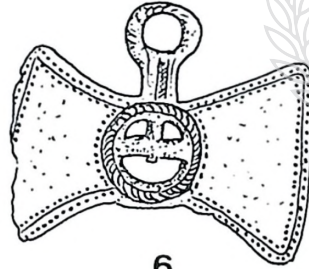
3

4

5

6

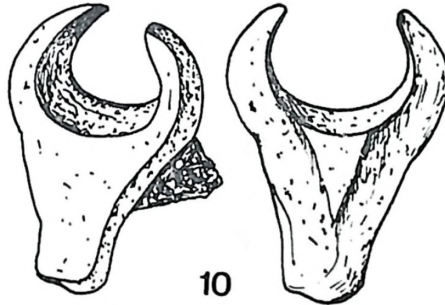
7

8

9

10

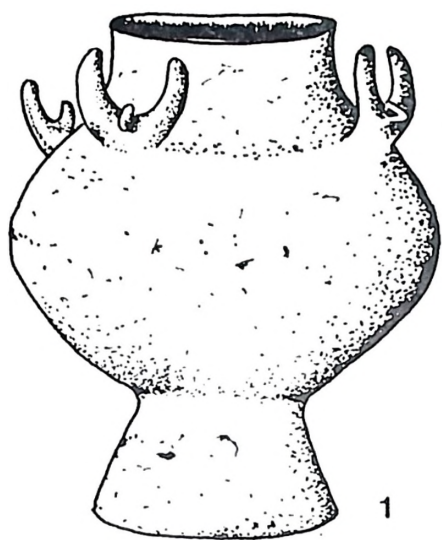

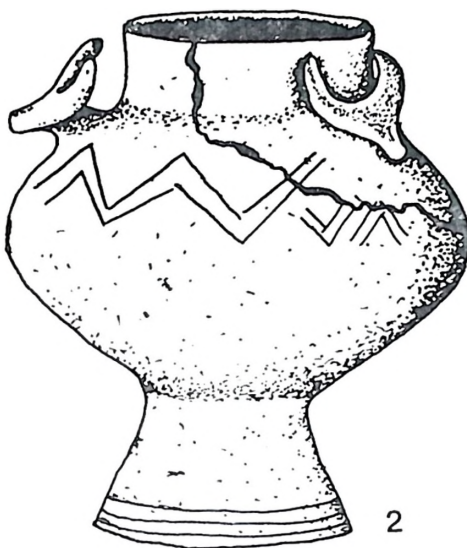
TABLA XXIX

1. Romaja kod Prizrena (N. ĐURIĆ-J., GLIŠIĆ-J., TODOROVIĆ, Romaja parahistorike, Prizren-Beograd, 1975, sl. 38).
- 2—4. Vojnik, Makedonija (K. KILIAN, *Praeh. Ztschr.*, 50, 1975, T. 53, sl. 1, 2, 3).
- 5—6. Visoji (K. KILIAN, *Praeh. Ztschr.*, 50, 1975, T. 59, sl. 14; T. 60, sl. 4).
- 7—10. Donja Dolina (Ć. TRUHELKA, WMBH, 9, 1904, str. 102, T. LI, sl. 18 i 20; str. 145; T. LXXXI, sl. 15; str. 47, T. XXXVI, sl. 516).

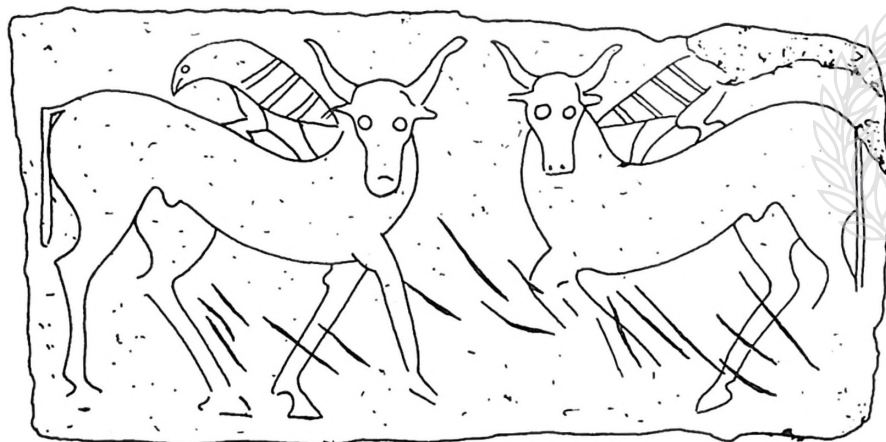
Т. XXX

1

2

3

4

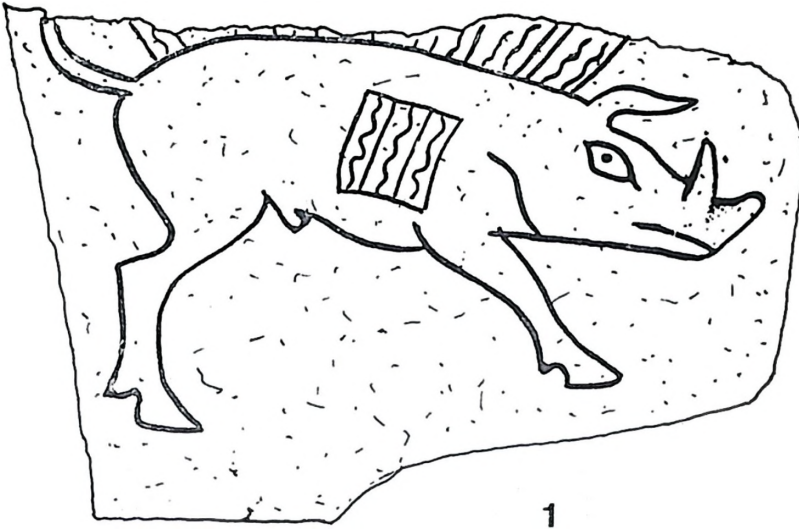

5

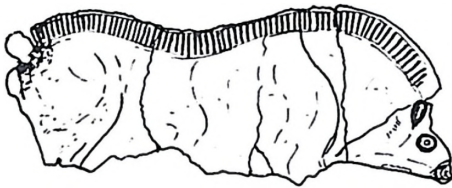

TABLA XXX

- 1—2. Mlade vine, kod Šmarjete (K. KROMER, Brezje, Ljubljana, 1959, str. 39, Abb. 2—3).
3. Prikazi goveda i ptica na kamenoj urni iz Ribića kod Bihaća (D. SERGEJEVSKI, GZM, n. s. 4—5, 1949—50, T. V, sl. 2).
4. Brezje (K. KROMER, Ljubljana, 1959, str. 34, T. 45, sl. 8).
5. Donja Dolina (Ć. TRUHELKA, WMBH, 9, 1904, T. XLVII, sl. 25).

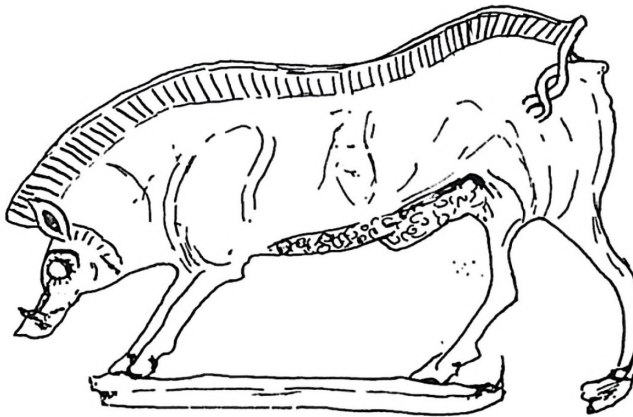
1

2

3

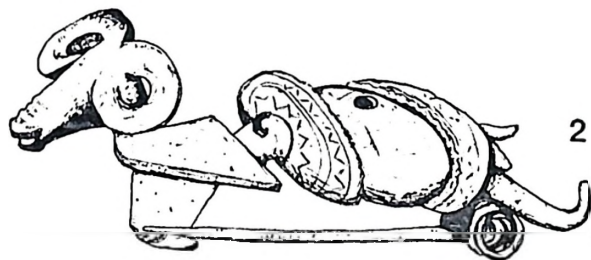
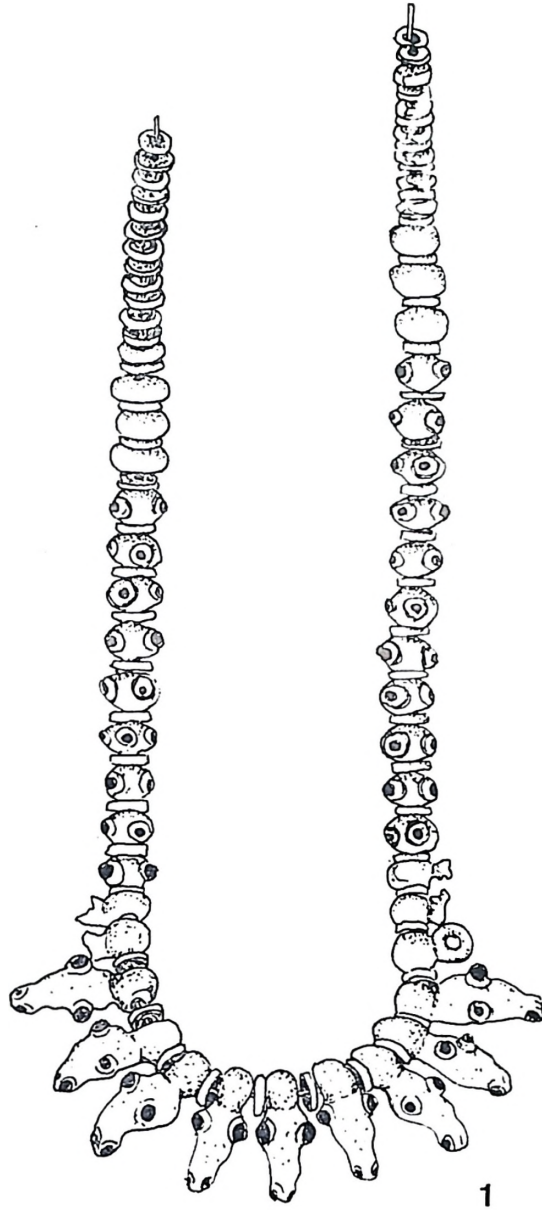

4

TABLA XXXI

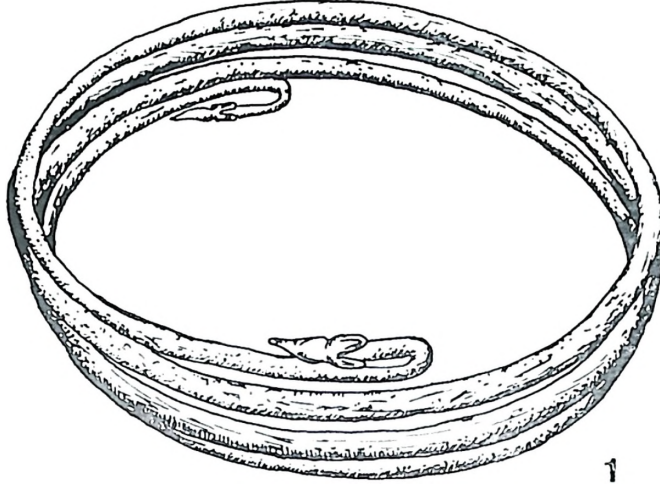
1. Prikaz vepra na urni iz Ribića (D. SERGEJEVSKI, GZM, n. s. 4—5, 1949—50, T. IV, sl. 2).
2. Atenica kod Čačka (M. ĐUKIĆ-B. JOVANOVIĆ, *Arch. Jugosl.*, 6, 1965, T. XI, sl. 1).
3. Brinjeva Gora na Pohorju (S. PAHIĆ, *Arch. vest.*, 17, 1966, T. 17, sl. 6).
4. Zagrađe na Glasincu («Kulturna istorija Bosne i Hercegovine», Sarajevo, 1966, str. 156).

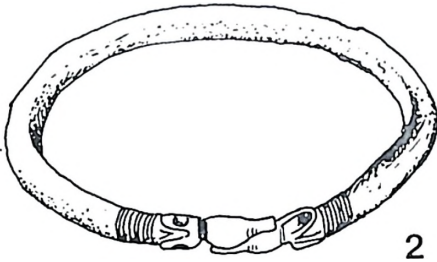

TABLA XXXII

1. Vintarjevec kod Litije (F. STARE, *Arh. vest.*, 4, 1953, T. IV, sl. 1).
2. Jezerine kod Bihaća (V. RADIMSKÝ, WMBH, 3, 1895, str. 98, sl. 190a).

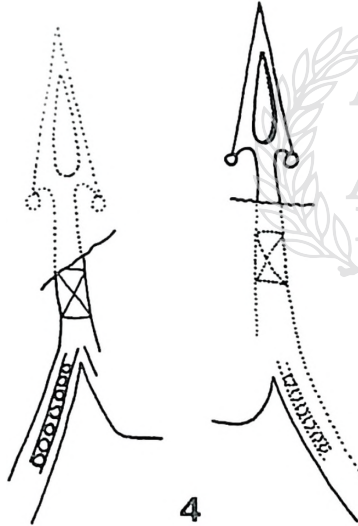
1

2

3

4

5

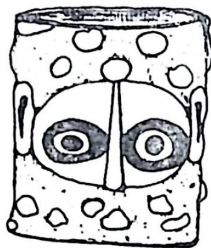
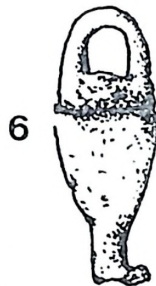
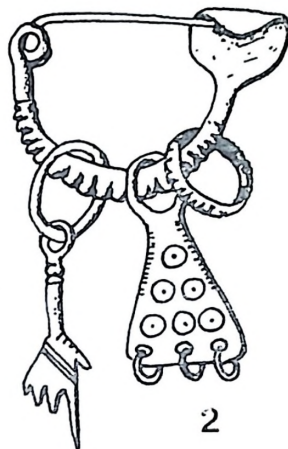
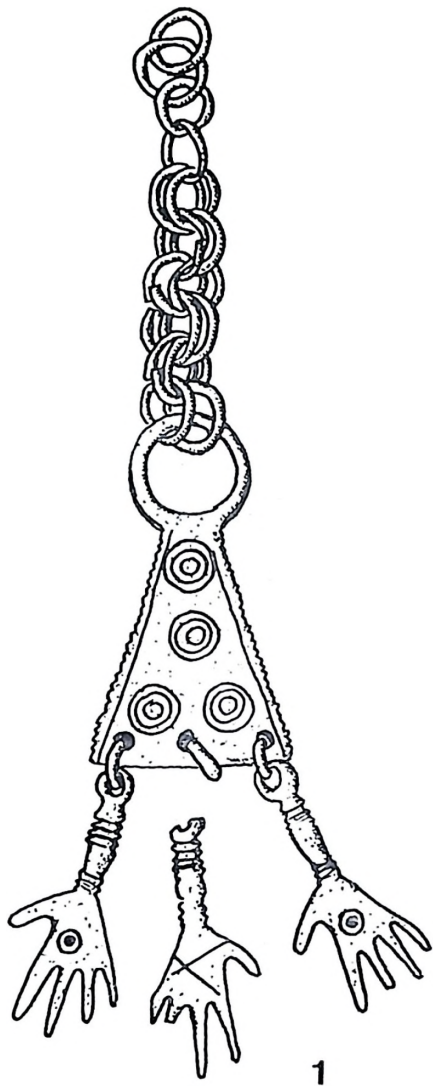
6

TABLA XXXIII

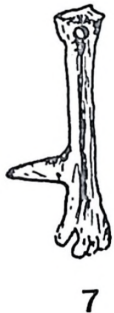
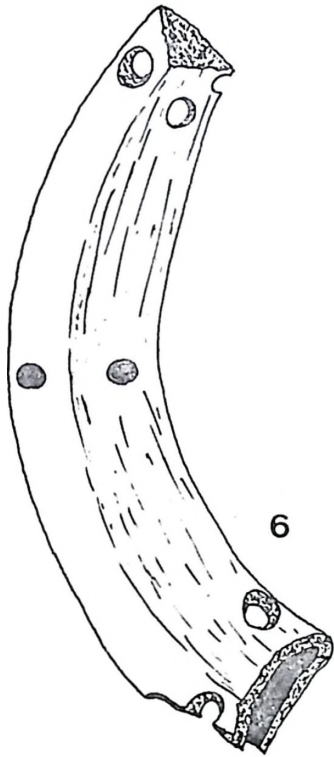
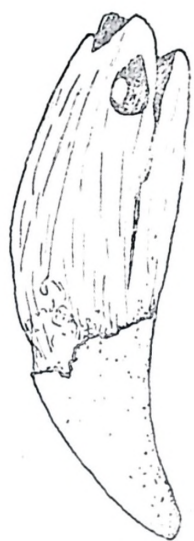
1. Novo Mesto (Z. KNEZ, Prazgodovina Novega mesta, Novo mesto, 1971, sl. 17).
2. Družinska vas kod Novo Mesta (V. STARÈ, Prazgodovina Šmarjete, Ljubljana, 1973, str. 47, T. 61, br. 5).
3. Glasinac (lok. Podlaze) (C. TRUHELKA, WMBH, 1, 1893, str. 101, sl. 101).
4. Prikazi strelica na grčko-ilirskom šljemu iz Sućuraja (M. NIKOLANCI, *Vj. arh. hist. dalm.*, 62, 1960, str. 33, sl. 1).
5. Brezje (K. KROMER, Brezje Ljubljana, 1959, str. 15, T. 7, sl. 2).
6. Sveta Lucija kod Tolmina (C. MARCHESETTI, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, T. XX, sl. 11).

TABLA XXXIV

1. Brezje (K. KROMER, Brezje Ljubljana, 1959, T. 3, sl. 4).
2. Sveta Lucija kod Tolmina (C. MARCHESETTI, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 15, 1893, T. XI, sl. 5).
3. Donje Dolina (Ć. TRUHELKA, WMBH, 9, 1904, T. XXVII, sl. 5).
- 4—5. Prozor kod Otočca (Š. LJUBIĆ, *Popis*, I, sv. 1, str. 146, T. XXVIII, sl. 207 i 208).
6. Jezerine (V. RADIMSKÝ, GZM, 5, 1893, T. XXV, sl. 12).

10

TABLA XXXV

1. Zub vepra iz Jezerina (V. RADIMSKÝ, WMBH, 3, 1895, str. 96, sl. 181).
2. Medvjedi zub iz Sanskog Mosta (F. FIALA, GZM, 8, 1896, str. 233, sl. 42).
3. Medvjedi zub iz Jezerina (V. RADIMSKÝ, WMBH, 3, 1895, str. 162, sl. 502).
4. Vučji zub iz Jezerina (V. RADIMSKÝ, WMBH, 3, 1895, str. 69, sl. 70).
5. Veprov zub iz Glasinca (F. FIALA, GZM, 8, 1896, str. 446, sl. 28).
6. Veprov zub iz Debelog Brda (F. FIALA, GZM, 8, 1896, str. 99, sl. 8).
7. Kokošja noga iz Donje Doline (Č. TRUHELKA, WMBH, 9, 1904, str. 65, T. XXXII, sl. 16).
- 8—9. Privjesci od životinjskih kostiju iz Donje Doline (Č. TRUHELKA, WMBH, 9, 1904, str. 65, T. XXIX, sl. 11; T. XXXII, sl. 17).
10. Privjesci od kostiju iz Milaševe gomile kod izvora rijeke Cetine (I. MAROVIĆ, *Vj. arh. hist. dalm.*, 61, 1959, str. 56, sl. 36, br. 5a-d).

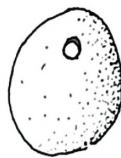
T. XXXVI

1

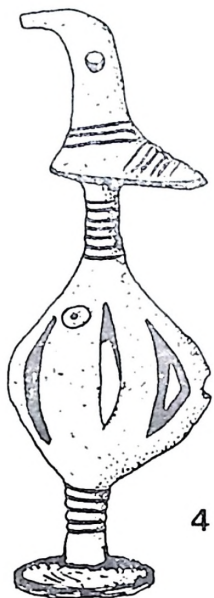
2

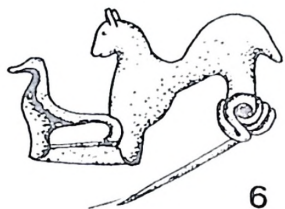
3

5

4

6

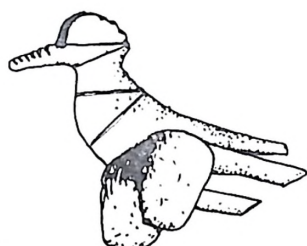
7

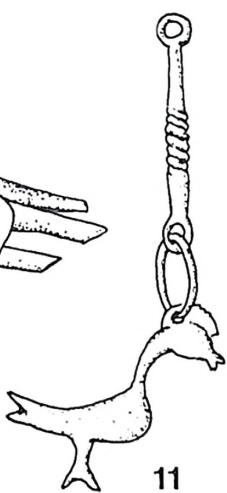
8

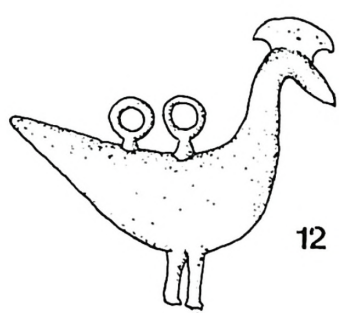
9

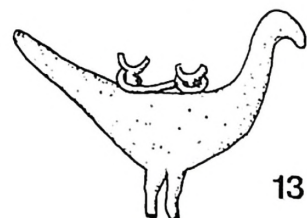
10

11

12

13

TABLA XXXVI

1. Privjesci od koralja iz Ribića kod Bihaća (Z. MARIĆ, GZM, n. s. 23, 1968, T. XXIV, sl. 29, 42).
2. Kameni privjesak sa Glasinca (lok. Branković) (F. FIALA, GZM, 8, 1896, str. 455, sl. 49).
3. Kameni privjesak iz Sanskog Mosta (F. FIALA, GZM, 8, 1896, str. 258, sl. 120).
4. Kući Zi, kod Korçë, Albanija (Shqipëria arkeologjike, Tiranë, 1971, sl. 48).
5. Šmarjeta kod Novoga Mesta (V. STARE, Prazgodovina Šmarjete, Ljubljana, 1973, str. 26—27, T. 18, br. 1—4).
6. Sveta Lucija kod Tolmina (C. MARCHESETTI, *Boll. Soc. adr. sc. nat. Trieste*, 13, 1893, T. XX, sl. 12).
7. Gorica kod Ljubuškog (Č. TRUHELKA, WMBH, 8, 1902, str. 44, Fig. 112).
8. Široko kod Suve Reke (N. SLAVKOVIĆ-ĐURIĆ, *Glas. Muz. Kos. Met.*, 9, T. II, sl. 6).
- 9—10. Ptičje figure pričvršćena na kotače brončanih kolica sa Glasinca (O. SEEWALD, *Der Vogelwagen vom Glasinac*, Leipzig, 1939, T. IV, sl. 9).
11. Sv. Andrej mali, Istra (F. STARE, *Vj. Arh. muz. Zagreb*, ser. III, 4, 1970, str. 23, T. II, sl. 6).
- 12—13. Prozor kod Otočca (Š. LJUBIĆ, *Popis*, I, sv. 1, str. 132, T. XXII, br. 118 i 119).

Štampa: Štamparija »DES« — Sarajevo
Za štampariju: Sulejman Fejzagić, graf. inž.
Tiraž: 800 primjeraka